

А.С. МАКАРЕНКО

ПЕДАГОГІЧНА
ПОЕМА

МАГАЗИНЫ КОЖИ И КОЖАНЫХ
ТОВАРОВ И ТЕКСТИЛЬНЫХ
ИЗДЕЛИЙ

А. С. МАКАРЕНКО

ПЕДАГОГІЧНА
ПОЕМА

ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
КИЇВ — 1977

Антон Семенович Махаренко
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОЭМА
(на украинском языке)

Издательство «Радянська школа»
Государственного комитета Министров
Украинской ССР по делам издательства,
полиграфии и книжной торговли

Редактор *В. І. Ковальчук*
Художній редактор *Г. Ю. Поліщук*
Технічні редактори *Ж. А. Головіна,*
Г. Г. Саливон
Коректори *О. Д. Ткач, А. І. Хорг.*

Информ. бланк № 1272
Підписано до друку з матриць 18/V 1977 р.
Формат 60×90^{1/16}. Умовн. арк. 31,75. Обл.
видавн. арк. 33,75. Тираж 165.000.

Видавництво «Радянська школа»
Державного комітету Ради Міністрів
Української РСР у справах видавництва,
поліграфії і книжкової торгівлі,
Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5.
Темплан 1978.

Видавн. № 25543. Ціна на папері № 1 —
2 крб. 31 коп.; на папері № 3 — 2 крб. 21 коп.
Зам. 7-205.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
Республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

P2+371
M15

M $\frac{70302-333}{M210(04)-77} - 287 - 78$

© Видавництво
«Радянська школа», 1977.

*Творчість А. С. Макаренка — видатного
радянського педагога і письменника,
представника літератури
соціалістичного реалізму,
привертає увагу мільйонів людей.
А «Педагогічна поема» —
художня розповідь
про любов до людини,
про силу й торжество виховання —
один з найулюбленіших творів
радянських читачів.
У художніх образах
автор переконливо показує,
що тільки в умовах
радянської дійсності
можливий всебічний розвиток
людської особистості.
Книжка розрахована
на широке коло читачів,*

Переклад
Л. О. Єзерницького
за редакцією
В. А. Петровського

*З відданістю
і любов'ю
нашому шефові,
другові і вчителю*
**МАКСИМУ
ГОРЬКОМУ**

ЧАСТИНА ПЕРША

1. РОЗМОВА З ЗАВГУБНАРОСВІТИ

У вересні 1920 року завідувач губнар-освіти викликав мене до себе й сказав:

— Ось що, голубе, я чув, ти там лаявся дуже... от що, твоїй трудовій школі дали це саме... губраднаргосп...

— Та як його не лаялись? Тут не тільки лаятимешся, — за-виеш: яка ж це трудова школа? Накурено, брудно! Хіба це схоже на школу?

— Так... Для тебе б це саме: спорудити новий будинок, нові парти поставити, ти б тоді працював. Не в будинках, голубе, річ, важливо нову людину виховати, а ви, педагоги, саботуєте все: будинок не такий і столи не такі. Нема у вас цього самого от... вогню, знаєш, такого — революційного. Штани у вас навипуск!

— У мене якраз не навипуск.

— Ну, в тебе не навипуск... Інтелігенти паршиві!.. От шукаю, шукаю, тут таке діло велике: босяків цих самих розвелося, хлопчаків — по вулиці пройти не можна, і по квартирах лазять. Мені кажуть: то ваша справа, наросвітівська... Ну?

— А що — «ну»?

— Та ось це саме: ніхто не хоче, кому не кажу, — руками й ногами, заріжуть, мовляв. Вам би ото кабінетик, книжечки... Окуляри он надів...

Я засміявся:

— Чи ба, вже й окуляри заважають!

— Я ж і кажу, вам би все читати, а коли вам живу людину дають, то ви, це саме, заріже мене жива людина. Інтелігенти!

Завгубнаросвіти сердито поколював мене маленькими чорними очима і з-під ніцшевських вусів вивергав хулу на всю нашу педагогічну братію. Але ж він не мав рації, цей завгубнаросвіти.

— Ось послушайте мене...

— Ну що «послушайте», що «послухайте»? Ну, що ти можеш такого сказати? Скажеш: от якби це саме... як в Америці! Я недавно з цього приводу книжечку прочитав, — підсунули. Реформатори... чи як там, стривай!.. Ага! реформаторіуми. Ну, так цього у нас ще немає.

— Ні, ви послушайте мене.

— Ну, слухаю.

— Адже ж і до революції з цими босяками справлялись. Були колонії малолітніх злочинців...

- Це не те, знаєш... До революції це не те.
- Правильно. Виходить, треба нову людину по-новому робити.
- По-новому, це таки правда.
- А ніхто не знає — як.
- І ти не знаєш?
- І я не знаю.
- А ось у мене це саме... є такі в губнаросвіті, які знають...
- А за діло братися не хочуть.
- Не хочуть, сволота, це таки правда.
- А коли я візьмуся, то вони мене із світу зженуть. Хоч би що я зробив, вони скажуть: не так.
- Скажуть, стерва, це таки правда.
- А ви їм повірите, а не мені.
- Не повірю їм, скажу: було б самим братися!
- Ну, а якщо я й справді наплутаю?
- Завгубнаросвіти стукнув кулаком по столу:
- Та що ти мені: наплутаю, наплутаю!.. Ну й наплутаєш, Чого ти від мене хочеш? Хіба я не розумію, чи що? Плутай, а діло треба робити. Там видно буде. Найголовніше, це саме... не якась там колонія малолітніх злочинців, а, розумієш, соціальне виховання... Нам потрібна така людина от... наша людина! Ти її зроби. Однаково, всім учитися треба. І ти вчитимешся. Це добре, що ти у вічі сказав: не знаю. Ну й добре.
- А місце є? Будинки все-таки потрібні.
- Є, голубе. Чудове місце. Саме там і була колонія малолітніх злочинців. Недалеко — верстов шість. Гарно там: ліс, поле, корів розведеш...
- А люди?
- А людей я тобі зараз з кишені вийму. Може, тобі ще й автомобіль дати?
- Гроші?..
- Гроші є. Ось бери.
- Він із шухляди стола дістав пачку.
- Сто п'ятдесят мільйонів. Це тобі на всяку організацію. Ремонт там, меблі які потрібні...
- І на корів?
- З коровами почекаєш, там шибок немає. А на рік кошторис складеш.
- Незручно так, подивитися б не завадило раніше.
- Я вже дивився... що ж, ти краще від мене роздивишся?
- Їдь — та й годі.
- Ну, добре, — сказав я з полегкістю, бо в ту мить нічого страшнішого від кімнат губнаросвіту для мене не було.
- Оце молодець! — сказав завгубнаросвіти. — Орудуй. Діло святе.

2. БЕЗСЛАВНИЙ ПОЧАТОК КОЛОНІЇ ІМЕНІ ГОРЬКОГО

За шість кілометрів від Полтави на піщаних горбах — гектарів двісті соснового лісу, а край лісу — битий шлях на Харків, що нудно поблискує чистенькою брувкою.

У лісі галявина гектарів на сорок. В одному її кутку поставлено п'ять геометрично правильних цегляних коробок, які усі разом утворюють правильний чотирикутник. Це і є нова колонія для правопорушників.

Піщаний майданчик подвір'я спускається до широкої лісової галявини, до комишів невеликого озера, на другому березі якого тини й хати куркульського хутора. Далеко за хутором на небі намальовано ряд старих берез та ще дві-три солом'яні стріхи. Ото й усе.

До революції тут була колонія малолітніх злочинців. У 1917 році вона розбіглася, залишивши після себе дуже мало педагогічних слідів. З тих слідів, які збереглися в пошарпаних журналах-щоденниках, видно, що головними педагогами в колонії були дядьки, певно, відставні унтер-офіцери, на обов'язку яких було стежити за кожним кроком вихованців як під час роботи, так і під час відпочинку, а вночі спати поряд з ними, у сусідній кімнаті. З розповідей сусідів-селян можна було зрозуміти, що педагогіка дядьків не відзначалась особливою складністю. Зовні вона виявлялася в такому простому знарядді, як палиця.

Матеріальні сліди старої колонії були ще мізерніші. Найближчі сусіди колонії перевезли й перенесли у власні сховища, які називаються коморами та клунями, все те, що можна виразити в матеріальних одиницях: майстерні, кладовки, меблі. Разом з іншим добром вивезли навіть плодовий сад. Проте в усій цій історії не було нічого, що нагадувало б вандалів. Сад не вирубали, а викопали і десь знову посадили, шибки в будинках не побили, а дбайливо вийняли, двері не висадили гнівною сокирою, а по-хазяйському зняли із завіс, печі розібрали по цеглинці. Тільки буфетна шафа в колишній квартирі директора лишилася на місці.

— Чому це шафа лишилася? — спитав я сусіда, Луку Семеновича Верхолу, який прийшов з хутора подивитися на нових господарів.

— Так що, виходить, можна сказати, що шафка оця нашим людям без потреби. Розібрати її, — самі ж бачите, що з неї? А в хату, можна сказати, в хату вона не ввійде — і заввишки, і впоперек себе теж...

У сараях по кутках було накидано багато всякої ламані, але путящих речей не було. По свіжих слідах мені пощастило

повернути деякі цінності, що їх потягли в останні дні. Це були: старенька рядкова сівалка, вісім столярних верстаків, які ледве на ногах трималися, кінь, що був колись киргизом, віком тридцяти років та мідний дзвін.

У колонії я вже застав завгоспа Калину Івановича. Він зустрів мене запитанням:

— Ви будете завідувач педагогічної частини?

Незабаром я виявив, що Калина Іванович висловлюється з українським прононсом, хоч принципово української мови не визнає. В його словнику було багато українських слів, і «г» він вимовляв завжди на південний манір. Але в слові «педагогічний» він чомусь так натискав на літературне великоруське «г», що в нього виходило, либонь, аж надто сильно.

— Ви будете завідувач педакокічної частини?

— Чому? Я завідувач колонії...

— Ні,— сказав він, вийнявши з рота люльку,— ви будете завідувач педакокічної частини, а я — завідувач господарської частини.

Уявіть собі врубелівського «Пана», який уже зовсім облисів, тільки трохи волосся лишилося в нього над вухами. Поголіть Панові бороду, а вуса підстрижіть по-архіерейському. В зуби дайте йому люльку. Це буде вже не Пан, а Калина Іванович Сердюк. Він був надто складний для такої простої справи, як завідування господарством дитячої колонії. За його плечима було не менше як п'ятдесят років різноманітної діяльності. Але гордістю його були тільки дві епохи: був він замолоду гусаром лейб-гвардії Кексгольмського її величності полку, а у вісімнадцятому році завідував евакуацією міста Миргорода під час наступу німців.

Калина Іванович став першим об'єктом моєї виховної діяльності. Особливо мене турбувало те, що в нього було безліч найрізноманітніших переконань. Він з однаковим смаком лаяв буржуїв, більшовиків, росіян, євреїв, нашу неохайність і німецьку акуратність. Але його голубі очі виблискували такою любов'ю до життя, він був такий сприйнятливий і жвавий, що я не пожалів для нього невеликої кількості педагогічної енергії. І почав я його виховання в перші ж дні, з нашої першої розмови:

— Як же так, товаришу Сердюк, адже не може бути без завідувача колонії? Хтось мусить відповідати за все.

Калина Іванович знову вийняв люльку і чемно схилився до мого обличчя.

— То ви хочете бути завідувачем колонії? І щоб я вам певною мірою підкорявся?

— Ні, це не обов'язково. Давайте, я вам буду підкорятися.

— Я педакокіки не навчався, і що не моє, то не моє. Ви ще молодий чоловік — і хочете, щоб я, старий, був на побігеньках?

Так теж недобре! А бути завідувачем колонії — так, знаєте, для цього ж я ще малописьменний, та й навіщо це мені?..

Калина Іванович ображений відійшов від мене. Насупився. Цілий день він ходив зажурений, а ввечері прийшов у мою кімнату вже зовсім сумний.

— Я вам тутечки поставив столик і ліжечко, які знайшлися...

— Дякую.

— Я думав, думав, як нам бути з цією самою колонією. І дійшов висновку, що вам, звичайно, краще бути завідувачем колонії, а я вам буду ніби підкорятися.

— Помиримся, Калино Івановичу.

— Я теж думаю, що помиримся. Не святі горшки ліплять, і ми діло наше зробимо. А ви, як людина письменна, будете начебто завідувачем.

Ми взялися до роботи. Дрючками підняли на ноги тридцятилітню коняку. Калина Іванович виліз на щось подібне до брички, яку люб'язно позичив нам сусіда, і вся ця система рушила до міста з швидкістю двох кілометрів на годину. Почався організаційний період.

Для організаційного періоду було поставлено цілком доречне завдання — концентрація матеріальних цінностей, потрібних для виховання нової людини. Протягом двох місяців ми з Калиною Івановичем проводили в місті цілі дні. До міста Калина Іванович їздив, а я ходив пішки. Він вважав, що пішохідний спосіб не гідний його, а я ніяк не міг примиритися з тими темпами, які давав колишній киргиз.

Протягом двох місяців нам удалося з допомогою сільських спеціалістів сьак-так опорядити одну з казарм колишньої колонії: вставили шибки, полагодили груби, навісили нові двері. В галузі зовнішньої політики в нас було єдине, але зате значне досягнення: ми випросили в опродкомармі Першої запасної сто п'ятдесят пудів житнього борошна. Інших матеріальних цінностей нам не пощастило «сконцентрувати».

Порівнявши все це з моїми ідеалами в галузі матеріальної культури, я побачив: якби в мене було в сто разів більше, то до ідеалу лишилося б стільки ж, скільки й тепер. Тому я змушений був оголосити організаційний період закінченим. Калина Іванович погодився зі мною:

— Що ж ти збереш, коли вони, паразити, запальнички роблять? Говорили, розумієш ти, народ, а тепер як хочеш, так і організуєш. Доводиться, як Ілля Муромець...

— Ілля Муромець?

— Атож... Був такий — Ілля Муромець... може, ти чув... так вони його, паразити, богатирем проголосили. А я так вважаю, що він був просто бідняк і ледар. Улітку, розумієш ти, на санях їздив.

— Ну що ж, будемо, як Ілля Муромець, це ще не так погано. А де ж Соловей-розбійник?

— Солов'їв-розбійників, голубе, скільки хочеш...

Прибули в колонію дві виховательки: Катерина Григорівна і Лідія Петрівна. Шукаючи педагогічних працівників, я дійшов був до цілковитого розпачу: ніхто не хотів присвятити себе вихованню нової людини в нашому лісі, — всі боялися «босяків», і ніхто не вірив, що наш замір закінчиться добром. І тільки на конференції працівників сільської школи, на якій і мені довелося вітійствувати, знайшлося двоє живих людей. Я був радий, що це жінки. Мені здавалося, що «облагороджуючий жіночий вплив» щасливо доповнить нашу систему сил.

Лідія Петрівна була зовсім молода — дівчинка. Вона недавно скінчила гімназію і ще не охолонула від материного піклування. Завгубнаросвіти мене спитав, підписуючи призначення:

— Навіщо тобі це дівча? Воно ж нічого не знає.

— Та я саме таку й шукав. Бачите, мені іноді спадає на думку, що знання поки що не мають такого значення. Оця сама Лідочка — найчистіша істота, я покладаю на неї надії, немов на щеплення.

— Чи не занадто ти хитруєш? Ну, добре...

Зате Катерина Григорівна була досвідчений педагогічний вовк. Вона ненабагато раніше від Лідочки народилася, але Лідочка прихилилася до її плеча, як дитина до матері. У Катерини Григорівни на серйозному вродливому обличчі прямилися майже чоловічі чорні брови. Вона вміла носити з підкресленою охайністю вбрання, що якимсь чудом збереглося, і Калина Іванович правильно висловився, познайомившись із нею:

— З такою жінкою треба дуже обережно поводитися...

Отже, все було готове.

Четвертого грудня в колонію прибули перші шість вихованців і подали мені якийсь казковий пакет з п'ятьма величезними сургучними печатками. У пакеті були «справи». Чотирьом було по вісімнадцять років, їх прислали за збройне пограбування квартир, а двоє були молодші, і їх обвинувачували в крадіжках. Вихованці наші були гарно вдягнені: галіфе, франтівські чоботи. Зачіски їхні були останньої моди. Це зовсім не були безпритульні діти. Прізвища цих перших: Задоров, Бурун, Волохов, Бендюк, Гуд і Таранець.

Ми їх зустріли привітно. У нас зранку готувався особливо смачний обід, куховарка сяла білосніжною косинкою; у спальні, на вільному від ліжок місці, було накрито святковій столи; скатерок ми не мали, але їх з успіхом замінили нові простирадла. Тут зібралися всі учасники народжуваної колонії. При-

йшов і Калина Іванович, який з нагоди свята змінив сірий заялений піджачок на курточку із зеленого оксамиту.

Я виголосив промову про нове, трудове життя, про те, що треба забути минуле, що треба йти все вперед і вперед. Вихованці мою промову слухали погано, перешіптувалися, з єхидними усмішками і презирством поглядали на розставлені в казармі складані ліжка — «дачки», вкриті аж ніяк не новими ватяними ковдрами, на непофарбовані двері й вікна. Посеред моєї промови Задоров раптом голосно сказав комусь із товаришів:

— Через тебе влипли в цю бузу!

Решту дня ми присвятили плануванню нашого дальшого життя. Але вихованці з чемною недбалістю вислуховували мої пропозиції, — аби тільки швидше мене спекатися.

А вранці прийшла до мене схвильована Лідія Петрівна і сказала:

— Я не знаю, як з ними розмовляти... Кажу їм: треба по воду їхати на озеро, а один там, такий — із зачіскою, взуває чоботи і просто мені в обличчя чоботом: «Ви бачите, швець пошив дуже тісні чоботи!»

В перші дні вони нас навіть не ображали, просто не помічали нас. Надвечір вони вільно йшли з колонії і поверталися вранці, стримано посміхаючись назустріч моїй проникливій соцвихівській догані. Через тиждень приїхав агент губрозшуку і арештував Бендюка за вчинене вночі вбивство та пограбування. Лідочка на смерть була перелякана цією подією, плакала у себе в кімнаті і виходила тільки для того, щоб у всіх питати:

— Та що ж це таке? Як же це так? Пішов і вбив?..

Катерина Григорівна, серйозно всміхаючись, хмурила брови:

— Не знаю, Антоне Семеновичу, не знаю... Може, треба просто поїхати геть... Я не знаю, який тон тут можливий...

Безлюдний ліс, що оточував нашу колонію, порожні коробки наших будинків, десяток «дачок» замість ліжок, сокира й лопата як інструмент і півдесятка вихованців, що категорично відкидали не тільки нашу педагогіку, але всю людську культуру, — все це, правду кажучи, ніяк не відповідало нашому колишньому шкільному досвідові.

Довгими зимовими вечорами в колонії було моторошно. Колонія освітлювалась двома п'ятилінійними лампочками: одна — в спальні, друга — в моїй кімнаті. У виховательок і в Калини Івановича були «каганці» — винахід часів Кия, Щека й Хорива. У моїй лампочці верхня частина скла відбилася, а та частина, що залишилася, завжди була закурена, бо Калина Іванович, запалюючи свою люльку, користувався часто вогнем моєї лампи, просуваючи для цього в скло половину газети.

Того року рано почалися снігові завірюхи, і весь двір колонії закидало заметами снігу, а розчистити доріжки було нікому. Я просив про це вихованців, але Задоров мені сказав:

— Доріжки розчистити можна, та тільки хай зима кінчиться: а то ми розчистимо, а сніг знову нападає. Розумієте?

Він мило усміхнувся і відійшов до товариша, забувши про моє існування. Задоров був з інтелігентної сім'ї — це було видно одразу. Він правильно говорив, його обличчя відзначалося тією молодю випещеністю, яка буває тільки в добре годуваних дітей. Волохов був іншого типу людина: широкий рот, широкий ніс, широко розставлені очі — все це з особливою м'якостою рухливістю, — обличчя бандита. Волохов завжди тримав руки в кишенях галіфе, і тепер він підійшов до мене в такій позі:

— Ну, сказали ж вам...

Я вийшов із спальні, обернувши свій гнів у якийсь важкий камінь у грудях. Але доріжки треба було розчистити, а закамянілий гнів спонукав до руху. Я зайшов до Калини Івановича:

— Ходімо сніг чистити.

— Що ти! Що ж, я сюди чорноробом наймався? А ці що? — кивнув він на спальню. — Солов'ї-розбійники?

— Не хочуть.

— От, паразити! Ну, ходімо!

Ми з Калиною Івановичем уже закінчували першу доріжку, коли на неї вийшли Волохов і Таранець, прямуючи, як завжди, до міста.

— Оце добре! — сказав весело Таранець.

— Давно б так! — підтримав Волохов.

Калина Іванович заступив їм дорогу:

— Тобто як це так — «добре»? Ти, сволото, відмовився працювати, то, думаєш, я для тебе буду? Ти тут не ходитимеш, паразите! Лізь у сніг, а то я тебе лопатою...

Калина Іванович замахнувся лопатою, але в ту ж мить його лопата полетіла далеко в замет, люлька — в інший бік, і вражений Калина Іванович міг тільки поглядом провести юнаків і здалека почути, як вони йому гукнули:

— Доведеться самому по лопату лізти!

Сміючись, вони пішли до міста.

— Поїду звідси к чорту! Щоб я тут працював! — сказав Калина Іванович і пішов у свою квартиру, кинувши лопату в заметі.

Життя наше стало сумне й моторошне. На великому шляху на Харків щовечора кричали:

— Рятуйте!..

Пограбовані селяни приходили до нас і трагічними голосами благами допомагати.

Я випросив у завгубнаросвіти наган для захисту від рицарів шляху, але становище в колонії приховував від нього,

Я ще не втрачав надії, що придумаю спосіб домовитися з вихованцями.

Перші місяці нашої колонії для мене і моїх товаришів були не тільки місяцями розпачу і безсилового напруження, — вони були ще й місяцями шукання істини. Я за все своє життя не прочитав стільки педагогічної літератури, скільки взимку 1920 року.

Це був час Врангеля і польської війни. Врангель десь був близько, біля Новомиргорода; зовсім недалеко від нас, у Черкасах, воювали поляки, по всій Україні вешталися «батьки», навколо нас багато хто перебував у блакитно-жовтому зачаруванні. Але ми в нашому лісі, підперши голову руками, намагалися забути про громи великих подій і читали педагогічні книжки.

У мене головним наслідком цього читання була міцна і чомусь раптом ґрунтовна впевненість, що в моїх руках ніякої науки немає і ніякої теорії немає, що теорію треба добути з усієї суми реальних явищ, які відбуваються на моїх очах. Я спершу навіть не зрозумів, а просто побачив, що мені потрібні не книжкові формули, яких я однаково не міг прикласти до діла, а негайний аналіз і негайна дія.

Усією своєю істотою я відчував, що мені треба поспішати, що я не можу чекати жодного дня. Колонія дедалі більше набувала характеру «малини» — злодійського кубла, у ставленні вихованців до вихователів все більше позначався тон постійного знущання та хуліганства. При виховательках уже почали розповідати сороміцькі анекдоти, грубо вимагали подати обід, шпурляли в ідальні тарілки, демонстративно гралися фінками і глумливо розпитували, скільки у кого є добра:

— Завжди, знаєте, може придатися... в скрутну хвилину.

Вони рішуче відмовлялися піти нарубати дров для груб і в присутності Калини Івановича розламали дерев'яний дах сарая. Зробили це вони, дружельно жартуючи і сміючись:

— На наш вік стане!

Калина Іванович розсипав мільйони іскор із своєї люльки і розводив руками:

— Що ти їм скажеш, паразитам? Бач, які алеганські халяви! І звідки це вони перейняли, щоб будівлі ламати? За це батьків треба в буцегарню садити, паразитів...

І ось сталося: я не втримався на педагогічному канаті.

Одного зимового ранку я запропонував Задорову піти нарубати дров для кухні. Почув звичайну задержувато-веселу відповідь:

— Іди сам нарубай, багато вас тут!

Це вперше до мене звернулися на «ти».

У стані гніву й образи, доведений до відчаю й люті всіма попередніми місяцями, я розмахнувся й ударив Задорова по

щоці. Ударив сильно, він не встояв на ногах і повалився на грубу. Я вдарив удруге, схопив його за комір, підняв і вдарив третій раз.

Я раптом побачив, що він страшенно злякався. Блідий, з тремтячими руками, він поспішно надів картуза, потім зняв його і знову надів. Я, мабуть, ще бив би його, але він тихо, застогнавши, прошепотів:

— Пробачте, Антоне Семеновичу...

Мій гнів був такий дикий і непомірний, що я почував: хай хто-небудь слово скаже проти мене — я кинуся на всіх, ладен убити, знищити цю бандитську зграю. У мене в руках опинилася залізна кочерга. Всі п'ять вихованців мовчки стояли біля своїх ліжок, Бурун щось квапливо поправляв в одязі.

Я повернувся до них і постукав кочергою по бильцю ліжка:

— Або всім негайно йти в ліс, на роботу, або забиратися з колонії під три чорти!

І вийшов із спальні.

Пройшовши до сарая, де лежали наші інструменти, я взяв сокиру і похмуро дивився, як вихованці розбирають сокири й пилки. У мене майнула думка, що краще б у цей день не рубати лісу — не давати вихованцям сокир у руки, але було вже пізно: вони взяли все, що потрібно. Однаково. Я був готовий на все, я поклав собі, що дарма свого життя не віддам. У мене в кишені був ще й револьвер.

Ми пішли в ліс. Калина Іванович наздогнав мене і страшенно схвильований зашепотів:

— Що таке? Скажи на милість, чого це вони такі добрі?

Я неуважливо глянув у голубі очі Пана і сказав:

— Кепська, друже, справа... Уперше в житті ударив людину.

— Ох, ти ж, лишенько! — охнув Калина Іванович. — А якщо вони поскаржаться?

— Ну, це ще не біда...

На мое здивування, все минуло добре. Я попрацював з хлопцями до обіду. Ми рубали в лісі криві сосонки. Хлопці взагалі хмурились, але свіже морозне повітря, гарний ліс, прикрашений величезними шапками снігу, дружна робота пилки й сокири зробили своє діло.

Під час перерви ми ніяково закурили з мого запасу махорки і, пускаючи дим до верховіття сосон, Задоров раптом вибухнув сміхом:

— А здорово! Ха-ха-ха-ха!..

Приємно було бачити, як сміялася його рум'яна пика, і я не міг не відповісти йому усмішкою:

— Що — здорово? Робота?

— Робота само собою. Ні, а от як ви мені зацідили!

Задоров був великий і дужий юнак, і сміх його, звичайно, був цілком природний. Я дивувався, як це я одважився заче-

пити такого богатиря. Він зайшовся сміхом і, регочучи, взяв сокиру й пішов до дерева:

— Історія, ха-ха-ха!..

Обідали ми разом, усмак, жартуючи, але ранішньої події не згадували. Я себе почував трохи ніяково, але поклав уже не міняти тону і після обіду впевнено давав розпорядження. Волохов усміхнувся, але Задоров підійшов до мене і цілком серйозно сказав:

— Ми не такі погані, Антоне Семеновичу! Буде все гаразд. Ми розуміємо...

3. ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРВІСНИХ ПОТРЕБ

На другий день я сказав вихованцям:

— У спальні має бути чисто! У вас повинні бути чергові по спальні. До міста можна йти тільки з мого дозволу. Хто піде не спитавшись, хай не вертається, — не прийму.

— Ого! — сказав Волохов. — А чи не можна легше?

— Вибирайте, хлопці, що вам потрібніше. Я інакше не можу. В колонії мусить бути дисципліна. Якщо вам не подобається, розходьтєся, хто куди хоче. А хто залишиться жити в колонії, той буде додержувати дисципліни. Як хочете. «Малини» не буде.

Задоров подав мені руку.

— Згода — правильно! Ти, Волохов, мовчи. Ти ще дурний у таких справах! Нам однаково тут пересидіти треба, не до бупру ж іти.

— А що, й до школи ходити обов'язково? — спитав Волохов.

— Обов'язково.

— А коли я не хочу вчитися?.. Нащо мені?..

— До школи обов'язково. Хочеш ти чи не хочеш, однаково. Бачиш, тебе Задоров зараз дурнем назвав. Треба вчитися — розумнішати.

Волохов жартома покрутив головою і сказав, повторюючи слова якогось українського анекдота:

— От ускочив, так ускочив!

Випадок із Задоровим був поворотним пунктом у питанні про дисципліну. Треба правду сказати, мене не мучили докори сумління. Так, я побив вихованця. Я пережив усю педагогічну безглуздість, усю юридичну незаконність цього вчинку, але в той же час я бачив, що чистота моїх педагогічних рук — річ другорядна порівняно із завданням, яке стояло переді мною. Я твердо надумав бути диктатором, якщо іншим методом не оволодію. Через якийсь час у мене сталася серйозна сутичка

з Волоховим, який, будши черговим, не прибрав у спальні і відмовився прибрати після мого зауваження. Я на нього подивився сердито і сказав:

— Не дратуй мене. Прибери!

— А то що? Морду наб'єте? Права не маєте!..

Я взяв його за комір, притяг до себе і зашипів у лице зовсім широко:

— Слухай! Востанне попереджаю: не морду наб'ю, а скалічу! А потім ти на мене скаржся, сяду в бупр, це не твоє діло!

Волохов вирвався з моїх рук і сказав кризь сльози:

— За таку дурницю в бупр нема чого сідати! Приберу, чорт з вами!

Я на нього гаркнув:

— Як ти розмовляєш?

— Та як же з вами розмовляти? Та ну вас до...!

— Що? Ану, вилайся...

Він раптом засміявся і махнув рукою.

— От людина, диви ти... Приберу, приберу, не кричіть!

Слід, проте, сказати, що я жодної хвилини не вважав, що знайшов у насильстві якийсь могутній педагогічний засіб. Випадок із Задоровим коштував мені дорожче, ніж самому Задорову. Я почав боятися, що можу шарахнутись у бік найменшого опору. З виховательок одверто й твердо засудила мене Лідія Петрівна. Увечері того ж дня вона поклала голову на кулачки і причепилася:

— То ви вже знайшли метод? Як у бурсі, так?

— Відчепіться, Лідочко!

— Ні, ви скажіть, будемо морду бити? І мені можна? Чи тільки вам?

— Лідочко, я вам потім скажу. Зараз я ще сам не знаю. Ви почекайте трохи.

— Ну, добре, почекаю.

Катерина Григорівна кілька днів супила брови і розмовляла зі мною офіційно-привітно. Тільки днів через п'ять вона мене спитала, усміхнувшись серйозно:

— Ну, як ви себе почуваете?

— Вайдуже. Чудово себе відчуваю.

— А ви знаєте, що в цій пригоді найсумніше?

— Найсумніше?

— Так. Найгірше те, що хлопці ж про ваш подвиг розповідають із захватом. Вони ладні навіть закохатися в вас, і перший Задоров. Що це таке? Я не розумію. Що це, звичка до рабства?

Я подумав трохи і сказав Катерині Григорівні:

— Ні, тут не в рабстві справа. Тут якимось інакше. Ви проаналізуйте добре: Задоров же дужчий від мене, він міг би скалічити мене одним ударом. А він же нічого не боїться, не бо-

яться і Бурун та й інші. В усій цій пригоді вони не вбачають побоїв, вони вбачають тільки гнів, людський вибух. Вони ж чудово розуміють, що я міг би й не бити, міг би повернути Задорова, як невинного, до комісії, міг завдати їм багато великих неприємностей. Але я цього не роблю, я пішов на небезпечний для себе, однак людський, а не формальний вчинок. А колонія їм, очевидно, все-таки потрібна. Тут складніше. Крім того, вони бачать, що ми багато працюємо для них. Усе-таки вони люди. Це важлива річ.

— Може, — задумалась Катерина Григорівна.

Але задумуватися нам було ніколи. Через тиждень, у лютому 1921 року, я привіз на меблевій лінійці півтора десятка справжніх безпритульних і по-справжньому обірваних хлоп'ят. З ними довелося багато поморочитися, щоб обмити, сьак-так одягнути, вилікувати коросту. На початок березня в колонії було до тридцяти дітей. Здебільшого вони були дуже занедбані, дикі й зовсім не придатні для здійснення соціалістичної мрії. Тієї особливої творчості, яка начебто робить дитяче мислення дуже близьким за своїм типом до наукового мислення, у них поки що не було.

Стало більше в колонії і вихователів. На початку березня у нас уже була справжня педагогічна рада. Подружжя Іван Іванович та Наталя Марківна Осипови, на здивування всієї колонії, привезли з собою чимало майна: дивани, стільці, шафи, багато усякого одягу та посуду. Наші голі колоністи з винятковою цікавістю стежили, як біля дверей квартири Осипових розвантажували вози з усім цим скарбом.

Цікавість колоністів до майна Осипових була далеко не академічною цікавістю, і я дуже побоювався, що все це пишне переселення може повернутися в протилежний бік — до міських базарів. Через тиждень особливу цікавість до багатства Осипових трохи розрядило прибуття економки. Економка була бабуся дуже добра, балакуча і дурна. Її майно, хоч і поступалося перед осиповським, але складалося з дуже апетитних речей. Там було багато борошна, банок з варенням, і ще з чимось, багато невеличких акуратних торбиночок та саквожиків, в яких очі наших вихованців намацували різні цінні речі.

Економка з великим старечим смаком, дуже затишно розташувалася в своїй кімнаті, розставила свої коробки та інші вмістилища в різних комірках, куточках і місцинках, самою природою призначених для такого діла, і якось дуже швидко здружилася з двома-трьома хлопцями. Здружилась вона на договірних засадах: вони їй постачали дрова і ставили самовар, а вона за це частувала їх чаєм і розмовами про життя. Робити економці в колонії, власне кажучи, було нічого, і я дивувався, навіщо її призначили.

Колонії не потрібна була ніяка економка. Ми були неймовірно бідні.

Крім кількох квартир, в яких оселився персонал, з усіх приміщень колонії нам пощастило відремонтувати тільки одну велику спальню з двома утермарківськими грубами. В цій кімнаті стояло тридцять «дачок» і три великі столи, на яких хлопці обідали й писали. Друга велика спальня та їдальня, дві класні кімнати і канцелярія чекали на ремонт у майбутньому.

Постільної білизни було у нас півтори зміни, а всякої іншої і зовсім не було. Наша причетність до одягу виявлялася майже виключно у різних проханнях до наросвіти та до інших установ.

Завгубнаросвіти, який так рішуче відкрив колонію, поїхав кудись на нову роботу, його наступник колонією мало цікавився, — були у нього справи важливіші.

Атмосфера в наросвіті якнайменше відповідала нашому прагненню забагатіти. В той час губнаросвіта була конгломератом дуже багатьох кімнат та кімнаток і дуже багатьох людей, але справжніми виразниками педагогічної творчості тут були не кімнати, і не люди, а столики. Розхитані й облізли, то письмові, то туалетні, то ломберні, колись чорні, колись червоні, обставлені такими ж стільцями, ці столики репрезентували секції, про що свідчили написи, порозвішувані на стінах проти кожного столика. Переважна більшість столиків завжди порожнювала, бо додаткова величина — людина, — як виявлялось, була в суті своїй не стільки завідувачем секції, скільки рахівником у губрозподільнику. Якщо за якийсь столик раптом з'являлась людська постать, звідусюди збігалися відвідувачі і накидалися на неї. Розмова в такому випадку зав'язувалася, щоб з'ясувати, яка це секція і чи в цю секцію має звернутися відвідувач, чи треба звертатися в іншу, а якщо в іншу, то чому і в яку саме; а коли все-таки не в цю, то чому товариш, який сидів за тим он столикком минулої суботи, сказав, що саме в цю? Відповівши на всі ці питання, завідувач секції знімався з якоря і з космічною швидкістю зникав.

Наші невірні кроки навколо столиків не дали, звичайно, ніяких позитивних наслідків. Тому взимку двадцять першого року колонія дуже мало скидалася на виховний заклад. Подерті піджаки, до яких значно більше пасувала блатна назва «кліфт», сяк-так прикривали людське тіло; дуже рідко під «кліфтами» були рештки зотлілої сорочки. Наші перші вихованці, які прибули до нас у гарних костюмах, недовго вирізнялися серед загальної маси: рубання дров, праця на кухні, в пральні робили свою, хоч і педагогічну, але для одягу руїницьку справу. На початок беззрива всі наші колоністи були так одягнені, що їм міг би позаздрити будь-який артист, що виконує роль мельника в «Русалці».

На ногах у дуже небагатьох колоністів були черевики, а більшість обмотувала ноги онучами й обв'язувала мотузками. Але й з таким взуттям у нас були постійні кризи.

Їжа наша називалася кандьором... Інша їжа була випадково. В той час існувало безліч усяких норм харчування: були норми звичайні, норми підвищені, норми для слабих і для сильних, норми дефективні, санаторні, лікарняні. З допомогою дуже напруженої дипломатії нам іноді щастило переконати, вблагати, обдурити, прихилити своїм жалюгідним виглядом, залякати бунтом колоністів, — і нас переводили, наприклад, на санаторну норму. В нормі було молоко, багато жирів і білий хліб. Цього, звісно, ми не одержували, але деяких елементів кандьору і житнього хліба починали привозити більше. Через місяць-другий ми зазнавали дипломатичної поразки, і знову спускалися до становища звичайних смертних, і знову починали обережну й криву лінію таємної і явної дипломатії. Часом нам щастило так сильно натиснути, що ми починали одержувати навіть м'ясо, копченину й цукерки, але тим сумнішим ставало наше життя, коли виявлялося, що ніякого права на ці розкоші дефективні морально не мають, а мають лише дефективні інтелектуально.

Іноді нам щастило робити вилазки із сфери вузької педагогіки в деякі сусідні сфери, наприклад, у губпродком, або в опродкомарм Першої запасної, або у відділ постачання якогось підходящого відомства. В наросвіті категорично забороняли таку партизанщину, і вилазки робилися потай.

Для вилазки треба було мати папірець, в якому стояло тільки одне просте й виразне речення:

«Колонія малолітніх злочинців просить відпустити для харчування вихованців сто пудів борошна».

У самій колонії ми ніколи не вживали таких слів, як «злочинець», і наша колонія ніколи так не називалася. В той час нас називали морально дефективними. Але для сторонніх світів остання назва була малопридатна, бо від неї аж надто відгонило запахом виховного відомства.

З своїм папірцем я примощувався де-небудь у коридорі відповідного відомства, біля дверей кабінету. В ці двері заходило безліч людей. Іноді до кабінету набивалося стільки народу, що туди вже міг заходити всякий. Через голови відвідувачів треба було пробитися до начальства і мовчки просунути під його руку наш папірець.

Начальство у продовольчих відомствах мало розумілося на класифікаційних хитрощах педагогіки, і йому не завжди спадало на думку, що «малолітні злочинці» мають відношення до освіти. А емоціональне забарвлення самого вислову «малолітні злочинці» було досить солідне. Тому дуже рідко начальство дивилося на нас суворо і говорило:

— То чого ви сюди прийшли? Звертайтеся до своєї нар-
освіти.

Частіше бувало так, — начальство замислювалось і промов-
ляло:

— Хто вас постачає? Тюремне відомство?

— Та ні, бачите, тюремне відомство нас не постачає, бо це ж
діти...

— А хто ж вас постачає?

— Досі, бачите, не з'ясовано...

— Як це так — «не з'ясовано»?.. Дивно!

Начальство щось записувало у блокнот і пропонувало при-
йти через тиждень.

— У такому разі дайте поки що хоч двадцять пудів.

— Двадцять не дам, одержуйте поки що п'ять пудів, а я по-
тім з'ясую.

П'яти пудів було мало, та й розмова така не відповідала на-
шим планам. Ніяких з'ясувань, само собою, не передбачалось.

Єдино прийнятним для колонії імені М. Горького був такий
поворот справи, коли начальство ні про що не розпитувало,
а мовчки брало наш папірець і писало на різку: «Видати».

В такому разі я стрімголов летів до колонії:

— Калино Івановичу!.. ордер!.. сто пудів!.. Швидше шукай
дядьків і вези, а то розберуться там...

Калина Іванович радісно схилився над папірцем:

— Сто пудів? Скажи ж ти!.. А звідки ж таке?

— Хіба не бачиш? Губпродком губюрвідділу...

— Хто їх розбере!.. Та нам однаково: хоч чорт, хоч біс,
аби яйця ніс, хе-хе-хе!..

Первісна потреба у людини — їжа. Тому становище з одя-
гом нас так не гнітило, як становище з харчами. Наші вихованці
завжди були голодні, і це значно ускладнювало завдання їх мо-
рального перевиховання. Тільки деяку, невелику частку свого
апетиту колоністам щастило задовольняти з допомогою при-
ватних способів.

Одним з основних видів приватної харчової промисловості
стало рибальство. Взимку це було дуже важко. Найлегше було
витрусити ятері (сіть, яка має форму чотиригранної піраміди),
що їх недалеко, на річці і на нашому озері ставили місцеві
хуторяни. Почуття самозбереження і властива людині еконо-
мічна кмітливість стримували наших хлопців від крадіжки са-
мих ятерів, але знайшовся серед наших колоністів один, що по-
рушив те золоте правило.

Це був Таранець. Йому минуло шістнадцять років, він по-
ходив із старої злодійської сім'ї, був стрункий, рябий, веселий,
дотепний, чудовий організатор і заповзятлива людина. Але він
не вмів шанувати колективні інтереси. Він украв на річці кілька
ятерів і приніс їх у колонію. Слідом за ним прийшли й госпо-

дарі ятерів, і справа закінчилася великим скандалом. Хуторяни після цього почали стерегти ятері, і нашим рибалкам дуже рідко щастило щось упіймати. Але через деякий час у Таранця і ще в декого з колоністів з'явилися власні ятері, які їм подарував «один знайомий у місті». З допомогою цих власних ятерів рибальство почало швидко розвиватися. Рибу споживало спочатку невелике коло осіб, але наприкінці зими Таранець необачно надумав залучити до цього кола й мене.

Він приніс у мою кімнату тарілку смаженої риби.

— Ось вам риба.

— Бачу, тільки я не візьму.

— Чому?

— Тому що несправедливо. Рибу треба давати всім колоністам.

— З якої речі? — почервонів Таранець від образи. — З якої речі? Я дістав ятері, я ловлю, мокну на річці, а давати всім?

— Ну й забирай свою рибу: я нічого не діставав і не мокнув.

— То це ми вам на подарунок...

— Ні, я не згоден, мені все це не подобається. І несправедливо.

— В чому ж тут несправедливість?

— А в тому: ти ж ятерів не купив. Ятері подаровано?

— Подаровано.

— Кому? Тобі? Чи всій колонії?

— Чому — «всій колонії»? Мені...

— А я так гадаю, що і мені, і всім. А скворідки чий? Твої? Спільні. А олію ви випрохуєте в куховарки, — чия олія? Спільна. А дрова, а піч, а відра? Ну, що ти скажеш? А я ось заберу в тебе ятері, і справі кінець. А найголовніше — не по-товариському. Мало чого — твої ятері! А ти для товаришів зроби. Рибалити ж усі можуть.

— Ну, добре, — сказав Таранець, — хай буде так. А рибу ви усе-таки візьміть.

Рибу я взяв. Відтоді по рибу ходили за нарядом по черзі і продукцію здавали на кухню.

Другим способом приватного добування харчів були поїздки на базар до міста. Щодня Калина Іванович запрягав Малюка — киргиза — і вирушав по продукти або в похід по установах. За ним ув'язувалось двоє-троє колоністів, яким конче треба було побувати в місті: в лікарні, на допиті в комісії, допомогти Калині Івановичу, потримати Малюка. Всі ці щасливці звичайно поверталися з міста ситі і товаришам привозили дещо. Не було випадку, щоб хто-небудь на базарі «засипався». Наслідки цих походів мали легальний вигляд: «тітка дала», «зустрівся із знайомим». Я не хотів ображати колоніста брудною підозрою і завжди вірив цим поясненням. Та й до чого могло б призвести моє недовір'я? Голодні, брудні колоністи, що нишпорили,

шукаючи їжі, здавалися мені невдячними об'єктами для проповіді будь-якої моралі з таких дріб'язкових приводів, як крадіжка на базарі бублика або пари підметок.

У нашої неймовірній бідності була також і одна хороша риса, якої потім у нас уже ніколи не було. Однаково були голодні й бідні ми, вихователі. Платні ми тоді майже не одержували, вдовольнялися тим самим кандьором і ходили у такому ж приблизно дранті. У мене протягом цілої зими не було підметок на чоботях, і край онучі завжди вилазив назовні. Тільки Катерина Григорівна красувалась у вичищених, гарно припасованих платтях.

4. ОПЕРАЦІЇ ВНУТРІШНЬОГО ХАРАКТЕРУ

В лютому у мене з шухляди пропала ціла пачка грошей — приблизно моя шестимісячна платня.

У моїй кімнаті в той час містилася і канцелярія, і вчительська, і бухгалтерія, і каса, бо я об'єднував у своїй особі всі посади. Пачка новеньких кредиток зникла з замкненої шухляди, на якій не було слідів злому.

Увечері я розповів про це хлопцям і просив повернути гроші. Довести, що гроші вкрадено, я не міг, і мене легко можна було звинуватити в розтраті. Хлопці похмуро вислухали й розійшлися. Після зборів, коли я йшов до свого флігеля, на темному дворі до мене підійшли двоє: Таранець і Гуд. Гуд — маленький, жвавий юнак.

— Ми знаємо, хто взяв гроші, — прошепотів Таранець, — тільки сказати при всіх не можна: ми не знаємо, де їх сховано. А якщо розголосимо, він підірве¹ і гроші забере.

— Хто взяв?

— Та тут один...

Гуд дивився на Таранця спідлоба, видно, не цілком схвалюючи його поведінку. Він пробурчав:

— Бубну йому треба вибити... Чого ми тут теревені правимо?

— А хто виб'є? — повернувся до нього Таранець. — Ти виб'єш? Він тобі такого дасть...

— Ви мені скажіть, хто взяв гроші. Я з ним поговорю, — запропонував я.

— Ні, так не можна.

Таранець наполягав на конспірації. Я здвигнув плечима:

— Ну, як хочете.

Пішов спати.

¹ Підірвати — втекти.

Уранці в стайні Гуд знайшов гроші. Їх хтось кинув у вузьке віконце стайні, і вони розлетілися по всьому приміщенню. Гуд, тремтячи з радощів, прибіг до мене, і в обох руках у нього були безладно зібгані кредитки.

Гуд з радощів танцював по колонії, хлопці всі сяяли і прибігали до моєї кімнати подивитися на мене. Тільки Таранець ходив, велично задерши голову. Я не розпитував ні його, ні Гуда про їхні дії після нашої розмови.

Через два дні хтось збив замки на льоху і вкрав кілька фунтів сала — все наше жирове багатство. Вкрав і замок. Ще через день видерли вікно в коморі — зникли цукерки, заготовлені на свято Лютневої революції, і кілька банок колісної мазі, якою ми дорожили, як валютою.

Калина Іванович навіть схуд за ці дні; він повертав змарніле обличчя до кожного колоніста, пахтів йому в очі махоркою і вмовляв:

— Ви ж тільки подумайте! Все ж для вас, сучі сини, у себе ж крадете, паразити!

Таранець знав більше за всіх, але від розмов ухилявся, він чомусь вважав, що йому не годиться розкривати цю справу. Колоністи говорили дуже багато, але у них переважав суто спортивний інтерес. Ніяк вони не хотіли настроїтися на той лад, що обікрадено саме їх.

У спальні я гнівно кричав:

— Ви хто такі? Ви люди чи...

— Ми урки, — почулося з якоїсь далекої «дачки».

— Вуркагани!

— Брешете! Які ви вуркагани! Ви справжнісінькі сьвки, у себе крадете. Ось тепер сидите без сала, ну й чорт з вами! На свято — без цукерок. Більше нам ніхто не дасть. Пропадайте так!

— Та що ж ми можемо зробити, Антоне Семеновичу? Ми не знаємо, хто взяв. І ви не знаєте, і ми не знаємо.

А втім, я з самого початку розумів, що мої розмови даремні. Крав хтось із старших, яких усі боялись.

Другого дня я з двома хлопцями поїхав клопотатися про нову пайку сала. Ми їздили кілька днів, але сало виїздили. Дали нам і порцію цукерок, хоч лаяли довго, що не зуміли зберегти. Вечорами ми докладно розповідали про свої пригоди. Нарешті сало привезли в колонію і поклали в льох. Першої ж ночі його вкрали.

Я навіть зрадив з цього. Сподівався, що ось тепер заговорить колективний, спільний інтерес і примусить усіх з більшим запалом поставитися до питання про крадіжки. Справді, всі хлопці зажурилися, але запалу ніякого не було, а коли минуло перше враження, усіх знову охопив спортивний інтерес: хто це так спритно орудує?

Ще через кілька днів із стайні пропав хомут, і нам не можна було навіть виїхати до міста. Довелося ходити по хутору, позичати на який час.

Крадіжки траплялися вже щодня. Ранком виявлялося, що в тому чи іншому місці чогось бракує: сокири, пилки, посудини, простирадла, черезсідельника, віжок, продуктів. Я пробував не спати вночі і ходив по двору з револьвером, але більше як дві-три ночі, звісно, не міг витримати. Просив повартувати одну ніч Осипова, але він так перелякався, що я більше про це з ним не говорив.

Я мав підозру на багатьох хлопців, у тому числі й на Гуда і на Таранця. Проте ніяких доказів у мене не було, і свої підозри я змушений був тримати в секреті.

Задоров розкотисто сміявся і жартував:

— А ви думали як, Антоне Семеновичу, трудова колонія, працєю і працєю — і ніякої втіхи? Пождіть, ще не те буде! А що ви зробите тому, кого спіймаєте?

— Посаджу в тюрму.

— Ну, це ще нічого. Я гадав, битимете.

Якось уночі він вийшов надвір одягнений.

— Походжу з вами.

— Дивись, щоб злодії на тебе не в'їлися.

— Ні, вони ж знають, що ви сьогодні сторожуєте, однаково сьогодні не підуть красти. То що ж тут такого?

— А признайся, Задоров, що ти їх боїшся!

— Кого? Злодіїв? Звичайно, боюся. Та не в тому річ, що боюся, але ж погодьтеся, Антоне Семеновичу, якось не годиться виказувати.

— Та вони вас же обкрадають.

— Ну, чого ж там мене? Нічого тут мого немає.

— Адже ж ви тут живете.

— Яке там життя, Антоне Семеновичу! Хіба це життя? Нічого у вас не вийде з цієї колонії. Даремно стараєтесь. Ось побачите, розкрадуть усе і порозбігаються. Ви краще найміть двох добрих сторожів і дайте їм гвинтівки.

— Ні, сторожів не найму і гвинтівок не дам.

— А чому? — здивувався Задоров.

— Сторожам треба платити, а ми й так бідні, а найголовніше, ви повинні бути господарями.

Думку, що треба найняти сторожів, висловлювали багато колоністів. У спальні з цього приводу відбувалася ціла дискусія.

Антін Братченко, найкращий представник другої партії колоністів, доводив:

— Коли сторож стоїть, ніхто красти й не піде. А якщо й піде, можна йому в це саме місце заряд солі всипати. Як походить посолоений з місяць, більше не полізе.

Йому заперечував Кость Ветковський, вродливий хлопчик, спеціальністю якого «на волі» було робити обшуки по фальши-

вих ордерах. Під час цих обшуків він грав другорядні ролі, головні виконували дорослі. Сам Кость — це було встановлено в його справі — ніколи нічого не крав і захоплювався лише естетичною стороною операції. Він завжди зневажав злодіїв. Я давно відзначив складну й тонку натуру цього хлопчика. Мене найбільше вражало те, що він легко ужився з найдикішими хлопцями і був загальноновизнаним авторитетом у питаннях політичних.

Кость доводив:

— Антон Семенович має рацію. Не можна сторожів! Тепер ми ще не розуміємо, а скоро зрозуміємо всі, що в колонії красти не можна. Та й тепер уже багато хто розуміє. От ми скоро самі почнемо сторожувати. Правда, Бурун? — несподівано звернувся він до Буруна.

— А що ж, сторожувати, то й сторожувати, — сказав Бурун.

У лютому наша економка перестала працювати в колонії, я домігся, щоб її перевели до лікарні. Якось у неділю до її ганку подали Малюка, і всі її приятелі та учасники філософських чаїв заповзятю почали укладати численні торбинки й саквояжки на сани. Добра бабуся, мирно погойдуючись на вершині свого багатства, з швидкістю все тих же двох кілометрів на годину виїхала назустріч новому життю.

Малюк повернувся пізно, але повернулася з ним і бабуся, ридаючи й волаючи, вона ввалилася до мене в кімнату: її було начисто пограбовано. Приятелі її та помічники не всі скриньки, саквояжки й торбинки зносили на сани, а відносили і в інші місця — грабіж був зухвалий. Я негайно розбудив Калину Івановича, Задорова й Таранця, і ми зробили генеральний обшук по всій колонії. Награбовано було так багато, що всього не встигли як слід сховати. У кущах, на горищах сараїв, під ганком, просто під ліжками і за шафами знайдено було всі скарби економки. Бабуся й справді була багата: ми знайшли близько дюжини нових скатертин, багато простирадл і рушників, срібні ложки, якісь вазочки, браслет, сережки і ще чимало всякого дріб'язку.

Бабуся плакала в моїй кімнаті, а кімната поволі наповнювалася заарештованими — колишніми бабусиними приятелями та співчуваючими.

Хлопці спершу не признавалися, але я на них grimнув, і обрїй прояснився. Бабусині приятелі не були головними грабіжниками. Вони обмежилися деякими сувенірами, як-от чайна серветка або цукорниця. З'ясувалося, що головним діячем у всій цій пригоді був Бурун. Відкриття це вразило багатьох і насамперед мене. Бурун з першого дня здавався найсоліднішим, він завжди був серйозний, стримано-привітний і найкраще, з активним напруженням і цікавістю вчився в школі. Мене приголомшили розмах і солідність його дій: він заховав цілі паки бабусиною добра. Не було сумніву, що всі попередні крадіжки в колонії — справа його рук.

Нарешті таки докопався до справжнього лиха! Я привів Буруна на суд народний, перший суд в історії нашої колонії.

У спальні, на ліжках і на столах, розмістилися обдерті чорні судді. П'ятилінійна лампочка освітлювала схвильовані обличчя колоністів і бліде лице Буруна, важкого, неповороткого, з товстою шиєю, схожого на Мак-Кінлея, президента Сполучених Штатів Америки.

У гнівних і сильних тонах я змалював хлопцям злочин: пограбувати стареньку, у якої тільки й щастя, що в цьому мізерному ганчір'ї, пограбувати, не зважаючи на те, що ніхто в колонії з такою любов'ю не ставився до хлопців, як вона, пограбувати в той час, коли вона просила допомогти, — це значить справді нічого людського в собі не мати, це значить бути навіть не гадом, а гадиком. Людина повинна поважати себе, повинна бути сильною і гордою, а не віднімати у немічних бабусь їхню останню ганчірку.

Чи моя промова справила сильне враження, чи й без того у колоністів накіпіло, але на Буруна накинута дружно і пристрасно. Маленький чубатий Братченко простяг обидві руки до Буруна:

— А що? А що ти скажеш? Тебе треба посадити за ґрати, до бупру посадити! Ми через тебе голодували, ти і гроші взяв у Антона Семеновича.

Бурун раптом запротестував:

— Гроші у Антона Семеновича? Ану, доведи!

— І доведу.

— Доведи!

— А що, не взяв? Не ти?

— А що, я?

— Звичайно, ти.

— Я взяв гроші у Антона Семеновича! А хто це доведе? Ззаду пролунав голос Таранця:

— Я доведу.

Бурун сторопів. Повернувся до Таранця, щось хотів сказати, потім махнув рукою:

— Ну, що ж, нехай і я. Так я ж віддав?

Хлопці на це відповіли несподіваним сміхом. Їм сподобалася ця захоплююча розмова. Таранець дивився героєм. Він виїшов наперед.

— Тільки виганяти його не треба. Мало чого з ким не було. Набити морду добре — це, справді, слід.

Усі примовкли. Бурун поволі повів очима по рябому обличчю Таранця.

— Далеко тобі до моєї морди. Чого ти стараєшся? Однаково завколом не будеш. Антон наб'є морду, якщо треба, а тобі яке діло?

Ветковський зірвався з місця:

— Як — «яке діло»? Хлопці, наше це діло чи не наше?

— Наше! — закричали хлопці. — Ми тобі самі морду наб'ємо краще, ніж Антон!

Хтось уже кинувся до Буруна. Братченко розмахував руками біля самісінької фізіономії Буруна і кричав:

— Сікти тебе треба, сікти!

Задоров шепнув мені на вухо:

— Заберіть його кудись, а то битимуть.

Я відтягнув Братченка від Буруна. Задоров відкинув двох-трох. Насилу припинили галас.

— Хай говорить Бурун! Хай скаже! — вигукнув Братченко.

Бурун опустив голову.

— Нема чого казати. Ваша правда. Відпустіть мене з Антоном Семеновичем, — хай покарає, як знає.

Тиша. Я попрямував до дверей, боячись розплескати море шаленого гніву, що сповнювало мене до краю. Колоністи розступилися на обидва боки, даючи дорогу мені й Бурунові.

Через темний двір у снігових окопах ми пройшли мовчки: я — попереду, він — за мною.

На душі у мене було огидно. Бурун здавався останнім з покидьків, що його може дати людський смітник. Я не знав, що з ним робити. До колонії його прислали за участь у злодійській зграї, значну частину членів якої — повнолітніх — було розстріляно. Йому виповнилося сімнадцять років.

Бурун мовчки стояв біля дверей. Я сидів за столом і ледве стримувався, щоб не кинути в нього чимсь важким і на цьому скінчити розмову.

Нарешті Бурун підвів голову, пильно глянув мені в очі і сказав поволі, підкреслюючи кожне слово, ледве-ледве стримуючи ридання:

— Я... більше... ніколи... красти не буду.

— Брешеш! Ти вже обіцяв комісії.

— То комісії, а то — вам! Покарайте, як хочете, тільки не виганяйте з колонії.

— А що тебе в колонії цікавить?

— Мені тут подобається. Тут учаться. Я хочу вчитися. А крав тому, що завжди жерти хочеться.

— Ну, добре. Відсидиш три дні під замком, на хлібі й воді. Таранця не чіпати!

— Добре!

Три доби відсидів Бурун у маленькій кімнатці біля спальні, у тій самій, в якій у старій колонії жили дядьки. Замикати його я не став, він дав слово честі, що без мого дозволу не виходитиме. В перший день я йому справді послав тільки хліб та воду, другого дня стало шкода, принесли йому обід. Бурун спробував гордо відмовитися, але я гримнув на нього:

— Якого дідька маніритися ще!

Він усміхнувся, здвигнув плечима і взявся за ложку.

Бурун додержав слова: він ніколи потім нічого не вкрав ні в колонії, ні в іншому місці.

5. СПРАВИ ДЕРЖАВНОГО ЗНАЧЕННЯ

У той час, коли наші колоністи мало не байдуже ставилися до майна колонії, знайшлися сторонні сили, які поставилися до нього особливо уважно.

Головні з цих сил розташовувалися на великому шляху на Харків. Майже не минало ночі, щоб на цьому шляху когось не було пограбовано. Цілі валки селян спинали пострілом з обріза, грабіжники без зайвих розмов залазили вільними від обрізів руками за пазухи жінок, що сиділи на возах, в той час як чоловіки, зовсім розгубившись, ляскали пужалнами по халявах і дивувалися:

— Хто ж його знав? Ховали гроші в найпевніше місце, жінкам за пазуху, а вони — диви! — за пазуху й полізли.

Таке, сказати б, колективне пограбування майже ніколи не бувало справою «мокрою». Дядьки, отямившись і простоявши на місці призначений грабіжниками час, приходили в колонію і виразно оповідали нам про подію. Я збирав свою армію, озброював її кілками, сам брав револьвер, ми бігли до шляху і довго нишпорили по лісу. Та тільки один раз наші пошуки закінчилися успішно: за півверсти від шляху ми натрапили на групу людей, які причаїлися в лісовому заметі. На крики хлопців вони відповіли одним пострілом і розбіглися, але одного з них усе-таки пощастило схопити і привести в колонію. У нього не було ні обріза, ні награбованого, і він заперечував усе на світі. Однак, коли ми передали його в губрозшук, виявилось, що це був відомий бандит, і слідом за ним заарештували всю зграю. Від імені губвиконкому колонії імені Горького було висловлено подяку.

Але й після цього грабежі на шляху не зменшилися. Наприкінці зими хлопці почали вже знаходити сліди «мокрих» нічних подій. Між соснами в снігу раптом бачимо — стримить рука. Відкопуємо і знаходимо жінку, забиту пострілом в обличчя. В іншому місці, коло самого шляху, в кущах, — чоловік у візницькому сіряку з розтрощеним черепом. Одного чудового ранку прокидаємося й бачимо: з узлісся на нас дивляться двоє повішених. Доки прибув слідчий, вони дві доби висіли й дивилися на колоністське життя витріщеними очима.

Колоністи до всіх цих явищ ставилися без ніякого страху і з щирою цікавістю. Навесні, коли станув сніг, вони розшуку-

вали в лісі обгризені лисицями черепи, надівали їх на палиці і приносили в колонію, спеціально, щоб полякати Лідію Петрівну. Вихователі й так жили в страхові і вночі тремтіли, чекаючи, що ось-ось у колонію вдереться грабіжницька зграя і почнеться різанина. Особливо перелякані були Осипови, в яких, на загальну думку, було що грабувати.

Наприкінці лютого нашу підводу, яка із звичайною своєю швидкістю повзла із міста з деяким добром, було спинено ввечері вже біля повороту до колонії. На підводі були крипа і цукор-пісок — речі, на які чомусь грабіжники не спокусилися. У Калини Івановича, крім люльки, не було ніяких цінностей. Саме це викликало у грабіжників справедливий гнів: вони вдарили Калину Івановича по голові, він упав у сніг і пролежав там, аж поки грабіжники зникли. Гуд, який увесь час ходив за Малюком, був тільки свідком. Приїхавши в колонію, і Калина Іванович, і Гуд заходилися без кінця розповідати про це. Калина Іванович змальовував події у фарбах драматичних, Гуд — у фарбах комічних. Але постанову було ухвалено одностайно: завжди висилати назустріч нашій підводі загін колоністів.

Ми так і робили протягом двох років. Ці походи на шлях називалися у нас по-військовому: «Зайняти дорогу».

Вирушало чоловік десять. Інколи і я входив до складу загону, бо у мене був наган. Я не міг його довірити всякому колоністові, а без револьвера наш загін здавався слабим. Тільки Задорову я іноді давав револьвер, і він з гордістю чіпляв його поверх свого лахміття.

Вартувати на великому шляху було дуже цікаво. Починаючи від моста через річку до повороту в колонію, ми розташовувалися по всьому півторакілометровому шляху. Хлопці мерзли і підстрибували на снігу, перегукувалися, щоб не втратити зв'язку один з одним, і в присмерку, що наставав, віщували певну смерть в уяві запізнитого подорожнього. Селяни, які поверталися з міста, шмагали коней і мовчки проскакували повз постаті цілком кримінального вигляду. Керівники радгоспів та представники влади пролітали на гуркотливих тачанках і демонстративно показували колоністам двостволки й обрізи, пішоходи спинялися біля самого моста й чекали нових подорожніх.

При мені колоністи ніколи не хуліганили і не лякали подорожніх, але без мене часом пустували, і Задоров скоро навіть відмовився від револьвера і поставив вимогу, щоб я обов'язково був на шляху. Я почав щоразу виходити з загonom, але револьвер віддавав Задорову, щоб не позбавляти його за служеної втіхи.

Коли з'являвся Малюк, ми зустрічали його вигуками:

— Стій! Руки вгору!

Але Калина Іванович тільки усміхався і починав ще завятіше курити свою люльку. Він кутив її аж до колонії, точнісінько, як у відомій формулі:

— Сім верст кресав, незчувсь, як і викресав.

Наш загін поволі збирався за Малюком і веселою юрбою вступав у колонію, розпитуючи Калину Івановича про всякі продовольчі новини.

Цієї ж зими ми розпочали й інші операції, уже не колоністського, а загальнодержавного значення. В колонію приїхав лісничий і просив наглядати за лісом: порубників багато, він із своїм штатом не вправляється.

Охорона державного лісу дуже піднесла нас у власних очах, дала нам надзвичайно цікаву роботу і, нарешті, приносила значні вигоди.

Ніч. Незабаром ранок, але ще зовсім темно. Я прокидаюся від стуку у вікно. Дивлюсь, на шибці вимальовуються крізь льодові узорі приплющений ніс і скуйовджена голова.

— В чому річ?

— Антоне Семеновичу, в лісі рубають!

Засвічую каганець, швидко одягаюся, беру револьвер та двоствольку, і виходжу. На мене очікують біля ганку особливі любителі нічних пригод — Бурун і Шелапутін, зовсім маленький ясний пацан, істота безгрішна.

Бурун бере в мене з рук двоствольку, і ми входимо в ліс.

— Де?

— А ось послушайте...

Зупиняємось. Спочатку я нічого не чую, згодом починаю розрізняти ледве чутне серед невловимих нічних звуків і звуків нашого дихання глухе гупання сокири. Йдемо вперед, нахилиємось, гілля молодих сосон дряпає наші обличчя, зриває з мого носа окуляри і обсипає нас снігом. Іноді гупання сокири раптом стихає, ми втрачаємо напрям і терпляче ждемо. Ось воно оживає, вже голосніше й ближче.

Треба підійти зовсім непомітно, щоб не сполохати злодія. Бурун по-ведмедючому спиритно перевалюється, за ним дріботить малесенький Шелапутін, кутаючись у свій кліфт. Позаду йду я.

Нарешті ми біля мети. Причаїлися за сосновим стовбуром. Високе струнке дерево здригається, біля дерева — підперезана постать. Ударить несміливо й поволі кілька разів, випростається, озирнеться і знову рубає. Ми від неї кроків за п'ять. Бурун напоготові тримає двоствольку дулом угору, дивиться на мене й не дише. Шелапутін завмер за мною і шепоче, повишаючи на моєму плечі:

— Можна? Вже можна?

Я киваю головою. Шелапутін смикає Буруна за рукав.

Постріл гримить, як страшний вибух, і далеко розлягається по лісу.

Чоловік із сокирою рефлексивно присів. Мовчанка. Ми підходимо до нього. Шеллапутін знає свої обов'язки, сокира вже у нього в руках. Бурун весело вітає:

— А-а, Мусію Карповичу, доброго ранку.

Він поплескує Мусія Карповича по плечу, але Мусій Карпович не в силі відповісти на це привітання. Він дрібно тремтить і для чогось струшує сніг з лівого рукава.

Я питаю:

— Кінь далеко?

Мусій Карпович, як і раніше, мовчить, відповідає за нього Бурун:

— Та он же й кінь!.. Гей, хто там? Завертай!

Тільки тепер бачу в сосновому плетиві кінську морду й дугу.

Бурун бере Мусія Карповича під руку:

— Ласкаво просимо, Мусію Карповичу, в карету швидкої допомоги.

Мусій Карпович, нарешті, починає виявляти ознаки життя. Він скидає шапку, проводить рукою по волоссю й шепоче, ні на кого не дивлячись:

— Ох, ти ж, боже мій!..

Ми прямуємо до саней.

Так звані ріжнаті сани поволі розвертаються, і ми ідемо ледве помітним глибоким і пухким слідом. На коняку цмокає й сумно перебирає віжками хлопець років чотирнадцяти у величезній шапці й чоботях. Він увесь час шморгає носом і взагалі зажурений. Мовчимо.

Коли виїжджаємо на узлісся, Бурун бере віжки з рук хлопця.

— Е, це ви не туди поїхали. Це, якби з вантажем, то туди, а коли з батьком, то ось куди...

— На колонію? — питає хлопець, але Бурун уже не віддає йому віжок, а сам повертає коня на наш шлях.

Починає світати.

Мусій Карпович раптом через руку Буруна спиняє коня і скидає другою рукою шапку.

— Антоне Семеновичу, відпустіть! Перший раз... Дров нема... Відпустіть!

Бурун невдоволено скидає його руку з віжок, але коня не поганяє, очікує, що я скажу.

— Е, ні, Мусію Карповичу, — кажу я, — так не годиться. Протокол треба скласти: справа, самі знаєте, державна.

— І не перший раз зовсім, — срібним альтом зустрічає світанок Шеллапутін. — Не перший раз, а третій: один раз ваш Василь спіймався, а другий...

Бурун перебиває музику срібного альту хриплим баритоном:

— Чого тут стоятимемо? А ти, Андрію, біжи додому, твое діло маленьке. Скажеш матері, що батько засипався. Хай передачу готує.

Переляканий Андрій вивалюється з саней і мчить до хутора. Ми рушаємо далі. Коли в'їздимо в колонію, нас зустрічає юрма хлопців.

— О! А ми думали, що вас там повбивали, хотіли йти на підмогу.

Бурун сміється:

— Операція пройшла з запаморочливим успіхом.

У моїй кімнаті збирається юрба. Мусій Карпович, пригнічений, сидить на стільці проти мене, Бурун — на вікні, з рушницею. Шелапутін пошепки розповідає товаришам моторошну історію нічної тривоги. Двоє хлопців сидять на моему ліжку, решта — на лавах, уважно спостерігають процедуру складання акта.

Акт пишеться з прикрими подробицями.

— Землі у вас дванадцять десятин? Коней трое?

— Та які там коні? — стогне Мусій Карпович. — Там же лошичка... два роки тільки...

— Троє, троє, — підтримує Бурун і ніжно поплескує Мусія Карповича по плечу.

Я пишу далі:

«...у відрубі шість вершків...»

Мусій Карпович простягає руки:

— Ну, що ви, бог з вами, Антоне Семеновичу! Де ж там шість? Там же й чотирьох нема.

Шелапутін раптом перестає пошепки розповідати, показує руками щось завбільшки з півметра і нахабно сміється у вічі Мусієві Карповичу:

— Отаке? Отаке? Правда?

Мусій Карпович відмахується від його усмішки і покійрно стежить за моєю ручкою.

Акт готовий. Мусій Карпович ображено подає мені руку на прощання і простягає руку Бурунові, як найстаршому.

— Дарма це ви, хлопці, робите: всім жити треба.

Бурун перед ним розшаркується:

— Ні, чого ж, завжди раді допомогти... — Раптом він згадує: — До речі, Антоне Семеновичу, а як же дерево?

Ми замислюємося. Справді, дерево майже зрубане, завтра його однаково дорубають і вкрадуть. Бурун не чекає, доки ми щось надумаємо, і рушає до дверей. На ходу він кидає вкрай пригніченому Мусієві Карповичу:

— Коня приведемо, не турбуйтеся. Хлопці, хто зі мною? Ну, от, шістьох чоловік досить. Віршовка там є, Мусію Карповичу?

— До ріжна прив'язана.

Усі розходяться. За годину в колонію привозять довгу сосну. Це премія колонії. Крім того, за давньою традицією, на користь колонії лишається сокира. Багато води збіжить у нашому

житті, а під час взаємних господарських розрахунків довго ще говоритимуть колоністи:

- Було три сокири. Я тобі дав три сокири. Дві є, а третя де?
- Яка «третя»?
- Яка? А Мусія Карповича, що тоді відібрали.

Не стільки моральні переконування і гнів, скільки ось ця цікава і справжня ділова боротьба дала перші паростки доброго колективного тону. Вечорами ми і сперечалися, і сміялися, і фантазували на теми про наші пригоди, ріднилися в окремих скрутних випадках, гуртувалися в єдине ціле, чому ім'я — колонія Горького.

6. ЗАВОЮВАННЯ ЗАЛІЗНОГО БАКА

Тим часом наша колонія потроху почала розвивати свою матеріальну історію. Відність, доведена до крайніх меж, воші й відморожені ноги не заважали нам мріяти про краще майбутнє. Хоч наш тридцятилітній Малюк і стара сівалка давали мало надій на розвиток сільського господарства, наші мрії набрали саме сільськогосподарського напрямку. Однак це були тільки мрії. Малюк був двигуном, так мало пристосованим для сільського господарства, що тільки в уяві могло постати: Малюк у плузі. Крім того, голодували в колонії не тільки колоністи, голодував і Малюк. З великими труднощами ми діставали для нього солому, іноді сіно. Майже всю зиму ми не їздили, а мучилися з ним, і в Калини Івановича завжди боліла права рука від невпинного погрозливого розмахування батоном, без чого Малюк просто зупинявся.

Зрештою, для сільського господарства був непридатний сам ґрунт нашої колонії. Це був пісок, який при найменшому вітрі перекочувався дюнами.

І тепер я не зовсім розумію, яким чином за отаких умов ми одважилися на явну авантюру, яка, проте, поставила нас на ноги.

Почалося з анекдота.

Раптом нам усміхнулося щастя: ми одержали ордер на дубові дрова. Їх треба було вивезти просто з лісу, де їх рубали. Це було в межах нашої сільради, але в тій стороні нам досі ні разу не доводилося бувати:

Умовившись з двома нашими сусідами-хуторянами, ми їхніми кінями вирушили в невідомий край. Поки наші візники ходили по лісу, навалювали на сани товсті дубові колоди і сперечалися, «попливе чи не попливе» з саней така колода в дорозі, ми з Калиною Івановичем звернули увагу на ряд тополь, які здіймалися над комишами замерзлої річки.

Перебравшись через лід і зійшовши якоюсь алейкою на пагорб, ми опинилися в мертвому царстві. З десяток великих і маленьких будинків, сараїв і хат, служб та інших споруд лежали в руїнах. Усі вони були однаково зруйновані: замість груб височіли купи цегли й глини, запорошені снігом; підлоги, двері, вікна, сходи зникли. Багато перегородок і стелі теж було зламано, у багатьох місцях розбирали вже цегляні стіни й фундаменти. Від величезної стайні лишилося тільки дві поздовжні цегляні стіни, і над ними сумно й безглуздо стримів у небі чудовий, немов щойно пофарбований залізний бак. Тільки він у всьому маєтку справляв враження чогось живого, все інше здавалося вже трупом.

Але труп був багатий: осторонь височів двоповерховий будинок, новий, ще не обличкований, з претензією на стиль. В його кімнатах, високих і просторих, збереглися ліпні стелі й мармурові підвіконня. На другому кінці подвір'я — новісінька стайня з порожнистого бетону. Навіть і зруйновані будівлі при огляді зблизька вражали фундаментальністю будови, міцними дубовими зубрами, мускулистою певністю пов'язей, стрункістю кроквин, точністю прямовисних ліній. Могутній господарський організм не помер від старості й хвороб: його силоміць прикінчили в повному розквіті сил і здоров'я.

Калина Іванович тільки кричав, дивлячись на все це багатство:

— Ти ж глянь, що тут робиться: тут тобі й річка, тут тобі й сад, і луки он які!..

Річка оточувала маєток з трьох боків, обминаючи випадкову на нашій рівнині досить високу гору. Сад спускався до річки трьома терасами: на верхній — вишні, на другій — яблуні та груші, на нижній — цілі плантації чорної смородини.

На другому дворі працював великий п'ятиповерховий млин. Від робітників млина ми довідалися, що маєток належав братам Трепке. Трепке втекли з денікінською армією, покинувши свої будинки, повні добра. Добро це давно пішло в сусідню Гончарівку та по хуторах, тепер туди ж переходили й будинки.

Калина Іванович виголосив цілу промову:

— Дикуни, ти розумієш, мерзотники, адійоти! Тут вам таке добро — палати, стайні! Живи ж, сучий сину, сиди, господарюй, кофій пий, а ти, мерзотнику, таку ось раму сокирою б'єш! А чому? Тому що тобі треба галушки зварити, так нема того, щоб нарубати дров... Бодай ти удавився тією галушкою, дурень, адійот! І здохне таким, розумієш, ніяка революція йому не допоможе... От, сволота, от, негідники, йолопи прокляті!.. Ну, що ти скажеш?.. А скажіть, будь ласка, товаришу, — звернувся Калина Іванович до одного з мірошників, — а від кого це залежить, щоб той бачок одержати? Ось отой, що над стайнею красується. Однаково ж він тут пропаде без діла.

— Бачок той? А біс його знає! Тут сільрада порядкує...

— Ага! Ну, це добре,— сказав Калина Іванович, і ми рушили додому.

По дорозі назад, простуючи по накоченому передвесняному шляху за саннями наших сусідів, Калина Іванович розмріявся: як добре було б цей самий бак одержати, перевезти в колонію, поставити на горіщі пральні і таким чином перетворити пральню на лазню.

Ранком, вирушаючи знову в ліс по дрова, Калина Іванович узяв мене за гудзика:

— Напиши, голубчику, папірця цим самим сільрадам. Їм бак потрібний, як собаці п'ята нога, а у нас буде лазня...

Щоб потішити Калину Івановича, я папірця написав. Надвечір Калина Іванович повернувся розлютований:

— От паразити! Вони дивляться тільки теоретично, а не практично. Кажуть, бак цей самий — хай їм усячина! — державна власність. Ти бачив таких адійотів? Напиши, я поїду у волвиконком.

— Куди ти поїдеш? Це ж двадцять верстов. Чим ти поїдеш?

— А тут один чолов'яга збирається, тож я з ним і прокатаюсь.

Проект Калини Івановича будувати лазню дуже сподобався всім колоністам, але ніхто не вірив, що ми одержимо бак.

— Давайте якось без цього бака. Можна дерев'яний зробити.

— Ех, нічого ти не розумієш! Люди робили залізні баки, виходить, вони розуміли. А цей бак я у них, паразитів, з м'ясом видеру...

— А на чому ви його довезете? На Малюкові?

— Довеземо! Було б корито, а свині будуть.

З волвиконкому Калина Іванович повернувся ще лютіший і забув усі слова, крім лайливих.

Цілий тиждень він, під регіт колоністів, ходив навколо мене і канючив:

— Напиши папірця до повітвиконкому.

— Відчепись, Калино Івановичу, є інші справи, важливіші від твого бака.

— Напиши, ну хіба тобі важко? Чи тобі паперу шкода, чи що? Напиши,— ось побачиш, привезу бак.

І цього папірця я написав Калині Івановичу. Засовуючи його в кишеню, Калина Іванович нарешті усміхнувся:

— Не може того бути, щоб такий закон стояв: пропадає добро, а ніхто не думає. Це ж тобі не царські часи.

З повітвиконкому Калина Іванович приїхав пізно ввечері і навіть не зайшов ні до мене, ні в спальню. Тільки вранці він завітав до мене в кімнату і був гордовито-холодний, аристократично охайний і дивився крізь вікно в якусь далеку далину.

— Нічого не вийде,— сказав він сухо, подаючи мені папірця.

Поперек нашого докладного тексту на ньому було написано червоним чорнилом коротко, рішуче і до прикрасі безапеляційно:

«Відмовити».

Калина Іванович страждав довго і тяжко. Тижнів на два зникла кудись його мила стареча жвавість.

Найближчої неділі, коли березень уже здорово знущався із залежаного снігу, я запросив деяких хлопців піти погуляти по околицях. Вони роздобули сякі-такі теплі речі, і ми вирушили... до маєтку Трепке.

— А чи не влаштувати нам тут нашу колонію? — задумався я вголос.

— Де «тут»?

— Та ось у цих будинках.

— Та як же? Тут же не можна жити...

— Відремонтуємо.

Здоров зайшовся сміхом і закрутився колесом по двору.

— У нас он ще три будинки не відремонтовані. Всю зиму не могли зібратися.

— Ну, добре, а якби все-таки відремонтувати?

— О, тут була б колонія! Річка ж, і сад, і млин.

Ми лазили по руїнах і мріяли: тут спальні, тут їдальня, тут клуб чудовий, це класи.

Повернулися додому стомлені й енергійні. У спальні галасливо обговорювали подробиці й деталі майбутньої колонії. Перед тим, як розійтися, Катерина Григорівна сказала:

— А знаєте що, хлопці, недобре це — захоплюватися такими нездійсненними мріями. Це не по-більшовицькому.

У спальні ніяково притишкли.

Я люто глянув у лице Катерині Григорівні, вдарив кулаком по столу й сказав:

— А я вам кажу: за місяць цей маєток буде наш! По-більшовицькому це буде?

Хлопці вибухнули реготом і закричали «ура». Сміявся і я, сміялась і Катерина Григорівна.

Цілу ніч я просидів над доповідною до губвиконкому.

Через тиждень мене викликав завгубнаросвіти.

— Добре придумали, — поїдемо, подивимось.

Ще через тиждень наш проект розглядався в губвиконкомі. Виявилось, що доля маєтку давно турбувала владу. А я мав нагоду розповісти про бідність, безперспективність, занедбаність колонії, в якій уже народився живий колектив.

Голова губвиконкому сказав:

— Там потрібен господар, а тут господарі ходять без діла. Хай беруть.

І ось я тримаю в руках ордер на маєток, колишній Трепке, а до нього шістдесят десятин орної землі і затверджений кошто-

рис на відбудову. Я стою серед спальні, я ще ледве вірю, що це не сон, а навколо мене схвильована юрба колоністів, вихор захвату і простягнутих рук.

— Дайте ж і нам подивитися!

Входить Катерина Григорівна. До неї кидаються з бурхливою задирилістю, і Шелапутін пронизливо дзвениць:

— Це по-більшовицькому, чи по-якому? От тепер скажіть.

— Що таке, що сталося?

— Це по-більшовицькому? Дивіться, дивіться!..

Найбільше радів Калина Іванович:

— Ти молодець, бо, як там сказано у попів: просіте — і обрящете, толците — і отверзеться, і дасться вам...

— По шиї, — сказав Задоров.

— Як же так «по шиї»? — повернувся до нього Калина Іванович. — Ось же ордер.

— Це ви «толците» про бак, і вам дали по шиї. А тут справа, потрібна для держави, а не те, що ми випросили...

— Ти ще молодий розбиратись у писанії, — пожартував Калина Іванович, бо сердитись у цю хвилину він не міг.

Першої ж неділі він зі мною і юрбою колоністів вирушив оглядати наше нове володіння. Люлька його переможно диміла у фізіономію кожної цеглини трепківських залишків. Він по-важно пройшовся повз бак.

— Коли ж бак перевозити, Калино Івановичу? — серйозно спитав Бурун.

— А нащо, його, паразита, перевозити? Він і тут придасться. Ти ж розумієш: стайня за останнім словом закордонної техніки.

7. «З КОЖНОЇ КОМАХИ ДОБРА ХОЧ ТРОХИ»

Нашу радість з приводу завоювання спадщини братів Трепке ми не так скоро могли переказати на мову фактів. З різних причин нам затримували видачу грошей та матеріалів. Найголовнішою ж перешкодою була маленька, але вредна річка Коломак. Коломак, що відділяв нашу колонію від маєтку Трепке, у квітні проявив себе як дуже показний представник стихії. Спершу він повільно і вперто розливався, а потім ще повільніше входив у свої скромні береги і залишив по собі нове стихійне лихо: непролазну, непроїзну багниюку.

Тому «Трепке», як у нас тоді називали нове надбання, ще довго стояв у руїнах. Колоністи в цей час віддавалися весняним переживанням. Вранці, після сніданку, чекаючи дзвоника на роботу, вони рядком сідали біля комори і грілися проти сонечка, підставивши під його проміння свої животі і зневажливо розкидавши кліфти по всьому подвір'ю. Вони могли годинами

мовчки сидіти проти сонця, надолужуючи втрати зимових місяців, коли у нас було важко нагрітися навіть у спальнях.

Дзвоник на роботу змушував їх підводитися і нехотя плентатися до своїх робочих точок, але й під час роботи вони знаходили приводи й технічні можливості раз-другий повернутися яким-небудь боком до сонця.

На початку квітня втік Васька Поліщук. Він не був гарним колоністом. У грудні я натрапив у наросвіті на таку картину: юрба людей коло одного столика оточила брудного й одержтого хлопчика. Секція дефективних визнала його за душевнохворого і направляла в якийсь спеціальний будинок. Обідранець протестував, плакав і кричав, що він зовсім не божевільний, що його обманом привезли до міста, а насправді везли в Краснодар, де обіцяли віддати до школи.

— Чого ти кричиш? — запитав я його.

— Та ось, бачиш, вважають мене за божевільного...

— Чув. Годі кричати, їдьмо зі мною.

— На чому їдьмо?

— На своїх двох. Запрягай!

— Ги-ги-ги!..

Фізіономія у обідранця була справді не з інтелігентних. Але від нього віяло великою енергією, і я подумав: «Та однаково: з кожної комахи добра хоч трохи...»

Дефективна секція з радістю спекалася свого клієнта, і ми з ним бадьоро попрямували до колонії. По дорозі він розповів звичайну історію, яка починалася з смерті батьків та старцювання. Звали його Васька Поліщук. За його словами, він був людина «р'анета» — брав участь у здобутті Перекопу.

У колонії другого ж дня він замовк, і нікому — ні вихователям, ні хлопцям не вдавалося його розговорити. Очевидно, такі явища і спонукали вчених визнати Поліщука за божевільного.

Хлопців зацікавила його мовчанка, і вони попросили у мене дозволу застосувати до нього якісь особливі методи: треба неодмінно перелякати, тоді він одразу заговорить. Я категорично заборонив це. Взагалі я жалкував, що взяв цього мовчальника в колонію.

Несподівано Поліщук заговорив, заговорив без будь-якого приводу. Просто був чудовий теплий весняний день, сповнений пахощами протряхаючої землі й сонця. Поліщук заговорив енергійно, галасливо, супроводячи слова сміхом і стрибками. Він цілими днями не відходив від мене, розповідаючи про привабне життя в Червоній Армії та про командира Зубату.

— Ото був чоловік! Очі такі, аж сині, такі чорні, як гляне, так аж у животі холоде. Він як у Перекопі був, так аж нашим було страшно.

— Що ти все про Зубату розповідаєш? — питають хлопці. — Ти його адресу знаєш?

— Яку адресу?
— Адресу, куди йому писати, ти знаєш?
— Ні, не знаю. А нащо йому писати? Я поїду в місто Миколаїв, там знайду...

— Та він же тебе прожене...

— Він мене не прожене. Це інший мене прогнав. Каже: нема чого з дурником возитись. А я хіба дурник?

Цілими днями Поліщук розповідав усім про Зубату, про його красу, безстрашність і що він ніколи не лаявся матірною лайкою.

Хлопці прямо питали:

— Підривати збираєшся?

Поліщук поглядав на мене і задумувався. Думав довго, і коли про нього вже забували і хлопці захоплювались іншою темою, він раптом смикав того, хто його питав:

— Антон буде сердитись?

— За що?

— А от коли я підірву?

— А ти ж думаєш, не буде? Не варто було з тобою морочитись!

Васька знову задумувався.

І одного разу після сніданку прибіг до мене Шелапутін.

— Васьки в колонії нема... І не снідав — підірвав. Поїхав до Зубати.

Надворі мене оточили хлопці. Їм цікаво було знати, яке враження справила на мене втеча Васьки.

— Поліщук таки дременув...

— Весною запахло...

— У Крим поїхав...

— Не в Крим, а в Миколаїв...

— Якщо піти на вокзал, можна спіймати...

І незavidний був колоніст Васька, а втеча його справила на мене дуже тяжке враження. Було образливо і гірко, що от не хотіла людина прийняти нашої невеликої жертви, пішла шукати, де ліпше. І знав я в той же час, що наша колоністська бідність нікого вдержати не може.

Хлопцям я сказав:

— Ну й грець із ним! Пішов — і пішов. Є справи важливіші.

У квітні Калина Іванович почав орати. Ця подія зовсім несподівано впала на нашу голову. Комісія в справах неповнолітніх спіймала конокрада, неповнолітнього. Злочинця кудись відправили, але хазяїна коня знайти не могли. Комісія страшенно промучилась цілий тиждень: їй дуже незвично було мати у себе такий незручний речовий доказ, як кінь. Прийшов до комісії Калина Іванович, побачив мученицьке життя і сумне становище

ні в чому не повинного коня, який стояв серед забрукованого двору, — ні слова не кажучи, взяв його за повід і привів у колонію. Навздогін йому летіли полегшені зітхань членів комісії.

У колонії Калину Івановича зустріли вигуками захвату і здивування. Гуд тремтячими руками взяв у Калини Івановича повід, а в простори своєї гудівської душі таке напучення:

— Дивись же ти мені! Це тобі не те, як ви один з одним поводитесь! Це тварина, — вона язика не має і нічого не може сказати. Пожаліться вона, самі знаєте, не може. А якщо ти їй докучатимеш і вона тебе стукне копитом по голові, то до Антона Семеновича не ходи. Хоч — плач, хоч — не плач, я тебе однаково спіймаю. І голову провалю.

Ми стояли навколо цієї урочистої групи, і ніхто з нас не протестував проти таких грізних небезпек, які загрожували Гудовій голові. Калина Іванович саяв і усміхався крізь дим люльки, виголошуючи таку терористичну промову. Кінь був рудий на масть, ще не старий і досить вгодований.

Калина Іванович з хлопцями кілька днів проморочилися в сараї. За допомогою молотків, викруток, нарешті за допомогою багатьох повчальних промов їм вдалося з різних непотрібних залишків старої колонії, просто кусків заліза злагодити щось подібне до плуга.

І от благословенна картина: Бурун із Задоровим орали. Калина Іванович ходив поряд і говорив:

— От, паразити, і орати не вміють: ось тобі огріх, ось огріх, ось огріх...

Хлопці добродушно огризалися:

— А ви б самі показали, Калино Івановичу. Ви, мабуть, самі ніколи не орали.

Калина Іванович виймав з рота люльку, намагався надати обличчю страшного виразу:

— Хто, я не орав? Хіба треба неодмінно самому орати? Треба розуміти. Я от розумію, що ти огріхів наробив, а ти не розумієш.

Збоку ходили Гуд і Братченко. Гуд стежив за орачами, чи не збиткуються вони над конем, а Братченко просто закоханими очима дивився на Рудого. Він пристав до Гуда як добровільний помічник по стайні.

У сараї кілька старших хлопців поралися коло старої сівалки. На них гримав, дивуючи їх сприйнятливі душі ковальсько-слусарною ерудицією, Софрон Головань.

Софрон Головань мав кілька дуже яскравих рис, що помітно вирізняли його з-поміж інших смертних. Величезний на зріст, надзвичайно життєрадісний, він завжди був напідпитку і ніколи не бував п'яний, про все мав свою власну і завжди на диво неуцьку думку. Головань був потворним поєднанням куркуля з ковалем: мав він дві хати, трое коней, дві корови й кузню.

Незважаючи на свій куркульський стан, він усе ж був добрий коваль і його руки були незрівнянно освіченіші за його голову. Софронова кузня стояла на самому харківському шляху, поряд із заїжджим двором, і в цьому її географічному положенні полягав секрет збагачення роду Голованів.

У колонію Софрон прийшов на запрошення Калини Івановича. В наших сараях знайшовся сякий-такий ковальський інструмент. Сама кузня була напівзруйнована, але Софрон запропонував перенести сюди своє ковадло та горно, додати деякий інструмент і стати на роботу інструктором. Він брався навіть своїм коштом відремонтувати приміщення кузні. Я дивувався, звідки це у Голованя така готовність допомагати нам.

Здивування моє розвіяв на «вечірній доповіді» Калина Іванович.

Засовуючи папірець у скло моєї лампи, щоб запалити люльку, Калина Іванович сказав:

— А цей паразит Софрон недурно до нас іде. Його, знаєш, притиснули мужики, то він боїться, щоб кузню у нього не відібрали, а тут він, знаєш, начебто на совіцькій службі вважатиметься.

— Що ж нам з ним робити? — спитав я Калину Івановича.

— А що ж нам робити? Хто сюди піде? Де ми горно візьмемо? А струмент? І квартир у нас нема, а якщо навіть і є якась халупа, то й столярів же треба кликати. І знаєш, — примружився Калина Іванович, — нам що: хоч руда, хоч кирпата, аби хата багата. Що з того, що він куркуль?.. Працюватиме ж він однаково, як і справжня людина.

Калина Іванович задумливо димив у низьку стелю моєї кімнати і раптом почав усміхатись:

— Мужики ці, паразити, однаково у нього відберуть кузню, а користь яка з того? Все одно переведуть без діла. То краще нехай у нас кузня буде, а Софронові однаково пропадати. Почекаємо трохи — дамо йому по шапці: у нас совіцька установа, а ти що ж, сучий сину, глитаєм був, людську кров пив, хе-хе-хе!

Ми вже одержали частину грошей на ремонт мастку, але так мало, що доводилося всіляко викручуватись. Мусили все робити своїми руками. Для цього потрібна була кузня, потрібна й столярна майстерня. Верстати ми мали, на них сяк-так можна було працювати, інструмент купили. Незабаром у колонії з'явився і інструктор-столяр. Під його керівництвом хлопці енергійно заходилися розпилювати привезені з міста дошки і клеїти вікна та двері для нової колонії. На жаль, наші столяри мали такі мізерні ремісничі знання, що перший час процес виготовлення вікон і дверей для майбутнього життя був дуже тяжкий. Ковальські роботи, — а їх було чимало, — спочатку теж не тішили нас. Софрон не дуже прагнув швидше закінчувати відбудовний період у Радянській державі. Платня його як

інструктора виражалася в цифрах мізерних: у день получки Софрон демонстративно всі одержані гроші посилав кимось із хлопців бабі-самогонниці і наказував:

— Три пляшки перваку.

Я про це довідався не скоро. І взагалі в той час я був загипнотизований списком: скоби, завіси, петлі, клямки. Разом зі мною всі поринули в роботу, що раптом розгорнулася, серед хлопців уже визначилися столярі й ковалі, в кишені у нас завелися грошенята.

Ми були просто в захваті від того пожвавлення, що його принесла з собою кузня. О восьмій годині в колонії лунав веселий звук ковадла, з кузні завжди долітав сміх, біля її широко розчинених воріт раз у раз стовбичило двоє-трое селян, розмовляли про господарські справи, про продрозкладку, про голову комнезаму Верхову, про корм і про сівалку. Селянам ми кували коней, натягали шини, ремонтували плуги. З неможливих ми брали половинну плату, і це стало вихідним пунктом для нескінченних дискусій про соціальну справедливість і про соціальну несправедливість.

Софрон запропонував зробити для нас шарабан. Серед величезної кількості всякого мотлоху в наших сараях знайшовся якийсь кузов. Калина Іванович привіз із міста пару осей. По них у кузні протягом двох днів били молотами й молотками. Нарешті Софрон заявив, що шарабан готовий, але потрібні ресори й колеса. Ресор у нас не було, коліс теж не було. Я довго нишпорив по місту, випрохував старі ресори, а Калина Іванович вирушив у довгочасну подорож вглиб країни. Він їздив цілий тиждень, привіз дві пари новеньких ободів і кількесот різноманітних вражень, серед них головне було:

— От некультурний народ — ці мужики!

Софрон привіз з хутора Козиря. Козиреві було сорок років, він хрестився при кожній нагоді, був дуже тихий, ввічливий і завжди усмішливо-жвавий. Він недавно вийшов з будинку для божевільних і до смерті тремтів, коли згадували ім'я його власної дружини, яка й була винуватицею неправильного діагнозу губернських психіатрів. Козир був колісник. Він страшенно зрадів, коли ми запропонували йому зробити для нас чотири колеса. Особливості його родинного життя і виняткова схильність до подвижництва підштовхнули його на суто ділову пропозицію:

— Знаєте що, товариші, спаси господи, покликали мене, старого, знаєте, що я вам скажу? Я у вас тут і житиму.

— Та у нас же ніде.

— Нічого, нічого, ви не турбуйтеся, я знайду, і господь бог поможе. Тепер літо, а на зиму зберемося якось, ось у тому сарайчику я влаштуюся, я добре влаштуюся...

— Ну, живіть...

Козир почав хреститися і негайно розширив ділову сторону питання:

— Обіддя ми дістанемо. То Калина Іванович не знали, а я знаю. Самі привезуть, самі привезуть мужички, ось побачите, господь нас не покине.

— Та нам же більше не треба, дядю.

— Як «не треба», як «не треба», спаси бог?.. Вам не треба, так людям треба: як же може мужичок без колеса? Продасте — заробите, хлопчикам на користь буде.

Калина Іванович засміявся і підтримав домагання Козиря:

— Та біс із ним, нехай залишається. В природі, знаєш, усе так добре влаштовано, що й людина на що-небудь придасться.

Козир став загальним улюбленцем колоністів. До його релігійності ставились, як до особливої форми божевілля, дуже тяжкої для хворого, але цілком безпечної для навколишніх. Навіть більше: Козир зіграв безумовно позитивну роль у вихованні відрази до релігії.

Він оселився в невеликій кімнаті коло спалень. Тут він був чудово захищений від агресивних дій своєї дружини, яка дійсно мала скажений характер. Для хлопців стало справжньою насолодою боронити Козиря від пережитків його минулого життя. Козириха з'являлася в колонії, завжди лаючись і посилаючи прокльони. Вона вимагала, щоб чоловік повернувся до родинного вогнища, і звинувачувала мене, колоністів, Радянську владу, «цього босяка» Софрона у зруйнуванні її родинного щастя. Хлопці, не приховуючи іронії, доводили, що Козир їй в чоловіки не годиться, що виробництво коліс — значно важливіша справа, ніж родинне щастя. Сам Козир у цей час сидів, причаївшись, у своїй кімнатці, і терпляче ждав, коли атаку остаточно буде відбито. Тільки як голос скривдженої дружини лунав уже за озером і від її побажань долітали лише окремі уривки: «...сини... бодай вам... на вашу голову...», тільки тоді Козир з'являвся на сцені:

— Спаси Христос, синки! Така незугарна жінка...

Незважаючи на таке вороже оточення, колісна майстерня почала давати прибуток. Козир, буквально з допомогою самого хресного знака, умів робити солідні комерційні справи; до нас без будь-якого клопоту привозили обіддя і навіть грошей негайно не вимагали. Річ у тому, що він справді був чудовий колісник, і його продукція славилася далеко за межами нашого району.

Наше життя ставало складніше й веселіше. Калина Іванович усе-таки посіяв на нашій полянці десятин п'ять вівса, у стайні красувався Рудий, на подвір'ї стояв шарабан, єдиною вадою якого була нечувана висота: він здіймався над землею не менш як на сажень, і пасажирові, який сидів у його короби, завжди

здавалося, що кінь, тягнучи шарабан, біжить хоч і спереду, але десь далеко внизу.

Ми розвинули таку інтенсивну діяльність, що вже почали відчувати нестачу робочої сили. Довелося нашвидку відремонтувати ще одну спальню-казарму, і незабаром до нас прибула підмога. Це був зовсім новий сорт.

На той час ліквідували багато різних «отаманів» та «батьків», усяких Левченків та Марусь, і їхніх неповнолітніх соратників, військова і бандитська роль яких обмежувалася обов'язками конюхів та кухарчуків, присилали в колонію. Завдяки саме цій історичній обставині в колонії з'явилися імена: Карабанов, Приходько, Голос, Сорока, Вершнев, Митягін та інші.

8. ХАРАКТЕР І КУЛЬТУРА

Прибуття нових колоністів дуже розхитало наш німецький колектив, і ми знову опустилися майже до «малини». Наші перші вихованці зробили тільки найперші кроки до освоєння вимог найнагальнішої потреби.

Послідовники вітчизняного анархізму ще менше схильні були підкорятися будь-якому порядку. Треба, однак, сказати, що відвертий опір і хуліганство щодо виховательського персоналу в колонії ніколи не відроджувались. Мабуть, Бурун, Таранець та інші вміли переказати новеньким коротку історію перших горьківських днів. І старі й нові колоністи завжди були певні, що вихователі — це не ворожа до них сила. Головна причина такого настрою безперечно полягала в роботі наших вихователів, такій самовідданій і, очевидно, важкій, що вона природно викликала пошану до себе. Тому колоністи, за дуже рідким винятком, завжди були в добрих стосунках з нами, визнавали кончу потребу працювати і вчитися в школі, у великій мірі розуміли, що все це випливає з наших спільних інтересів. Лінощі й небажання терпіти нестатки у нас виявлялися в суто зоологічних формах і ніколи не набирали форми протесту.

Ми розуміли, що весь цей гаразд — тільки зовнішня форма дисципліни, за якою немає ніякої, навіть первісної культури.

Питання, чому колоністи живуть в умовах нашої бідності й досить важкої праці, чому вони не розбігаються, розв'язувалося, звісно, не тільки в педагогічній площині. В 1921 році життя на вулиці не мало нічого принадного. Хоч наша губернія не була в списку тих, що голодують, але в самому місті все ж було дуже скрутно і, мабуть, голодно. Крім того, в перші роки нам майже не присилали кваліфікованих безпритульних, які звикли броджати на вулиці. Здебільшого наші хлопці були з сім'ї і тільки недавно порвали з нею зв'язок.

Хлопці наші були в середньому комбінацією дуже яскравих рис характеру з дуже низьким культурним рівнем. Саме таких і намагалися направляти в нашу колонію, спеціально призначену для важковиховуваних дітей. Переважна більшість їх була малописьменна або й зовсім неписьменна, майже всі звикли до бруду й вошей, у ставленні до інших людей у них виробилася постійна оборонно-загрозлива поза примітивного героїзму.

Вирізнялися з усієї цієї юрби кілька чоловік більш високого інтелектуального рівня, як Задоров, Бурун, Ветковський, Братченко, а з новоприбулих — Карабанов та Митягін, а інші тільки поступово, і то надзвичайно повільно, прилучалися до надбань людської культури, тим повільніше, чим ми були бідніші й голодніші.

Протягом першого року нас особливо гнітила їх постійна схильність сваритися між собою, надзвичайно слабкі колективні зв'язки, які через найменшу дрібничку раз у раз руйнувалися. У значній мірі це впливало не з ворожнечі, а все з тієї ж пози героїзму, не коригованої ніяким політичним самопочуттям. Хоч багато хто з них побував у класово ворожих таборах, у них не було ніякого почуття приналежності до того чи іншого класу. Дітей робітників у нас майже не було, пролетаріат був для них чимось далеким і невідомим, до селянської праці більшість ставилися з глибоким презирством, а втім, не стільки до праці, скільки до відсталого селянського побуту, селянської психіки. Отже, залишався широкий простір для всякої сваволі, для самовираження здичавілої вкрай знервованої в своїй самотності особистості.

Картина, загалом, була тяжка, а все ж паростки колективу, які з'явилися протягом першої зими, поволі зеленіли в нашому товаристві, і ці паростки треба було за всяку ціну врятувати, не можна було новим поповненням дозволити приглушити ці дорогоцінні зародки. Головною своєю заслугою я вважаю, що тоді помітив цю важливу обставину і належно її оцінив. Захист цих перших паростків, як потім виявилось, був таким неімовірно тяжким, безмірно довгим і болючим процесом, що коли б я знав це задалегідь, то, напевно, злякався б і відмовився від боротьби. Добре, що я завжди почувався так, ніби отот мав перемогти, для цього треба було бути непоправним оптимістом.

Кожен день мого тодішнього життя обов'язково містив у собі і віру, і радість, і відчай.

Ось іде все начебто гаразд. Вихователі закінчили ввечері свою роботу, прочитали книжку, просто поговорили, пограли, побажали хлопцям доброї ночі і розійшлися. Хлопці залишилися в мирному настрої, готувалися лягати спати.

В моїй кімнаті б'ють останні удари денного робочого пульсу, сидить ще Калина Іванович і, як звичайно, щось узагальнює,

стовбичить хто-небудь з цікавих колоністів, біля дверей Братченко з Гудом приготувалися до чергової атаки на Калину Івановича у фуражних справах, і раптом з криком вбігає пацан:

— У спальні хлопці ріжуться!

Я — бігом з кімнати. В спальні содом і галас. В кутку люто виширилися дві юрби. Погрозливі жести і наскоки перемішуються з запаморочливою лайкою; хтось комусь зацідив у вухо, Бурун віднімає в одного з героїв фінку, а здалека йому кричать:

— А ти чого втручаєшся? Хочеш дістати мою розписку?

На ліжку, оточений натовпом співчувальників, сидить поранений і мовчки перев'язує куском простирала порізану руку.

Я ніколи не розбороняв тих, що билися, не намагався їх перекричати.

За моєю спиною Калина Іванович злякано шепоче:

— Ой, скоріше, скоріше, голубчику, бо вони ж, паразити, поріжуть один одного...

Але я мовчки стою на дверях і спостерігаю. Поволі хлопці помічають мене й замовкають. Раптова тиша заспокоює і найбільш розлютованих. Ховаються фінки і опускаються кулаки, гнівні й брутальні монологи обриваються на півслові. Однак я й далі мовчу: всередині у мене самого закипає гнів і ненависть до всього цього дикого світу. Це — ненависть безсилля, бо я дуже добре знаю: сьогодні не останній день.

Нарешті в спальні настає моторошна, важка тиша, затихають навіть глухі звуки напруженого дихання.

Тоді раптом вибухаю я сам, вибухаю і в приступі справжньої злості і цілком свідомої певності, що так треба:

— Ножі на стіл! Та швидше, чорт!..

На стіл викладають ножі: фінки, кухонні, спеціально взяті для розправи, складні й саморобні, виготовлені в кузні. Мовчанка все ще висить у спальні. Коло стола стоїть і усміхається Задоров, чудовий, милий Задоров, який тепер здається мені єдиною рідною, близькою людиною. Я ще коротко наказую:

— Кістені!

— Один у мене, я відняв, — каже Задоров.

Усі стоять, похиливши голови.

— Спати!..

Я не йду із спальні, доки всі не вкладуться.

Другого дня хлопці намагаються не згадувати вчорашнього скандалу. Я також нічим не нагадую про нього.

Мінає місяць-другий. Протягом цього часу окремі вогнища ворожнечі в якихось потаємних закутках потроху чадять, і коли пробують розгорітися, то їх швидко пригашує сам колектив. Але раптом знову вибухає бомба, і знову розлютовані колоністи, втративши людську подобу, ганяються з ножами один за одним.

Якось увечері я побачив, що мені треба прикрутити гайку, як у нас кажуть. Після однієї бійки я наказую Чоботові, одному з найбільш невгамовних рицарів фінки, іти в мою кімнату. Він покірно плентає. Там я йому кажу:

— Тобі доведеться покинути колонію.

— А куди я піду?

— Я тобі раджу йти туди, де дозволено різатися ножами. Сьогодні через те, що товариш не поступився тобі місцем у їдальні, ти штрикнув його ножом. От і шукай таке місце, де суперечки розв'язуються ножом.

— Коли мені йти?

— Завтра вранці.

Він похмуро йде. Вранці, за сніданком, усі хлопці звертаються до мене з проханням: хай Чобіт лишиться, вони за нього ручаться.

— Чим ви поручитесь?

Не розуміють.

— Чим можете поручитися? От якщо він усе-таки візьме ніж, що ви тоді робитимете?

— Тоді ви його виженете.

— Виходить, ви нічим не можете поручитися? Ні, він піде з колонії.

Чобіт після сніданку підійшов до мене й сказав:

— Прощайте, Антоне Семеновичу, спасибі за науку...

— До побачення, не згадуй лихом. Коли буде важко, приходь, але не раніш як через два тижні.

Через місяць він прийшов, схудлий і блідий.

— Я ось прийшов, як ви казали.

— Не знайшов такого місця?

Він усміхнувся.

— Чому «не знайшов»? Є такі місця... Я буду в колонії, я не братиму ножа в руки.

Колоністи любовно зустріли нас у спальні:

— Все-таки простили! Ми ж казали.

9. «Є ЩЕ ЛИЦАРІ НА УКРАЇНІ»

Якось у неділю напився Осадчий. Його привели до мене тому, що він бешкетував у спальні. Осадчий сидів у моїй кімнаті і без угаву плів якусь п'яно-ображену нісенітницю. Говорити з ним було даремно. Я залишив його в себе і звелів лягати спати. Він покірно заснув.

Але, ввійшовши до спальні, я відчув запах спирту. Багато хлопців явно уникали говорити зі мною. Я не хотів зчиняти бучу, розшукуючи винних, і тільки сказав:

— Не лише Осадчий п'яний. Ще дехто випив.

Через кілька днів у колонії знову з'явилися п'яні. Частина з них уникала зустрічі зі мною, інші, навпаки, у випадку п'яного каяття приходили до мене, слізно базікали й признавалися в любові.

Вони не приховували, що були в гостях на хуторі.

Увечері в спальні поговорили про шкоду пияцтва, винні дали обіцянку більше не пити, я удав, ніби цілком задоволений розв'язкою, і навіть не став нікого карати. У мене вже був маленький досвід, і я добре знав, що, борючись з пияцтвом, треба бити не по колоністах — треба бити когось іншого. До речі, і цей інший був недалеко.

Нас оточувало самогонне море. У самій колонії дуже часто бували п'яні з службовців та селян. У цей же час я довідався, що Головань посилав хлопців по самогон. Головань і не відмовлявся:

— Та що ж тут такого?

Калина Іванович, який сам ніколи не пив, розкричався:

— Ти розумієш, паразит, що значить радянська влада? Ти думаєш, радянська влада для того, щоб ти самогоном наливався?

Головань незграбно повертався на хиткому й рипучому стільці і виправдувався:

— Та що ж тут такого? Хто не п'є, спитайте... У кожного апарат, і кожний п'є скільки йому до смаку. Хай радянська влада сама не п'є...

— Яка радянська влада?

— Та кожна. І в місті п'ють, і в хохлів п'ють.

— Ви знаєте, хто тут продає самогонку? — спитав я у Софрона.

— Та хто його знає, я сам ніколи не купував. Треба — пошлем кого-небудь. А вам навіщо? Відбиратимете?

— А що ж ви думаєте? І відбиратиму...

— Хе, скільки вже міліція відбирала, і то нічого не вийшло.

Другого ж дня я в місті добув мандат на нещадну боротьбу з самогоном на всій території нашої сільради. Увечері ми з Калиною Івановичем радилися. Калина Іванович настроєний скептично:

— Не берись ти за цю брудну справу. Я тобі скажу, тут у них лавочка: голова свій, розумієш, Гречаний. А на хуторах, хоч куди глянь, усе Гречані та Гречані. Народ, знаєш, того, кіними не орють, а все — воликами. От ти порухай: Гончарівка у них ось де! — Калина Іванович показав стиснутий кулак. — Держать, паразити, і нічого не зробиш.

— Не розумію, Калино Івановичу. А при чому тут самогонка?

— Ох, і чудака же ти, а ще освічена людина! Та влада ж у них вся в руках. Ти їх краще не чіпай, а то зайдять. Зайдять, розумієш?

У спальні я сказав колоністам:

— Хлопці, прямо кажу вам: не дам пити нікому. І на хуторах розжену цю самогонну банду. Хто хоче мені допомогти?

Більшість зняковіла, але дехто захоплено прийняв мою пропозицію. Карабанов блискав чорними величезними, наче у коня, очима:

— Це дуже добре діло. Дуже добре. Цих граків треба трохи той... притиснути.

Я запросив на допомогу трьох: Задорова, Волохова і Таранця. Пізно вночі в суботу ми почали обговорювати диспозицію. Навколо моєї лампи всі схилилися над планом хутора, що його я склав, і Таранець, запустивши руки в руді патли, водив по паперу веснянкуватим носом і говорив:

— Нападемо на одну хату, то в інших поховають. Трьох мало.

— Хіба так багато хат із самогоном?

— Майже в кожній: у Мусія Гречаного варять, у Андрія Карповича варять і в самого голови Сергія Гречаного варять. Верхולי, так вони всі це роблять, і в місті жінки продають. Треба більше хлопців, а то, знаєте, понабивають нам морди — і квіт.

Волохов мовчки сидів у кутку й позіхав.

— Понабивають — аякже! Візьмемо одного Карабанова, і досить. Ніхто й пальцем не зачепить. Я цих граків знаю. Вони нашого брата бояться.

Волохов ішов на операцію без захоплення. Він і досі ставився до мене трохи відчужено: не любив хлопець дисципліни. Але він був дуже відданий Задорову і йшов за ним, не перевіряючи ніяких принципових положень.

Задоров, як завжди, спокійно і впевнено усміхався: він умів усе робити, не розтрачуючи своєї особистості і не перетворюючи на попіл ні грама своєї істоти. І, як і завжди, я нікому так не вірив, як Задорову: так само, не розтрачуючи особистості, Задоров може піти на всякий подвиг, якщо до подвигу його покличе життя.

І тепер він сказав Таранцеві:

— Ти не крути, Федоре, кажи коротко, з якої хати почнемо і куди далі. А завтра видно буде. Карабанова треба взяти, це правильно, він уміє з граками розмовляти, бо й сам грак. А тепер ходімо спати, бо завтра треба виходити якнайраніше, поки на хуторах не перепилися. Так, Грицьку?

— Угу, — засяяв Волохов.

Ми розійшлися. У дворі гуляли Лідочка й Катерина Григорівна, і Лідочка сказала:

— Хлопці кажуть, що підете самогон трусити? Ну, навіщо це вам? Що це, педагогічна робота? Ну, куди це годиться?

— Оце і є педагогічна робота. Ходімо завтра з нами.

— А що ж, думаєте, злякалась? І піду. Тільки це не педагогічна робота...

— То ви йдете?

— Іду.

Катерина Григорівна відкликала мене вбік:

— Ну, навіщо ви берете цю дитину?

— Нічого, нічого, — закричала Лідія Петрівна, — я однаково піду!

Таким чином у нас склалася комісія з п'яти чоловік.

Годині о сьомій ранку ми постукали у ворота до Андрія Карповича Гречаного, найближчого нашого сусіда. Наш стукіт став сигналом до найскладнішої собачої увертюри, що лунала хвилин п'ять.

Тільки після увертюри почалася сама дія, як і годиться.

Вона почалася виходом на сцену діда Андрія Гречаного, малого дідугана з лисою головою, але з охайно підстриженою борідкою. Дід Андрій спитав нас непривітно:

— Чого тут добиваєтесь?

— У вас є самогонний апарат, ми прийшли його знищити, — сказав я. — Ось мандат від губміліції...

— Самогонний апарат? — спитав дід Андрій розгублено, бігаючи гострими очима по наших обличчях і мальовничому вбранні колоністів.

Але в цю мить бурхливо вступив фортіссімо собачий оркестр, бо Карабанов устиг за дідовою спиною просунутися ближче до заднього плану і оперезати дрючком рудого кудлатого пса, який відповів на цей виступ оглушливим соло на дві октави вище від звичайного собачого голосу.

Ми кинулися в прорив, розганяючи собак. Волохов закричав на них владним голосом, і собаки розбіглися по кутках подвір'я, відтіняючи дальші події маловиразною музикою жалісливого дзявкання. Карабанов був уже в хаті. Коли ми туди ввійшли з дідом, він переможно показував нам те, що ми шукали: самогонний апарат.

— Ось!

Дід Андрій тупцював по хаті і виблискував, як в опері, новеньким молескіновим піджачком.

— Самогон учора варили? — спитав Задоров.

— Та вчора, — сказав дід Андрій, розгублено чухаючи борідку і поглядаючи на Таранця, який витягав з-під лави в передньому кутку повну четвертину рожево-фіолетового нектару.

Дід Андрій раптом розлютився і кинувся до Таранця, оперативно правильно розраховуючи, що найлегше перехопити

його в тісному кутку, захарашеному лавами, іконами й столом. Таранця він перехопив, але четвертину через дідову голову спокійно взяв Задоров, а дідові дісталася глузливо-відверта, чарівна усмішка Таранця:

— А що таке, дідусю?

— Як вам не соромно! — з почуттям закричав дід Андрій. — Совісті у вас немає, по хатах ходите, грабуєте! І дівча з собою привели. Коли вже спокій буде людям, коли вже вас лиха година посяде?..

— Еге, та ви, діду, поет, — сказав, жваво усміхаючись, Карабанов і, спершись на дрючок, застиг перед дідом у декоративно-уважній позі.

— Геть з моєї хати! — закричав дід Андрій і, схопивши коло печі величезного рогача, незграбно вдарив ним по плечу Волохова.

Волохов засміявся і поставив рогач на місце, показуючи дідові нову деталь подій:

— Ви краще туди гляньте.

Дід глянув і побачив Таранця, який злязвив з печі з другою четвертиною самогону, усміхаючись так само щиро й чарівно. Дід Андрій сів на лаву, опустив голову і махнув рукою.

До нього підсіла Лідочка і ласкаво заговорила:

— Андрію Карповичу! Ви ж знаєте: заборонено ж законом варити самогон. І хліб же на це пропадає, а навкруги ж голод, ви ж знаєте.

— Голод у ледаща. А хто робив, у того не буде голоду.

— А ви, діду, робили? — дзвінко й весело спитав Таранець, сидячи на печі. — А може, у вас робив Степан Нечипоренко?

— Степан?

— Еге ж, Степан. А ви його вигнали, і не заплатили, і одежі не дали, так він у колонію проситься.

Таранець весело клацнув язиком на діда і стрибнув з печі.

— Куди все це подіти? — спитав Задоров.

— Розбийте все надворі.

— І апарат?

— І апарат.

Дід не вийшов на місце кари, — він лишився в кухні й слухав економічні, психологічні та соціальні міркування, що їх з таким успіхом почала висловлювати перед ним Лідія Петрівна. Інтереси господаря надворі обстоювали розлючені собаки, що сиділи по кутках. А коли ми вже виходили на вулицю, деякі з них заявили запізнілий марний протест.

Лідочку Задоров передбачливо викликав з хати:

— Ідіть з нами, а то дід Андрій з вас ковбас наробить...

Лідочка вибігла, запалена розмовою з дідом Андрієм:

— А ви знаєте, він усе зрозумів! Він погодився, що варити самогон — злочин.

Хлопці відповіли реготом. Карабанов прижмурився на Лі-
дочку:

— Погодився? От здорово! Якби ви посиділи з ним довше,
то він і сам розбив би апарат? Правда ж?

— Скажіть спасибі, що баби його дома не було,— сказав
Таранець,— до церкви пішла, в Гончарівку. Проте вам ще
з Верхолихою говорити доведеться.

Лука Семенович Верхола часто навідувався до колонії в уся-
ких справах, і ми іноді зверталися до нього в своїх потребах:
то по хомут, то по бричку, то по бочку. Лука Семенович був
надзвичайно талановитий дипломат, балакучий, послужливий
і всюдисущий. Він був вродливий і вмів плекати кучеряву
яскраво-руду бороду. Мав він трьох синів: старший, Іван, ча-
рував усіх на десять кілометрів навколо, бо грав на трирядній
віденській гармонії і носив запаморочливі зелені картузи.

Лука Семенович зустрів нас привітно:

— А, сусіди дорогі! Будь ласка, будь ласка! Чув, чув, само-
вари шукаєте? Добре діло, добре діло. Сідайте! Парубче, сі-
дайте ж на ослоні ось. Ну, як? Дістали мулярів для Трепке?
А то я завтра поїду на Бригадірівку, то привезу вам. Ох, знає-
те, і муляри ж!.. Та чого ж ви, парубче, не сідаєте? Та нема
в мене апарата, нема, я таким ділом не займаюсь! Ніззя! Що
ви... як можна! Раз радянська влада сказала,— ніззя, я ж розу-
мію, як же... Жінко, ти ж там не барися,— дорогії ж гості!

На столі з'явилася миска, по вінця повна сметани, і гора
пирогів із сиром. Лука Семенович припрошував, не підлабуз-
нювався, не принижувався. Він воркував привітним щирим ба-
сом, у нього були манери доброго, гостинного пана. Я помітив,
як здригнулися серця колоністів, коли з'явилася сметана. Воло-
хов і Таранець очей не могли одвести від дорогої страви. За-
доров стояв коло дверей і, червоніючи, усміхався, розуміючи
цілковиту безвихідність становища. Карабанов сидів поряд зі
мною і, вибравши слухний момент, прошепотів:

— Ох і сучий же син!.. Ну, що ти робитимеш? Йй-богу, до-
ведеться їсти. Я не вдержусь, йй-богу, не вдержусь!

Лука Семенович підставив Задорову стілець:

— Кушайте, дорогі сусіди, кушайте! Можна було б і само-
гончику дістать, та ви ж у такій справі...

Задоров сів навпроти мене, опустил очі і надкусив півпи-
рога, обливаючи своє підборіддя сметаною; у Таранця аж до
вух простяглися сметанні вуса; Волохов ковтав пиріг за пиро-
гом без видимих ознак будь-якої емоції.

— Ти ще підсип пироги,— звелів Лука Семенович жінці.—
Заграй, Іване...

— Та в церкві ж правиться,— сказала жінка.

— Це нічого,— відповів Лука Семенович,— для дорогих го-
стей можна.

Мовчазний, гладкий красень Іван заграв «Світить місяць», Карабанов ліз під лаву від сміху:

— Оце так попали в гості!..

Начастувавшись, повели розмову. Лука Семенович з великим ентузіазмом підтримував наші плани в маєтку Трепке і ладен був допомогти всіма своїми господарськими силами:

— Ви не сидіть тут, у лісі. Ви скоріше туди перебирайтесь, там хазяйського ока нема! І беріть млин, беріть млин. Цей самий комбінат — він не вміє цією справою керувати. Мужики жаліються, дуже жаліються. Треба буває борошна змолоти на паски, на пироги ж, то місяць цілий ходиш-ходиш, не доб'єшся. Мужик любить пироги їсти, а які ж пироги, коли нема найголовнішого — крупчатки?

— Для млина у нас ще пороху мало, — сказав я.

— Чого там «мало»? Люди ж допоможуть... Ви знаєте, як вас тут народ поважає. Прямо всі кажуть: от гарна людина.

У цю ліричну мить на дверях з'явився Таранець, і в хаті заверещала перелякана господиня. У Таранця в руках була половина чудового самогонного апарата, найжиттєвіша його частина — змійовик. Яюсь ми й не помітили, що Таранець покинув нашу компанію.

— Це на горищі, — сказав Таранець, — там і самогон є. Ще теплий.

Лука Семенович захопив бороду в кулак і став серйозний — на дуже коротку мить. Він одразу ж пошвавішав, підійшов до Таранця і, усміхаючись, спинився проти нього. Потім почував за вухом і примружив на мене одне око:

— З цього хлопця люди будуть. Ну, що ж, як таке діло, нічого не скажу, нічого... і навіть не ображаюся. Раз по закону, значить — по закону. Поламаєте, значить? Ну що ж... Іване, ти їм допоможи...

Однак Верхолиха не поділяла лояльності свого мудрого чоловіка. Вона вихопила в Таранця змійовик і закричала:

— Та хто вам дасть, хто вам дасть ламати? Зробіть, а тоді — ламайте! Босяки чортові, іди, бо як дам по голові!..

Монолог Верхолихи був нескінченно довгий. Лідочка, яка доти була притихла в передньому-кутку, спробувала розпочати спокійну дискусію про шкоду самогону, але Верхолиха мала чудові легені. Уже розбили пляшки з самогоном, уже Карабанов залізним ломом закінчував посеред двору знищувати апарат, уже Лука Семенович привітно прощався з нами і просив заходити, запевняючи, що він не ображається, уже Задоров потиснув руку Іванові, і вже Іван щось захрипів на гармонії, а Верхолиха все кричала й плакала, все знаходила нові барви для характеристики нашої поведінки і для провищення нашого сумного майбутнього. У сусідніх дворах нерухомо стояли жінки, вили й гавкали собаки, стрибаючи на простягнутих через

двори дротах, і крутили головами господарі, вичищаючи в стайнях.

Ми вискочили на вулицю, і Карабанов аж упав на найближчий тин.

— Ой, не могу, їй-богу, не могу! От гості, так гості!.. То як вона каже? Щоб вам череве розірвало від тієї сметани? Як у тебе з черевом, Волохов?

У цей день ми знищили шість самогонних апаратів. З нашого боку втрат не було. Тільки виходячи з останньої хати, ми здибали голову сільради, Сергія Петровича Гречаного. Голова був схожий на козака Мамая: примашена чорна голова й тонкі вуса, закручені колечками. Хоч і молодий, він був найсправніший господар на всю околицю, і його вважали дуже розумною людиною. Голова гукнув нам ще здалека:

— Ану, стійте!

Стали.

— Драстуйте, з празником... А як же це так, дозвольте поцікавитися, на якому мандаті основане таке самовільне втручання, що розбиваєте у людей апарати, на які ви права не маєте?

Він ще більше закрутив вуса і допитливо розглядав наші незаконні фізіономії.

Я мовчки подав йому мандат на «самовільне втручання».

Він довго крутив його в руках і незадоволено повернув мені:

— Це, звісно, дозвіл, а тільки й люди ображаються. Якщо так робитиме якась колонія, тоді совітській владі не можна буде сказати, що все гаразд скінчиться. Я й сам борюся з самогоногонінням.

— І у вас же апарат є, — сказав тихо Таранець, безцеремонно вступившись своїми всевидючими баньками в обличчя голови.

Голова люто глянув на обдєртого Таранця:

— Ти! Твоя хата скраю. Ти хто такий? Колонський? Ми цю справу доведемо до самого верху і тоді побачимо, чому голову влади на місцях без ніяких перешкод може ображати всякий проступник.

Ми розійшлися врзнобіч.

Наша експедиція дала велику користь. Другого дня біля кузні Задоров говорив нашим клієнтам:

— Наступної неділі ми ще не так зробимо: вся колонія — п'ятдесят чоловік — піде.

Сеяни кивали бородами й погоджувалися:

— Та воно, звісно, що правильно. Бо й хліб же марнується і якщо заборонено, то воно правильно.

Пияцтво в колонії припинилося, але з'явилося нове лихо — гра в карти. Ми стали помічати, що в ідальні той чи інший колоніст обідає без хліба, прибирає або якусь іншу неприємну роботу виконує не той, кому слід.

— Чому сьогодні ти прибираєш, а не Іванов?

— Він мене попросив.

Робота на прохання стала звичайним явищем, і вже склалися певні групи таких «прохачів». Почала збільшуватись кількість колоністів, що не споживали їжі, віддаючи свої порції товаришам.

У дитячій колонії не може бути більшого лиха, як гра в карти. Вона виводить колоніста із загальної сфери споживання і змушує його добувати додаткові засоби, а єдиний шлях до цього — крадіжка. Я поспішив кинутися в атаку на цього нового ворога.

З колонії втік Овчаренко, веселий і жвавий хлопчик, який уже встиг зжитися з колонією. Мої розпитування, чому втік, нічого не дали. Другого дня я зустрів його в місті на товкучці, та хоч як я його вговорював, він відмовився повернутися до колонії. Розмовляв він зі мною зовсім розгублений.

Картярський борг серед наших вихованців вважався справою честі. Того, хто відмовився б сплатити цей борг, не тільки добряче побили б чи покарали якось інакше, але й усі зневажали б.

Повернувшись у колонію, я ввечері пристав до хлопців:

— Чому втік Овчаренко?

— Звідки ми знаємо?

— Ви знаєте.

Мовчанка.

Ті ж ночі, покликавши на допомогу Калину Івановича, я зробив загальний обшук. Наслідки мене вразили: під подушками, у скриньках, в коробках, в кишенях у деяких колоністів було знайдено великі запаси цукру. Найбагатшим був Бурун: в його скриньці, яку він з мого дозволу зробив у столярній майстерні, знайшли понад тридцять фунтів. Але найцікавіша знахідка була в Митягіна. Під подушкою, в старій смушевій шапці, він сховав п'ятдесят карбованців мідними й срібними грішми.

Бурун щиро й пригнічено признався:

— У карти виграв.

— У колоністів?

— Угу.

Митягін відповів:

— Не скажу.

Головні склади цукру, якихось чужих речей, кофточок, хусток, торбинок зберігалися в кімнаті, де жило троє наших дівчат: Оля, Раїса та Маруся. Дівчата відмовилися сказати, кому належать запаси. Оля й Маруся плакали, Раїса мовчала.

Дівчат у колонії було троє. Всіх їх прислала комісія за крадіжки в квартирах. Одна з них, Оля Воронова, мабуть, випадково попала в неприємну історію, — таке часто буває з малолітніми наймичками. Маруся Левченко і Раїса Соколова були дуже зухвалі й розбещені, лаялися, разом з хлопцями пиячили і брали участь у грі в карти, яка здебільшого відбувалася в їхній кімнаті. Маруся мала нестерпно істеричну вдачу, часто ображала і навіть била своїх подруг по колонії, з хлопцями теж завжди сварилася з усякого дріб'язкового приводу, вважала себе «пропащою» людиною і на кожне зауваження і пораду відповідала одноманітно:

— Чого ви стараєтесь? Я — людина пропаща.

Раїса була дуже товста, неохайна, лінива й сміхотлива, але зовсім не дурна і порівняно освічена. Вона колись училася в гімназії, і наші виховательки умовляли її готуватися на робітфак. Батько її був швець у нашому місті, років два тому його зарізали в п'яній компанії, мати пиячила і старцювала. Раїса запевняла, що це не її мати, що її малою підкинули до Соколових, але хлопці говорили, що Раїса фантазує:

— Вона скоро скаже, що її батько був принц.

Раїса і Маруся поводитися з хлопцями незалежно і були у них в пошані, як старі й досвідчені «блатнячки». Саме тому їм довірили важливі деталі темних операцій Митягіна та інших.

Коли Митягін прибув до колонії, її блатний елемент посилюється і кількісно і якісно.

Митягін був кваліфікований злодій, спритний, розумний, умілий і сміливий. Проте він здавався надзвичайно симпатичним. Йому було роки із сімнадцять, а може й більше.

Його обличчя відзначалося неповторною «особливою прикметою» — яскраво-білими бровами із густих жмуктів сивого волосся. Він казав, що ця прикмета часто перешкоджала успіхові його авантюр. Однак йому й на думку не спадало, що він може взятися за якусь іншу справу, крім злодійства. В день свого прибуття до колонії він просто й дружелюбно розмовляв зі мною ввечері:

— Про вас добре говорять хлопці, Антоне Семеновичу.

— Ну і що ж?

— Це славно. Якщо хлопці вас полюблять, це для них легше.

— Виходить, і ти мене повинен полюбити.

— Та ні... я довго в колонії не житиму.

— Чому?

— Та навіщо? Однаково буду злодієм.

— Від цього можна відвикнути.

— Можна, та я вважаю, що нема чого відвикати.

— Ти просто маніришся, Митягін.

— Анітрохи не манірюсь. Красти цікаво й весело. Тільки це треба робити вміючи, і потім — красти не в усіх. Є багато

таких гадів, у яких красти сам бог велів. А є такі люди — у них не можна красти.

— Правильно кажеш, — відповів я Митягіну, — тільки найгірше лихо не для того, у кого вкрали, а для того, хто вкрав.

— Яке ж лихо?

— А таке: звик ти красти, відвик працювати, все тобі легко, звик пиячити, спинився на місці: босяк — та й годі. Потім у тюрму попадеш, а там ще куди...

— Наче в тюрмі не люди. На волі багато хто живе гірше, ніж у тюрмі. Цього не вгадаєш.

— Ти чув про Жовтневу революцію?

— Як же не чув! Я і сам попоходив за Червоною гвардією.

— Ну от, тепер людям буде життя не таке, як у тюрмі.

— Це ще хто його знає, — задумався Митягін. — Сволоти однаково до чорта залишилось. Вони своє візьмуть не так, то інакше. Подивіться, навколо колонії яка публіка! Ого!

Коли я громив картярську організацію колонії, Митягін відмовився сказати, звідки у нього шапка з грішми.

— Украв?

Він усміхнувся:

— Який ви дивак, Антоне Семеновичу!.. Та, звісно ж, не купив. Дурнів ще багато на світі. Всі ці гроші дурні знесли в одне місце, ще й кланялися, віддаючи їх товстопузим шахраям. То чого я буду дивитися? Краще я собі візьму. Ну, і взяв. От тільки у вашій колонії і сховати ніде. Ніколи не думав, що ви будете обшуки робити...

— Ну, гаразд. Гроші ці я беру для колонії. Зараз складемо акта і заприбуткуємо. Поки що не про тебе мова.

Я заговорив з хлопцями про крадіжки:

— Грати в карти я рішуче забороняю. Більше ви в карти не гратимете. Грати в карти — значить обкрадати товарища.

— Хай не грають.

— Грають з дурного розуму. У нас в колонії багато колоністів голодують, не їдять цукру, хліба. Овчаренко через ці самі карти пішов з колонії, тепер ходить — плаче, пропадає на товкучці.

— Так, з Овчаренком... це недобре вийшло, — сказав Митягін.

Я вів далі:

— Виходить так, що в колонії захистити слабого товариша нема кому. Отже, я повинен захистити. Я не можу допустити, щоб хлопці голодували і втрачали здоров'я тільки тому, що підійшла якась дурна карта. Я цього не дозволю. От і вибирайте. Мені гидко обшукувати ваші спальні, та коли я побачив у місті Овчаренка, як він плаче й гине, то поклав з вами не церемонитись. А коли хочете, давайте домовимось, щоб більше не грати.

Можете дати слово честі? Я от тільки боюся... щодо честі у вас, либонь, кишка тонка: Бурун давав слово...

Бурун вирвався наперед:

— Неправда, Антоне Семеновичу, сором вам говорити неправду!.. Якщо ви будете говорити неправду, тоді нам... Я про карти ніякого слова не давав.

— Ну, вибач, правда, це я винен, не догадався відразу з тебе й на карти взяти слово, потім ще на горілку...

— Я горілки не п'ю.

— Ну, добре, годі. Тепер як же?

Наперед поволі висувається Карабанов. Він неймовірно мальовничий, граціозний і, як завжди, трошечки позує. Від нього віє викоханою в степах волячою силою, і він наче її навмисне стримує.

— Хлопці, тут справа ясна. Товаришів обігравати не можна. Ви хоч ображайтеся, хоч що, я буду проти карт. Так і знайте: ні в чому не засиплю, а за карти засиплю, а то й сам візьму за в'язи, трохи подержу. Бо я бачив Овчаренка, коли він ішов, — можна сказати, людину в могилу заганяємо: Овчаренко, самі знаєте, без злодійського захисту. Обіграли його Бурун з Раїсою. Я вважаю: нехай вони йдуть і шукають, і хай не приходять, доки не знайдуть.

Бурун палко погодився:

— Тільки на біса мені Раїса? Я й сам знайду.

Хлопці заговорили всі відразу. Всім припала до серця така пропозиція. Бурун своїми руками конфіскував усі карти і кинув у відро. Калина Іванович весело відбирав цукор:

— От спасибі! Економію зробили.

Із спальні мене проводив Митягін:

— Мені йти з колонії?

Я йому сумно відповів:

— Ні, чого ж, поживи ще.

— Однаково крастиму.

— Ну й чорт з тобою, крадь. Не мені пропадати, а тобі.

Він злякано відстав.

Другого ранку Бурун пішов до міста шукати Овчаренка. Хлопці тягли за ним Раїсу. Карабанов реготав на всю колонію і плескав Буруна по плечах:

— Ех, є ще лицарі на Україні!

Задоров визирав з кузні і скалив зуби. Він звернувся до мене, як завжди, по-приятельському:

— Паскудний народ, а жити з ними можна.

— А ти хто? — спитав його люто Карабанов.

— Колишній з діда-прадіда скогар, а тепер коваль трудової колонії імені Максима Горького, Олександр Задоров, — виштрунчився він.

— Вільно! — грасируючи, промовив Карабанов і гоголем пройшов позв кузню.

Надвечір Бурун привів Овчаренка, щасливого й голодного.

10. «ПОДВИЖНИКИ СОЦВИХУ»

Таких, рахуючи в тому числі й мене, було п'ятеро. Називали нас у той час «подвижниками соцвиху». Самі ми не тільки так ніколи себе не називали, але ніколи й не думали, що творимо подвиг. Не думали так на початку існування колонії, не думали й тоді, коли колонія святкувала свою восьму річницю.

Говорячи про подвижництво, мали на увазі не тільки працівників колонії імені Горького, тому в глибині душі ми вважали ці слова крилатою фразою, потрібною для підтримання духу працівників дитячих будинків та колоній.

У той час було багато подвигу в радянському житті, в революційній боротьбі, а наша робота аж надто була скромна і в своїх проявах, і своїми успіхами.

Люди ми були звичайнісінькі, з силою різноманітних вад. І діла свого ми, власне кажучи, не знали: наш робочий день був повний помилок, непевних дій, плутаної думки. А попереду стояв безмежний туман, в якому ми ледве розрізняли обриси майбутнього педагогічного життя.

Про кожен наш крок можна було сказати що завгодно, такі наші кроки були випадкові. Нічого не було незаперечного в нашій роботі. А коли ми починали сперечатися, виходило ще гірше: в наших суперечках чомусь не народжувалась істина.

Були у нас тільки дві речі, які не викликали сумніву: наша тверда рішучість не кидати діла, довести його до якогось кінця, хоч би навіть і сумного. І було ще оце саме «буття» — у нас у колонії і навкодо нас.

Коли до колонії приїхали Осипови, вони спершу дуже гребували колоністами. За нашими правилами, черговий вихователь мусив обідати разом з колоністами. І Іван Іванович і його дружина рішуче заявили мені, що вони не обідатимуть з колоністами за одним столом, бо не можуть перебороти своєї огиди.

Я їм сказав:

— Там буде видно.

Коли Іван Іванович чергував увечері в спальні, він ніколи не сідав на ліжко вихованця, а нічого іншого тут не було. Так він весь вечір і чергував на ногах. Іван Іванович і його дружина казали мені:

— Як ви можете сидіти на цій постелі! Вона ж вошива.

Я відповідав:

— Це нічого, якось уладнається: воші виведуться, або ще якось...

Через три місяці Іван Іванович не тільки уминав за одним столом з колоністами, а навіть утратив звичку приносити з собою власну ложку, він брав звичайну дерев'яну із загальної купи на столі і тільки проводив по ній для заспокоєння пальцями.

А ввечері у спальні в завязаному гуртку хлопців Іван Іванович сидів на ліжку і грав у «зłodія і донощика». Гра полягала в тому, що всім, хто грав, роздавалися білетики з написами: «зłodій», «донощик», «слідчий», «суддя», «кат» і так далі. Донощик оголошував, що на його долю випало щастя, брав у руки джгут і намагався відгадати, хто зłodій. Усі простягали до нього руки, і треба було ударом джгута відзначити зłodійську руку. Звичайно він поціляв у суддю або слідчого, і ці чесні громадяни, ображені його підозрою, лупцювали донощика за образу по витягнутій руці скільки належало за установленим тарифом. Якщо за другим разом донощик усе-таки вгадував зłodія, його муки кінчалися, і починалися муки зłodія. Суддя присуджував: п'ять гарячих, десять гарячих, п'ять холодних. Кат брав у руки джгут і карав.

Через те що ролі гравців увесь час мінялися і зłodій у наступному турі перетворювався на суддю або ката, головна принада всієї гри полягала в чергуванні муки і помсти. Лютий суддя або безжалісний кат, стаючи донощиком або зłodієм, діставав сторицею і від нового судді і від нового ката, які тепер згадували йому всі присуди і всі кари.

Катерина Григорівна й Лідія Петрівна теж грали в цю гру з хлопцями, але хлопці ставилися до них по-рицарському: призначали за зłodійство три-чотири холодних, обличчя ката набирало найніжнішого виразу, і він тільки погладжував джгутом ніжну жіночу долоню.

Граючи зі мною, хлопці особливо цікавилися моєю витримкою, от мені нічого й не лишалося, як тільки бравірувати. Як суддя, я призначав зłodіям такі норми, що навіть кати жахалися, а коли мені доводилося виконувати вироки, я примушував жертву втрачати почуття власної гідності й кричати:

— Антоне Семеновичу, не можна ж так!

Та зате й мені діставалось: я завжди йшов додому з опухлою лівою рукою; міняти руки вважалося непристойним, а права рука потрібна була мені для писання.

Іван Іванович малодушно демонстрував жіночу лінію тактики, і хлопці спочатку ставилися до нього делікатно. Я сказав якось Іванові Івановичу, що така політика хибна: наші хлопці повинні рости витривалими й сміливими. Вони не повинні боятися небезпек, тим більше фізичних мук. Іван Іванович зі мною не погодився. Якось увечері я опинився в одному гуртку з ним

і в ролі судді засудив його до дванадцяти гарячих, а в наступному турі, будучи катом, без жалю шмагав його руку, аж свистів джгут. Він розлютився і помстився мені. Хтось із моїх «корешків» не міг не відплатити Іванові Івановичу за таку поведінку і примусив його змінити руку.

Іван Іванович другого вечора спробував ухилитися від участі в «цій варварській грі», але загальна іронія колоністів присоромила його, і далі Іван Іванович з честю витримував випробування, не підлабузнювався, коли бував суддею, і не занепадав духом, якщо йому випадала роль донощика або злодія.

Часто Осипови скаржилися, що багато вошей приносять додому. Я сказав їм:

— З вошами треба боротися не дома, а в спальнях...

Ми й боролися. З великими зусиллями ми добули дві зміни білизни і по два костюми. Хоч костюми ці були, як кажуть, латка на латці, а все ж їх випарювали, і паразитів залишалася в них мінімальна кількість. Винищити їх зовсім нам пощастило не так скоро, бо до нас увесь час прибували новенькі, крім того, ми мали зносини з селянами та й через інші причини.

Офіційно робота вихователів поділялася на головне чергування, робоче чергування та вечірне чергування. Крім того, уранці вихователі викладали в школі.

Головне чергування було каторгою, що тривала від п'ятої години ранку до дзвоника «спати». Головний черговий керував усім днем, контролював видачу харчів, стежив за виконанням роботи, залагоджував усякі конфлікти, мирив забіяк, умовляв протестантів, виписував продукти і перевіряв комору Калини Івановича, стежив, щоб міняли білизну й одяг. Роботи в головного чергового було так багато, що вже на початку другого року, щоб допомогти вихователеві, чергували старші колоністи, пов'язуючи червоні стрічки на лівий рукав.

Робочий черговий вихователь просто брав участь у якійсь роботі, звичайно там, де працювало найбільше колоністів або де було найбільше новеньких. Участь вихователя в роботі була участю реальною, інакше в наших умовах було б неможливо. Вихователі працювали в майстернях, на заготівлі дров, у полі й на городі, по ремонті.

Вечірне чергування стало незабаром простою формальністю: ввечері в спальнях збиралися всі вихователі — і чергові, й нечергові. Це теж не було подвигом: нам нікуди було піти, крім спалень колоністів. У наших порожніх квартирах було і незатишно, і трохи страшно ввечорами при світлі каганців, а в спальнях після вечірнього чаю нас нетерпляче очікували знайомі гостроокі, веселі обличчя колоністів, які мали величезний запас усяких розповідей, небилиць і бувальщин, усяких запитань: злободенних, філософських, політичних і літературних, а також різних ігор, починаючи від «кота й мишки» і кінчаючи

«злодієм і донощиком». Тут же обговорювалися і різні випадки нашого життя, подібні до вищеописаних, перемивалися кісточками сусідів-хуторян, проектувалися деталі ремонту та майбутнього нашого щасливого життя в другій колонії.

Іноді Митягін розповідав казки. Він був чудовий майстер-казкар, розповідав їх уміло, з елементами театральної гри та багатою мімікою. Митягін любив малят, і його казки давали їм особливу насолоду. В його казках майже не було чудесного; фігурували дурні мужики й розумні мужики, розтелепи-дворяни і дотепні майстри, спритні, сміливі злодії і обдурені поліцаї, хоробрі переможці солдати і обважнілі, дурнуваті попи.

Вечорами в спальнях ми часто влаштовували загальні читання. У нас з першого дня утворилася бібліотека, книжки для якої я купував, а також випрохував у приватних осіб. Наприкінці зими у нас були майже всі класики і багато спеціальної політичної й сільськогосподарської літератури. В занедбаних складах губнаросвіти пощастило знайти багато популярних книжок з різних галузей знань. Читати книжки любило багато колоністів, та далеко не всі вміли подужати книжку. Тому ми й запровадили загальне читання вголос, в якому звичайно брали участь усі. Читали або я, або Задоров, який мав прекрасну дикцію. Протягом першої зими ми прочитали багато з Пушкіна, Короленка, Маміна-Сибіряка, Вересаєва і особливо Горького.

Горьківські твори справляли в нашому середовищі велике, але двоїсте враження. Карабанов, Таранець, Волохов та інші сприйнятливіші були до горьківського романтизму і зовсім не хотіли помічати горьківського аналізу. Вони, сяючи очима, слухали «Макара Чудру», ахали і розмахували кулаками перед образом Ігната Гордєєва і нудилися над трагедією «Діда Архипа і Льоньки». Карабанову особливо подобалася сцена, де старий Гордєєв дивиться на те, як льодохід нищить його «Боярню». Семен напружував усі м'язи обличчя і голосом трагіка говорив захоплено:

— Оце людина! От якби такі всі люди були!

Так само захоплено він слухав історію загибелі Іллі в повісті «Трое».

— От молодець, так молодець! Оце смерть: головою об камінь...

Митягін, Задоров, Бурун поблажливо посміювалися з захвату наших романтиків і допікали їм:

— Слухаєте, йолопи, а нічого не чуєте.

— Я не чую?

— А то чуєш? Ну, що тут хорошого, — головою об камінь? Ілля цей самий — дурень і нікчема. Якась там баба скривилася на нього, то він і сльозу пустив. Я на його місці ще б одного купця задушив, їх усіх душити треба, твого Гордєєва теж.

Обидві сторони сходилися тільки в оцінці Луки «На дні», Карабанов крутив головою:

— Ні, такі дідугани — шкідливі. Турчить-турчить, а потім узяв та й ушився, і нема його. Я таких теж знаю.

— Лука цей розумний, стерво,— каже Митягін.— Йому добре, він усе розуміє, то він скрізь своє візьме: де схитрує, де вкраде, а де вдасть доброго. Так і живе.

Сильно вразили всіх «Дитинство» і «В людях». Їх слухали, затамувавши подих, і просили читати «хоч до дванадцятої». Спочатку не вірили мені, коли я розповів справжню історію життя Максима Горького, були приголомшені цією історією і раптом захопилися питанням:

— Отже, виходить, Горький такий, як і ми? От, розумієш, здорово!

Це питання їх хвилювало глибоко й радісно.

Життя Максима Горького стало немов часткою нашого життя. Окремі його епізоди зробилися у нас зразками для порівнянь, підставами для прізвиськ, транспарантами для суперечок, масштабами для виміру людської цінності.

Коли за три кілометри від нас оселилася дитяча колонія імені В. Г. Короленка, наші хлопці недовго їм заздрили. Задоров сказав:

— Маленьким отим саме добре називатися Короленками. А ми — Горькі.

І Калина Іванович був такої думки.

— Я Короленка цього бачив і навіть говорив з ним: цілком пристойна людина. А ви, звісно, і теоретично босяки і практично.

Ми стали називатися колонією імені Горького без будь-якої офіційної постанови і затвердження. Поволі в місті звикли до того, що ми так себе називаємо, і не протестували проти наших нових печаток та штемпелів з іменем письменника. На жаль, списатися з Олексієм Максимовичем ми не змогли так скоро, бо ніхто в нашому місті не знав його адреси. Тільки 1925 року в одному ілюстрованому тижневику ми прочитали статтю про життя Горького в Італії; в статті наводилася італійська транскрипція його імені Massimo Gorky. Тоді на щастя ми послали йому першого листа з ідеально лаконічною адресою: Italia. Massimo Gorky.

Горьківськими оповіданнями й горьківською біографією захоплювалися і старші, й малята, хоч малята майже всі були неписьменні.

Малят віком від десяти років у нас було чоловік дванадцять. Усе це був народ жвавий, пролазливий, злодікуватий на дрібнички і завжди страшенно замурзаний. Вони приходили в колонію завжди в дуже сумному стані: хирляві, золотушні, коростяві. Коло них весь час клопоталася Катерина Григорівна,

добровільна наша фельдшерка і сестра-жалібниця. Вони завжди липли до неї, хоч вона була серйозна. Вона вміла їм вичитувати, як мати, знала всі їхні вади, нікому не вірила на слово (я ніколи не міг позбутися цієї хиби), не пропускала жодного злочину і відверто обурювалася з усякого неподобства.

Та зате вона чудово вміла найпростішими словами, з щирим людським почуттям поговорити з пацаном про життя, про його матір, про те, хто з нього вийде — моряк, чи червоний командир, чи інженер, вміла розуміти всю глибину тієї страшної кривди, якої прокляте, дурне життя завдало пацанам. Крім того, вона вміла їх і підгодувати: нишком, руйнуючи всі правила та закони продовольчої частини, легко перемагала одним лагідним словом неблаганний педантизм Калини Івановича.

Старші колоністи бачили цей зв'язок між Катериною Григорівною і пацанами, не заважали їй і благодушно, поблажливо завжди погоджувалися виконати невеличке прохання Катерини Григорівни: доглянути, щоб пацан викупався як слід, щоб намилився як треба, щоб не курив, не рвав одягу, не бився з Петьком, та інші прохання.

У великій мірі завдяки Катерині Григорівні у нашій колонії старші хлопці завжди любили пацанів, завжди ставилися до них, мов старші брати: любовно, суворо й дбайливо.

11. ТРИУМФАЛЬНА СІВАЛКА

Дедалі ясніше ставало, що в першій колонії нам важко господарювати. І наші погляди частіше зверталися до другої колонії, туди, на береги Коломаку, де весною буйно розцвітали сади і земля лисніла родючим чорноземом.

Проте ремонт другої колонії посувався аж надто повільно. Теслярі, найняті за копійки, вміли будувати сільські хати, але нічого не тямили в складних перекриттях. Скла ми не могли дістати ні за які гроші, та й грошей у нас не було. Два-три великі будинки були все-таки опоряджені уже наприкінці літа, але в них не можна було жити, бо вони стояли без шибок. Кілька маленьких флігелів ми відремонтували повністю, однак там оселилися теслярі, муляри, пічники, сторожі. Хлопців переселяти не було рації, бо без майстерень і господарства їм нічого було робити.

Колоністи бували в другій колонії щодня, значну частину роботи виконували вони. Влітку десятків хлопців жили у куренях і працювали в саду. Вони присилали в першу колонію цілі вози яблук та груш. Завдяки їм трепківський сад набрав якість не цілком культурного, то в усякому разі пристойного вигляду.

Жителі села Гончарівки були прикро вражені появою серед трепківських руїн нових господарів, та ще таких малошанов-

них, обдертих і ненадійних. Наш ордер на шістдесят десятин, як несподівано для мене виявилось, був ордером майже дутим: усю землю Трепке, в тому числі й нашу ділянку, ще з сімнадцятого року орали селяни. У місті на наше здивування тільки усміхнулися:

— Якщо ордер у вас, то й земля, виходить, ваша: виїжджайте і працюйте.

Однак Сергій Петрович Гречаний, голова сільради, був іншої думки:

— Ви розумієте, що значить, коли трудящий селянин одержав землю по всіх правильностях закону. То він, значить, і буде орати. А якщо хтось пише ордери всякі та папірці, то безумовно він проти трудящих — ніж у спину. І ви краще не лізьте з цим ордером.

Стежки в другу колонію вели до річки Коломак, яку треба було перепливати. Ми влаштували на Коломаку свій перевіз і тримали завжди чергового човняра, колоніста. А з вантажем і взагалі кіньми в другу колонію можна було проїхати тільки кружним шляхом, через гончарівський міст. У Гончарівці нас зустрічали досить вороже. Парубки, дивлячись на наш небагатий виїзд, глузували:

— Гей, ви, голодранці! Ви нам вошей на мосту не трусіть! Даремно сюди лазите: однаково виженемо з Трепке.

Ми оселилися в Гончарівці не мирними сусідами, а непроханими завойовниками. І якби в цій військовій позиції ми не витримали тону, показали б себе неспроможними до боротьби, ми неодмінно втратили б і землю, і колонію. Селяни розуміли, що суперечка розв'яжеться не в канцеляріях, а тут, на полях. Вони вже три роки орали трепківську землю, у них уже була якась давність, на яку вони й опиралися в своїх протестах. Їм за всяку ціну треба було продовжити цю давність, у цій політиці полягала вся їхня надія на успіх.

Так само для нас єдиним виходом було якнайшвидше взятися до фактичного господарювання на землі.

Влітку приїхали землеміри позначити межі, але вийти в поле з інструментами побоюлися, а показали нам на карті, по яких канавах, ярах та заростях ми маємо відміряти нашу землю. Із землемірським актом поїхав я в Гончарівку, взявши з собою старших хлопців.

Головою сільради був тепер наш давній знайомий Лука Семенович Верхола. Він нас зустрів дуже привітно і запросив сідати, але на землемірський акт навіть не глянув.

— Дорогі товариші, нічого не можу зробити. Мужички давно орють, не могу скривдити мужичків. Просіть в іншому полі.

Коли на наші поля селяни виїхали орати, я вивісив оголошення, що за оранку нашої землі колонія не платитиме.

Я сам не надавав великої ваги заходам, яких вживав, не вірив їм, бо мене сковувала свідомість того, що землю треба відбирати у селян, у трудящих селян, яким ця земля потрібна, як повітря.

Але одного найближчого вечора в спальні Задоров підвів до мене якогось сільського юнака. Задоров був чимось дуже схвилюваний:

— Ось ви послухайте його, ви тільки послухайте!

Карабанов у тон йому вибивав якісь гопаківські па і горлав на всю спальню:

— О! Дайте мені сюди Верхолу!

Колоністи з'юрмилися навколо нас.

Юнак був комсомолец з Гончарівки.

— Багато комсомольців у Гончарівці?

— Нас тільки троє.

— Тільки троє?

— Ви знаєте, нам дуже важко, — сказав він. — Село куркульське, хутори, знаєте, верх ведуть. Хлопці послали до вас — перебирайтеся скоріше, так діло піде, ого! У вас же хлопці — бойові хлопці. Коли б нам таких!

— Та ось із землею біда!

— Отож я про землю й прийшов. Беріть силоміць. Не дивіться на цього рудого чорта — Луку. Ви знаєте, у кого та земля, що вам призначена?

— Ну?

— Кажі, кажі, Спиридоне!

Спиридон почав загинати пальці:

— Гречаний Андрій Карпович...

— Дід Андрій? Та він же тут має поле.

— Як бачите... Гречаний Петро, Гречаний Онопрій, Стомуха, той, що біля церкви... еге ж, Сьрьога... Стомуха Явтух та сам Лука Семенович. От і всі. Шість чоловік.

— Та що ви кажете! Як же це сталося? А комнезам ваш де?

— Комнезам у нас маленький. А сталося так: земля ж та лишилася при садибі, збиралися ж бо там щось робити. А сільрада своя, порозбирали. Та й годі!

— Ну, тепер діло піде веселіше! — закричав Карабанов. — Стережись, Луко!

На початку вересня я повертався з міста. Було близько другої години дня. Триповерховий наш шарабан не поспішаючи посувався вперед, сонно жебоніла Антонова розповідь про вдачу Рудого. Я і слухав його і думав про всякі колонійські справи.

Раптом Батченко замовк, пильно глянув у далечинь шляху, підвівся, стьобнув коня, і ми, здійсмаючи страшений гуркіт, помчали по брукувці. Антін чимдуж поганяв Рудого, чого з ним ніколи не бувало, і щось кричав мені. Я, нарешті, зрозумів, у чому річ.

— Наші... з сівалкою!

Біла повороту в колонію ми мало не зіткнулися з сівалкою, що неслася кар'єром. Чути було жерстяне деренчання. Пара гнідих коненят, налякана тріскотнявою незвичної для них колісниці, щосили перла вперед. Сівалка, загримотівши, скотилася з бруківки, зашаруділа по піску і знову заторохтіла вже по нашій дорозі до колонії. Антін, кинувши мені на руки віжки, стрибнув з шарабана на землю і погнався за сівалкою. На сівалці, на кінцях натягнутих віжок, якимсь чудом трималися Карабанов і Приходько. Насилу Антін спинив дивний екіпаж. Карабанов, захлинаючись від хвилювання і втоми, розповів нам про події, що сталися:

— Ми цеглу складали в дворі. Дивимось, виїхали, важно так, сівалка і чоловік п'ять людей. Ми до них: забирайтеся, кажемо. А нас четверо: був ще Чобіт і... хто ще?

— Сорока, — сказав Приходько.

— Еге ж, і Сорока. Забирайтеся, кажу, однаково сіяти не будете. А там чорний такий, мабуть циган... та ви його знаєте... лясь батоном Чобота! Ну, Чобіт йому в зуби. Тут, бачимо, Бурун летить з ціпком. Я схопив коня за вуздечку, а голова мене за петельки...

— Який голова?

— Та який же? Наш — рудий, Лука Семенович. Ну, Приходько його як брикне ззаду, він і покотився просто в ріллю носом. Я кажу Приходькові: сідай сам на сівалку — і пішли, і пішли! У Гончарівку вскочили, там парубки на дорозі, так куди?.. Я по конях, так учвал і винесли на міст, а тут уже на брук виїхали... Там, лишилося троє наших, мабуть, їх здорово дядьки відлущювали.

Карабанов увесь тремтів від переможного захвату. Приходько спокійно скручував цигарку і усміхався. Я уявив собі дальший розвиток подій цієї цікавої повісті: комісія, допити, виїзди...

— Хай вам біс, знову наварили каші!

Карабанов був страшенно збентежений моїм невдоволенням:

— Та вони ж перші...

— Ну, добре, їдьте в колонію, там розберемося.

У колонії нас зустрів Бурун. На лобі у нього сидів величезний синець, і хлопці реготали круг нього. Коло бочки з водою мивалися Чобіт і Сорока.

Карабанов ухопив Буруна за плечі:

— Що, втік? От молодець!

— Вони за сівалкою кинулися, а потім побачили, що їх не варить, та за нами. Ох, і бігли ж!

— А вони де?

— Ми човном перепливали, так вони на березі лаялися. Ми їх там і покинули.

- Хлопці залишилися в колонії? — спитав я.
- Там пацани. Тоська та ще двоє. Їх не займуть.

Через годину в колонію прийшли Лука Семенович і двоє селян. Хлопці зустріли їх привітно:

- Що, за сівалкою?

У кабінеті не було де повернутися від натовпу зацікавлених громадян. Становище було скрутне.

Лука Семенович сів за стіл і почав:

— Покличте тих хлопців, які ось побили мене і ще двох чоловіків.

— Ось що, Луко Семеновичу, — сказав я йому. — Якщо вас побили, скаржтесь, куди хочете. Зараз я нікого кликати не буду. Скажіть, що вам ще треба і чого ви прийшли в колонію.

- Ви, значить, відмовляється покликати?

— Відмовляюся.

— Ага! Значить, відмовляється? Значить, розмовлятимемо в іншому місці.

- Добре.

— Хто віддасть сівалку?

— Кому?

— Та ось господареві.

Він показав на чоловіка з циганським обличчям, чорного, кудлатого й похмурого.

— Це ваша сівалка?

— Моя.

— То ось що: сівалку я відправлю в районну міліцію, як захоплену під час самовільного виїзду на чуже поле, а вас прошу назвати своє прізвище.

— Моє прізвище? Гречаний Онопрій. На яке чуже поле? Моє поле. І було моє...

— Ну, про це не тут буде мова. Зараз ми складемо акта про самовільний виїзд і про те, що побили вихованців, які працювали в полі.

Бурун виступив наперед:

— Це той самий, що мене мало не вбив.

— Та кому ти потрібний?.. Убивати тебе? Хай ти скажишся!

Розмова в такому стилі затяглася надовго. Я вже встиг забути, що час обідати й вечеряти, вже в колонії подзвонили спати, а ми сиділи з селянами і то мирно, то збуджено-загрозливо, то хитромудро-іронічно розмовляли.

Я тримався твердо, сівалки не віддавав і вимагав скласти акта. На щастя, на селянах не видно було ніяких слідів бійки, а колоністи козирили синцями й подряпинами. Вирішив справу Задоров. Він ударив долонею по столу і виголосив таку промову:

— Ви облиште, дядьки! Земля наша, і з нами ви краще не

зв'язуйтеся. На поле ми вас не пустимо. Нас п'ятдесят чоловік, і хлопці бойові.

Лука Семенович довго думав, нарешті погладив свою бороду і крикнув:

— Так... Ну, біс з вами! Заплатіть хоч за оранку.

— Ні,— сказав я холодно.— Я попереджав.

Ще мовчанка.

— Ну що ж, давайте сівалку.

— Підпишіть акт землемірів.

— Та... давайте акт.

Восени ми все-таки сіяли жито в другій колонії. Агрономами були всі. Калина Іванович мало тямив у сільському господарстві, інші тямили ще менше, але працювати за плугом і за сівалкою була у всіх охота, крім Братченка. Братченко страждав, і ревнував, і кляв землю, і жито, і наші захоплення:

— Мало їм хліба, жита схотіли!

Вісім десятин у жовтні зеленіли яскравими сходами. Калина Іванович з гордістю тикав палицею з гумовим наперстком на кінці кудись у східну частину неба й казав:

— Треба, знаєш, там чачавицю посіяти. Добра річ — чачавиця.

Рудий з Бандиткою працювали над ярим клином, а Задоров увечері повертався втомлений і запорошений.

— Ну його к бісу, важка ця граківська праця. Піду знов у кузню.

Сніг захопив нас на половині роботи. Та для першого разу і це було непогано.

12. БРАТЧЕНКО

I РАЙПРОДКОМІСАР

Наше господарство розвивалося через чудеса і страждання. Чудом пощастило Калині Івановичу випросити під час якогось розформування стару корову, за його словами, «ялову зроду»; чудом дістали в далекій від нас ультрагосподарській установі не менш стару ворону кобилу, черевату, припадочну й ліниву; чудом з'явилися в наших сараях вози, гарби і навіть фаєтон. Фаєтон був для парного запрягу, дуже гарний як на наші тодішні смаки і зручний, але ніяке чудо не могло допомогти нам добути для цього фаєтона відповідну пару коней.

Нашому старшому конюхові, Антонові Братченку, що посів цю посаду після того, як Гуд пішов у шевську майстерню, особі дуже енергійній і самолюбній, багато довелося пережити неприємних хвилин, сидячи на передку чудового екіпажа, в який було запряжено худорлявого Рудого і присадкувату кривоногу

Бандитку, як зовсім незаслужено охрестив Антін ворону коби-лу. Бандитка на кожному кроці спотикалася, іноді падала на землю, і в таких випадках нашому багатому виїздові доводилося серед міста братися до відновлення порушеного гаразду під глузливі репліки візників та безпритульних. Антін часто не витримував глузувань і ставав до жорстокого бою з непроханими глядачами, чим ще більше дискредитував стайничу частину колонії імені Горького.

Антін Братченко був страшенно охочий до всякої борні, умів лаятися з будь-яким супротивником і на це мав великий запас словечок, образливих півтонів і талантів фізіономічних.

Антін не був безпритульний. Батько його служив у місті пекарем, була в нього й мати, і він був єдиний син у цих шановних батьків. Але з малих літ Антін відчув огиду до пенатів, дома бував тільки вночі і завів у місті широке знайомство з безпритульними та злодіями. Він відзначився в кількох сміливих і цікавих пригодах, кілька разів потрапляв до бупру і нарешті опинився в колонії. Йому минуло тільки п'ятнадцять років, був він гарний на вроду, кучерявий, голубокий, стрункий. Антін був дуже компанійський і жодної хвилини не міг пробути на самоті. Десь він навчився грамоти і знав геть усю пригодницьку літературу, але вчитися нізачо не хотів, і я змушений був силоміць посадити його за навчальний стіл. Попервах він часто тікав з колонії, але через два-три дні повертався і при цьому не відчував за собою ніякої провини. Потяг до бродяжництва він і сам прагнув побороти в собі і мене просив:

— Ви зі мною суворіше, будь ласка, Антоне Семеновичу, а то я неодмінно босяком стану.

В колонії він ніколи не крав, любив обстоювати правду, але зовсім нездатний був зрозуміти логіку дисципліни, яку він сприймав лише остільки, оскільки погоджувався з тим чи іншим положенням в кожному окремому випадку. Порядки колонії він не визнавав за обов'язкові і не приховував цього. Мене він трохи боявся, але й моїх доган ніколи не вислуховував до кінця, — перебивав мене палкою промовою, неодмінно обвинувачуючи своїх численних супротивників у різних неправильних діях, у підлабузництві до мене, у наклепах, у безгосподарності, погрожував батою відсутнім ворогам, грюкав дверима і, обурений, виходив з мого кабінету. З вихователями він був нестерпно брутальний, але в його брутальності завжди було щось симпатичне, отож наші вихователі і не ображалися. В його тоні не було нічого хуліганського, навіть просто неприязного, так у ньому завжди переважала людяно-пристрасна нотка, — він ніколи не сварився з егоїстичних міркувань.

Поведінку Антона в колонії незабаром почала визначати його закоханість у коней і в обов'язки конюха. Важко було збагнути, звідки ця пристрасть. Своім розвитком Антін стояв

значно вище від багатьох колоністів, говорив правильною російською мовою, тільки для фасону вставляв україніزمи. Він старався чепуристо вдягатися, багато читав і любив поговорити про книжку. І все це не заважало йому і день і ніч товктися у стайні, вигортати гній, весь час запрягати й розпрягати, чистити шлею або вуздечку, плести батіг, їздити в усяку погоду в місто або в другу колонію, — і завжди жити надголодь, бо він ніколи не встигав ні на обід, ні на вечерю, і коли йому забували залишити його порцію, він навіть і не згадував про неї.

Конюхував він, весь час не припиняючи сваритися з Калиною Івановичем, з ковалями, комірниками і неодмінно з кожним претендентом на поїздку. Наказ запрягати і куди-небудь їхати він виконував тільки після тривалої сварки, сповненої обвинуваченнями в безжалісному ставленні до коней, згадками про те, як Рудому або Малюкові намуляли шию, вимогами фуражу та підковного заліза. Іноді з колонії не можна було вихати просто тому, що не знаходили ні Антона, ні коней і ніяких слідів їхнього перебування. Після тривалих розшуків, в яких брало участь півколонії, їх знаходили або в Трепке, або на сусідовому лузі.

Антон завжди оточувало двоє-трьох хлопців, які були закохані в Антона так само, як він був закоханий у коней. Братченко тримав їх дуже суворо, і тому в стайні завжди панував зразковий лад: завжди було прибрано, упряж розвішано як слід, вози стояли правильними шеренгами, над головами коней висіли дохлі сороки, коней вичищено, гриви заплетено й хвости підв'язано.

У червні, пізно ввечері, прибігли до мене із спальні:

— Козир занедужав, зовсім умирає...

— Як це — «умирає»?

— Умирає: гарячий і не дихає.

Катерина Григорівна підтвердила, що у Козиря серцевий припадок, треба негайно знайти лікаря. Я послав по Антона. Він прийшов, наперед настроєний проти будь-якого розпорядження.

— Антоне, негайно запрягай, треба швидше до міста...

Антін не дав мені закінчити.

— І нікуди я не поїду, і коней нікуди не дам!.. Цілий день ганяли коней, — подивіться, ще й досі не охолонули... Не поїду.

— По лікаря, ти розумієш?

— Наплювати мені на ваших хворих! Рудий теж хворий, так до нього лікарів не возять.

Я розлютився:

— Негайно здай стайню Опришкові! З тобою неможливо працювати!

— Ну й здам, що ж такого! Подивимося, як ви з Опришком наїздите. Вам хто наговорить, а ви й вірите: хворий, умирає,

А на коней ніякої уваги,— хай, значить, дохнуть... Ну і хай дохнуть, а я коней однаково не дам.

— Ти чув? Ти вже не старший конюх, здай стайню Опришкові. Негайно!

— Ну й здам... Хай хто хоче здає, а я в колонії жити не хочу...

— Не хочеш — і не треба, ніхто не тримає!

Антін із слізьми на очах поліз у глибоку кишеню, вийняв низку ключів, поклав на стіл. У кімнату ввійшов Опришко, права рука Антона, і здивовано втупився в начальника, який плакав. Братченко зневажливо подивився на нього, хотів щось сказати, але мовчки витер рукавом ніс і вийшов.

З колонії він пішов того ж вечора, не зайшовши навіть у спальню. Коли їхали до міста по лікаря, бачили, як він прямував по шосе; він навіть не попросився, щоб його підвезли, а на запрошення тільки махнув рукою.

Через два дні ввечері до мене в кімнату ввалився, плачучи, із скривавленим обличчям Опришко. Не встиг я розпитати, в чому справа, як прибігла вкрай схвильована Лідія Петрівна, чергова по колонії:

— Антоне Семеновичу, ідіть до стайні: там Братченко, просто не розумію, таке виробляє...

По дорозі до стайні ми зустріли другого конюха, величезного Федоренка, який ревів на весь ліс:

— Чого ти?

— Та як же... хіба ж можна так? Взяв наритники і як розмахнеться прямо по морді...

— Хто? Братченко?

— Та Братченко ж...

У стайні я застав Антона і ще одного конюха за гарячою роботою. Він непривітно зі мною поздоровкався, але, побачивши за моєю спиною Опришка, забув про мене і накинувся на нього:

— Ти сюди краще й не заходь, однаково битиму черезсідельником! Ач, охочий знайшовся кататись! Подивіться, що він з Рудим зробив!

Антін схопив однією рукою ліхтар, а другою потяг мене до Рудого. У коня справді була дуже збита холка, але на рані вже лежала біла ганчірочка, і Антін обережно підняв її і знову поклав на місце.

— Ксероформом присипав,— сказав він серйозно.

— Все-таки яке ж ти мав право самовільно прийти до стайні, вчиняти тут бешкети, битися?..

— Ви думаете, це йому все? Хай краще не попадається мені на очі: однаково битиму!

Біля воріт стайні стояв натовп колоністів і реготав. Серди-

тися на Антона я не мав сил: надто вже він був упевнений у своїй і кінській правоті.

— Слухай, Антоне, за те, що ти побив хлопців, відсидиш сьогодні вечір під арештом у моїй кімнаті.

— Та коли ж мені?

— Годі базікати! — закричав я на нього.

— Ну, добре, ще й сидіти там десь...

Увечері він, сердитий, сидів у мене і читав книжку.

Взимку 1922 року для мене і Антона настали скрутні дні. Вівсяне поле, засіяне Калиною Івановичем на сипучому піску без угноєння, майже не дало ні зерна, ні соломи. Луків у нас ще не було. На січень ми залишилися без фуражу. Сяк-так перебивалися, випрохували то в місті, то в сусідів, але й давати нам скоро перестали. Скільки ми з Калиною Івановичем не оббивали порогів у продовольчих канцеляріях, усе було даремно.

Нарешті настала й катастрофа. Братченко, плачучи, повідав мені, що коні вже другий день без корму. Я мовчав. Антін плакав і лаявся, чистячи стайню, та іншої роботи в нього вже й не було. Коні лежали долі, і на це Антін особливо натискав.

Другого дня Калина Іванович повернувся з міста злий і розгублений:

— Ну що ти робитимеш? Не дають... Що робити?

Антін стояв біля дверей і мовчав.

Калина Іванович розвів руками і глянув на Братченка:

— Грабувати йти, чи що? Ну що ти робитимеш?.. Адже ж тварина німа.

Антін рвучко натиснув на двері і вискочив з кімнати. Через годину мені сказали, що він з колонії пішов.

— Куди?

— А хто ж його знає!.. Нікому нічого не сказав.

На другий день він з'явився в колонію в супроводі селянина з возом соломи. Селянин був у новому сіряку і добрій шапці. Віз у лад постукував добре припасованими втулками, коні аж блищали. Селянин визнав Калину Івановича за господаря.

— Тут хлопець на шляху сказав, що продподаток приймають...

— Який хлопець?

— Та тут же був... Разом прийшов...

Антін визирав із стайні, подавав мені якісь незрозумілі знаки.

Калина Іванович ніяково всміхнувся в люльку і відвів мене набік.

— Що ж ти робитимеш? Давай приймемо у нього цей возик, а там видно буде.

Я вже зрозумів, у чому справа.

— Скільки тут?

— Та пудів двадцять буде. Я не важив.

Антін підійшов до нас і заперечив:

— Сам казав дорогою — сімнадцять, а тепер двадцять? Сімнадцять пудів.

— Скидайте. Зайдете в канцелярію по розписку.

У канцелярії, тобто в невеличкому кабінеті, який я для себе на цей час викроїв з колонійських приміщень, я злочинною рукою написав на нашому бланку, що у громадянина Ваця Онопрія прийнято в рахунок належного з нього продподатку об'ємного фуражу — вівсяної соломи — сімнадцять пудів. Підпис. Печатка.

Ваць Онопрій низько кланявся і за щось дякував.

Поїхав. Братченко весело орудував з усією своєю компанією в стайні і навіть співав. Калина Іванович потирав руки і винувато посміювався:

— От, чорт, перепаде тобі за цю штуку, та що ж ти робитимеш? Не гинути ж тварині. Вона ж державна однаково...

— А чого це дядько такий веселий поїхав? — спитав я у Калини Івановича.

— Еге, а як же ти думаєш? То йому до міста, на гору їхати, та там ще в черзі стояти, а тут він, паразит, сказав — сімнадцять пудів, ніхто й не перевіряв, а може, там п'ятнадцять.

Через день до нас у двір в'їхав віз із сіном:

— Ось продподаток. Тут Ваць у вас здавав...

— А ваше як прізвище?

— Та і я із Ваців теж. Ваць, Степан Ваць.

— Зараз.

Пішов я шукати Калину Івановича — порадитися. На ганку зустрів Антона.

— От показав дорогу з продподатком, а тепер...

— Приймайте, Антоне Семеновичу, виправдаємось.

Приймати було не можна, не приймати теж не можна. Чому, постає питання, у одного Ваця прийняли, а другому відмовили?

— Іди, приймай сіно, я тим часом розписку напишу.

І ще прийняли ми возів зо два об'ємного фуражу та пудів сорок вівса.

Ні живий ні мертвий чекав я розправи. Антін уважно на мене поглядав і ледве усміхався самим куточком рота. Зате він перестав воювати з усіма споживачами транспортної енергії, охоче виконував усі наряди на перевозки і в стайні працював, як багатир.

Нарешті, я одержав короткий, але виразний запит:

«Пропоную негайно сповістити, на якій підставі колонія приймає продподаток.

Райпродкомісар Агєєв».

Я навіть Калині Івановичу не сказав про цей папірець. І не відповів на нього. Що я міг відповісти?

У квітні в колонію влетіла на парі вороних тачанка, а в мій кабінет — переляканий Братченко.

— Сюди йде, — промовив він, задихаючись.

— Хто це?

— Мабуть, з приводу соломи... Сердитий.

Він присів за грубою і принишк.

Райпродкомісар був звичайний: у шкіряній куртці, з револьвером, молодий і підібраний.

— Ви завідувач?

— Я.

— Ви одержали мій запит?

— Одержав.

— Чому ви не відповідаєте? Що це таке, я сам повинен їхати! Хто вам дозволив приймати продподаток?

— Ми приймали продподаток без дозволу.

Райпродкомісар схопився із стільця й загорлав:

— Як це так — «без дозволу»? Ви знаєте, чим це пахне? Вас зараз арештують, знаєте ви це?

Я це знав.

— Кінчайте як-небудь, — сказав я райпродкомісарові глухо, — я ж не виправдуюсь і не викручуюсь. І не кричіть. Робіть те, що ви вважаєте за потрібне.

Він забігав по діагоналі мого убогого кабінету.

— Чорт знає, що таке! — бурчав він ніби сам собі і форкав, мов кінь.

Антін виліз з-за груби і стежив за сердитим, як гірчиця, райпродкомісаром. Несподівано він низьким альтом, як жук, загув:

— Ніхто б не подивився, чи продподаток, чи що, коли чотири дні коні не годовано. Якби вашим вороним чотири дні газети читати, хіба так би ви влетіли в колонію?

Агеев спинився здивований:

— А ти хто такий? Тобі тут чого треба?

— Це наш старший конюх, він особа більш-менш зацікавлена, — сказав я.

Райпродкомісар знову забігав по кімнаті і раптом спинився проти Антона:

— У вас хоч заприбутковано? Чорт знає що!..

Антін підскочив до мого стола й стурбовано прошепотів:

— Заприбутковано, Антоне Семеновичу?

Засміялись і я, і Агеев.

— Заприбутковано.

— Де ви такого гарного хлопця дістали?

— Самі робимо, — усміхнувся я.

Братченко підвів очі на райпродкомісара і спитав спокійно, привітно:

- Ваших вороних погодувати?
- Що ж, погодуй.

13. ОСАДЧИЙ*

Взимку й навесні 1922 року багато було страшних несподіванок у колонії імені Горького. Вони траплялися одна за одною майже безперервно і в моїй пам'яті тепер зливаються в якийсь суцільний клубок нещастя.

Проте, незважаючи на всю трагічність цих днів, вони були днями росту і нашого господарства, і нашого здоров'я. Як логічно поєднувалися ці явища, я тепер не можу пояснити, — але поєднувались. Звичайний день у колонії був і тоді прекрасним днем, сповненим праці, довір'я, людського товариського почуття і завжди — сміху, жартів, піднесення й дуже доброго, бадьорого тону. І майже не минало тижня, щоб якась паскудна пригода не кидала нас у найглибшу яму, в таке тяжке коло подій, що ми майже втрачали нормальне уявлення про світ і ставали хворими людьми, які сприймають світ до краю збудженими нервами.

Несподівано ми виявили у нас антисемітизм. Досі в колонії євреїв не було. Восени прислали нам першого єврея, потім одного за одним ще кількох. Один з них чомусь раніше працював у губрозшуку, і на нього першого впав дикий гнів наших старожилів.

У прояві антисемітизму я спочатку не міг навіть розібрати, хто більше, хто менше винен. Новоприбулі колоністи стали антисемітами просто тому, що знайшли смирні об'єкти для своїх хуліганських інстинктів, а старші мали більше змоги знущатися і глузувати з євреїв.

Прізвище першого було Остромухов.

Остромухова почали бити з усякого приводу і без усякого приводу. Бити, знущатися на кожному кроці, відняти добрий пояс або ціле взуття і дати замість них негодяще дрантя, яким-небудь хитрим способом залишити без їжі або зіпсувати їжу, дражнити без кінця, паплюжити всякими словами і, найжахливіше, завжди тримати в страхі і презирстві — ось що зустріло в колонії не тільки Остромухова, а й Шнайдера, і Глейзера, і Крайника. Боротися з цим було неймовірно важко. Усе робилося цілком таємно, дуже обережно і майже без ризику, бо євреїв насамперед залакували до смерті, і вони боялися скаржитись. Тільки з деяких побічних ознак, з пригніченого вигляду, з мовчазної й несміливої поведінки можна було догадуватися про все, та ще найвіддаленішими шляхами, через дружні

розмови найбільш вразливих пацанів з вихователями просотувалися невловимі чутки.

Однак цілком приховати від педагогічного персоналу постійне шельмування цілої групи колоністів не можна було, і настав час, коли розгул антисемітизму в колонії ні для кого вже секретом не був. Встановили і список насильників. Усе це були давні наші знайомі: Бурун, Митягін, Волохов, Приходько, але найпомітнішу роль у цій справі зіграли двоє: Осадчий і Таранець.

Жвавність, дотепність і організаційні здібності давно висунули Таранця в перші лави колоністів, але прибуття старших хлопців не давало Таранцеві простору. Тепер нахил до верховодства знайшов вихід у залякуванні євреїв і в знущанні з них. Осадчий був хлопець років шістнадцяти, похмурий, упертий, сильний і дуже занедбаний. Він пишався своїм минулим, але не тому, що вбачав у ньому якусь красу, а просто з упертості, бо це — його минуле і нікому діла нема до його життя.

Осадчий мав смак до життя і завжди пильнував, щоб його день не минав без утіхи. До втіх він був невибагливий і здебільшого вдовольнявся прогулянками в село Пирогівку, розташоване ближче до міста і населене напівкуркулями-напівміщанами. Пирогівка в той час пишалася гарними дівчатами і самогоном: оце й було головною втіхою Осадчого. Його завжди супроводжував відомий колоністський ледар і ненажера Галатенко.

Осадчий носив химерну чуприну, що заважала йому дивитися на світ божий, але, очевидно, була неабиякою перевагою в боротьбі за симпатії пирогівських дівчат. З-під цієї чуприни він завжди похмуро і, здається, з ненавистю позирав на мене під час моїх спроб втрутитися в його особисте життя: я не дозволяв йому ходити в Пирогівку і наполегливо вимагав, щоб він більше цікавився колонією.

Осадчий став головним інквізитором євреїв. Навряд чи він був антисемітом. Але його безкарність і беззахисність євреїв давали йому можливість відзначитися в колонії грубо примітивною дотепністю й героїзмом.

Розпочинати явну, відверту боротьбу проти зраї наших бузувирів треба було обережно; вона загрожувала важкими розправами насамперед євреям; такі, як Осадчий, при скрутні не спинилися б і перед ножем. Треба було або діяти поволі й дуже обережно, або кінчити справу якимось вибухом.

Я почав з першого. Мені треба було ізолювати Осадчого і Таранця. Карабанов, Митягін, Приходько, Бурун ставилися до мене добре, і я сподівався їхньої підтримки. Але найбільше, що мені вдалося, — це умовити їх не чіпати євреїв.

— Від кого їх захищати? Від усієї колонії?

— Не бреш, Семене. Ти знаєш — від кого.

— Що з того, що я знаю? Я піду на захист, так не прив'яжу ж до себе Остромухова, — однаково спіймають і наб'ють ще гірше.

Митягін сказав мені просто:

— Я до цієї справи не беруся — не з руки, а чіпати не буду: вони мені не потрібні.

Задоров найбільше з усіх співчував мені, але він не вмів розпочати відкрити боротьбу з такими, як Осадчий.

— Тут якось треба дуже круто повернути, не знаю. Однак від мене все це приховують, як і від вас. При мені нікого не чіпають.

Та становище з євреями ставало дедалі тяжчим. Щодня на них можна було побачити синці, а коли потерпілих розпитували, вони відмовлялись назвати тих, хто їх б'є. Осадчий ходив по колонії гоголем і задиливо позирав на мене і на вихователів з-під своєї химерної чуприни. Я поклав їти напролом і викликав його до кабінету. Він рішуче все заперечував, але всім своїм виглядом показував, що заперечує тільки для годиться, а насправді йому байдуже, що я про нього думаю.

— Ти б'єш їх щодня.

— Нічого схожого, — казав він неохоче.

Я пригрозив, що відпроваджу його з колонії.

— Ну що ж. І відпровадуйте!

Він добре знав, яка це забарна й важка історія — відпровадити з колонії. Треба було довго клопотатися про це в комісії, подавати різні опитування та характеристики, разів з десять посылати на допит самого Осадчого та ще інших свідків.

Мене, крім того, цікавив не сам по собі Осадчий. На його вчинки дивилася вся колонія, і багато хто ставився до нього прихильно і з захопленням. Відпровадити його з колонії значило б законсервувати ці симпатії, як постійний спогад про потерпілого героя Осадчого, що нічого не боявся, нікого не слухав, бив євреїв, і його за це «зсадили». Та й не сам Осадчий орудував проти євреїв. Таранець не був такий брутальний, як Осадчий, але діяв далеко винахідливіше й тонше. Він ніколи їх не бив і на людях ставився до євреїв навіть ніжно, але вночі закладав тому чи іншому між пальцями ніг папірці і підпалював їх, а сам лягав у ліжку і вдавав, що спить. Або, діставши машинку, підбивав якого-небудь бовдура, як ото Федоренко, обстригти Шнайдерові півголови, а тоді імітувати, що машинка зіпсувалася і глузувати з бідного хлопця, коли той ходитиме за ним і, плачучи, проситиме достригти.

Порятунок від усього цього лиха прийшов цілком несподівано і ганебно.

Якось увечері відчинилися двері мого кабінету, і Іван Іванович увів Оstromухова і Шнайдера. Обоє хлопці були скривавлені, плювали кров'ю, але навіть не плакали від звичайного страху.

— Осадчий? — спитав я.

Черговий вихователь розповів, що Осадчий під час вечері приставав до Шнайдера, який чергував у їдальні, змушував його міняти порцію, подавати інший хліб, і, нарешті, за те, що Шнайдер, ставлячи суп, ненароком нахилив тарілку й торкнувся пальцями супу, Осадчий вийшов з-за столу і при черговому і при всій колонії затопив його в обличчя. Шнайдер може і промовчав би, але черговий був не з боязких, та й у нас ніколи не траплялося бійок при черговому. Іван Іванович наказав Осадчому вийти з їдальні і піти до мене доповісти. Осадчий подався з їдальні, але в дверях спинився і сказав:

— Я до завкола піду, але спочатку цей жид у мене поспіває!

Тут сталося невелике чудо. Оstromухов, найбеззахисніший з євреїв, зненацька вискочив з-за столу і кинувся на Осадчого.

— Я тобі не дам його бити!

Все це скінчилося тим, що тут же, в їдальні, Осадчий побив Оstromухова, а виходячи, помітив Шнайдера, який причаївся в сінях, і вдарив його так, що вибив йому зуба. До мене іти Осадчий відмовився.

В моєму кабінеті Оstromухов і Шнайдер розмазували кров по обличчях брудними рукавами кліфтів, але не плакали і, певно, прощалися з життям. Я теж був певен, що коли зараз не розряджу до кінця цього напруження, то євреям доведеться негайно тікати, рятуючись, або приготуватися до справжніх мук. Мене гнітила і просто приголомшувала та байдужість до побою у їдальні, яку виявили всі колоністи, навіть такі, як Задоров. Я раптом відчув, що тепер такий же самотній, як і в перші дні існування колонії. Але в перші дні я нізвідки й не сподівався підтримки й співчуття, це була природна і задалегідь передбачена самотність, а тепер я вже встиг звикнути до постійного співробітництва колоністів.

У кабінеті, крім потерпілих, було ще кілька чоловік. Я сказав одному з них:

— Поклич Осадчого.

Я був майже певен, що Осадчий закусив вудила і відмовиться прийти, і твердо надумав у крайньому разі привести його сам, хоч би й з револьвером.

Але Осадчий прийшов, увалився до кабінету в піджаку наопашки, руки в кишенях, по дорозі садонув стілець. Разом з ним приплентався і Таранець. Таранець удавав, що все це страшенно цікаво і він прийшов тільки тому, що має бути потішне видовище.

Осадчий глянув на мене через плече і спитав

— Ну, я прийшов... Чого?

Я показав йому на Остромухова і Шнайдера:

— Це що таке?

— Ну, що ж таке?! Чи ба... Двоє жидків. Я думав, ви щось покажете.

І раптом педагогічний ґрунт з тріском і гуркотом провалився піді мною. Я опинився в порожньому просторі. Важка рахівниця, що лежала на моєму столі, раптом полетіла в голову Осадчого. Я промахнувся, і рахівниця, брязнувши, ударилася об стіну й покотилася на підлогу.

У цілковитій нестямі я шукав на столі що-небудь важке, і раптом, схопивши у руки стілець, кинувся на Осадчого. Той у паніці метнувся до дверей, але піджак зсунувся з його плечей на підлогу, і Осадчий, зашпортавшись у нього, впав.

Я отямився: хтось узяв мене за плечі. Я оглянувся, — на мене дивився Задоров і усміхався:

— Не вартий того цей гад!

Осадчий сидів на підлозі і схлипував. На вікні причаївся блідий Таранець, у нього тремтіли губи.

— Ти теж знущався з цих хлопців!

Таранець зліз з підвіконня:

— Даю слово честі, ніколи більше не буду.

— Геть звідси!

Він вийшов навшпиньки.

Осадчий, нарешті, підвівся з підлоги, тримаючи піджак однією рукою, а другою — витирав останній слід своєї нервової слабості — одиноку сльозу на брудній щоці. Він дивився на мене спокійно, серйозно.

— Чотири дні відсидиш у шевській на хлібі й на воді.

Осадчий криво усміхнувся і, не задумуючись, відповів:

— Добре, я відсиджу.

На другий день після арешту він викликав мене в шевську і попросив:

— Я не буду більше, вибачте.

— Про вибачення буде мова, коли відсидиш свій строк.

Відсидівши чотири дні, він уже не просив пробачення, а заявив похмуро:

— Я йду з колонії.

— Іди.

— Дайте документ.

— Ніяких документів!

— Прощайте.

— Бувай здоров.

14. ЧОРНИЛЬНИЦІ ПО-СУСІДСЬКОМУ

Куди пішов Осадчий, ми не знали. Кажали, ніби він подався в Ташкент, бо там усе дешево і можна прожити весело, другі казали, що в Осадчого в нашому місті є дядько, а треті поправляли, що не дядько, а знайомий візник.

Я ніяк не міг отямитися після нового педагогічного падіння. Колоністи чіплялися до мене із запитаннями, чи не чув я чогось про Осадчого.

— Та що вам Осадчий? Чого ви так турбуєтесь?

— Ми не турбуємось, — сказав Карабанов, — а тільки краще, коли б він був тут. Вам було б краще...

— Не розумію.

Карабанов глянув на мене мефістофельським оком:

— Мабуть, негарно у вас там, на душі...

Я на нього розкричався:

— Забирайтеся від мене з вашими душевними розмовами. Ви що собі думаєте? Вже й душа у вашому розпорядженні?

Карабанов тихенько відійшов від мене.

У колонії бриніло життя, я чув здоровий і бадьорий тон колонії, під моїм вікном лунали жарти та пустощі (усі чомусь збиралися під моїм вікном), ніхто ні на кого не скаржився. І Катерина Григорівна якось сказала мені з таким виразом, ніби я тяжко хворий, а вона сестра-жалібниця:

— Вам нема чого мучитись, минеться.

— Та я й не мучусь. Минеться, звичайно. Як у колонії?

— Я й сама не знаю, як це пояснити. В колонії тепер добре, людяно якось. Євреї наші — чудові: вони трохи налякані всім, прекрасно працюють і страшенно соромляться. Ви знаєте, старші їх доглядають. Митягін, мов нянька, біля них: змусив Глейзера вимитися, постриг, навіть гудзики попришивав.

Так. Виходить, усе було добре. Але яке безладдя і мотлох сповнювали мою педагогічну душу! Мене гнітила одна думка: невже я так і не дізнаюся, в чому секрет? Адже ось ніби в руках було, тільки вхопити лишалося. Вже у багатьох колоністів поновому поблискували очі... і раптом усе так гидко зірвалося. Невже все починати спочатку?

Мене обурювали погано організована педагогічна техніка й моє технічне безсилля. І я з відразою та злістю думав про педагогічну науку:

«Скільки тисяч років вона існує! Які імена, які блискучі думки: Песталоцці, Руссо, Наторп, Блонський! Скільки книжок, скільки паперу, скільки слави! А водночас порожнє місце, нічого нема, з одним хуліганом не можна управитись, нема ні методу, ні інструмента, ні логіки, просто нічого нема. Якесь шарлатанство».

Про Осадчого я думав найменше. Я його списав на видаток, заніс у рахунок неминучих на кожному виробництві збитків та браку. Він кокетливо пішов з колонії, але це ще менше бен-тежило мене.

Та, до речі, він невдовзі повернувся.

На нашу голову впав новий скандал; почувши про нього, я, нарешті, збагнув, що це значить, коли кажуть, що волосся дуби стало.

Тихої морозної ночі ватага колоністів-горьківців з участю Осадчого зчинила сварку з пирогівськими парубками. Сварка перетворилася в бійку: з нашого боку переважала холодна зброя — фінки, з їхнього боку гаряча — обрізи. Бій скінчився на нашу користь. Парубків відтіснили з того місця, де збирається вулиця, і вони ганебно втекли й замкнулися в будинку сільради. О третій годині будинок сільради було взято приступом, тобто висаджено двері й вікна, і бій перейшов в шалене переслідування. Парубки повискакували в ті ж двері й вікна і розбіглися по домівках, а колоністи повернулися в колонію з великою перемогою.

Найжахливіше було те, що сільраду разгромили впень, і на другий день у ній не можна було працювати. Крім вікон та дверей, було потрощено столи й лави, розкидано папери й по-бито чорнильниці.

Бандити вранці прокинулись, як безвинні діти, і пішли на роботу. Опівдні прибув до мене пирогівський голова і розповів про події минулої ночі.

Я здивовано позирав на цього старенького, шупленького, розумного селянина: чого він зі мною ще розмовляє, чому не кличе міліцію, не бере під варту всіх цих мерзотників і мене разом з ними?

Однак голова розповідав про все не так з гнівом, як з сумом і найбільше турбувався про те, чи полагодить колонія вікна і двері, чи полагодить столи і чи не може колонія зараз видати йому, пирогівському голові, дві чорнильниці?

Я просто очманів від здивування і ніяк не міг збагнути, чим пояснити таке «людяне» ставлення до нас з боку влади. Потім я подумав, що голова, як і я, ще не може збагнути всього жаху подій: він просто бурмоче щось, аби хоч як-небудь «реагувати».

Я по собі судив: я сам міг тільки щось бурмотіти:

— Ну добре... звичайно, ми все поладимо... А чорнильниці? Та ось ці можна взяти.

Голова взяв чорнильниці і обережно тримав їх у лівій руці, притискаючи до живота. Це були звичайні невиливайки.

— Так ми все поладимо. Я зараз же пошлю майстра. От тільки із склом доведеться почекати, поки привеземо з міста.

Голова подивився на мене вдячно.

— Та ні, можна й завтра. Тоді, знаєте, як скло буде, можна все зразу зробити...

— Ага... Ну, добре, значить, завтра.

Чому ж він усе-таки не йде, отой тухтій-голова?

— Ви додому зараз? — спитав я його.

— Так.

Голова озирнувся, дістав з кишені жовту хусточку і витер нею зовсім чисті вуса. Підсунувся ближче до мене.

— Тут, розумієте, таке діло... Там учора ваші хлопці забрали. Проте там, знаєте, народ молодий... і мій там парубчак. Ну, народ молодий, для пустощів, ні для чого іншого, боже борони... Як товариші, знаєте, заводять, ну й собі ж треба... Я вже казав: час такий, правда... що у кожного є...

— Та в чому річ? — спитав я його. — Пробачте, не розумію.

— Обріз, — сказав у вічі голова.

— Обріз?

— Еге ж, обріз.

— То що?

— Ах ти, господи, та я ж кажу: ну, бавилися, чи що, ну... ото ж учора сталось... Так ваші забрали... у мого, і ще там, не знаю, може й загубив хто, бо, знаєте, народ напідпитку... і де вони самогонку цю дістають?

— Хто це народ напідпитку?

— Ах ти, господи, та хто ж... Та хіба ж там розбереш? Я ж там не був, а розмови такі, що ваші були всі п'яні...

— А ваші?

Голова зам'явся:

— Та я ж там не був... Воно-то, правда, вчора неділя. Та я ж не про те. Діло, знаєте, молоде, що ж, і ваші хлопчики, я ж нічого, ну, так... побилися, нікого ж і не вбили і не поранили. Може, з ваших кого? — спитав він раптом перелякано.

— Та з нашими я ще не говорив.

— Я не чув... а хто каже, що нібито були постріли, два чи три, то вже, мабуть, як тікали, тому що ваші ж, знаєте, народ гарячий, а наші сільські, звісно ж, поки повернулися сюди-туди... Хе-хе-хе-хе!..

Сміється старий і оченята зіщуливі, лагідний такий і рідний-рідний. Таких старих «папашами» завжди називають. Сміюсь і я, дивлячись на нього, а в душі сум'яття нестерпне.

— Отже, по-вашому, нічого страшного, — побилися і помиряться?

— От іменно, от іменно, помиряться. Хіба ж, як я молодий був, хіба ж так за дівок билися? Мого брата Якова аж до смерті прибили парубки. От ви хлопців покличте, поговоріть з ними, щоб, знаєте, більше такого не було.

Я вийшов на ганок.

— Поклич тих, хто був учора в Пирогівці,

— А де вони? — спитав мене меткий пацан, що пробігав у якійсь нагальній справі по двору.

- Не знаєш хіба, хто був учора в Пирогівці?
- Е, ви хитрий... Я вам краще Буруна покличу.
- Ну, клич Буруна.

Бурун з'явився на ганку.

- Осадчий в колонії?
- Прийшов, працює у столярній.
- Скажи йому ось що: учора наші набешкетували в Пирогівці, і справа дуже серйозна.
- Так, у нас розповідали хлопці.
- Так от, скажи зараз Осадчому, щоб усі зібралися до мене, тут голова сидить у мене. Та щоб не брехали, може дуже погано скінчитися.

У кабінеті набилося «пирогівців» повно: Осадчий, Приходько, Чобіт, Опришко, Галатенко, Голос, Сорока, ще хтось, не пам'ятаю. Осадчий поводився вільно, наче у нас з ним нічого не було. При сторонньому я не хотів згадувати минуле.

— Ви вчора були в Пирогівці, були п'яні, хуліганили, вас хотіли втихомирити, то ви побили парубків, розгромили сільраду. Так?

— Не зовсім так, як ви кажете,— виступив Осадчий.— Це правда, що хлопці були в Пирогівці, а я там три дні жив, бо ж, знаєте... П'яні не були, це неправда. Ось їхній Панас ще вдень гуляв із Сорокою, і Сорока справді був напідпитку... трошки, так. Голоса хтось почастував із знайомих. А то всі були як слід. І ні з ким ми не заїдалися, гуляли, як і всі. А потім підходить один там, Харченко, до мене і горлає: «Руки вгору!», а сам обріз на мене. Ну, я йому, правда, і дав по морді. Ну, тут і зчинилося... Вони люті на нас, що дівчата з нами більше...

— Що ж зчинилося?

— Та нічого, побилися. Якби вони не стріляли, то нічого й не було б. А Панас вистрілив, і Харченко теж, ну, за ними й погналися. Ми їх бити не хотіли, тільки обрізи повіднімати, а вони замкнулися. То Приходько — ви ж знаєте його — як садоне...

— Садоне! Насадили! Обрізи де? Скільки?

— Два.

Осадчий повернувся до Сороки:

— Принеси.

Принесли обрізи. Хлопців я відпустив у майстерні. Голова м'явся біля обрізів:

— То як же, можна забрати?

— Навіщо? Ваш син не мав права ходити з обрізом, і Харченко теж. Я не маю права віддавати.

— Та ні, навіщо вони мені? І не віддавайте, хай у вас лишаться, може, там у лісі коли полякати злодіїв доведеться. Я до того, знаєте, ви ж не надавайте цій справі... Діло молоде, знаєте.

— Це... щоб я нікуди не скаржився?

— Ну, звісно ж...

Я засміявся:

— Та нащо ж? Ми по-сусідському.

— От-от,— зрадів дід,— по-сусідському... Чого не буває! Та як усе до начальства...

Пішов голова, відлягло від серця.

Власне кажучи, я ще повинен був усю цю історію розмазати на педагогічному транспаранті. Але і я, і хлопці такі раді були, що все щасливо скінчилося, отож і обійшлося без педагогіки на цей раз. Я їх не карав; вони дали мені слово в Пирогівку без мого дозволу не ходити і налагодити стосунки з пирогівськими парубками.

15. «НАШ — НАЙКРАЩИЙ»

На початку зими 1922 року в колонії було шестеро дівчат. На той час вирівнялася і на диво погарнішала Оля Воронова. Хлопці не на жарт задивлялися на неї, але Оля з усіма була однаково лагідна, неприступна, і тільки Бурун був її другом. За широкими плечима Буруна Оля нікого не боялася в колонії і могла зневажливо ставитись до закоханості навіть Приходька, найдужчого, найдурнішого і найнетямкішого хлопця в колонії. Бурун не був закоханий, у них з Олею була справді хороша юнацька дружба; і це набагато збільшило пошану серед колоністів і до Буруна, і до Воронової. Незважаючи на свою вроду, Оля не дуже була примітна. Їй страшенно подобалося сільське господарство; робота на полі, навіть найтяжча, її захоплювала, як музика, і вона мріяла:

— Коли виросту, неодмінно за грака заміж піду.

Верховодила у дівчат Настя Ночівна. Прислали її в колонію з величезним пакетом, у якому багато було написано про Настю: і злодійка, і крадене продавала, і держала «малину». І тому ми дивилися на Настю, мов на чудо. Це була винятково чесна й симпатична людина. Насті не більше п'ятнадцяти років, але вона була оградна, з білим лицем, гордо посадженою головою і твердим характером. Вона уміла глямати на дівчат без сварливості й вереску, вміла одним поглядом заклікати до порядку будь-якого колоніста і вичитати йому коротко й дошкульно:

— Ти що це хліба наламав і кинув? Багатий став чи у свиней технікум закінчив? Прибери зараз же!..

І голос у Насті був глибокий, грудний, в якому відчувалася стримана сила.

Настя подружилася з виховательками, наполегливо й багато читала і без будь-яких вагань йшла до наміченої мети — до робітфаку. Але робітфак для Насті був ще за далеким обрієм, так само як і для інших людей, що прагнули до нього: для Ка-

рабанова, Вершнева, Задорова, Ветковського. Надто вже були малописьменні наші первістки і через силу опановували премудрості арифметики та політграмоти. Найосвіченішою з усіх була Раїса Соколова, і ми послали її в київський робітфак восени 1921 року.

Власне кажучи, це була безнадійна справа, але дуже вже хотілося нашим вихователькам мати в колонії робітфаківку. Мета чудова, але Раїса мало підходила для такої святої справи. Цілісіньке літо вона готувалася на робітфак, але до книжки її доводилося заганяти силоміць, бо Раїса ніякої освіти не прагнула.

Задоров, Вершнев, Карабанов — усе люди, які мали нахил до науки, — були дуже незадоволені, що на робітфаківську лінію виходить Раїса. Вершнев, колоніст, який відзначався дивовижною здатністю читати протягом цілої доби, навіть тоді, коли він дмухав міхом у кузні, великий правдолюб і шукач істини, завжди лаявся, коли згадував про осяйне Раїсине майбутнє. Заїкаючись, він казав мені:

— Як ц-цього н-не з-розуміти? Раїса однак-ково в т-тюрмі кінчить.

Карабанов висловлювався ще виразніше:

— Ніколи не сподівався від вас такої дурості.

Задоров, не соромлячись присутності Раїси, гидливо посміхався і безнадійно махав рукою:

— Робітфаківка! Притулили горбатого до стіни.

Раїса кокетливо й сонно всміхалась у відповідь на всі ці сарказми, і хоч на робітфак не поривалась, але була задоволена: їй подобалося, що вона поїде в Київ.

Я погоджувався з хлопцями. Справді, яка з Раїси робітфаківка! Вона й тепер, готуючись на робітфак, одержувала з міста якісь підозрілі записки, потай зникала з колонії; а до неї так само потайки приходив Корнєєв, невдалий колоніст, що пробув у колонії всього три тижні, обкрадав нас свідомо й регулярно, згодом попався на крадіжці в місті, постійний відвідувач каррозшуків, істота у найвищій мірі гнила й огидна, один з небагатьох людей, від яких я відмовлявся, вперше глянувши на них.

Іспит на робітфак Раїса склала. Але через тиждень після цієї щасливої звістки наші звідкись дізналися, що Корнєєв теж подався до Києва.

— Отепер почнеться справжня наука, — сказав Задоров.

Минула зима. Раїса зрідка писала, але нічого не можна було зрозуміти з її листів. То здавалося, що у неї все гаразд, то виходило, що з навчанням дуже важко, і ніколи не було грошей, хоч вона й одержувала стипендію. Раз на місяць ми посилали їй двадцять-тридцять карбованців. Задоров запевняв, що на ці гроші Корнєєв добре повечеряє, і це скидалося на правду. Найбільше діставалося вихователькам, ініціаторам київської витівки.

— Ну, от кожній людині видно, що це не годиться, а вам не видно. Як же це може бути: нам видно, а вам не видно?

У січні Раїса несподівано приїхала в колонію з усіма своїми кошиками і сказала, що її відпустили на канікули. Але у неї не було ніяких відпускних документів, і з усієї її поведінки помітно було, що повертатися до Києва вона не збирається. На моє запитання київський робітфак повідомив, що Раїса Соколова перестала відвідувати інститут і виїхала з гуртожитку невідомо куди.

Питання було з'ясоване. Слід віддати належне хлопцям: вони Раїсу не дражнили, не нагадували про невдалий робітфак і немовби забули про цю пригоду. В перші дні після її приїзду посміялися досхочу з Катерини Григорівни, яка й без того була вкрай збентежена, взагалі вважали, що сталася звичайнісінька річ, яку вони й раніше передбачали.

У березні до мене звернулась Осипова з тривожним сумнівом: за деякими ознаками Раїса вагітна.

Я похолонув. Ми перебували в становищі складному: подумайте, в дитячій колонії вихованка вагітна. Я відчував навколо нашої колонії, в місті, в наросвіті присутність дуже великої кількості тих добродесних святенників, які неодмінно скористаються з нагоди і зчинять страшений гвалт: в колонії статева розбещеність, в колонії хлопчики живуть з дівчатками. Мене лякала й сама обстановка в колонії, і скрутне становище Раїси як вихованки. Я попросив Осипову поговорити з Раїсою «по щирості».

Раїса рішуче заперечувала, що вагітна, і навіть образилася:

— Нічого подібного! Хто це вигадав таку гидоту? І відколи це й виховательки почали розпускати плітки?

Осипова, бідолаха, відчула, що вчинила недобре. Раїса була дуже повна, та це можна було пояснити просто нездоровим ожирінням, а не вагітністю, тим більше, що на око справді певного нічого не було. Ми Раїсі повірили.

Але через тиждень Задоров викликав мене ввечері надвір, щоб поговорити сам на сам.

— Ви знаєте, що Раїса вагітна?

— А ти звідки знаєш?

— От дивак! Хіба ж не видно, чи що? Це всі знають, — я думав, що й ви знаєте.

— Ну, а як вагітна, то що?

— Та нічого... Тільки чого вона приховує? Ну, вагітна — то й вагітна, а навіщо удавати, ніби нічого такого немає? Та ось лист від Корнеєва. Отут... — бачите? — «дорога жіночко». Та ми це й раніше знали.

Занепокоєння побільшало і серед педагогів. Зрештою, вся ця історія почала мене сердити.

— Ну чого так турбуватися? Вагітна, значить, народить. Якщо тепер приховує, то пологів не можна ж буде приховати. Нічого страшного немає, буде дитина, от і все.

Я викликав Раїсу до себе і спитав:

— Скажи, Раїсо, правду: ти вагітна?

— І чого до мене всі чіпляються? Що це таке, справді, — пристали всі, як смола: вагітна й вагітна! Нічого схожого, — розумієте чи ні?

Раїса заплакала.

— Бачиш, Раїсо, коли ти вагітна, то не треба з цим таїтися. Ми тобі допоможемо влаштуватися на роботу, хоч би й у нас у колонії, допоможемо й грішми. Для дитини треба ж усе приготувати, пошити і всяке таке...

— Та нічого схожого! Не хочу я ніякої роботи, відчепіться!

— Ну, добре, йди.

Так нічого в колонії й не довідалися. Можна було б послати її до лікаря, щоб оглянув, але в цьому питанні думки педагогів поділилися. Одні наполягали, щоб якнайшвидше було з'ясовано справу, інші підтримували мене й доводили, що для дівчини такий огляд дуже тяжкий і образливий, що, нарешті, й потреби в такому огляді нема, — однаково рано чи пізно вся правда з'ясується, та й куди поспішати: якщо Раїса вагітна, то не більше як на п'ятому місяці. Хай вона заспокоїться, звикне до цієї думки, а тим часом і приховувати вже буде важко. Раїсі дали спокій.

П'ятнадцятого квітня в міському театрі відбулися великі збори педагогів, на цих зборах я робив доповідь про дисципліну. В перший вечір я закінчив доповідь, але навколо моїх тез почалися палкі дебати, довелося обговорення доповіді перенести на другий день. У театрі були майже всі наші вихователі і дехто з старших колоністів. Ночувати ми залишилися в місті.

Колонією на той час уже зацікавилися не тільки в нашій губернії, другого дня людей в театрі була сила-силенна. Між іншими запитаннями, на які мені доводилося відповідати, було й запитання про спільне виховання. Тоді спільне виховання в колоніях для правопорушників заборонялося законом; наша колонія була єдиною на весь Союз, що робила спробу спільного виховання.

Відповідаючи на запитання, я на мить згадав про Раїсу, але, навіть коли вона й вагітна, це в моїй уяві не змінювало нічого в питанні про спільне виховання. Я доповів зборам: щодо цього у нас все гаразд.

Під час перерви мене викликали у фойє. Я здивав задиханого Братченка: він верхи примчав до міста і не захотів нікому з вихователів сказати, в чому річ.

— У нас нещастя, Антоне Семеновичу. В дівчат у спальні знайшли мертву дитину.

— Як — мертву дитину?!

— Мертву, зовсім мертву. В Раїсиному кошику. Ленка мила підлогу і чогось полізла в кошик, може, взяти щось хотіла, а там — мертва дитина.

— Що ти мелеш?

Що можна сказати про наше самопочуття? Я ніколи ще не переживав такого жаху. Бліді виховательки, плачучи, якимось вибралися з театру і візником поїхали в колонію. Я не міг їхати, бо мені ще треба було відбиватися від нападів на мою доповідь.

— Де зараз дитина? — спитав я в Антона.

— Іван Іванович замкнув у спальні. Там, у спальні.

— А Раїса?

— Раїса сидить у кабінеті, там її стережуть хлопці.

Я послав Антона в міліцію, щоб він заявив про знахідку, а сам лишився далі вести розмову про дисципліну.

Тільки надвечір я був у колонії. Раїса сиділа на дерев'яному дивані в моєму кабінеті, розпатлана і в брудному фартусі, в якому вона працювала в пральні. Вона не глянула на мене, коли я ввійшов, і ще нижче опустила голову. На тому самому дивані Вершневе обклався книжками: очевидно, він шукав якусь довідку, бо швидко гортав книжку за книжкою і ні на кого не звертав ніякої уваги.

Я наказав зняти замок з дверей спальні і кошик з трупом перенести в комірчину для білизни. Пізно ввечері, коли вже всі розійшлися спати, я спитав Раїсу:

— Навіщо ти це зробила?

Раїса підвела голову, подивилася на мене тупо, як тварина, і поправила фартух на колінах:

— Зробила — і все.

— Чому ти мене не послухала?

Вона раптом тихо заплакала:

— Я сама не знаю.

Я залишив її почувати в кабінеті під охороною Вершневе, пристрасть якого до читання гарантувала його цілковиту пильність. Ми всі боялися, щоб Раїса не заподіяла собі чогось.

Уранці приїхав слідчий, слідство забрало небагато часу, допитувати було нікого. Раїса розповіла про свій злочин скупими, але точними словами. Народила вона дитину вночі, тут же в спальні, в якій спало ще п'ятеро дівчат. Ні одна з них не прокинулася. Раїса пояснила це, немов простісіньку річ:

— Я намагалася не стогнати.

Одразу ж після пологів вона задушила дитя хусткою. Заперечувала навмисне вбивство:

— Я не хотіла так зробити, а воно стало плакати.

Вона сховала мертве дитя у кошик, з яким їздила на робітфак, і сподівалася наступної ночі винести труп і кинути в лісі.

Думала, що лисиці його з'їдять, і ніхто нічого не знатиме. Франці пішла на роботу до пральні, де дівчата прали свою білизну. Снідала й обідала з усіма колоністами, була тільки «скупна», як казали хлопці.

Слідчий забрав Раїсу з собою, а труп наказав відвезти на розтин до трупного покою однієї з лікарень.

Педагогічний персонал цієї подією було деморалізовано до краю. Гадали, що для колонії настали останні часи.

Колоністи були в трохи збудженому настрої. Дівчат лякала вечірня темрява і власна спальня, в якій вони нізачо не хотіли кочувати без хлопців. Кілька ночей у них у спальні товклися Задоров і Карабанов. Усе це кінчилося тим, що ні дівчата, ні хлопці не спали і навіть не роздягалися. Улюбленою розвагою хлопців у ці дні стало лякати дівчат: вони з'являлися під вікнами в білих простиралах, влаштовували страхітні концерти в пічних ходах, потай залазили під ліжко Раїси і ввечері звідти несамовито пищали.

До самого вбивства хлопці поставилися, як до дуже звичайної речі. При цьому всі вони становили опозицію вихователям у поясненні можливих мотивів у Раїси. Педагоги були певні, що Раїса задушила дитину в випадку дівочого сорому: в напруженому стані серед сонної спальні справді несподівано запищала дитина, — стало страшно, що ось-ось прокинуться.

Задоров аж розривався від сміху, вислухуючи ці пояснення надто психологічно настроєних педагогів.

— Та облиште ви ці нісенітниці плескати! Який там дівочий сором! Заздалегідь усе було обдумано, тому й не хотіла признатися, що скоро народить. Усе наперед обдумали й обміркували з Корнеєвим. І про кошик заздалегідь, і щоб у ліс віднести. Якби вона від сорому зробила, хіба вона так спокійно пішла б на роботу вранці? Я б цю саму Раїсу, якби моя воля, завтра застрелив би. Гадиною була, гадиною завжди й лишиться. А ви про дівочий сором! Та у неї ніякого сорому ніколи не було.

— В такому разі яка ж мета, чому вона це зробила? — ставили педагоги вбивче запитання.

— Дуже проста мета: навіщо їй дитина? З дитиною морочитися треба — і годувати, і всяке таке. Дуже потрібна їм дитина, особливо Корнеєву.

— Ну-у! Цього не може бути...

— Не може бути? От диваки! Звісно, Раїса не скаже, а я певен, що якби її взяти в роботу, то там таке розкриється...

Хлопці погоджувалися із Задоровим, анітрохи не сумніваючись. Карабанов був певен, що «таку штуку» Раїса робить не вперше, що ще до колонії, мабуть, щось було.

На третій день після вбивства Карабанов одвіз труп дитини до якоїсь лікарні. Повернувся він дуже збуджений:

— Ой, чого я там тільки не бачив! Там у банках понаставлено всяких таких пацанів, мабуть десятків зо три. Там такі страшні: з такою головою, одно — ніжки скарлючило, і не розбереш, чи людина, чи жаба яка. Наш — куди! Наш — найкращий.

Катерина Григорівна докірливо похитала головою, але й вона не могла стримати усмішки.

— Ну що ви кажете, Семене, як вам не соромно!

Навколо регочуть хлопці, їм уже набридли пригнічені, пісні фізіономії вихователів.

Через три місяці Раїсу судили. На суд викликали всю педагогічну раду колонії імені Горького. На суді панували психологія і теорія дівочого сорому. Суддя докоряв нам за те, що ми не виховали правильного погляду. Протестувати ми, звичайно, не могли. Мене викликали на нараду суду і спитали:

— Ви її знову можете взяти в колонію?

— Звичайно.

Раїсу було засуджено умовно на вісім років і негайно віддано під відповідальний нагляд у колонію.

До нас вона повернулася, наче нічого й не було, принесла з собою чудові жовті чобітки і на наших вечірках кружляла у вихорі вальса, викликаючи своїми чобітками нестерпну заздрість у наших прачок та дівчат з Пірогівки.

Настя Ночівна сказала мені:

— Ви Раїсу заберіть з колонії, а то ми самі її виженемо. Гидко жити з нею в одній кімнаті.

Я поспішив улаштувати її на роботу на трикотажній фабриці.

Я кілька разів зустрічав її в місті. 1928 року я приїхав у справах до міста і несподівано за буфетною стойкою однієї ідальні побачив Раїсу і відразу її пізнав: вона погладшала і в той час же стала якась мускулястіша й стрункіша.

— Як живеш?

— Добре. Працюю буфетницею. Діток двоє і чоловік хороший.

— Корнеєв?

— Е, ні, — усміхнулася вона, — колишне забуто. Його зарізали на вулиці давно... А знаєте що, Антоне Семеновичу?

— Ну?

— Спасибі вам, тоді не втопили мене. Я як пішла на фабрику, з того часу старе покинула.

16. ГАБЕРСУП

Весною впала на нас нова біда — висипний тиф. Перший захворів Костя Ветковський.

Лікаря в колонії не було. Катерина Григорівна, що трохи вчилася колись у медичному інституті, лікувала в тих неминучих випадках, коли й без лікаря обійтися не можна, і лікаря

запрошувати незручно. Її фахом уже в колонії стали короста і швидка допомога при порізах, опіках, ударах, а взимку, через недосконале наше взуття, у нас багато було хлопців з відмороженими ногами. Оце, здається, і всі хвороби, на які дозволяли собі хворіти колоністи,— вони не схильні були морочитися з лікарями та ліками.

Я завжди ставився до колоністів з глибокою повагою саме за їх медицину невибагливість і сам багато чого в них у цій галузі навчився. Ми звикли не вважати себе за хворого при температурі тридцять вісім градусів і такою витримкою один перед одним хвалилися. А втім, це було майже потрібно просто тому, що лікарі до нас дуже неохоче їздили.

Ось чому, коли захворів Костя і з'ясувалося, що в нього температура під сорок, це була новина в колонійському побуті. Костю поклали в ліжку і намагалися всіляко виявити до нього увагу. Вечорами біля його ліжка збиралися приятелі, а тому що до нього багато колоністів ставилися добре, то його ввечері обступала ціла юрба. Щоб не позбавити Костю товариства і не бентежити хлопців, ми теж проводили біля хворого вечірні години.

Днів через три Катерина Григорівна стурбовано сказала мені про своє підозріння: дуже скидається на висипний тиф. Я заборонив хлопцям підходити до його ліжка, але ізолювати Костю по-справжньому було однаково неможливо: доводилося і проводити заняття в тій самій кімнаті, і збиратися ввечері.

Ще через день, коли Ветковському стало дуже погано, ми закутали його у ватяну ковдру, якою він укривався, посадили у фаетон, і я повіз його до міста.

У приймальному покої лікарні ходять, лежать і стогнуть чоловік із сорок. Лікаря довго немає. Видно, що тут давно збилися з ніг і лікарня нічого особливо доброго не віщує хворому. Нарешті приходить лікар. Ліниво піднімає сорочку у нашого Ветковського, по-старечому крєкче і ліниво каже фельдшерові, що записує:

— Висипний. У лікарняне містечко.

За містом, у полі, од війни залишилося десятків зо два дерев'яних бараків. Я довго блукав між сестрами, хворими, санітарами, які виносять закриті простиралами ноші. Кажуть, що хворого має прийняти черговий фельдшер, але ніхто не знає, де він, і ніхто не хоче його знайти. Мені, нарешті, уривається терпець, і я накидаюся на найближчу сестру, вживаючи слів «неподобство», «не по-людському», «обурливо». Мій гнів дає користь. Костю роздягають і кудись ведуть.

Повернувшись у колонію, я довідався, що з такою ж температурою злягли Задоров, Осадчий та Белухін. Задорова, проте, я застав ще на ногах в ту саму мить, коли він відповідав на вмовляння Катерини Григорівни лягти в ліжку:

— І яка ви чудна жінка! Ну чого я ляжу? Я ось зараз піду в кухню, там мене Софрон умить вилікує...

— Як вас Софрон вилікує? Що ви верзете дурниці!..

— А отим самим, чим і себе лікує: самогон, перець, сіль, оленафт і трохи колісної мазі! — заливається Задоров, як звичайно, виразно й щиро.

— Дивіться, Антоне Семеновичу, до чого ви їх розпустили! — звертається до мене Катерина Григорівна. — Він лікуватиметься у Софрона! Ідіть лягайте!

Від Задорова пашіло великим жаром, і було видно, що він ледве тримається на ногах. Я взяв його за лікоть і мовчки повів до спальні. У спальні вже лежали на ліжках Осадчий та Белухін. Осадчий страждав і був незадоволений своїм станом. Я давно помітив, що такі «бойові» хлопці завжди дуже важко переносять хворобу. Зате в Белухіна, як завжди, настрої був піднесений.

Не було в колонії людини, веселішої й радіснішої від Белухіна. Він походив з потемственного робітничого роду в Нижньому Тагілі; в голод подався по хліб, у Москві його затримали під час якоїсь облави і передали в дитячий будинок, звідти він утік і при звичаївся до вулиці, знову був затриманий і знову втік. Як людина заповзятлива, він намагався не красти, а більше спекулював, але сам потім розповідав про свої спекуляції, добродушно регочучи, бо вони були завжди сміливі, своєрідні і невдалі. Нарешті Белухін пересвідчився, що він на спекуляції нездатний, і надумав їхати на Україну.

Белухін колись учився в школі, знав про все потроху, хлопець був спритний і бувалий, але на диво страшенно неписьменний. Бувають такі хлопці: наче всю грамоту вивчив, і дроби знає, і про проценти має уявлення, але все це у нього якось надзвичайно кострубато і навіть кумедно виходить. Белухін і говорив такою самою кострубатою мовою, проте розумно і з вогником.

Лежачи в тифі, він був невгамовно балакучий, і, як завжди, його дотепність подвоювалася випадково комічним поєднанням слів:

— Тиф — це медична інтелігентність, то чого ж вона вчепилася до робітника з діда-прадіда? От коли соціалізм уродиться, тоді цю бацилу і на поріг не пустимо, а коли, скажімо, їй приспіє у справі: пайку одержати або що, бо ж і їй, правду кажучи, жити треба, то звернись до мого секретаря-письменника. А секретарем приклепаємо Кольку Вершнева, бо він з книжкою, як собака з блохою, не розлучається. Колька інтелігентність зробить, і йому — що блоха, що бацила відповідає по демократичній рівності.

— Я буду секретарем, а ти що робитимеш при соціалізмі? — питає Колька Вершнев заїкаючись.

Колька сидить у ногах у Белухіна і як звичайно з книжкою, як звичайно розпатланий і в подертій сорочці.

— А я закони писатиму, як от тебе одягти, щоб у тебе пристосованість до людства була, а не як до босяка, бо це обурює навіть Тоську Соловійова. Який же з тебе читач, коли ти на мавпу схожий? Та й то не в кожного мавпятника така мавпа чорна виступає. Правда ж, Тосько?

Хлопці сміялися з Вершнева. Вершнев не сердився і любовно поглядав на Белухіна сірими добрими очима. Вони були великі друзі, прийшли в колонію разом і поряд працювали в кузні, тільки Белухін уже стояв біля ковадла, а Колька волів дмухати міхом, щоб мати одну вільну руку для книжки.

Тосьці Соловійову, якого частіше називали Антоном Семеновичем, — були ми з ним подвійні тезки, — минуло тільки десять років. Його знайшов Белухін у нашому лісі, коли він умирав з голоду і вже був непритомний. На Україну він виїхав із Самарської губернії разом з батьками, в дорозі загубив матір, а що потім було, і не пам'ятає. У Тоськи гарненьке, ясне дитяче личко, і воно завжди звернене до Белухіна. Тоська, мабуть, прожив своє маленьке життя без особливо сильних вражень, і його назавжди вразив і прихилив до себе цей веселий, упевнений скалозуб Белухін, який органічно не міг боятися життя і всьому на світі знав ціну.

Тоська стоїть в головах у Белухіна, і його оченята горять любов'ю й захватом. Він дзвенить проривним дискантовим дитячим сміхом:

— Чорна мавпа!

— Ось Тоська у мене буде молодець, — Белухін витягає його з-за ліжка.

Тоська, ніяковіючи, схиляється на белухінський живіт, вкритий ватяною ковдрою.

— Слухай, Тосько, ти книжки не так читай, як Колька, а то, бачиш, він усяку свідомість запаморочив собі.

— Не він книжки читає, а книжки його читають, — сказав Задоров з сусіднього ліжка.

Я сиджу поряд за партією в шахи з Карабановим і думаю: «Вони, здається, забули, що в них тиф».

— Хто-небудь там, покличте Катерину Григорівну.

Катерина Григорівна приходить в образі гнівного ангела.

— Це що за ніжності? Чому тут Тоська крутиться? Ви розумієте що-небудь? Це вже нікуди не годиться!

Тоська злякано схоплюється з ліжка і відступає. Карабанов хапає його за руку, присідає і в панічному жахові пустоливо відсахується в куток:

— І я боюсь...

Задоров хрипить:

— Тоська, так ти ж і Антона Семеновича візьми за руку. Чого ж ти його покинув?

Катерина Григорівна безпорадно озирається серед радісної юрби.

— Зовсім так, як у зулусів.

— Зулуси — це які без штанів ходять, а замість харчів вживають знайомих, — каже поважно Белухін. — Підійде отак до панночки: «Дозвольте вас провести». Та, звичайно, рада: «Ах, навіщо ж, я сама проведуся». — «Ні, як же можна, хіба можна самій?» Ну, до завулка доведе і зжере. І навіть без гірчиці.

З далекого кутка лунає заливистий дискант Тоськи. І Катерина Григорівна усміхається.

— Там панночок їдять, а тут малих дітей пускають до тифозного. Це однаково.

Вершневе користується з нагоди помститися Белухіну:

— З-з-зулуси н-не їдять н-н-ніяких п-панночок. І, звичайно, к-к-культурніші за т-тебе. З-заразиш Т-т-тоську.

— А ви, Вершневе, чому сидите на цьому ліжку? — помічає його Катерина Григорівна. — Негаймо йдїть звідси!

Вершневе ніяково починає збирати свої книжки, розкидані по ліжку Белухіна.

Задоров заступається:

— Він не панночка. Його Белухін не буде шамати.

Тоська вже стоїть поруч з Катериною Григорівною і каже начебто замислено:

— Матвій не їстиме чорної мавпи.

Вершневе під однією рукою несе цілий оберемок книжок, а під другою несподівано опиняється Тоська, дригає ногами, рече. Вся ця купа падає на ліжко Вершнева, в найдальшому кутку.

Вранці глибокий віз, виготовлений за проектом Каліни Івановича і трохи схожий на труну, ми наповнили до краю. Закутані в ковдри, сидять на дні підводи наші тифозні. На краї труни покладено дошку, і на ній сидимо ми з Братченком. На душі у мене кепсько, бо передчуваю повторення тієї самої тяганини, яку мали з Ветковським. І нема у мене ніякої певності, що хлопці їдуть саме лікуватися.

Осадчий лежить на споді й судорожно натягає ковдру на плечі. З ковдри виглядає чорно-сіра вата, біля своїх ніг я бачу черевик Осадчого, зашкарублий і подертий. Белухін натягнув ковдру на голову, зробив з неї рурку і каже:

— Народ подумає, що попи їдуть. Навіщо таку силу попів везуть?

Задоров усміхається у відповідь, але з тієї усмішки видно, як йому погано.

У лікарняному містечку та сама обстановка. Я знаходжу сестру, яка працює в палаті, де лежить Костя. Вона насилу гальмує свій стрімкий біг по коридорі.

— Ветковський? Здається, в цій палаті...

— В якому він стані?

— Ще нічого невідомо.

Антін за її спиною лясає батогом у повітрі.

— Ото ще: невідомо. Як же це — невідомо?

— Це з вами хлопець? — сестра гидливо дивиться на Антона, від якого тхне сирістю і гноєм, а на штанях попричіплювалися соломинки.

— Ми з колонії імені Горького, — починаю я обережно. — Тут наш вихованець Ветковський. А тепер я привіз ще трьох, здається, теж з тифом.

— То ви зверніться в приймальний покій.

— Та в приймальному покої натовп. А крім того, я хотів би, щоб хлопці були разом.

— Ми не можемо потурати всяким капризам.

Так і сказала: «потурати». І пішла.

Але Антін заступив їй дорогу.

— Як же це? Ви ж можете поговорити з людиною?

— Ідіть у приймальний покій, товариші, нічого тут розмовляти.

Сестра розсердилась на Антона, розсердився на Антона і я:

— Забирайся звідси, не заважай!

Проте Антін нікуди не збирається. Він здивовано дивиться на мене і на сестру, а я кажу сестрі тим самим роздратованим тоном:

— Прошу вислухати два слова. Мені треба, щоб хлопці видужали обов'язково. За кожного видужалого я плачу два пуди пшеничного борошна. Але я хотів би мати справу з однією людиною. Ветковський у вас. Зробіть так, щоб і інші хлопці були у вас.

Сестра чманіє, мабуть, від образи:

— Як це — «пшеничного борошна»? Що це — хабар? Я не розумію!

— Це не хабар — це премія, розумієте? Якщо ви не згодні, я знайду іншу сестру. Це не хабар: ми просимо деякої більшої уваги до наших хворих, деякої, можливо, додаткової роботи. Річ, бачите, в тому, що вони погано харчувалися і у них нема, розумієте, родичів.

— Я без пшеничного борошна візьму їх до себе, якщо ви хочете. Скільки їх?

— Зараз я привіз трьох, але, мабуть, ще привезу.

— Ну ходімо.

Я і Антін ідемо за сестрою. Антін хитро мружить очі й киває на сестру, але, видно, і він вражений таким поворотом справи. Він покірливо приймає моє небажання відповідати на його гримаси.

Сестра нас проводить в якусь кімнату в далекому кутку лікарні. Антін привів наших хворих.

У всіх, звичайно, тиф. Черговий фельдшер здивовано розглядає наші ватяні ковдри, але сестра рішуче каже йому:

— Це з колонії імені Горького, направте їх у мою палату.

— А хіба у вас є місця?

— Це ми влаштуємо. Двоє сьогодні виписуються, а третє ліжко знайдемо де поставити.

Белухін весело з нами прощається.

— Привозьте ще, тепліше буде.

Його бажання ми виконали через день: привезли Голоса та Шнайдера, а через тиждень ще трьох.

На цьому, на щастя, й скінчилося.

Кілька разів Антін приїздив до лікарні і довідувався у сестри, в якому стані наші справи. Тиф нічого не вдіяв з колоністами — не вдалося.

Ми вже збиралися по деякого з них їхати до міста, коли раптом опівдні одного дзвінкого весняного дня з лісу виступила тінь, закутана у ватяну ковдру. Тінь прямо зайшла до кузні й запищала:

— Ну, хлібні токарі, як ви тут живете? А ти все читаєш? Дивись, он у тебе мозкова нитка з вуха лізе...

Хлопці неймовірно зраділи: Белухін, хоч і худий і почорнілий, був, як і раніше, веселий і нічого не боявся в житті.

Катерина Григорівна накинулася на нього: чого прийшов пішки, чому не почекав, доки приїдуть?

— Та бачте, Катерино Григорівно, я б і почекав, але дуже вже за шамовкою скучив. Як подумаю: там же наші житній хліб їдять, і кандьор їдять, і кашу їдять по повній місці,— то, розумієте, така туга у мене по всій психології піде... не можу я дивитися, як вони цей габерсуп... ха-ха-ха!..

— Що це за габерсуп?

— Та це, знаєте, Гоголь такий суп змалював, так мені страшенно сподобалося. І в лікарні цей габерсуп полюбили вживати, а я як побачу його, то така сміхота у моєму організмі,— не можу ніяк призвичаїтися: регочу, та й годі. Аж сестра вже лаятися почала, а мені після того ще більше охота — сміюся та й сміюся. Як згадаю: габерсуп... А істи ніяк не можу: тільки за ложку — вмираю зо сміху. Так я й пішов від них... У вас що, обідали? Каша, либонь, сьогодні?

Катерина Григорівна дістала десь молока: не можна ж хворому відразу кашу!

Белухін радісно подякував:

— От спасибі, уважили конаючого.

Але молоко все ж вилив у кашу. Катерина Григорівна махнула на нього рукою.

Незабаром повернулися й інші.

Сестрі Антін одвіз на квартиру мішок білого борошна.

17. ШАРІН НА РОЗПРАВИ

Забувся поволі «наш найкращий», забувалися тифозні неприємності, забувалася зима з відмороженими ногами, з рубанням дров та ковзанкою, але не могли забути в наросвіті моїх «аракчєєвських» формул дисципліни. Розмовляти зі мною в наросвіті почали також майже по-аракчєєвському:

— Ми цей ваш жандармський експеримент пристукнемо. Треба будувати соцвих, а не катівню.

У своїй доповіді про дисципліну я дозволив собі взяти під сумнів правильність загально визнаних у той час положень, які твердили, що кара виховує раба, що треба дати цілковитий простір дитячій творчості, треба найбільше покладатися на самоорганізацію та самодисципліну. Я дозволив собі висунути безперечне для мене твердження, що, поки не створено колективу та органів колективу, поки немає традицій і не виховано первинні трудові й побутові навички, вихователь має право і повинен не відмовлятися від примусу. Я твердив також, що не можна будувати все виховання на інтересі, що виховання почуття обов'язку часто суперечить інтересові дитини, особливо так, як вона його розуміє. Я вимагав виховання загартованої, міцної людини, яка може виконувати і неприємну роботу, і нудну роботу, коли цього вимагають інтереси колективу.

Зрештою я обстоював лінію створення сильного, якщо треба, і суворого, натхненного колективу, і тільки на колектив покладав усі надії; мої супротивники тицяли мені в ніс аксіомами педології і танцювали тільки від «дитини».

Я був уже готовий до того, що колонію «пристукнуть», але нагальні справи колонії — посівна кампанія та все той самий ремонт другої колонії — не давали мені спеціально страждати з приводу наросвітівських гонінь. Хтось мене, очевидно, захищав, бо мене не пристукували дуже довго. А що, здається, простіше: взяти й зняти з роботи.

Однак в наросвіту я намагався не їздити: надто непривітно і навіть зневажливо зі мною там розмовляли. Особливо заїдав мене один інспектор — Шарін — дуже вродливий, кокетливий брונет з чудовим кучерявим волоссям, переможець сердець губернських дам. У нього товсті, червоні й вогкі губи і круглі підкреслені брови. Хто його знає, що він робив до 1917 року, але тепер він великий фахівець саме в соціальному вихованні. Він чудово засвоїв кількасот модних термінів і вмів без кінця нанизувати пусті словесні трелі, пєвен, що за ними криються педагогічні й революційні цінності.

До мене він ставився зневажливо-вороже з того дня, коли я не стримався від справді невтримного сміху.

Заїхав він якось до колонії. У моєму кабінеті побачив на столі барометр-анероїд.

— Що це за штука? — спитав він.

— Барометр.

— Який барометр?

— Барометр, — здивувався я, — погоду у нас завбачає.

— Завбачає погоду? Як же він може завбачити погоду, коли він стоїть у вас на столі? Адже погода не тут, а надворі.

— От у цю мить я й розреготався непристойно, невтримно. Якби Шарін не мав такого вченого вигляду, якби не його приват-доцентська чуприна, якби не його апломб ученого!

Він дуже розсердився:

— Чого ви смієтесь? А ще педагог. Як ви можете виховувати своїх вихованців? Ви повинні мені пояснити, коли бачите, що я не знаю, а не сміятися.

Ні, я нездатний був на таку великодушність — я реготав. Колись я чув анекдот, який майже буквально повторював мою розмову з Шаріним про барометр, і мені здавалося дуже кумедним, що такі дурні анекдоти повторюються в житті і що в них беруть участь інспектори губнаросвіти.

Шарін образився й поїхав.

Під час моєї доповіді про дисципліну він мене «крив» нещадно:

— Локалізована система медико-педагогічного впливу на особу дитини, оскільки вона диференціюється в установі соціального виховання, має превалювати настільки, наскільки вона узгоджується з природними потребами дитини і наскільки вона виявляє творчі перспективи в розвитку даної структури біологічної, соціальної і економічної. Виходячи з цього, ми констатуємо...

Він протягом двох годин, майже не переводячи духу і з напівзаплющеними очима, душив збори такою вченою резинною, але закінчив з суто життєвим пафосом:

— Життя — то веселість.

Оцей самий Шарін і завдав мені нищівного удару навесні 1922 року.

Особливий відділ Першої запасної прислав у колонію вихованця, вимагаючи неодмінно прийняти його. І раніше Особливий відділ і ЧК, траплялося, присилали дітей. Прийняв. Через два дні мене викликав Шарін.

— Ви прийняли Євгенєва?

— Прийняв.

— Яке ви мали право приймати вихованця без нашого дозволу?

— Прислав Особливий відділ Першої запасної.

— Що мені Особливий відділ? Ви не маєте права приймати без нашого дозволу.

— Я не можу не прийняти, якщо присилає Особливий відділ. А коли ви вважаєте, що він присилати не може, то якось уладняйте з ним цю справу. Не можу ж я бути суддею між вами і Особливим відділом.

— Негайно відправте Євгенєва назад.

— Як тільки напишете розпорядження.

— Для вас має бути дійсним і моє усне розпорядження.

— Дайте писане розпорядження.

— Я ваш начальник і можу вас зараз арештувати на сім діб за невиконання мого усного розпорядження.

— Добре, арештуйте.

Я бачив, що людині дуже хочеться використати своє право заарештувати мене на сім діб. Навіщо шукати інших приводів, коли вже є привід?

— Ви не відправите хлопця?

— Не відправляю, доки не дасте писаного наказу. Мені вигідніше, бачте, бути заарештованим товаришем Шаріним, ніж Особливим відділом.

— Чому Шаріним вигідніше? — серйозно зацікавився інспектор.

— Знаєте, якось приємніше. Усе-таки по педагогічній лінії.

— В такому разі ви заарештовані.

Він схопив телефонну трубку.

— Міліція?.. Негайно пришліть міліціонера взяти завідувача колонії Горького, якого я заарештував на сім діб... Шарін.

— А мені як? Чекати у вашому кабінеті?

— Так, ви будете тут чекати.

— Може, ви мене відпустите на слово честі? Поки прийде міліціонер, я одержу дещо на складі і відправлю хлопця в колонію.

— Ви нікуди не підете звідси.

Шарін схопив з кілка плюшевий капелюх, який дуже пасував до його чорної чуприни, і вилетів з кабінету. Тоді я взяв телефонну трубку і викликав голову губвиконкому. Він терпляче вислухав мою розповідь.

— Ось що, голубе, не хвилюйтесь і спокійно їдьте додому. А втім, краще зачекайте міліціонера і скажіть, щоб він викликав мене.

Прийшов міліціонер.

— Ви завідувач колонії?

— Я.

— То, значить, ходімо.

— Голова губвиконкому дав розпорядження, що я можу їхати додому. Просив вас подзвонити.

— Я нікуди не дзвонитиму, нехай у районі начальник дзвонить. Ходімо.

На вулиці Антін здивовано глянув на мене в супроводі конвою.

— Почекай мене тут.

— А вас скоро випустять?

— Ти звідки знаєш, що мене можна випустити?

— А тут чорний проходив, то казав: їдь додому, завідувач не поїде. А баби вийшли якісь у шапочках, то кажуть: вашого завідувача заарештовано.

— Почекай, я зараз прийду.

У районі довелося ждати начальника. Тільки близько четвертої години він випустив мене на волю.

Підводу було навантажено доверху лантухами та ящиками. Ми з Антоном мирно їхали Харківським шосе, думали про свої справи, він, мабуть, — про фураж та випас, а я — про мінливість долі, спеціально приготованої для завколів. Кілька разів спинялися, поправляли лантухи, що розсувалися, знову вилазили на них і їхали далі.

Антін уже смикнув ліву віжку, повертаючи на дорогу до колонії, коли раптом Малюк шарпнувсь убік, задер голову, спробував стати дибки: по дорозі з колонії на нас налетів, загудів, затрікотів, захрипів і помчав до міста автомобіль. Промайнув зелений плюшевий капелюх, і Шарін розгублено глянув на мене. Поряд з ним сидів, притримуючи комір пальта, вусатий Черненко, голова РСІ.

Антін не мав часу дивуватися з несподіваного наскоку автомобіля: щось нап्लутав Малюк у складній і хибкій системі нашої упряжі. Але й я не мав часу дивуватися: на нас кар'єром гнала пара колонійських коней, запряжена в громохку гарбу, повнісіньку хлопців. На передку стояв і правив кінцями Карабанов. Він втягнув голову в плечі й люто виблискував чорними циганськими очима навздогін автомобілеві. Гарба з розбігу промчала повз нас, хлопці щось кричали, стрибали з воза на землю, спинали Карабанова, реготали. Карабанов, нарешті, отямився і зрозумів, у чому річ. На роздоріжжі зчинився справжнісінький ярмарок.

Хлопці обступили мене, Карабанов, видно, був невдоволений, що все це так прозаїчно скінчилося. Він навіть не зліз з гарби, а із злістю повертав коней і лаявся:

— Та повертайся ж, сатано! От, чорти б тебе, позаводили шкап!..

Нарешті він, востаннє вибухнувши гнівом, оперішив праву і чвалом помчав у колонію, стоячи на передку й понуро похитуючись на вибоях.

— Що у вас сталося? Що це за пожежна команда? — спитав я.

— Чого ви як показалися? — спитав і Антін.

Перебиваючи один одного і штовхаючись, хлопці розповіли

мені, що сталося. Уявлення про подію у них було дуже невиразне, незважаючи на те, що всі вони були її свідками. Куди вони мчали парною гарбою і що збиралися вчинити в місті, для них теж було повите темрявою невідомості, і мої запитання з цього приводу в них викликали навіть подив.

— А хто його знає? Там було б видно.

Тільки Задоров зміг складно розповісти про те, що сталося:

— Та ви знаєте, це все якось швидко скоїлося, просто налетіло звідкись. Вони приїхали машиною, їх мало хто й помітив, працювали всі. Пішли до вас, там щось робили, ну, дехто з наших довідався, кажуть, — у шухлядах риються. Що таке? Хлопці збіглися до вашого ганку, а тут і вони вийшли. Чуємо, кажуть Іванові Івановичу: «Приймайте завідування». Ну, тут таке заварилося, нічого не розбереш: хто кричить, хто вже за барки береться. Бурун на всю колонію репетує: «Куди Антона поділи?» Справжній бунт. Якби не я та Іван Іванович, там би до кулаків дійшло, у мене навіть гудзики пообривали. Чорний, той здорово злякався та до машини, а машина тут-таки. Вони дуже швидко рушили, а хлопці бігом за машиною та кричать, руками розмахують, чорт знає що. І якраз Семен їде з другої колонії порожньою гарбою.

Ми ввійшли в колонію. Заспокоєний Карабанов біля стайні розпрягав коні й відбивався від Антона, що напосідав на нього.

— Вам коні — однаково як автомобіль, дивись, — запарили.

— Ти розумієш, Антоне, тут було не до коней. Розумієш? — весело блискав зубами й очима Карабанов.

— Та ще раніше за тебе, в місті, зрозумів. Ви тут обідали, а нас по міліціях водили.

Вихователів я застав переляканими на смерть. Іван Іванович був такий — хоч у ліжку клади.

— Ви подумайте, Антоне Семеновичу, чим це могло скінчитися? Такі люті пики у всіх, — я думав, без ножів не обійдеться. Спасибі Задорову: один не втратив розуму. Ми їх розкидаємо, а вони, як собаки, злі, кричать... Ху-у!..

Я хлопців не розпитував і взагалі удав, що нічого особливого не сталося, і вони мене теж ні про що не питали. Це було їм, либонь, і нецікаво: горьківці були великі реалісти, їх могло цікавити тільки те, що безпосередньо визначало поведінку.

До народити мене не викликали, з свого почину я теж не їздив. Через тиждень довелося мені зайти в губРСІ. Мене запросили в кабінет до голови. Черненко зустрів мене, як родича:

— Сідай, голубе, сідай, — казав він, потискаючи мені руку і з радісною усмішкою роздивляючись на мене. — Ох, які у тебе молодці! Ти знаєш, після того, що мені наговорив Шарін, я думав, побачу затурканих, нещасних, ну, розумієш, жалюгідних таких... А вони, сучі сини, як завертілися навколо нас: чорти,

справжні чорти. А як за нами погналися, чорт, таке діло! Шарін сидить і без угаву: «Гадаю, вони нас не доженуть!» А я йому відповідаю: «Добре, коли в машині все справне». Ох, яка краса! Давно такої краси не бачив! Я тут розповів декому, животи рвали, під столи лізли!..

З цього дня почалася в нас дружба з Черненком.

18. «ЗМИЧКА» З СЕЛЯНСТВОМ

Ремонт маєтку Трепке був для нас неймовірно морочливою й важкою справою. Будинків було багато, всі вони потребували не ремонту, а майже цілковитої перебудови. З грішми — завжди сутужно. Губернські установи допомагали нам переважно різними нарядами на будівельні матеріали, але з цими нарядами треба було їздити в інші міста — Київ, Харків. Тут до наших нарядів ставилися зневажливо, матеріали видавали в розмірі десяти процентів вимоги, а іноді й зовсім не видавали. Піввагона скла, яке нам після кількох подорожей до Харкова все ж пощастило одержати, відняла у нас на залізниці, вже в нашому місті, організація значно сильніша, ніж колонія.

Через брак грошей ми були в дуже скрутному становищі з робочою силою, на найманих робітників розраховувати майже не доводилося. Тільки теслярські роботи виконувала для нас артіль теслярів.

Але незабаром ми знайшли джерело грошової енергії. Це були старі, зруйновані сараї й стайні, яких у другій колонії було багато. Трепке мали кінний завод, а ми розводити племінних коней поки що не збиралися, та й відбудувати ці стайні ми були б не в силі, — «не по нашій голові шапка», як казав Калина Іванович.

Ми почали розбирати ці будівлі і цеглу продавати селянам. Покупців знайшлося багато: кожній порядній людині треба і піч поставити, і льох викласти, а представники племені куркулів, з властивої цьому племені ненажерливості, купували цеглу просто про запас.

Розбирали цеглу колоністи. У кузні з різного старого мотлоху нарobili ломиків, і «робота закипіла».

Протягом дня хлопці ходили в другу колонію двічі: перша й друга зміни, тому що колоністи працювали половину дня, а другу половину сиділи за учбовими столами. Ці групи діловито курсували між колоніями, що, проте, не заважало їм іноді відхилятися з прямого шляху в погоні за якою-небудь класичною зозулястою куркою, яка довірливо вийшла за межі двору подихати свіжим повітрям. Упіймати цю курку, а тим більше цілком використати всі калорії, що в ній містяться, — це були

операції складні й потребували енергії, обережності, витримки та ентузіазму. Ці операції ускладнювалися ще й тим, що наші колоністи все-таки мали відношення до історії культури і без вогню обійтися не могли.

Походи на роботу в другу колонію взагалі давали змогу колоністам зав'язувати тісніші відносини з селянським світом, причому в цілковитій згоді з положеннями історичного матеріалізму колоністів насамперед зацікавила селянська економічна база, до якої вони й наблизилися впритул в описуваний період. Не заходячи далеко в міркування про всякі надбудови, колоністи залазали прямо в комірки та льохи і, як уміли, порядкували зібраним там багатством. Цілком слушно сподіваючись опору своїм діям з боку дрібновласницьких інстинктів населення, колоністи старалися вивчати історію культури в такі години, коли інстинкти ці сплять, тобто вночі. І в цілковитій згоді з наукою колоністи протягом деякого часу цікавилися тільки задоволенням найпервісної потреби людини — в їжі. Молоко, сметана, сало, пироги — ось коротка номенклатура, жвивана в той час колонією імені Горького в справі «змички» з селом.

Поки цю так науково обгрунтовану справу робили Карабачі, Таранці, Волохови, Осадчі, Митягіни, я міг спати спокійно, бо ці люди відзначалися глибоким знанням справи і сумлінністю. Селяни вранці після короткого переобліку свого майна приходили до висновку, що двох глечиків молока не вистачає, тим більше, що й самі глечики стояли тут-таки й свідчили про своєчасність переобліку. Але замок на льохи був цілий і навіть замкнений безпосередньо перед переобліком, дах був цілий, собака вночі не гавкав, і взагалі всі речі, живі й неживі, дивилися на світ відкритими й довірливими очима.

Зовсім інше почалося, коли вивчати курс первісної культури заходилося молоде покоління. Тепер уже замок зустрічав господаря з перекривленою від жаху фізіономією, бо саме життя його було, власне кажучи, ліквідоване невмілим поводженням з відмичкою, а то й з ломиком, призначеним для відбудови колишнього маєтку Трепке. Собака, як згадував господар, уночі не тільки гавкав, а просто-таки розривався, і тільки лінощі господаря були причиною того, що собака не дістав своєчасно підмоги. Некваліфікована, незграбна робота наших пацанів призвела до того, що скоро їм самим довелося пережити жах погоні розлюченого господаря, якого підняв з ліжка собака або який навіть звечора чекав непроханого гостя. У цих погонях крилися вже перші елементи мого неспокою. Нешчасливий пацан тікав, звичайно, в колонію, чого б ніколи не зробило старше покоління. Господар приходив теж у колонію, будив мене і вимагав видати злочинця. Але злочинець уже лежав у ліжку, і я мав змогу наївно питати:

- Ви можете пізнати того хлопчика?
- Та як же я його пізнаю? Бачив, що сюди побігло.
- А може, це не наш? — питав я ще більш наївно.
- Як то — не ваш? Поки ваших не було, у нас такого не водилося.

Потерпілий починав загинати пальці й перелічувати факти, що були в його розпорядженні:

— Учора вночі в Мірошниченка молоко випито, позавчора поламано замок у Степана Верхоли, минулої суботи пропало двоє курей у Гречаного Петра, а за день перед тим... там удова живе Стовбина, може, знаєте, то приготувала на базар два глечики сметани, прийшла, бідна жінка, в льох, а там усе чисто поперекидано й сметану попсовано. А у Василя Мощенка, а у Якова Верхоли, а в того горбатого, як його... Ничипора Мощенка...

— Та які ж докази?

— Які докази? От я ж прийшов, бо сюди побігло. Та більше й нікому. Ваші ходять до Трепке та все придивляються...

Тоді я не так добродушно ставився до подій. Шкода було й селян, досадно й тривожно було відчувати своє цілковите безсилля. Особливо прикро було мені від того, що я навіть не знав усіх історій, і можна було припускати що завгодно. А після зимових подій у мене трохи розладналися нерви.

Зовні здавалося, що в колонії все гаразд. Удень всі хлопці працювали і вчилися, ввечері жартували, гралися, на ніч укладалися спати і вранці прокидалися веселі й задоволені життям. А саме вночі й відбувалися екскурсії на село. Старші хлопці вислухували мої обурені й гнівні промови, але покірно мовчали. На деякий час скарги селян припинялися, та потім знову відновлювались, розпалювалася ворожнеча до колонії.

Наше становище ускладнювалося ще й тим, що на великому шляху не вщухали грабежі. Вони набули тепер трохи іншого характеру; грабіжники забирали в селян не так гроші, як продукти, і до того ще в дуже невеликій кількості. Спершу я гадав, що це не наших рук діло, однак селяни в інтимних розмовах доводили:

— Ні, це, мабуть, ваші. От як спіймають когось, приб'ють, тоді побачите.

Хлопці палко заспокоювали мене:

— Брешуть граки! Може, хтось із наших і заліз до когось у льох, ну... буває. А щоб на дорозі — це дурниці!

Я побачив, що хлопці щиро переконані, що на дорозі наші не грабують, бачив і те, що старші колоністи такого грабунку не виправдують. Це трохи зменшувало моє нервово напруження, але тільки до першої чутки, до найближчої зустрічі з селянським активом.

Якось увечері до колонії раптом прискакав взвод кінної

міліції. Біля всіх виходів з наших спалень стали вартові, і почався поголовний обшук. Мене теж арештували в своєму кабінеті, і саме це зіпсувало весь замір міліції. Хлопці зустріли міліціонерів кулаками, вистрибували з вікон, у темряві вже почали літати цеглини, по кутках двору зчинилися бійки. На коней, що стояли біля стайні, налетіла ціла юрба, і коні розбіглися по всьому лісу. До мого кабінету після гучної лайки й боротьби вдерся Карабанов і крикнув:

— Виходьте скоріше, бо біда буде!

Я вискочив у двір, і навколо мене миттю скупчилися ображені колоністи, що аж сичали від люті. Задоров істерично кричав:

— Коли це скінчиться? Хай мене забирають у тюрму, набридли!.. Арештант я чи хто? Арештант? Чому так, чому обшукують, лазять усі!..

Переляканий начальник взводу все ж намагався не втратити тону:

— Негайно накажіть вашим вихованцям розійтися по спальнях і стати біля своїх ліжок.

— На якій підставі робите обшук? — спитав я в начальника.

— Не ваше діло. У мене наказ.

— Негайно виїжджайте з колонії.

— Як це — «виїжджайте»?

— Без дозволу завгубнаросвіти обшуку робити не дам, розумієте, не дам, буду перешкоджати силою!

— Коли б ми вас не обшукали! — крикнув хтось із колоністів, але я на нього гримнув:

— Мовчати!

— Гарзд, — сказав погрозово начальник. — Вам доведеться розмовляти інакше...

Він зібрав своїх, сьак-так, уже з допомогою звеселілих колоністів, знайшли коней і поїхали, супроводжувані іронічними вигуками.

У місті я домігся догани якомусь начальству. Після цього наскоку події почали розгортатися надзвичайно швидко. Селяни приходили до мене обурені, погрожували, кричали:

— Вчора на шляху ваші відняли масло й сало у Явтухової жінки.

— Брехня.

— Ваші! Тільки шапку на очі насунув, щоб не впізнали.

— Та скільки ж їх було?

— Та один був, каже баба. Ваш був! І пінжачок такий самий.

— Брехня! Наші не можуть цим ділом займатися.

Селяни йшли, ми пригнічено мовчали, і Карабанов раптом випалював:

— Брешуть, я кажу — брешуть! Ми б знали.

Мою тривогу хлопці вже давно поділяли, навіть походи на льохи начебто припинилися. Коли наставав вечір, колонія буквально завмирала, чекаючи чогось несподівано нового, важкого й образливого. Карабанов, Задоров, Бурун ходили із спальні в спальню, по темних закутках двору, шастали по лісу. Я знервувався за цей час, як ніколи в житті.

І ось...

«Одного чудового вечора» відчинилися двері мого кабінету і натовп хлопців кинув у кімнату Приходька. Карабанов, який тримав Приходька за комір, щосили швиргнув його до мого стола:

— Ось!

— Знову з ножем? — спитав я втомлено.

— Де там з ножем? На шляху грабував!

Світ упав на мене. Рефлексивно спитав я Приходька, що мовчав і тремтів:

— Правда?

— Правда, — прошепотів він ледве чутно, дивлячись у землю.

У якусь мільйонну частку секунди сталася катастрофа. В моїх руках опинився револьвер.

— А! Чорт!.. З вами жити!

Але я не встиг піднести револьвера до своєї голови. На мене кинувся з криком та плачем натовп хлопців.

Коли я отямився, біля мене були Катерина Григорівна, Задоров і Бурун. Я лежав між столом і стіною на підлозі, весь облитий водою. Задоров тримав мою голову і, звівши очі на Катерину Григорівну, казав:

— Ідіть туди, там хлопці... вони можуть убити Приходька...

Через секунду я був надворі. Я відняв Приходька вже непритомного, всього скривавленого.

19. ГРА У ФАНТИ

Це було на початку літа 1922 року. В колонії про злочин Приходька перестали говорити. Його тяжко побили колоністи, довго довелося йому пролежати в ліжку, і ми не приставали до нього і ні про що не розпитували. Я тільки чув, що нічого особливого у вчинках Приходька й не було. Зброї у нього не знайшли.

Але Приходько все ж був бандит справжній. На нього вся катастрофа в моєму кабінеті, його власне лихо ніякого враження не справили. Він і далі завадав колонії багато неприємних переживань. В той же час він по-своєму був відданий колонії, і всякий її ворог не був гарантований, що на його голову не впаде важкий лом або сокира. Він був людина надзвичайно обмежена і жив завжди пригнічений найближчим враженням,

першою думкою, що западала йому в дурну голову. Зате і в роботі кращого за Приходька не було. При найтяжчих завданнях він не ламав настрою, із западом орудував сокирою і молотом, навіть коли вони опускалися й не на голову ближнього.

Колоністи після цих тяжких днів були дуже люті на селян. Хлопці не могли пробачити їм, що вони були причиною наших страждань. Я бачив, що коли хлопці й стримуються від того, щоб надто явно кривдити селян, то стримуються тільки тому, що жаліють мене.

Мої бесіди і бесіди вихователів на тему про селянство, про його працю, про те, що треба поважати цю працю, хлопці ніколи не сприймали як бесіди людей, більш тямущих і розумніших, ніж вони. З погляду колоністів ми мало розумілися на цих справах, — на їхню думку, ми були міські інтелігенти, не здатні зрозуміти всю глибину селянської непривабливості.

— Ви їх не знаєте, а ми на своїй шкурі знаємо, що це за народ. Він за півфунта хліба ладен людину зарізати, а спробуйте у нього випросити що-небудь. Голодному не дасть нізащо, хай краще у нього в комірчині згниє.

— От ми бандити, хай! Та ми все-таки знаємо, що помилилися, ну що ж... нам простили. Ми це знаємо. А от вони — їм ніхто не потрібний: цар був поганий, радянська влада теж погана. Йому буде тільки той гарний, хто від нього нічого не вимагатиме, а йому все задурно дасть. Граки, одне слово!

— Ой, я їх не люблю, цих граків, бачити не можу, постріляв би всіх! — казав Бурун, людина споконвіку міська.

У Буруна на базарі завжди одна розвага: підійти до селянина, що стоїть коло воза й лото роздвляється на міських розбійників, які сновигають навколо нього, і спитати:

— Ти вурка?

Селянин, розгубившись, забуває про свою пильність:

— Га?

— А-а! Ти — грак! — сміється Бурун і робить несподівано блискавичний рух до мішка на возі: — Держи, дядьку!

Селянин довго лається, а цього саме й треба Бурунові: для нього це все одно, що для любителя музики послухати симфонічний концерт.

Бурун казав мені одверто:

— Якби не ви, цим куркулям погано було б.

Однією з головних причин, які псували наші взаємини з селянством, була та, що колонію нашу оточували виключно куркульські хутори. Гончарівка, в якій жило здебільшого справжнє трудове селянство, була ще далека від нашого життя. А найближчі наші сусіди, усі ці Мусії Карповичі та Єфреми Сидоровичі, гніздилися в окремо поставлених, обгороджених не тинами, а парканами, критих акуратно і побілених білосніжно хатах, ревниво нікого не пускали в свої двори, а коли бували

в колонії, надокучали нам повсякчасними наріканнями на продрозверстку, пророкували, що при такій політиці радянська влада не вдержиться, а в той же час виїжджали на добрячих жеребцях, у свята заливалися самогоном, від їхніх жінок пахло новим ситцем, сметаною та варениками, сини їхні були поза конкурсом на ринку женихів і чарівних кавалерів, бо ні в кого не було таких гарно пошитих піджаків, таких нових темно-зелених картузів, таких начищених чобіт, прикрашених і зимою і літом блискучими, чудовими калашами.

Колоністи добре знали господарство кожного нашого сусіда, знали навіть стан окремої сівалки або жнивварки, бо в нашій кузні їм часто доводилося налагоджувати й ремонтувати ці знаряддя. Знали колоністи й сумну долю багатьох пастухів та наймитів, яких куркульня часто без жалю викидала з двору, навіть не розплатившись як слід.

Правду кажучи, я й сам заразився від колоністів неприязню до куркульського світу, що причаївся за ворітьми та парканами.

Проте постійні непорозуміння мене турбували. Долучилися до цього й ворожі стосунки з сільським начальством. Лука Семенович, віддавши нам трепківське поле, не втратив надії вибити нас з другої колонії. Він енергійно клопотався про передачу сільраді млина й усієї трепківської садиби, щоб нібито влаштувати там школу. Йому пощастило з допомогою родичів та кумів у місті купити для переносу в село один флігель другої колонії. Ми відбивалися від цього нападу кулаками й дрючками; мені насилу вдалося скасувати продаж і довести в місті, що флігель купують просто на дрова для самого Луки Семеновича та його родичів.

Лука Семенович та його прихвосні писали й посилали до міста нескінченні скарги на колонію, вони завзято ганьбили нас в різних установах у місті, і на їхню вимогу міліція вчинила на нас наскок.

Ще взимку Лука Семенович увечері ввалився в мою кімнату і по-начальницькому зажадав:

— А покажіть-но мені документи, куди ви діваєте гроші, котрі берете з селянства за ковальські роботи.

Я йому сказав:

— Ідіть геть!

— Як?

— Геть звідси!

Мабуть, мій вигляд не віщував ніяких успіхів у з'ясуванні долі селянських грошей, і Лука Семенович мовчки ушився. Але після того він уже став одвертим ворогом моїм і всієї нашої організації. Колоністи теж ненавиділи Луку «з усім юнацьким запалом».

У червні, в жаркий полудень, на обрії за озером показався

цілій похід. Коли він наблизився до колонії, ми побачили й подробиці, що приголомшили нас: двоє «траків» вели зв'язаних Опришка і Сороку.

Опришко був у всьому героїчною особою і в колонії боявся тільки Антона Братченка, під рукою якого працював і від руки якого не один раз терпів. Він був значно більший від Антона і сильніший від нього, але використати ці переваги йому завжала зовсім не зрозуміла закоханість у старшого конюха та його вдачу. З усіма іншими колоністами Опришко поводився з гідністю і нікому не дозволяв на собі їздити. Йому допомагав чудовий характер: він завжди був веселий і любив таку ж веселу компанію, а тому бував тільки в таких пунктах колонії, де не було ні одного похнюпленого носа й кислої фізіономії. З колектора він нізащо не хотів рушати в колонію, і мені довелося особисто їхати по нього. Він, лежачи на ліжку, зустрів мене зневажливим поглядом:

— Ідьте ви к бісу, нікуди я не поїду!

Мене попередили про його героїчні риси характеру, і тому я заговорив з ним відповідним тоном:

— Мені дуже неприємно вас турбувати, сёр, але я змушений виконати свої обов'язки і дуже прошу вас зайняти місце у приготовленому для вас екіпажі.

Спершу Опришко був вражений моїм «галантерейним поведінням» і навіть підвівся з ліжка, але потім той самий каприз взяв у ньому гору, і він знову опустив голову на подушку.

— Сказав, що не поїду!.. І годі!

— В такому разі, шановний сер, я, на превеликий жаль, змушений буду застосувати до вас силу.

Опришко підвів з подушки кучеряву голову і, щиро здивований, глянув на мене:

— Дивись ти, звідки такий узявся? Не так легко взяти мене силою!

— Майте на увазі!.. — Я посилив натиск у голосі і вже додав до нього відтінок іронії: — ...дорогий Опришку!.. — І раптом загорлав на нього: — Ну, збирайся, якого чорта розвалився! Вставай, тобі кажуть!

Він схопився з ліжка і кинувся до вікна:

— Йй-богу, у вікно вистрибну!

Я сказав йому зневажливо:

— Або стрибай негайно у вікно, або йди на віз, — мені з тобою воловодитися ніколи.

Ми були на третьому поверсі, тому Опришко засміявся весело й щиро:

— От причепилися!.. Ну, що ти скажеш? Ви завідувач колонії Горького?

— Так.

— Ну, так би й сказали! Давно б поїхали.

Він енергійно почав збиратися в дорогу.

В колонії він брав участь у всіх операціях колоністів, але ніколи не грав першої скрипки і, здається, більше шукав розваг, ніж будь-якої користі.

Молодший від Опришка Сорока мав кругле гарненьке обличчя, був досить-таки дурний, недорікуватий і страшенно невдатний. Не було такої справи, в якій би він не «засипався». Тому, коли колоністи побачили його зв'язаного разом з Опришком, вони були дуже незадоволені:

— Охота ж була Дмитрові зв'язуватися з Сорокою..

Конвоїрами були голова сільради та Мусій Карпович — наш давній знайомий.

Мусій Карпович у цю хвилину скидався на скривдженого ангела. Лука Семенович був цілком тверезий і по-начальницькому неприступний. Його руда борода була дбайливо розчесана, з-під піджака виднілася чистісінька вишивана сорочка, — либонь, недавно був у церкві.

Голова почав:

— Добре ви виховуєте своїх колоністів.

— А вам яке до цього діло?

— А ось яке: людям від ваших вихованців життя нема, на шляху грабують, крадуть усе.

— Ей, дядьку, а ти мав право зв'язувати їх? — почулося з натовпу колоністів.

— Він думає, що це старий режим...

— От узяти його в роботу...

— Замовкніть! — сказав я колоністам. — У чому справа, розкажіть.

Почав Мусій Карпович:

— Повісила жінка спідницю й ковдру на тин, а ці двоє проходили, дивлюсь — уже нема... Я за ними, а вони — бігом. Куди ж мені за ними ганятися! Та спасибі Лука Семенович з церкви йдуть, то ми їх і затримали...

— Нащо зв'язали? — знову з натовпу.

— Та щоб не повтікали. Нащо...

— Тут не про те мова, — заговорив голова, — а ходімо протокола писати.

— Та можна й без протоколу. Повернули ж вам речі?

— Мало чого! Обов'язково протокола.

Голова надумав позбиткуватися над нами, і, правду сказати, нагода була в нього дуже добра: уперше спіймали колоніста на гарячому.

Нам було дуже неприємно, що так оберталася справа. Протокол означав для хлопців неминучий бупр, а для колонії — довічну ганьбу.

— Ці хлопці спіймалися вперше, — сказав я. — Мало що буває між сусідами! На перший раз треба пробачити.

— Ні, — сказав рудий, — яке там пробачення! Ходімо до канцелярії протокола писати.

Мусій Карпович теж згадав:

— А пам'ятаєте, як мене тягли вночі? Сокира й досі у вас, та штрафу заплатив скільки!

Так, крити було нічим. Поклали нас куркулі на обидві лопатки. Я послав переможців до канцелярії, а сам сердито сказав хлопцям:

— Дострибалися, хай вам чорт! Спідниці вам потрібні! Тепер ганьби не збудешся... От лупцювати скоро почну мерзотників. А ці ідіоти в бупрі насидяться.

Хлопці мовчали, бо справді дострибалися.

Після такої ультрапедагогічної промови я теж пішов до канцелярії.

Годин зо дві я просив і переконував голову, обіцяв, що такого більше ніколи не буде, погодився зробити новий колісний хід для сільради за собівартістю. Голова, нарешті, поставив тільки одну умову:

— Хай усі хлопці попросять.

За ці дві години я зненавидів голову на все життя. Під час розмови у мене з'являлася хижа думка: може, пощастить колись спіймати цього голову в темному кутку, битимуть — не відніму.

Хоч так, хоч інакше, а виходу не було. Я наказав колоністам вишикуватися біля ганку, на який вийшло начальство. Приклавши руку до козирка, я від імені колонії сказав, що ми дуже жалкуємо про помилку наших товаришів, просимо їх пробачити і обіцяємо, що надалі такі випадки не повторюватимуться. Лука Семенович виголосив таку промову:

— Безумовно, що за такі речі треба карати по всій строгості закону, бо селянин — це, безумовно, трудівник. І от, якщо він повісив спідницю, а ти її береш, то це вороги народу, пролетаріату. Мені, на которого поклали радянську владу, не можна допускати такого беззаконня, щоб усякий бандит і злочинець хапав. А що ви тут просите безумовно і обіцяєте, то це, хто його знає, як воно буде. Якщо ви просите уклінно і ваш завідувач, він повинен виховувати вас до чесного громадянства, а не як бандитів. Я безумовно прошою.

Я тремтів від приниження й люті. Опришко й Сорока, бліді, стояли в лавах колоністів.

Начальство і Мусій Карпович потиснули мені руку, щось говорили велично-великодушне, але я їх не чув.

— Розійтись!

Над колонією розлилося й застигло пекуче сонце. Притаїлися над землею запахи чебрецю. Непорушне повітря синіми струменями застеніло над лісом.

Я оглянувся навколо. А навколо була все та сама колонія, ті самі кам'яні коробки, ті самі колоністи, і завтра буде все те

саме: спідниці, голова, Мусій Карпович, поїздки до нудного, загідженого мухами міста. Прямо переді мною були двері до моєї кімнати, в якій стояли «дача» та нефарбований стіл, а на столі лежала пачка махорки.

«Куди подітися? Ну, що я можу зробити? Що я можу зробити?»

Я звернув у ліс.

У сосновому лісі опівдні немає затишку, але тут завжди чудово прибрано, далеко видно і стрункі сосонки так організовано, в таких невибагливих мізансценах уміють розташуватися під небом.

Незважаючи на те, що ми жили в лісі, мені майже не доводилося бувати в його гущавині. Людські справи прив'язували мене до столів, верстатів, сараїв та спалень. Тиша й чистота соснового лісу, насичене смолистим запахом повітря вабили до себе. Хотілося нікуди звідси не йти і самому перетворитися на таке струнке мудре ароматне деревце і в такій добірній, делікатній компанії стояти під синім небом.

Позаду хруснула гілка. Я озирнувся: по всьому лісі, скільки видно, було повно колоністів. Вони обережно переміщалися в перспективі стовбурів, тільки в найвіддаленіших просвітах перебігали в напрямі до мене.

Я спинився, здивований. Вони теж завмерли на місцях і пильно дивилися на мене, дивилися в якомусь застиглому, зляканому чеканні.

— Ви чого тут? Чого ви за мною никаєте?

Найближчий до мене Задоров відділився від дерева і грубувато сказав:

— Ходімо в колонію.

У мене щось тьохнуло в серці.

— А що в колонії сталося?

— Та нічого... Ходімо.

— Та кажи, чорт! Що ви, найнялися сьогодні воду варити з мене?

Я швидко ступив йому назустріч. Підійшло ще двоє-трое, решта трималися осторонь. Задоров пошепки сказав:

— Ми підемо, тільки зробіть для нас одне, просимо.

— Та що вам треба?

— Дайте сюди револьвер.

— Револьвер?

Я враз догадався, в чому річ, і засміявся:

— Ах, револьвер. Будь ласка. От диваки! Та я ж можу повіситися або втопитися в озері.

Задоров раптом зареготав на весь ліс.

— Та ні, хай у вас! Нам таке спало на думку. Ви гуляєте? Ну, гуляйте. Хлопці, назад!

Що ж сталося?

Коли я звернув у ліс, Сорока вбіг у спальню:

— Ой, хлопці, голубчики ж, ой, скоріше йдіть у ліс! Антон Семенович стріляється...

Його не дослухали й вибігли з спальні.

Увечері всі були вельми збентежені, тільки Карабанов клеїв дурня і крутився між ліжками, як біс. Задоров мило скалив зуби і все чогось притискався до рум'яного личка Шелапутіна. Бурун не відходив від мене і вперто таємничо мовчав. Опришко вчинив істерику: лежав у кімнаті в Козиря і ревма ревів у брудну подушку. Сорока, уникаючи глузувань хлопців, десь зник.

Задоров сказав:

— Давайте грати у фанти.

І ми справді грали у фанти. Бувають же такі гримаси педагогіки: сорок досить обдертих, досить-таки голодних хлопців при світлі газової лампочки дуже весело грали у фанти. Тільки без поцілунків.

20. ПРО ЖИВЕ І МЕРТВЕ

Весною нас до стінки приперли справи з реманентом. Малюк і Бандитка просто нікуди не годилися, ними не можна було робити. Щодня зранку в стайні Калина Іванович виголошував контрреволюційні промови, дорікаючи радянській владі за безгосподарність і безжалісне ставлення до тварин.

— Якщо ти будуєш господарство, то й дай живий реманент, а не муч безсловесну тварину. Теоретично це, звичайно, кінь, а прахтично так він же падає, і жалко дивитися, а не те що робити.

Братченко вів пряму лінію. Він любив коней просто за те, що вони живі коні, і всяка зайва робота, навалена на його улюбленців, його обурювала й ображала. На всякі вимоги й дорікання він завжди мав про запас убивчий доказ:

— А от якби тебе змусили потягати плуга? Цікаво б послухати, якої б ти заспівав.

Розмови Калини Івановича він сприймав як директиву не давати коней ні на яку роботу. Та ми й вимагати не хотіли. У другій колонії вже відбудували стайню, треба було рано на весні перевести туди двох коней, щоб ними орати й сіяти. Але переводити не було чого.

Якось у розмові з Черненком, головою губернської РСІ, я розповів про наші труднощі: з мертвим реманентом сьак-так перекрутитися, на весну вистачить, а от з кіньми біда. Адже шістдесят десятин! А не обробимо, що нам заспівують селяни?

Черненко замислився і раптом схопився радісно:

— Стривай! У мене ж тут господарська частина. На весну нам коней стільки не треба. Я вам дам на якийсь час трьох, до речі й годувати не треба буде, а ви місяця через півтора повернете. Та ось поговори з нашим завгоспом.

Завгосп РСІ був людиною крутою і хазяйновитою. Він зажадав солідну плату за прокат коней: за кожен місяць п'ять пудів пшениці й колеса для їхнього екіпажа.

— У вас же є колеса.

— Хіба ж так можна? Шкуру здираєте! З кого?

— Я завідувач господарства, а не пані добродійка. Коні які! Я б не дав нізащо — зіпсуєте, заганяєте, знаю вас. Я таких коней два роки збирав, — не коні, а краса!

А втім, я міг би наобіцяти йому по сто пудів пшениці і колеса для всіх екіпажів у місті. Нам потрібні були коні.

Завгосп склав угоду в двох примірниках, в якій усе було написано дуже докладно й переконливо:

«...іменована далі колонією... які колеса вважатимуться переданими господарській частині губРСІ після прийому їх спеціальною комісією та складання відповідного акту... За кожен прострочений день повернення коней колонія сплачує господарській частині губРСІ по десять фунтів пшениці за одного коня... А в разі невиконання колонією цієї угоди колонія платить неустойку в розмірі п'ятикратної вартості збитків...»

Другого дня Калина Іванович і Антін дуже урочисто в'їхали в колонію. Малеча зранку пильнувала далеко на шляху, вся колонія, навіть вихователі, нудилися, чекаючи. Шелапутін з Тоською виграли найбільше: вони зустріли процесію на шосе і негайно посідали на коней. Калина Іванович не міг ні усміхатися, ні розмовляти, такий став поважний і непідступний. Антін навіть голови не повернув до нас, — взагалі всі живі істоти втратили для нього будь-яку ціну, крім трійки вороних коней, прив'язаних позаду до нашого воза.

Калина Іванович виліз з возика-домовинки, струснув солому з піджака й сказав Антонові:

— Ти ж там дивись, постав як слід, це тобі не якісь Бандитки.

Антін, кинувши уривчасті накази своїм помічникам, записав давніх улюбленців у найдавші й незручні станки, погрожував черезсідельником цікавим, що зазирали до стайні, а Калині Івановичу відповів по-приятельському грубовато:

— Упряж давай, Калино Івановичу, цей мотлох не годиться! Коні були всі вороні, високі, вгодовані. Вони принесли

з собою старі клички, і це в очах колоністів надавало їм певної родовитості. Звали їх: Звір, Коршак та Мері.

Проте Звір скоро розчарував нас: це був показний жеребець, але для сільськогосподарської роботи не годився, швидко стомлювався і задихався. Зате Коршак і Мері були в усіх відношеннях добрі коні: дужі, тихі, гарні. Надії Антона на якусь незвичайну рись, завдяки якій він сподівався перевершити нашим виїздом усіх міських візників, правда, були марні, але в плузі і в сівалці коні були чудові, і Калина Іванович тільки крєктав від задоволення, доповідаючи мені увечері, скільки зорано і скільки засіяно. Найбільше турбувало його лише незручне відомче становище господарів коней.

— Усе це добре, знаєш, а тільки з цим РСІ зв'язуватися... якось воно... Що схочуть, те й зроблять. А жалітись куди підеш? До РСІ?

У другій колонії заворушилося життя. Один будинок відремонтували, і в ньому оселилося шестеро колоністів. Жили вони без вихователя і без куховарки, одержували деякі продукти з нашої комори і як-так самі готували собі їсти в пічечі в саду. Їхнім обов'язком було: охороняти сад та будівлі, обслуговувати переправу на Коломаку і працювати в стайні, в якій стояло двоє коней і де емісаром Братченка сидів Опришко. Сам Антін вирішив залишитися в головній колонії: тут було людніше й веселіше. Він щодня робив інспекторські наїзди в другу колонію, і його відвідин побоювалися не тільки конюхи, не тільки Опришко, але й усі колоністи.

На полях другої колонії йшла велика робота. Шістдесят десятин усі були засіяні, правда, без особливого агрономічного вміння і без правильного плану полів, але була там і пшениця озима, і пшениця яра, і жито, і овес. Кілька десятин відвели під картоплю та буряки. Їх треба було полоти й підгортати, і тому нам доводилося розриватися. На цей час у колонії було вже шістдесят колоністів.

Між першою та другою колоніями протягом усього дня і до глибокої ночі не припинявся рух: проходили групи колоністів на роботу і з роботи, проїжджали наші підводи з насінним матеріалом, фуражем та продуктами для колоністів, проїжджали наймані селянські підводи з матеріалами для будівництва, Калина Іванович у старенькому кабріолеті, якого він десь випросив, верхи на Звірі пролітав Антін, напрочуд ловко сидячи в сідлі.

У неділю майже вся колонія йшла купатися до Коломаку, — колоністи, вихователі, а за ними якось потроху привчилися збиратися на березі затишної, веселої річечки сусідські парубки й дівчата, комсомольці з Пироговки та Гончарівки та куркульські синки з наших хуторів. Наші столярі збудували на Коломаку невелику пристань, і ми підняли на ній прапор з лі-

терами «КГ». Між пристанню та нашим берегом цілий день плавав зелений човен з таким же прапором, обслуговуваний Митькою Жевелієм та Вітькою Богоявленським. Наші дівчата, добре розуміючи значення нашого представництва на Коломаку, пошили з усяких залишків від дівочих убрань Митьці та Вітьці матроські сорочки, і багато пацанів як у колонії, так і на кілька кілометрів навкруги, щиро заздрили цим двом винятково щасливим людям. Коломак став центральним нашим клубом.

У самій колонії було весело й гамірно від постійного робочого напруження, від непозбутих робочих турбот, від приїзду селян-замовників, від бурчання Антона та сентенцій Калини Івановича, від невтомного реготу та витівок Карабанова, Задорова й Белухіна, від невдач Сороки та Галатенка, від стрункого дзвону сосон, від сонця й молодості.

На цей час ми вже забули, що таке бруд, що таке воші та короста. Колонія сяяла чистотою й новими латками, дбайливо накладеними на кожне підозріле місце однаково на якому предметі: на штанах, на паркані, на стіні сарая, на старенькому ганочку. У спальнях стояли ті самі «дачки», але на них заборонялося сидіти вдень, і для цього спеціально були в нас нефарбовані соснові лави. В їдальні такі самі нефарбовані столи щодня скребли ножами, зробленими для цього у кузні.

У кузні на цей час сталися істотні зміни. Диявольський план Калини Івановича було вже цілком здійснено: Голованя прогнали за пияцтво та контрреволюційні балачки із замовниками, але ковальське устаткування Головань і не пробував узяти назад, — безнадійна це була справа. Він тільки докірливо й іронічно похитав головою, коли йшов.

— І ви такі самі хазяїни, як і всі, — пограбували чоловіка, от і хазяїни!

Белухіна такими розмовами не можна було збентежити, людина недурно читала книжки і жила між людьми. Він бадьоро усміхнувся Голованеві в лице і сказав:

— Який ти несвідомий громадянин, Софроне! Працюєш у нас другий рік, а досі не розумієш: це ж знаряддя виробництва.

— Ну, я й кажу...

— А знаряддя виробництва повинні, розумієш, за наукою, належати пролетаріатові! А ось тобі й пролетаріат стоїть, — бачиш?

І показав Голованеві справжніх живих представників славного класу пролетарів: Задорова, Вершнева та Кузьму Лешого.

У кузні командує Семен Богданенко, справжній з діда-прадіда коваль, рід, що має давню справу в паровозних майстернях. У Семена в кузні військова дисципліна й чистота: усі гладила, молотки й молоти статечно виглядають кожен з призначеного йому місця, долівку заметено, як у хаті в доброї

господині, на горні не розсипано жодного грама вугілля, а з за-
мовниками розмови дуже короткі й ясні:

— Тут тобі не церква — нічого торгуватися.

Семен Богданенко письменний, чисто виголений і ніколи
не лається.

У кузні роботи по горло: і наш реманент, і селянський.
Інші майстерні в цей час майже припинили роботу, тільки Ко-
зир з двома колоністами, як і раніше, порався у своєму коліс-
ному сарайчику: на колеса попит не зменшувався.

Для господарської частини РСІ потрібні були особливі ко-
леса під гумові шини, а таких коліс Козир ніколи не робив. Він
був дуже збентежений цією гримасою цивілізації і щовечора
після роботи журився:

— Не знали ми цих гумових шин. Господь наш Ісус Хри-
стос пішки ходив і апостоли... а тепер люди на залізних шинах
нехай би їздили.

Калина Іванович суворо казав Козиреві:

— А залізниця? А автомобіль? Як потвоєму? Що ж з того,
що твій господь пішки ходив? Виходить, некультурний або,
може, сільський, отакий, як і ти. А може і ходив тому, що голо-
дранець, а якби посадив хто на машину, то й сподобалося б.
А то — «пішки ходив»! Соромно старій людині таке казати.

Козир несміливо усміхався і розгублено шепотів:

— Коли б подивитися, як це під гумові шини, то, може,
з божою поміччю і зробили б. А на скільки ж спиць, господь
його знає?

— Та ти піди до РСІ і подивись. Полічи.

— Господи прости, де мені, старому, знайти таке?

Якось у середині червня Черненко захотів зробити колоні-
стам приємність:

— Я тут де з ким говорив, так до вас балерини приїдуть,
хай хлопці подивляться. У нас в оперному, знаєш, гарні бале-
рини. Ти ввечері їх привези туди.

— Це добре.

— Тільки дивись, народ вони ніжний, а твої бандити ще пе-
реляють їх чимось. Та на чому ти їх довезеш?

— А у нас є екіпаж.

— Бачив я. Не годиться. Ти пришли коней, а екіпаж хай
візьмуть мій, тут запряжуть і — по балерин. Та по дорозі ви-
став охорону, а то ще потраплять кому в лапи: річ спокуслива,

Балерини приїхали пізно ввечері, всю дорогу тремтіли, смі-
шили Антона, який їх заспокоював:

— Та чого ви боїтеся, у вас же й узяти нічого. Це не зима
взимку забрали б шуби.

Наша охорона, яка несподівано виринула з лісу, привела
балерин у такий стан, що після приїзду в колонію їх негайно
треба було напувати валер'янкою.

Танцювали вони дуже неохоче і зовсім не сподобалися хлопцям. Одна, молодша, з чудовою й виразною смуглявою спиною, протягом вечора всю цю спину витратила, щоб виявити зарозумілу й гидливу байдужість до всієї колонії. Друга, старша, поглядала на нас з неприхованим страхом. Її вигляд особливо драгував Антона:

— Ну, скажіть, будь ласка, чи варто було пару коней ганяти до міста й назад, а тоді знову до міста й назад? Я вам таких і пішки приведу скільки хоч з міста.

— Та ті танцювати не будуть! — сміється Задоров.

— Ого! Хіба ж так?

За роялем, який вже прикрасив одну з наших спалень, — Катерина Григорівна. Грає вона поганенько, і музика її не пристосована до балету, а балерини не такі делікатні, щоб якось зам'яти два-три такти. Вони ображено знемагають від варварських помилок і зупинок. Крім того, вони страшенно поспішали на якийсь цікавий вечір.

Поки біля стайні при ліхтарях і під лайливе сичання Антона запрягали коней, балерини страшенно хвилювалися: вони неодмінно спізняться на вечір. Від хвилювання та презирства до цієї колонії, яка провалилася в темряві, до цих принишклих колоністів, до цього зовсім чужого товариства вони нічого навіть не могли сказати, а тільки тихенько стогнали, притулившись одна до одної. Сорока на передку сперечався з приводу якихось посторонків і кричав, що він не поїде. Антін, не соромлячись присутності гостей, відповідав Сороці:

— Ти хто — візник чи балерина? То чого ти танцюєш на передку? Ти не поїдеш? Злазь!

Сорока, нарешті, сіпає віжками. Балерини завмерли і в передсмертному жаху поглядають на карабін, що везить через плече у Сороки. Все-таки рушили. І раптом знову крик Братченка:

— Та що ти, роззяво, наробив? Чи тобі повилазило, чи ти сказився, як ти запрягав? Куди ти Рудого поставив, куди ти Рудого всунув? Перепрягай! Коршака під руку, — скільки разів тобі казав!

Сорока неквапливо знімає гвинтівку і кладе її на ноги балеринам. З фаетона чути тихі звуки стримуваних ридань.

Карабанов за моєю спиною каже:

— Таки пройняло. А я думав, що не пройме. Молодці хлопці!

Через п'ять хвилин екіпаж знову рушає. Ми стримано прикладаємо руки до козирків картузів, без будь-якої, проте, надії дістати привітання у відповідь. Гумові шини застрибали по бруку, але в цей час повз нас мчить навздогін за екіпажем незграбна тіль, розмахує руками й гукає:

— Сійте! Почекайте ж, ради христа! Ой, постійте ж, голубчики!

Сорока здивовано натягає віжки, одна з балерин схоплюється з сидіння.

— От було забув, прости, царице небесна! Дайте ось спиці полічу...

Він нахиляється над колесом, ридання з фаетона чути дужче, і до них приєднується приємне контраalto:

— Ну, заспокойся ж, заспокойся...

Карабанов відштовхнув Козира від колеса:

— Иди ти, діду, к...

Але сам Карабанов не витримує, пирскає і падає в кущ.

Мені теж уривається терпець:

— Рушай, Сороко, досить воловодити! Найнялися, чи що?!

Сорока б'є з розмаху Коршака. Колоністи заливаються відвертим сміхом, під кущем стогне Карабанов, навіть Антін регоче:

— От буде потіха, коли ще й бандити спинять! Тоді неодмінно спізняться на вечір.

Козир розгублено стоїть в юрбі і ніяк не може зрозуміти, які важливі обставини могли перешкодити йому полічити спиці.

За всякими турботами ми й не помітили, як минуло півтора місяця. Завгосп РСІ приїхав до нас хвилина в хвилину.

— Ну, як наші коні?

— Живуть.

— Коли ви їх пришлете?

Антін зблід:

— Як це — «пришлете»? Ого, а хто робитиме?

— Угода, товариші, — сказав завгосп черствим голосом, — угода. А пшеницю коли можна одержати?

— Що ви? Треба ж зібрати та змолотити, пшениця ще на полі.

— А колеса?

— Та, розумієте, наш колісник спиці не полічив, не знає, на скільки спиць робити колеса. І розміри ж...

Завгосп почував себе великим начальством у колонії. Як же, завгосп РСІ!

— Доведеться платити неустойку за угодою. За угодою. І з сьогоднішнього дня, знайте ж, десять фунтів на день, десять фунтів пшениці. Як хочете.

Завгосп поїхав. Братченко сердито випровадив його бігунці і сказав коротко:

— Сволота!

Ми були дуже засмучені. Коні до зарізу потрібні, але не віддавати ж йому весь урожай!

Калина Іванович бурчав:

— Я їм не віддам пшениці, цим паразитам: п'ятнадцять пудів на місяць, а тепер ще й по десять фунтів. Вони там пишуть усе по теорії, а ми, значить, хліб робимо. А потім їм і хліб віддай, і коней віддай. Де хочеш бери, а пшениці я не дам!

Хлопці негативно поставилися до угоди:

— Якщо їм пшеницю віддавати, то хай вона краще на корені всохне. Або нехай забирають пшеницю, а коней нам лишать.

Братченко розв'язав питання більш примирливо:

— Ви можете і пшеницю віддавати, і жито, і картоплю, а коней я не віддам. Хоч лайтеся, хоч не лайтеся, а коней вони не побачать.

Настав липень. У лузі хлопці косили сіно, і Калина Іванович клопотався:

— Погано косять хлопці, не вмюють. Так це ж сіно, а як же з житом буде, просто не знаю. Жита ж сім десятин, та пшениці вісім десятин, та яра, та овес. Що його робити? Треба неодмінно жниварку купувати.

— Що ти, Калино Івановичу? За які гроші купиш жниварку?

— Хоч лобогрійку. Коштувала раніше півтораєста карбованців або двісті.

Увечері він прийшов до мене і приніс пригорщу жита:

— Бачиш, через два дні, ніяк не пізніше, збирати.

Готувалися косити жито косами. Жнива поклали розпочати урочисто, святом першого снопа. В нашій колонії на теплому піску жито вистигало раніше, і це було зручно, щоб влаштувати свято, до якого ми готувалися, як до великого торжества. Запросили багато гостей, наварили смачного обіду, придумали гарний, із значенням ритуал урочистого початку жнив. Уже прикрасили арками і прапорами поле, уже пошили хлопцям нові костюми, але Калина Іванович ходив як не свій.

— Пропав урожай! Доки викосять, висиплеться жито: для ворон працювали.

Але в сараях колоністи гострили коси й припасовували до них грабки, заспокоюючи Калину Івановича:

— Нічого не пропаде, Калино Івановичу, все буде, як у справжніх граків.

Було призначено вісім косарів.

Саме в день свята рано-вранці розбудив мене Антін:

— Там дядько приїхав і жниварку привіз.

— Яку жниварку?

— Привіз таку машину. Здорова, з крилами — жниварка.

Питає: чи не куплять?

— Так ти випровади його. За які ж гроші — ти ж знаєш...

— А він каже: може, проміняють. Він на коня хоче проміняти.

Одягся я і вийшов до стайні. Посеред двору стояла жатна машина, ще не стара, мабуть, для продажу спеціально пофарбована. Навколо неї юрмилися колоністи, і тут-таки люто поглядав на жниварку, і на господаря, і на мене Калина Іванович.

— Що це він, глузувати приїхав, чи що? Хто його сюди притяг?

Господар розпрягав коні. Людина акуратна, з благовидною сивою бородою.

— А чому продаєш? — спитав Бурун.

Господар оглянувся:

— Та сина женити треба. А в мене є жниварка, — друга жниварка, з нас досить, а от коня треба синові дати.

Карабанов зашепотів мені на вухо:

— Бреше. Я цього дядька знаю... Ви не з Сторожового?

— Еге ж, із Сторожового. А ти ж чого тут? А чи ти не Семен Карабан? Панасів синок?

— Та як же! — зрадив Семен. — Так ви ж Омельченко? Мабуть, боїтеся, що відберуть? Еге ж?

— Та воно й те, що відібрати можуть, та й сина женити ж...

— А хіба ваш син досі не в банді?

— Що ви, христос з вами!..

Семен узяв на себе керівництво всією операцією. Він довго розмовляв з господарем біля кінських морд, вони один одному кивали головами, плескали по плечах і ліктях. Семен мав вигляд справжнього господаря, і видно було, що Омельченко ставиться до нього, як до людини тямущої.

Через півгодини Семен відкрив таємну нараду на ганку в Калини Івановича. На нараді були я, Калина Іванович, Карабанов, Бурун, Задоров, Братченко і ще двоє-троє старших колоністів. Решта в цей час стояла навколо жниварки і мовчки дивувалася з того, що на світі у деяких людей є таке механічне щастя.

Семен пояснив, що за жниварку дядько хоче коня, бо в Сторожовому робитимуть облік машин і господар боїться, що заберуть даром, а коня не заберуть, бо він женить сина.

— Може й правда, а може й ні, не наше діло, — сказав Задоров, — а жниварку треба взяти. Сьогодні й у поле пустимо.

— Якого ж ти коня віддаси? — спитав Антін. — Малюк і Бандитка нікуди не годяться. Рудого, чи що, віддаси?

— Та хоч би й Рудого, — сказав Задоров. — Це ж жниварка!

— Рудого? А ти це бач...

Карабанов перебив палкого Антона:

— Ні, Рудого, звичайно, не можна віддавати. Один кінь у колонії, навіщо ж Рудого? Давайте дамо Звіра. Кінь показний і на плем'я ще годиться.

Семен хитро дивиться на Калину Івановича.

Калина Іванович навіть не відповів Семенові. Вибив люльку об сходи́нку, підвівся:

— Ніколи мені з вами дурницями тішитись.

І пішов у свою квартиру.

Семен провів його прищуленим оком і зашепотів:

— Серйозно, Антоне Семеновичу, віддавайте Звіра. Все перемелеться, а жниварка у нас буде.

— Посадять.

— Кого?.. Вас?.. Та ніколи в світі! Жниварка ж дорожка від коня. Нехай РСІ візьме замість Звіра жниварку. Хіба йому не-однаково? Ніяких же збитків, а ми встигнемо з хлібом. Однаково ж від Звіра ніякої користі...

Задоров захоплено зареготав:

— От історія! А й справді!..

Бурун мовчав і, усміхаючись, крутив біля рота житній колосок.

Антін, сяючи очима, сміявся:

— От буде сміху, коли РСІ жниварку в фаєтон запряже... замість Звіра.

Хлопці дивились на мене палаючими очима.

— Ну, вирішуйте, Антоне Семеновичу... вирішуйте, нічого страшного немає. Якщо й посадять, то не більше як на тиждень.

Бурун, нарешті, став серйозний і сказав:

— Хоч як крути, а віддавати жеребця треба. Інакше нас усі дурнями назвуть. І РСІ назве.

Я подивився на Буруна і сказав просто:

— Правда! Виводь, Антоне, жеребця!

Усі кинулися до стайні.

Господареві Звір сподобався. Калина Іванович сіпав мене за рукав і казав пошепки:

— Чи ти сказився? Що, тобі життя набридло? Та хай вони скажуть і колонія, і жито... Чого ти лізеш?

— Облиш, Калино... Однаково. Будемо жати жниваркою.

Через годину господар поїхав із Звіром. А ще через дві години до колонії приїхав Черненко і побачив жниварку.

— О, молодці! Де це ви видрали таке чудо?

Хлопці раптом принишкли, немов перед грозою. Я сумно глянув на Черненка й сказав:

— Випадково пощастило.

Антін плеснув у долоні й підскочив.

— Видрали чи не видрали, товаришу Черненко, а жниварка є. Хочете сьогодні попрацювати?

— На жниварці?

— На жниварці.

— Гарзд, згадаємо колишнє... Ану, давай її перевіримо.

Черненко й хлопці до початку свята морочилися біля жниварки: мастили, чистили, щось припасовували, перевіряли.

На святі після першої урочистої миті Черненко сам сів на жниварку і застрекотів по полю. Карабанов душився сміхом і кричав на все поле:

— От! Господаря зразу видно.

Завгосп РСІ ходив по полю і чіплявся до всіх:

— А що це Звіра не видно? Де Звір?

Антін показував батогом на схід.

— Звір у другій колонії. Там завтра жито жатимуть, хай відпочине.

У лісі накрили столи. За урочистим обідом хлопці посадовили коло себе Черненка, пригощали його пирогами та борщем і розважали розмовами.

— Це ви славно зробили: жниварку.

— Правда ж, добре?

— Добре, добре.

— А що краще, товаришу Черненко, кінь чи жниварка? — стріляє очима по всьому фронту Братченко.

— Ну, це по-різному сказати можна. Дивлячись, який кінь.

— Ну ось, наприклад, коли кінь, як Звір?

Завгосп РСІ опустив ложку і тривожно заворушив вухами. Карабанов раптом пирснув і сховав голову під стіл. За ним у випадку сміху захиталися за столом хлопці. Завгосп зірвався і почав озиратися по лісу, немов допомоги шукав. А Черненко нічого не розуміє:

— Чого це вони? А хіба Звір — поганий кінь?

— Ми проміняли Звіра на жниварку, сьогодні проміняли, — сказав я без усякого сміху.

Завгосп повалився на лаву, а Черненко й рота роззявив. Усі принішкли.

— Проміняли на жниварку? — пробурмотів Черненко і глянув на завгоспа.

Ображений завгосп виліз з-за столу:

— Хлоп'яче нахабство, та й годі. Хуліганство, свавілля...

Черненко раптом радісно усміхнувся:

— Ах, сучі сини! Справді? Що ж із жниваркою робитимемо?

— Ну, що ж, у нас угода: п'ятикратний розмір збитків, — жорстоко пилав завгосп.

— Облиш! — сказав Черненко неприязно. — Ти на таку річ не здатний.

— Я?

— Атож, не здатний, а тому закрий рота. А ось вони здатні. Їм треба жати, то вони знають, що хліб дорожчий від твоїх п'ятикратних, розумієш? А що вони нас з тобою не бояться, то

це теж добре. Одним словом, ми їм жниварку сьогодні даруємо.

Руйнуючи парадні столи і душу завгоспа РСІ, хлопці підкинули Черненка вгору. Коли він, обтрушуючись і регочучи, став, нарешті, на ноги, до нього підійшов Антін і сказав:

— Ну, а Мері й Коршак як же?

— Що — «як же»?

— Йому віддавати? — кивнув Антін на завгоспа.

— А що ж, і віддаси.

— Не віддам, — сказав Антін.

— Віддаси, досить з тебе жниварки! — розсердився Черненко.

Але Антін теж розсердився:

— Забирайте вашу жниварку! На біса ваша жниварка? Що, в неї Карабанова запрягатимемо?

Антін пішов у стайню.

— Ох, і сучий же син! — сказав стурбовано Черненко.

Навколо припишкли. Черненко оглянувся на завгоспа:

— Ускочили ми з тобою в халепу. Ти їм продай якось там на виплат, хай їм біс: добрі хлопці, дарма що бандити. Ходім знайдемо цього чорта вашого сердитого.

Антін у стайні лежав на купі сіна.

— Ну, Антоне, я тобі коней продав.

Антін підвів голову:

— А не дорого?

— Якось заплатите.

— Оце діло, — сказав Антін, — ви розумний чоловік.

— Я теж так гадаю, — усміхнувся Черненко.

— Розумніший від вашого завгоспа.

21. ВРЕДНІ ДІДИ

Літніми вечорами гарно в колонії.

Просторо розкинулося ласкаве небо, край лісу притих у присмерку, силуети соняшників на городах зібралися й відпочивають після пекучого дня, губитися в неясних обрисах вечора холоднуватий і глибокий спуск до озера. У когось на ганку сидять, і чути невиразний гомін, а скільки там людей і яка компанія — ви не розберете.

Настає такий час, коли начебто ще видно, але вже важко розрізнити й впізнавати предмети. В цей час у колонії завжди здається порожньо. Питаєш себе: де ж поділися хлопці? Проїдяться по колонії, і ви побачите їх усіх. Ось у стайні чоловік п'ять радяться коло хомуга, що висить на стіні, у пекарні ціле засідання, — через півгодини буде готовий хліб, і всі люди, причетні до цієї справи, до вечері, до чергування по колонії,

посідали на лавах у чисто прибраній пекарні й тихенько розмовляють. Біля колодязя різні люди випадково зійшлися: той з відром біг по воду, той ішов мимо, а третього спинили тому, що ще вранці він був потрібний: усі забули про воду і згадали про щось інше, може і не найважливіше... Та хіба буває що-небудь неважливе гарного літнього вечора?

Край двору, там, де починається спуск до озера, на поваленій вербі, що давно втратила кору, усілася ціла зграйка, і Митягін розповідає одну свою чудову казку:

— ...Отож вранці приходять люди до церкви, дивляться — нема ні одного попа. Що таке? Куди попи ділися? А сторож і каже: «Тож, мабуть, наших попів чорт носив сьогодні в болото. У нас же четверо попів?» — «Четверо». — «Ну, так воно і є: чотирьох попів за ніч у болото перетягав...»

Хлопці слухають тихенько, очі у них світяться, іноді тільки радісно повискував Тоська: йому не так подобається чорт, як дурний сторож, що цілу ніч дивився і не розібрав, своїх попів чи чужих тягав чорт у болото. Уявляються всі ці однакові, безіменні жирні попи, вся ця морочлива тяжка справа, — подумайте, перетягти їх усіх на плечах у болото! — вся ця глибока байдужість до їхньої долі, така сама байдужість, як буває, коли знищують блощиць.

У кущах колишнього саду чути дзвінкий сміх Олі Воронової, їй відповідає баритонний дражливий голос Буруна, знову сміх, але вже не самої Олі, а цілого дівочого хору, і на галявину вибігає Бурун, притримуючи на голові зім'ятого картуза, а за ним весела барвіста погоня. На галявині спинився зацікавлений Шелапугін і не знав, що йому робити — сміятися чи тікати, бо у нього теж з дівчатами давні рахунки.

Але тихі, задумливі, ліричні вечори не завжди відповідали нашому настроєві. І комори колонії, і селянські льохи, і навіть квартири вихователів не перестали ще бути ареною додаткової діяльності, хоч і не такої продуктивної, як першого року існування нашої колонії. Пропажа окремих речей у колонії взагалі стала рідким явищем. Якщо і з'являвся в колонії новий спеціаліст на такі витівки, він дуже швидко починав розуміти, що йому доведеться мати справу не з завідувачем, а з чималою частиною колективу, а колектив у своїх реакціях бував надзвичайно жорстокий. На початку літа мені насилу вдалося вирвати з рук колоністів одного новенького, якого хлопці спіймали, коли він намагався залізти через вікно до кімнати Катерини Григорівни. Його били з тією сліпою злістю й немилосердністю, на яку здатна тільки юрба. Коли я опинився в цій юрбі, мене з такою ж злістю відкинули вбік, і хтось закричав у запалі:

— Заберіть Антона к чортам!

Улітку до колонії комісія прислала Кузьму Лешого. В нього

кров напевно наполовину була циганська. На смуглявому обличчі Лешого були добре припасовані й наділені чудовим обертальним апаратом величезні чорні очі, і цим очам від природи було дано певне призначення: дивитися за тим, що погано лежить і що можна вкрасти. Всі інші частини тіла Лешого сліпо корилися наказам циганських очей: ноги несли Лешого в той бік, де погано лежала якась річ, руки слухняно простягалися до неї, спина слухняно вигиналася біля якого-небудь природного захисту, вуха напружено прислухалися до кожного шелесту та інших небезпечних звуків. Яку участь брала голова Лешого в усіх цих операціях — не можна сказати. В дальшій історії колонії голова Лешого була достатньою мірою оцінена, але попервах вона всім колоністам здавалася найнепотрібнішою річчю в його організмі.

І горе і сміх були з цим Лешим! Не минало дня, щоб він на чомусь не спіймався: то поцупить з воза, який щойно прибув з міста, кусень сала, то в коморі з-під рук украде жменю цукрупіску, то в товариша з кишені витрусить махорку, то по дорозі з пекарні в кухню з'їсть півхлібини, то у вихователя в квартирі під час ділової розмови візьме столовий ніж. Леший ніколи не користався якимось складним планом або найпростішим інструментом: так уже він був створений, що за найкращий інструмент вважав свої руки. Хлопці пробували його бити, та Леший тільки усміхався:

— Та чого ж там бити мене? Я ж і сам не знаю, як воно так сталося, хоч би й ви були на моєму місці.

Кузьма дуже веселий хлопець. У свої шістнадцять років він уклав великий досвід, багато мандрував, багато бачив, сидів потроху в усіх губернських тюрмах, був письменний, дотепний, надзвичайно спритний і безстрашний у рухах, чудово вмів «садити гопака» і не знав, що таке ніяковість.

За всі ці риси характеру йому багато що прощали колоністи, але все ж його надзвичайна злодійкуватість нам почала набридати. Нарешті він попав у дуже прикру історію, яка надовго прикувала його до ліжка. Яюсьь вночі заліз він у пекарню, і його тяжко побили поліном. Наш пекар, Кость Ветковський, давно вже й багато терпів від постійних нестач хліба при здачі, від зменшеної припічки, від неприємних розмов з Калиною Івановичем. Кость зробив засідку і був задоволений надміру: прямо на його засідку вночі приліз Леший. Уранці Леший прийшов до Катерини Григорівни і попросив допомоги. Розповів, що лазив на дерево рвати шовковицю і ось так подряпався. Катерина Григорівна дуже здивувалася такому кривавому наслідкові звичайного падіння з дерева, але її діло маленьке: перев'язала Лешому обличчя і одвела в спальню, бо без її допомоги він не добрався б. Кость до якогось часу нікому не розповідав про подробиці нічної пригоди в пекарні: він у вільні

години сидів біля ліжка Кузьми і читав йому «Пригоди Тома Сойєра».

Коли Леший одужав, він сам розповів про все, що сталося, і сам перший сміявся з свого нещастя.

Карабанов сказав Лешому:

— Слухай, Кузьмо, коли б мені так не щастило, я давно б кинув красти. Адже так тебе і вб'ють колись.

— Я й сам так думаю, чого це мені не щастить? Це, мабуть, тому, що я не справжній злодій. Треба буде ще разів зо два спробувати, а якщо нічого не вийде, то й кинути. Правда ж, Антоне Семеновичу?

— Разів зо два? — відповів я. — Тоді не треба відкладати, спробуй сьогодні, однак нічого не вийде. Не годишся ти на такі діла.

— Не годжуся?

— Ні. Ось коваль з тебе добрий вийде, Семен Петрович казав.

— Казав?

— Казав. Тільки він ще казав, що ти в кузні два нові гайкорізи поцупив, — мабуть, вони в тебе зараз у кишенях.

Леший почервонів, наскільки могло почервоніти його чорне обличчя.

Карабанов ухопив Лешого за кишеню і зареготав так, як умів реготати тільки Карабанов:

— Ну, звісно ж, у нього! Ось тобі вже перший раз і є — засипався.

— От чорт! — сказав Леший, випорожнюючи кишені.

Ось тільки такі випадки траплялися в нас у колонії. Далеко гірше було з так званим оточенням. Селянські льохи, як і раніше, приваблювали колоністів, але цю справу тепер було удосконалено й приведено в струнку систему. В льохових операціях брали участь тільки старші, малюків не допускали і при найменшій спробі спуститися під землю безжалісно й щиро порушували проти них карні обвинувачення. Старші досягли такої значної кваліфікації, що навіть куркульські язики не сміли обвинувачувати колонію в цій брудній справі. Крім того, я мав усі підстави думати, що оперативний керівник усіх льохових справ — такий знавець, як Митягін.

Митягін ріс злодієм. У колонії він не крав тому, що поважав людей, які жили в колонії, і чудово розумів, що взяти в колонії — значить скривдити хлопців. Але на міських базарах і в селян для Митягіна не було нічого святого. Вночі він часто не бував у колонії, вранці його насилу будили до сніданку. В неділю він завжди пропусився у відпустку і приходив пізно ввечері, іноді в новому картузі або шарфі і завжди з гостинцями, якими частував усіх малюків. Малюки палко любили Митягіна, але він умів приховувати від них свою відверту злодійську філосо-

фію. До мене Митягін ставився, як і раніше, любовно, але про злодійство ми з ним ніколи не говорили. Я знав, що розмови йому допомогти не могли.

Усе-таки Митягін мене дуже непокоїв. Він був розумніший і талановитіший від багатьох колоністів, і тому всі його поважали. Свою злодійську натуру він умів показувати в якомусь дуже принадному вигляді. Навколо нього завжди був штаб із старших хлопців, і цей штаб поводився з митягінською тактовністю, з митягінським визнанням колонії, з повагою до вихователів. Що робила вся ця компанія в темні години, довідатися було важко. Для цього треба було або шпигувати, або випитувати в декого з колоністів, а мені здавалося, що так я зірву розвиток того тону, який з такими труднощами народився.

Якщо я випадково довідувався про ту чи іншу пригоду Митягіна, я відверто громив його на зборах, іноді накладав стягнення, викликав до себе в кабінет і ляв віч-на-віч. Митягін звичайно з ідеально спокійною фізіономією відмовчувався, привітно і приязно усміхався, виходячи, незмінно говорив ласкаво й серйозно:

— На добраніч, Антоне Семеновичу!

Він був одвертим прихильником честі колонії і дуже обурювався, коли хто-небудь «засипався».

— Не розумію, звідки беруться ці дурні? Лізе, куди в нього руки не стоять.

Я передбачав, що з Митягіним доведеться розлучитися. Прикро було визнати своє безсилля, і шкода було Митягіна. Він сам, мабуть, теж вважав, що в колонії йому сидіти нічого, але і йому не хотілося залишати колонію, де в нього завелось чимало приятелів і де всі малюки липли до нього, як мухи до меду.

Найгірше було те, що митягінською філософією почали заражатися такі, здавалося б, стійкі колоністи, як Карабанов, Вершнев, Волохов. У справжній і відвертій опозиції до Митягіна був тільки Белухін. Цікаво, що ворожнеча Митягіна й Белухіна ніколи не набирала форм лайливих сутичок, ніколи вони не билися і навіть не сварились. Белухін відверто казав у спальні, що поки в колонії буде Митягін, у нас не переведуться злодії. Митягін слухав його усміхаючись і відповідав незлосливо:

— Не всім же, Матвію, бути чесними людьми. Якого б дідька варта була твоя чесність, якби злодіїв не було? Ти тільки на мені й заробляєш.

— Як — я на тобі заробляю? Що ти брешеш?

— Та звичайно як. Я ось украду, а ти не вкрадеш, от тобі й слава. А якби ніхто не крав, усі були б однакові. Я так вважаю, що Антонові Семеновичу спеціально треба привозити таких, як я. А то таким, як ти, ніякого ходу не буде.

— Чого ти все брешеш! — казав Белухін. — Адже є такі держави, де злодіїв нема. От Данія, і Швеція, і Швейцарія. Я читав, що там зовсім немає злодіїв.

— Н-н-ну, ц-це б-б-брехня, — втрутився Вершнев, — і т-там к-к-крадуть. А що ж д-доброного, що з-злодіїв н-нема? Зате вони... Д-Данія та Швейцар-р-рія — дрібниця.

— А ми що?

— А м-ми, ось б-бачиш, ось п-п-побачиш, як себе п-п-покажемо, ось р-р-революція, б-бачиш як-ка!..

— Такі, як ви, перші проти революції стоїте, ось що!..

За такі розмови найбільше і найпалкіше сердився Карабанов. Він схоплювався з ліжка, вимахував у повітрі кулаком і люто націлювався чорними очима в добродушне обличчя Белухіна:

— Ти чого тут розкричався? Думаєш, як я з Митягіним зайву булку з'їм, то це шкода для революції? Ви все звикли булками міряти...

— Та що ти мені своєю булкою очі штрикаєш? Не в булці справа, а в тому, що ти, як свиня, ходиш, носом землю риєш.

Під кінець літа діяльність Митягіна та його товаришів у широких масштабах розгорнулася на сусідніх баштанах. У наших краях тоді сіяли багато кавунів та динь, деякі заможні господарі приділяли під них по кілька десятин.

Кавунові справи почалися з окремих наскоків на баштани. Крадіжка з баштана на Україні ніколи не вважалася за карну справу. Тому селянські парубки теж часто вчиняли невеличкі напади на сусідський баштан. Господарі ставилися до таких нападів більш-менш добродушно: на одній десятині баштана можна зібрати близько двадцяти тисяч кавунів, втрата якої-небудь сотні за літо не становила великих збитків. Але все ж серед баштана завжди стояв курінь, і в ньому жив який-небудь старий дід, що не так захищав баштан, як реєстрував непроханих гостей.

Іноді до мене приходив такий дід і скаржився:

— Учора ваші лазили по баштану. То ви їм скажіть, що недобре так робити. Нехай просто приходять до куреня, і чого ж там, завжди можна людину почастивати. Скажи мені, і я тобі найкращий кавун виберу.

Я передав хлопцям дідове прохання. Вони скористалися з нього того ж вечора, але в запропоновану дідом систему внесли деякі корективи: доки в курені з'їдали найкращий кавун, що його вибрав дід, і по-приятельському розмовляли про те, які кавуни були торік і які були того літа, коли японець воював, на території всього баштана хазяйнували нелегальні гості і вже без будь-яких розмов набивали кавунами подоли сорочок, наволочки та мішки. Першого ж вечора, скориставшись люб'язним дідовим запрошенням, Вершнев запропонував Белухіну

піти до діда в гості. Інші колоністи не протестували проти такої переваги. Матвій повернувся з баштана задоволений.

— Слово честі, так це добре: і поговорили, і приємність людині зробили.

Вершнев сидів на лаві і мирно всміхався. У хату зайшов Карбанов.

— Ну що, Матвію, погостював?

— Так, бачиш, Семене, можна жити по-сусідському.

— Тобі добре: ти кавунів наївся, а нам же як?

— Та дивак! Піди й ти до нього.

— От тобі й раз! Як тобі не соромно? Якщо людина запросила, то вже всім і йти. Це по-свинському вийде. Нас шістьдесят чоловік.

Другого дня Вершнев знову запропонував Белухіну йти в гості до діда. Белухін великодушно відмовився: хай ідуть інші.

— Де я там шукатиму інших? Ходімо, або що? Та ти можеш і не їсти кавунів. Посидиш, побалакаєш.

Белухін зміркував, що Вершнев має рацію. Йому навіть сподобалася ідея: піти до діда в гості й показати, що колоністи ходять не задля того, щоб з'їсти кавун.

Але дід зустрів гостей дуже неприязно, і Белухіну нічого не вдалося показати. Навпаки, дід показав їм гвинтівку й сказав:

— Учора ваші проступники, поки ви тут балакали, півбаштана знесли. Хіба ж так можна робити? Ні, з вами, мабуть, треба інакше. Ось я стрілятиму.

Белухін, збентежений, повернувся до колонії і в спальні розкричався. Хлопці реготали, і Митягін сказав:

— Ти що, в адвокати до діда найнявся? Ти вчора по закону з'їв найкращий кавун, чого тобі ще треба? А ми може й ніякого не бачили. Які в діда докази?

Дід до мене більше не приходив. Але з багатьох ознак було видно, що почалася справжня кавунова вакханалія.

Якось уранці я зазирнув до спальні й побачив, що вся підлога в спальні завалена кавуновими шкарлупами. Я накинувся на червоного, когось покарав, зажадав, щоб цього більше не було. Справді, в наступні дні в спальнях було чисто, як завжди.

Тихі, чудові вечори, сповнені дружніх розмов, гарних, ласкавих настроїв і несподівано дзвінкого сміху, переходили в прозорі урочисті ночі.

Над заснулою колонією блукають сни, запахи сосни й чебрецю, пташині шелести та відгомін собачого гавкання в якійсь далекій державі. Я виходжу на ганок. З-за рогу з'являється черговий колоніст-сторож, питає, котра година. Коло його ніг купається в прохолоді і нечутно чалапає плямистий Букет. Можна спокійно йти спати.

Але цей спокій прикривав дуже складні й неспокійні події.

Якось спитав мене Іван Іванович:

— Це ви наказали, щоб коні вільно гуляли по двору цілими ночами? Їх можуть покрасти.

Братченко обурился:

— А що ж, коням то не можна вже й свіжим повітрям по-
дихати?

Через день спитав Калина Іванович:

— Чого це коні в спальні зазирають?

— Як — «зазирають»?

— А ти подивись: як ранок, вони й стоять під вікнами. Чого вони там стоять?

Я перевірів: справді, рано-вранці всі наші коні й віл Гаврюшка, що його нам подарувала як непотрібного і старого господарська частина наросвіти, ставали перед вікнами спалень у куцах бузку та черемхи і нерухомо стояли годинами, певно чекаючи якоїсь приємної для них події.

У спальні я спитав:

— Чого це коні у ваші вікна зазирають?

Опришко підвівся з ліжка, виглянув у вікно, усміхнувся і крикнув комусь:

— Сергію, а піди-но спитай цих ідіотів, чого вони стоять під вікнами?

Під ковдрами гмикали. Митягін, потягаючись, сказав баса:

— Не треба було в колонії таку цікаву худобу заводити, а то вам тепер клопіт...

Я накинувся на Антона:

— Що це за таємні події? Чого це коні стовбичать тут щоранку? Чим їх сюди принаджують?

Белухін відсторонив Антона:

— Не турбуйтеся, Антоне Семеновичу, коням ніякої шкоди не буде. Антін навмисне їх сюди водить, значить, приємність тут має бути.

— Ну, ти замолов уже! — сказав Карабанов. — Та ми вам скажемо. Ви от заборонили шкаралупу кидати на підлогу, а у нас не без того, що в кого-небудь кавун заведеться...

— Як це — «заведеться»?

— Та як? То дід кому подарує, то сільські принесуть...

— Дід подарує? — спитав я докірливо.

— Ну, не дід, то якось інакше. То куди ж шкаралупу дівати? А тут Антін вигнав коней прогулятися. Хлопці й почастивали.

Я вийшов із спальні.

Після обіду Митягін приніс до мене в кабінет величезний кавун:

— Ось покуштуйте, Антоне Семеновичу.

— Де ти дістав? Забирайся із своїм кавуном!.. І взагалі я за вас візьмуся серйозно.

— Кавун цілком чесний і спеціально для вас вибраний. Дідові за цей кавун заплачено готівкою. А за нас, звичайно, взялися давно пора, ми за це не ображаємось.

— Геть і з кавуном і з розмовами!

Через десять хвилин з тим самим кавуном прийшла ціла депутація. На моє здивування, промову виголошував Белухін, перериваючи її після кожного слова сміхом:

— Ці скоти, Антоне Семеновичу, якби ви знали, скільки поїдають кавунів щоночі! Що ж тут критися?.. У самого Волохова... він... це, звичайно, не має значення. Як вони дістають — хай буде на їхній совісті, але безперечно, що й мене частують, розбійники, знайшли, розумієте, в моїй молодій душі дошкульне місце: люблю страшенно кавуни. Навіть і дівчата порцію свою дістають, і Тосьці дають: треба сказати, що в їхніх серцях усе-таки живуть благородні почуття. Ну, а знаємо ж, що ви кавунів не їсте, тільки самі неприємності через ті клятві кавуни маєте. Отож прийміть уже цей скромний дарунок. Я ж людина чесна, не який-небудь Вершнев, ви мені повірте, дідові за цей кавун заплачено може й більше того, скільки в ньому продуктивної людської праці закладено, як каже наука економічної політики.

Скінчивши так, Белухін став раптом серйозний, поклав кавун на мій стіл і скромно відійшов убік.

Непричесаний і, як завжди, обдертий Вершнев виглядав із-за Митягіна.

— П-п-політичної ек-кономії, а не ек-кономічної п-політики.

— Один біс, — сказав Белухін.

Я спитав:

— Чим заплатили дідові?

Карабанов загнув палець:

— Вершнев припаяв до кухлика ручку, Гуд латку поклав на чобіт, а я повартував за нього півночі.

— Уявляю, скільки за ці півночі ви додали до цього кавуна!

— Правда, правда, — сказав Белухін. — Це я можу підтвердити по честі. Ми тепер з цим дідом контакт тримаємо. А ось там, біля лісу, є баштан, то там, правда, такий вредний сидить, завжди стріляє.

— А ти що, теж на баштан почав ходити?

— Ні, я не ходжу, але постріли чую: буває, підеш пройтися...

Я подякував хлопцям за чудовий кавун.

Через кілька днів я побачив і вредного діда. Він прийшов до мене вкрай засмучений.

— Що ж це таке буде? То тягали більше вночі, а то вже й удень порятунку не стало, приходять в обід цілими бандами, хоч плач, — за одним поженешся, а інші по всьому баштану.

Я хлопцям пригрозив, що сам ходитиму допомагати охороні або найму сторожів за рахунок колонії.

Митягін сказав:

— Ви цьому гракові вірте. Не в кавунах справа, а в тому, що пройти не можна повз баштан.

— А чого вам повз баштан ходити? Куди там дорога?

— Яке йому діло, куди ми йдемо? Чого він палить?

Ще через день Белухін мене попередив:

— З тим дідом добром не кінчиться. Здорово хлопці ображаються. Дід уже боїться сам сидіти у курені, з ним ще двоє вартують, і всі з рушницями. А хлопці цього стерпіти не можуть.

Тієї ж ночі колоністи пішли на цей баштан цепом. Мої заняття з військової справи дали користь. Опівночі половина колонії залягла на межі баштана, вперед вислали дозори й розвідку. Коли діди зчинили тривогу, хлопці закричали «ура» і кинулися в атаку. Сторожі відступили в ліс і в паніці забули в курені рушниці. Частина хлопців заходилася реалізувати перемогу, скочуючи кавуни до межі під гірку, інші почали репресії: підпалили величезний курінь.

Один із сторожів прибіг у колонію і розбудив мене. Ми поспішили до місця бою.

Курінь на гірці палахкотів величезним багаттям, і від нього стояла така заграва, немов горіло ціле село. Коли ми підбігли до баштана, на ньому пролунало кілька пострілів. Я побачив колоністів, які залягли в кавунових заростях правильними рядами. Іноді ці рої підводилися на ноги і перебігали до куреня, що горів. Десь на правому фланзі командував Митягін:

— Не лізь прямо, заходь збоку.

— Хто це стріляє? — спитав я у діда.

— Та хто його знає? Там же нікого немає. Мабуть, то гвинтівку хтось забув, мабуть, то гвинтівка сама стріляє.

Діло, власне кажучи, скінчилося. Побачивши мене, хлопці мов крізь землю провалилися. Дід позітхав і пішов додому. Я повернувся до колонії. У спальнях був мертвий спокій. Усі не тільки спали, а навіть хропли: ніколи в житті не чув такого хропіння. Я сказав неголосно:

— Годі дурня валяти, вставайте.

Хропіння припинилося, але всі й далі вперто спали.

— Вставайте, вам кажу.

З подушок попідводилися патлаті голови. Митягін дивився на мене і не пізнавав:

— У чому справа?

Але Карабанов не витримав:

— Та облиш, Митяго, чого там!

Всі мене обступили і почали захоплено розповідати про по-

дубесної ночі. Таранець раптом підскочив, мов ошпарений:

— Там же в курені рушниці!

— Згоріли...

— Дерево згоріло, а то все годиться.

І вилетів із спальні.

Я сказав:

— Може, це все й весело, але все-таки це справжній розбій. Я більше терпіти не можу. Якщо ви хочете робити так і далі, нам буде не по дорозі. Що це таке справді: ні вдень ні вночі немає спокою ні колонії, ні всій окрузі!

Карабанов схопив мене за руку:

— Більше цього не буде. Ми й самі бачимо, що досить. Правда ж, хлопці?

Хлопці загули щось на підтвердження.

— Все це тільки слова,— сказав я.— Попереджаю, що коли такі розбійницькі витівки повторюватимуться, я декого вижену з колонії. Так і знайте, більше говорити не буду.

Другого дня на потерпілій баштан приїхали підводи, зібрали все, що на ньому ще лишилося, і поїхали.

На моєму столі лежали дула та дрібні частини згорілих рушниць.

22. АМПУТАЦІЯ

Хлопці не додержали своєї обіцянки. Ні Карабанов, ні Митягін, ні інші учасники групи не припирили ні походів на баштани, ні нападів на комори та льохи селян. Нарешті вони організували нову, дуже складну справу, яка закінчилась цілою какофонією приемних і неприемних речей.

Якось уночі вони залізли на пасіку Луки Семеновича і потягли два вулики разом з медом і бджолами. Вулики вони принесли в колонію вночі і поставили їх у шевську майстерню, яка в той час не працювала. На радісах влаштували бенкет, в якому брало участь багато колоністів. Уранці можна було скласти точний реєстр учасників,— всі вони ходили по колонії з червоними, розпухлими обличчями. Лешому довелося навіть звернутися по допомогу до Катерини Григорівни.

Викликаний у кабінет Митягін з першого ж слова взяв справу на себе, відмовився назвати учасників і, крім того, здивувався:

— Нічого тут такого немає! Не собі взяли вулики, а принесли до колонії. Якщо ви вважаєте, що в колонії бджільництво не потрібне, можна й віднести.

— Що ж ти віднесеш? Мед з'їли, бджоли пропали.

— Ну, як хочете. Я хотів — як краще.

— Ні, Митягін, найкраще буде, коли ти даси нам спокій... Ти вже доросла людина, зі мною ти ніколи не погодишся, давай розійдемося.

— Я й сам так думаю.

Митягіна треба було випровадити якнайшвидше. Для мене було ясно, з цим рішенням я непростимо загаявся і прогавив процес гниття нашого колективу, що давно вже назначився. Може, нічого особливо злочинного й не було в баштанних справах або в пограбуванні пасіки, але постійна увага колоністів до цих справ, ночі й дні, сповнені все тими самими зусиллями та враженнями, свідчили про те, що розвиток нашого тону цілком спинився, свідчили, отже, про застій. І на тлі цього застою для всякого пильного ока вже ясними стали невибагливі малюнки: розв'язність колоністів, якась спеціальна колоністська вульгарність у ставленні і до колонії, і до справи, надокучливе й пусте зубоскальство, елементи безперечного цинізму. Я бачив, що навіть такі, як Белухін і Задоров, не беручи участі ні в якій кримінальщині, починали втрачати колишній блиск своєї особи, вкривалися окалиною. Наші плани, цікава книжка, політичні питання почали розміщатися в колективі на якихось далеких флангах, уступивши центральне місце безладним і дешевим пригодам та нескінченним розмовам про них. Усе це відбилося і на зовнішньому вигляді колоністів і всієї колонії: розв'язність, неохайний і неглибокий потяг до дотепності, недбало накинутий одяг і прихований бруд по кутках.

Я написав Митягіну випускну посвідку, дав п'ять карбованців на дорогу, — він сказав, що їде до Одеси, — і побажав йому щасливої путі.

— З хлопцями можна попрощатися?

— Будь ласка.

Як вони там прощалися, не знаю. Митягін пішов перед вечором, і проводила його майже вся колонія.

Увечері всі ходили сумні, малюки потьмяніли, і в них зіпсувалися потужні мотори, що надавали їм руху. Карабанов як сів на перекинутий ящик біля комори, так і не вставав з нього до ночі.

До мого кабінету зайшов Леший і сказав:

— А шкода Митягу.

Він довго чекав відповіді, але я нічого не відповів Лешому. Так він і пішов.

Працював я дуже довго. Годині о другій, виходячи з кабінету, помітив світло на горищі стайні. Разбудив Антона і спитав:

— Хто на горищі?

Антін незадоволено ворухнув плечем і неохоче відповів:

— Там Митягін.

— Чого він там сидить?

— А я знаю?

Я зійшов на горище. Навколо стаєнного ліхтаря сиділо кілька хлопців: Карабанов, Волохов, Леший, Приходько, Осадчий. Вони мовчки дивилися на мене. Митягін щось робив у кутку горища, я ледве-ледве помітив його в темряві.

— Ідіть усі в кабінет.

Поки я відмикав двері кабінету, Карабанов наказав:

— Нема чого всім сюди збиратися. Піду я й Митягін.

Я не протестував.

Увійшли. Карабанов недбало розсівся на дивані. Митягін спинився в кутку біля дверей.

— Ти чого повернувся до колонії?

— Була одна справа.

— Яка справа?

— Наша одна справа.

Карабанов дивився на мене пильним гострим поглядом. Він раптом увесь напружився і гнучким, зміїним рухом нахилився над моїм столом, наблизивши свої палючі очі прямо до моїх окулярів:

— Знаєте що, Антоне Семеновичу? Знаєте, що я вам скажу?

Піду і я разом з Митягою.

— Яку ви справу затівали на горищі?

— Справа, правду кажучи, пуста, але для колонії однаково непідхожа. А я піду з Митягою. Якщо ми вам не підходимо, що ж, підемо шукати свого щастя. Може, у вас будуть кращі колоністи.

Він завжди трохи кокетував і тепер удавав ображеного, мабуть сподіваючись, що я засоромлюся власної жорстокості й залишу Митягіна в колонії.

Я подивився Карабанову в очі і ще раз спитав:

— На яку справу ви збиралися?

Карабанов нічого не відповів і запитливо подивився на Митягіна.

Я вийшов з-за столу і сказав Карабанову:

— Револьвер у тебе є?

— Нема, — відповів він твердо.

— Покажи кишені.

— Невже обшукуватимете, Антоне Семеновичу?

— Покажи кишені.

— Натє, дивіться! — закричав Карабанов майже в істеричі і вивернув усі кишені в штанах і в тужурці, висипаючи на підлогу махорку й крихти житнього хліба.

Я підійшов до Митягіна:

— Покажи кишені.

Митягін незграбно поліз по кишнях. Витягнув гаманець, низку ключів та відмичок, ніяково всміхнувся і сказав:

— Більше нічого нема.

Я просунув руку за пояс його штанів і дістав звідти браунінг середнього розміру. В обоймі було три набої.

— Чий?

— Це мій револьвер, — сказав Карабанов.

— Чого ж ти брехав, що у тебе нічого нема? Ех, ви... Ну, що ж? Забирайтеся з колонії к бісу і негайно, щоб тут і духу вашого не лишилося! Розумієте?

Я сів до стола, написав Карабанову посвідку. Він мовчки взяв папірець, презирливо подивився на п'ять карбованців, що я йому давав, і сказав:

— Обійдемося. Прощайте.

Він судорожно подав мені руку і міцно, до болю стиснув мої пальці, щось хотів сказати, потім раптом кинувся до дверей і зник у їх нічному просвіті. Митягін не подав руки і не сказав прощального слова. Він розгонисто загорнув поли кліфта і нечутно, злодійською ходою почвалав за Карабановим.

Я вийшов на ганок. Біля ганку зібрався натовп хлопців. Леший бігом кинувся за ними, що пішли, але добіг тільки до узлісся і повернувся. Антін стояв на верхній сходинці і щось мугикав. Белухін раптом порушив тишу:

— Так. Ну що ж, я визнаю, що це зроблено правильно.

— Може й правильно, — сказав Вершнева, — т-т-тільки все-т-т-таки шк-кода.

— Кого шкода? — спитав я.

— Та ось С-се-мена з-з-з Митягою. А хіба в-в-вам не шк-кода?

— Мені тебе шкода, Колько.

Я пішов до своєї кімнати і чув, як Белухін переконував Вершнева:

— Ти дурний, ти нічого не розумієш, книжки для тебе без користі проходять.

Два дні нічого не було чути про тих, що пішли. Я за Карабанова мало турбувався: у нього батько в Сторожовому. Поблукає по місту з тиждень і піде до батька. А щодо долі Митягіна у мене сумнівів не було. Ще з рік погуляє на вулиці, посидить кілька разів у тюрмах, піймається на чомусь серйозному, вишлють його до іншого міста, а років через п'ять-шість неодмінно або свої заріжуть, або розстріляють за вироком суду. Іншого шляху для нього не призначено. А може й Карабанова зіб'є. Збили ж його раніше, пішов же він на збройний грабіж.

Через два дні в колонії почали шептатися:

— Кажуть, Семен з Митягою грабують на шляху. Пограбували вчора м'ясників з Решетилівки.

— Хто каже?

— Молочниця в Осипових була, так казала, що Семен і Митягін.

Колоністи по кутках шушукались і замовкали, коли до них підходили. Старші поглядали спідлоба, не хотіли ні читати, ні розмовляти, вечорами сідали по двоє, по троє і нечутно й скупі перекидалися словами.

Вихователі намагалися не говорити зі мною про тих, що пішли. Тільки Лідочка якось сказала:

— Але ж шкода хлопців?

— Давайте, Лідочко, домовимося, — відповів я. — Ви будете тішитися жалощами без моєї участі.

— Ну й не треба! — образилася Лідія Петрівна.

Днів через п'ять я повертався з міста кабриолетом. Рудий, підготований на літній благодаті, охоче біг риссю додому. Поруч зі мною сидів Антін і, низько схиливши голову; про щось думав. Ми звикли до нашого безлюдного шляху і не сподівалися вже на ньому нічого цікавого.

Раптом Антін сказав:

— Дивіться, то не наші хлопці? О! Та то ж Семен з Митягіним.

Попереду на безлюдному шосе маячили дві постаті.

Тільки гострі Антонові очі могли так точно визначити, що це був Митягін з товаришем. Рудий швидко мчав нас назустріч їм. Антін занепокоївся і поглядав на мою кобуру.

— А ви все-таки перекладіть нагана в кишеню, щоб ближче був.

— Не мели дурниць.

— Ну, як хочете.

Антін натягнув віжки.

— От добре, що ми вас побачили, — сказав Семен. — Тоді, знаєте, попросилися якось не по-доброму.

Митягін усміхнувся, як завжди, привітно.

— Що ви тут робите?

— Ми хочемо з вами побачитися. Ви ж сказали, щоб у колонії духу нашого не було, то ми туди й не пішли.

— Чому ти не поїхав до Одеси? — спитав я в Митягіна.

— Та поки що й тут жити можна, а на зиму в Одесу.

— Працювати не будеш?

— Подивимось, як воно вийде, — сказав Митягін. — Ми на вас не образилися, Антоне Семеновичу, ви не думайте, що на вас образилися. У кожного свій шлях.

Семен саяв одвертою радістю.

— Ти з Митягіним будеш?

— Я ще не знаю. Тягну його: ходімо до старого, до батька мого, а він маніриться.

— Та батько ж його грак, чого я там не бачив?

Вони провели мене до повороту в колонію.

— Ви ж нас лихом не згадуйте, — сказав Семен, прощаючись. — Ех, давайте з вами поцілуємося!

Митягін засміявся:

— Ох, і ніжна ти тварина, Семене, не буде з тебе пуття.

— А ти кращий? — спитав Семен.

Вони обидва зареготали на весь ліс, помахали картузами, і ми розійшлися врізнобіч.

23. СОРТОВЕ НАСІННЯ

Наприкінці осені в колонії настав похмурий період — найпохмуриший за всю нашу історію. Вигнання Карабанова й Митягіна було дуже тяжкою операцією. Виключення «найбільш грубих хлопців», які мали до того часу великий вплив у колонії, позбавило колоністів правильної орієнтації.

І Карабанов, і Митягін були чудові працівники. Карабанов у роботі вмів розмахнутися широко й пристрасно, вмів знаходити в роботі радість й інших запалити нею. У нього з-під рук буквально розсипалися іскри енергії та натхнення. На ледачих і млявих він тільки зрідка гримав, і цього було досить, щоб засоромити навіть найбільшого ледаря. Митягін у роботі чудово доповнював Карабанова. Його рухи були м'які й скрадливі, справжні злодійські рухи, але все в нього виходило до ладу, вдало й добродушно-весело. До життя колонії вони обидва ставилися дуже чуйно й енергійно реагували на всяке подразнення, на кожну злобу колонійського дня.

Коли вони пішли, в колонії раптом стало нудно й сіро. Вершнев ще більше заглибився в книжки. Белухін жартував якийсь надто серйозно й саркастично, а Волохов, Приходько, Осадчий стали надміру серйозні й чемні, малюки нудилися й таїлися, вся колонійська маса враз стала ніби дорослим товариством. Увечері важко було зібрати бадьору компанію: у кожного знаходилися власні справи. Тільки Задоров не зрадив своєї життєрадісності і не сховав своєї гарної щирої усмішки, однак ніхто не хотів поділити його жвавості, і він усміхався на самоті, сидючи над книжкою або над моделлю парової машини, яку почав робити ще весною.

Цьому занепадові сприяли і наші невдачі в сільському господарстві. Калина Іванович був поганий агроном, мав найдикіші уявлення про сівозміну та про техніку сівозмін, а до того ж і поля ми одержали від селян страшенно засмічені й виснажені. Тому, незважаючи на грандіозну роботу, яку провели колоністи влітку та восени, наш урожай визначався ганебними цифрами. В озимій пшениці було більше бур'яну, ніж пшениці, ярина мала жалюгідний вигляд, ще гірше було з буряками та картоплею.

І по виховательських квартирах панувала така сама депресія.

Може, ми просто втомилися, адже від початку існування ко-

лонії ніхто з нас не мав відпустки. Але самі вихователі не скаржилися на втому. Відновилися давні балачки про безнадійність нашої роботи, про те, що соцвих з «такими» хлопцями неможливий, що це марна витрата душі й енергії.

— Облишити все це треба, — сказав Іван Іванович. — Ось був Карабанов, яким ми навіть пишалися, а довелося прогнати. Ніякої особливої надії нема і на Волохова, і на Вершнева, і на Осадного, і на Таранця, і на багатьох інших. Хіба варто лише для одного Белухіна тримати колонію?

Катерина Григорівна — і та зрадила наш оптимізм, який раніше робив її моєю найпершою помічницею й другом. Вона зсувала брови у пильному роздумі, і наслідки роздуму були в неї дивні, несподівані для мене:

— Ви знаєте що? А може, ми робимо якусь страшну помилку: нема зовсім колективу, розумієте, ніякого колективу, а ми все говоримо про колектив, ми самі себе просто загіпнотизували власною мрією про колектив.

— Стривайте, — спиняв її я, — як «нема колективу»? А шістьдесят колоністів, їх робота, життя, дружба?

— Це знаєте що? Це гра цікава, може, талановита гра. Ми нею захопилися і хлопців захопили, але це на час. Здається, вже гра набридла, усім стало нудно, скоро зовсім кинуть, усе обернеться на звичайний невдалий дитячий будинок.

— Коли одна гра набридає, починають грати в іншу, — намагалася піднести зіпсований настрій Лідія Петрівна.

Ми засміялися сумно, але я й не думав здаватися:

— Звичайна інтелігентська легкодухість у вас, Катерино Григорівно, звичайне ниття. Не можна робити ніякого висновку з ваших настроїв, вони у вас випадкові. Вам страшенно хотілося б, щоб ми перемогли і Митягіна, й Карабанова. Так завжди нічим не виправданий максималізм, каприз, жадібність згодом переходять у стогнання й опускання рук. Або все, або нічого, — звичайна припадочна філософія.

Усе це я казав, переборюючи в собі, може, ту самісіньку інтелігентську легкодухість. Іноді й мені впадали в голову жалюгідні думки: треба кинути, не вартий Белухін або Задоров тих жертв, які приносяться колонії; спадало на думку, що ми вже втомилися і тому успіх неможливий.

Але стара звичка до мовчазного, терплячого напруження мене не кидала. Я намагався в присутності колоністів і вихователів бути енергійним і впевненим, нападав на легкодухих педагогів, старався переконати їх, що лихо тимчасове, що все забудеться. Я схилився перед тією величезною витриманістю і дисципліною, що їх виявили наші вихователі в той тяжкий час.

Вони, як і раніше, завжди були на місці хвилини в хвилину, завжди були діяльні і сприймали кожний неправильний тон

у колонії, на чергування виходили за заведеною у нас чудовою традицією в найкращому своєму вбранні, підібрані й причепурені.

Колонія йшла вперед без усмішок і радості, але йшла з добрим, чистим ритмом, як налагоджена, справна машина. Я помітив і позитивні наслідки моєї розправи з двома колоністами: зовсім припинилися наскоки на село, стали неможливими льохові й баштанні операції. Я удавав, що не помічаю пригніченого настрою колоністів, що в новій дисциплінованості і лояльному ставленні до селян нічого особливого нема, що все взагалі йде, як і раніше, і що все, як і раніше, йде вперед.

У колонії знайшлося багато нової, важливої роботи. Ми почали будувати оранжерею в другій колонії, почали прокладати доріжки і вирівнювати двори після ліквідації трепківських руїн, будували огорожі й арки, розпочали споруджувати міст через Коломак у найвужчому його місці, в кузні робили залізні ліжка для колоністів, лагодили сільськогосподарський реманент і гарячково поспішали закінчити ремонт будинків у другій колонії. Я свідомо навалював на колонію все нову й нову роботу, і, як і раніше, вимагав від усього колонійського товариства тієї самої точності й чіткості в роботі.

Не знаю чому, мабуть, з невідомого мені педагогічного інстинкту, я накинувся на військові навчання.

Уже й раніше я проводив з колоністами навчання з фізкультури та військової справи. Я ніколи не був фахівцем-фізкультурником, а у нас не було коштів, щоб запросити такого фахівця. Я знав тільки військовий стрій і військову гімнастику, знав тільки те, що стосується бойової дільниці роти. Без будь-яких роздумів і без жодної педагогічної судороги я зацікавив хлопців цими корисними вправами.

Колоністи взялися до такого діла охоче. Після роботи ми щодня годину або й дві всією колонією навчалися на нашому плацу — просторому квадратному подвір'ї. В міру того як зростали наші знання, ми розширювали поле діяльності. На початок зими наші цепи робили дуже цікаві й складні військові рухи по всій території нашої хутірської групи. Ми красиво й методично правильно наступали на окремі об'єкти — хати й клуні. Наступи ці закінчувалися атакою в штики і панікою, яка охоплювала вразливі душі господарів та господинь. Причайвшись за білосніжними стінами і почувши наші войовничі вигуки, мешканці вибігали надвір, поспішно замикали комори та сараї і розпиналися на дверях, ревниво зляканими очима поглядаючи на струнку цепі колоністів.

Хлопцям усе це дуже сподобалося, і незабаром у нас з'явилися справжні рушніці, бо нас радо прийняли до лав Всеобучу, штучно ігноруючи наше правопорушницьке минуле.

Під час занять я був вимогливий і невідкупний, як справжній командир; хлопці й до цього ставилися дуже схвально. Так у нас було покладено початок тієї військової гри, яка згодом зробилася одним з основних мотивів нашої музики.

Я насамперед помітив добрий вплив правильної військової виправки. Зовсім змінилася зовнішність колоніста: він став стрункіший і тонший, перестав валитися на стіл і на стіну, міг спокійно й вільно-стояти без підпорок. Уже новенький колоніст почав помітно відрізнятися від старого. І хода хлопців стала впевненіша й пружніша, а голову вони почали носити вище, забули звичку засувати руки в кишені.

У своєму захопленні військовим строем колоністи багато чого додали й придумали самі, використовуючи свої природні хлоп'ячі симпатії до морського й бойового побуту. В цей саме час було введено в колонії правило: на кожен наказ як знак ствердження і згоди відповідати словом «єсть», підкреслюючи цю чудову відповідь піонерським салютом. В цей час з'явилися в колонії і сурми.

До того часу сигнали ми подавали дзвоном, що залишився ще від старої колонії. Тепер ми купили два корнети, і кілька колоністів щодня ходили до міста вчитися у капельмейстера грати на корнетах по нотах. Потім було написано сигнали на кожен випадок колонійського життя, і до зими ми зняли дзвін. На ганок мого кабінету виходив тепер сурмач і кидав у колоною красиві повнокровні звуки сигналу.

У вечірній тиші особливо хвилююче лунають звуки корнета над колонією, над озером, над хутірськими стріхами. Хто-небудь у відчинене вікно спальні проспівав той самий сигнал молодим, дзвінким тенором, хто-небудь раптом заграє на роялі.

Коли в народвіті дізналися про наші військові захоплення, слово «казарма» надовго стало нашим прізвиськом. Байдуже, мені і так завдавали багато прикростей, зважати ще на одну маленьку прикрість не хотілося. Та й ніколи було.

Ще в серпні я привіз з дослідної станції двоє поросят. Це були справжні «англійці», і тому вони дорогою страшенно протестували проти переселення в колонію і весь час провалювалися в якусь дірку у возі. Поросята обурювалися до істерики і сердили Антона.

— Мало й так мороки, то ще поросят придумали...

«Англійців» відвезли в другу колонію, а охочих доглядати їх з малюків знайшлося більше ніж досить. У цей час у другій колонії жило близько двадцяти хлопців, і жив там же вихователь, досить нікчемна людина, з чудним прізвиськом Родимчик. Великий будинок, який у нас називався літерою А, було вже закінчено, він призначався під майстерні й класи, а тепер у ньому тимчасово розмістився хлопці. Було закінчено й інші будинки та флігелі. Залишалося ще багато роботи у величезному

двоповерховому ампірі, який призначався під спальні. У сараюх, у стайнях, у коморах щодня прибивали нові дошки, штукатурили стіни, навішували двері.

Сільське господарство дістало сильну підмогу. Ми запросили агронома, і по ланах колонії заходив Едуард Миколайович Шере, істота просто незрозуміла для незвичного колоністського ока. Кожному було ясно, що виростили Шере з якогось особливого сортового насіння і поливали його не благодатні дощі, а фабрична есенція, спеціально для таких Шере винайдена.

На протилежність Калині Івановичу, Шере ніколи нічим не обурювався і не захоплювався, завжди був настроєний рівно і трошечки весело. До всіх колоністів, навіть до Галатенка, він звертався на «ви», ніколи не підвищував голосу, але й дружби ні з ким не заводив. Хлопців дуже вразило, коли у відповідь на грубу відмову Приходька: «Чого я там не бачив на смородині? Я не хочу працювати на смородині!» — Шере привітно й приязно здивувався, без пози й гри:

— Ах, ви не хочете? В такому разі скажіть ваше прізвище, щоб яось я випадково не призначив вас на яку-небудь роботу.

— Я — куди завгодно, тільки не на смородину.

— Ви не турбуйтеся, я без вас обійдуся, знаєте, а ви десь в іншому місці роботу знайдете.

— Та чому?

— Будь ласка, скажіть ваше прізвище, мені ніколи розводити зайві балачки.

Бандитська краса Приходька вмить зів'яла. Здвигнув Приходько зневажливо плечима й подався на смородину, яка тільки хвилину тому так кричущо суперечила його призначенню в світі.

Шере був порівняно молодий, а проте вмів захоплювати колоністів своєю постійною впевненістю і нелюдською працездатністю. Колоністам здавалося, що Шере ніколи не лягає спати. Прокидається колонія, а Едуард Миколайович уже міряє поле довгими, трохи незграбними, як у породистого молодого пса, ногами. Грають сигнал спати, а Шере в свинарні про щось домовляється з теслярем. Удень Шере одночасно можна було бачити і в стайні, і на споруджуваній оранжереї, і по дорозі до міста, і на вивезенні гною на поле; принаймні в усіх було враження, що все це відбувається одночасно, так швидко носили Шере його чудові ноги.

У стайні Шере другого ж дня посварився з Антоном. Антін не міг зрозуміти й відчутти, як це можна до такої живої й симпатичної істоти, як кінь, ставитися так математично, як це напалежливо рекомендував Едуард Миколайович.

— Що це він вигадує? Важити? Бачили таке, щоб сіно важити? Каже, ось тобі норма: і не менше і не більше. І норма

якась дурна — всього потроху. Коні подохнуть, то я відповідалиму? А робити, каже, по годинах. І зошит придумав: записуй, скільки годин робили.

Шере не злякався Антона, коли той за звичкою закричав, що не дасть Коршака, бо Коршак, за Антоновими проектами, мав через день здійснити якісь особливі подвиги. Едуард Миколайович сам увійшов до стайні, сам вивів і запряг Коршака і навіть не глянув на заціпенілого від такої ганьби Братченка. Антін надувся, жбурнув батіг у куток стайні й пішов. Коли він надвечір все-таки зазирнув до стайні, він побачив, що там господарюють Орлов і Бублик. Антін глибоко образився і подався до мене просити відставку, але посеред двору на нього налетів з папірцем, у руках Шере і, наче й не було нічого, чемно схилився над ображеним обличчям старшого конюха:

— Слухайте, ваше прізвище, здається, Братченко? Ось для вас план на цей тиждень. Бачите, тут точно зазначено, що має робити кожен кінь в той чи інший день, коли виїздити та інше. Бачите, ось тут написано, який кінь черговий для поїздки до міста, а який вихідний. Ви розгляньте з вашими товаришами і завтра скажете мені, які ви вважаєте за потрібне зробити зміни.

Антін здивовано взяв аркуш паперу і почвалав на стайню.

Другого дня ввечері можна було бачити кучеряву чуприну Антона і стрижену під машинку гостру голову Шере, які схилилися над моїм столом за важливою справою. Я працював за креслярським столиком, але хвилинами прислухався до їхньої розмови.

— Це ви правильно зауважили. Добре, хай у середу в плузі ходять Рудий і Бандитка...

— ...Малюк буряків не їстиме, у нього зубів...

— Це нічого, знаєте, можна дрібніше нарізати, ви спробуйте...

— ...Ну, а коли ще кому треба до міста?

— Пішки пройдеться. Або хай найме на селі. Нас з вами це не стосується.

— Ого! — сказав Антін. — Це правильно.

Слід правду сказати, транспортну потребу дуже мало задовольняв один черговий кінь. Калина Іванович нічого не міг вдіяти з Шере, бо той збив його натхненну господарську логіку спокійно-холодною відповіддю:

— Мене зовсім не обходить ваша транспортна потреба. Возіть ваші продукти на чому хочете або купіть собі коня. У мене шістдесят десятин. Я буду вам дуже вдячний, якщо ви про це більше не говоритимете.

Калина Іванович бахнув кулаком по столу й закричав:

— Якщо мені треба, я й сам запряжу!

Шере щось записував у блокнот і навіть не подивився на сердитого Калину Івановича. Через годину, виходячи з кабінету, він попередив мене:

— Якщо план роботи коней буде порушено без моєї згоди, я того ж дня виїжджаю з колонії.

Я негайно послав по Калину Івановича і сказав йому:

— Ну його к бісу, не зв'язуйся з ним.

— Та як же я буду з однією конячкою: і до міста ж поїхати треба, і води навозити, і дров підвезти, і продукти в другу колонію...

— Щось придумаємо.

І придумали.

І нові люди, і нові турботи, і друга колонія, і нікчемний Родимчик у другій колонії, і нова постать підібраного колоніста, і колишня бідність, і зростаюче багатство — усе це багатобарвне море нашого життя непомітно для мене самого прикрило останні залишки пригніченості та сірої нудьги. Відтоді я тільки сміятися став рідше, і навіть внутрішня жива радість уже не в силі помітно зменшити зовнішню суворість, яку, наче маску, наділи на мене події та настрої кінця 1922 року. Маска ця не завдавала мені страждань, я її майже не помічав, але колоністи завжди її бачили. Може, вони й знали, що це маска, але у них все-таки з'явився щодо мене тон трохи надмірної пошани, невеликої скутості, може і деякої боязні, не можу цього точно назвати. Та зате я завжди бачив, як вони радісно розцвітали і особливо широко й душевно наближалися до мене, коли траплялося повеселитися з ними, пограти або поваляти дурня, просто, обнявшись, походити по коридору.

А в колонії усяка суворість і всяка непотрібна серйозність зникли. Коли все це змінилося й налагодилося, ніхто не встиг помітити. Як і раніше, навколо лунали сміх і жарти, як і раніше, всі були невичерпні на гумор та енергію, тільки тепер усе це прикрашала цілковита відсутність будь-якої розпущеності й недоладних, млявих рухів.

Калина Іванович знайшов-таки вихід з транспортних труднощів. Для вола Гаврюшки, на якого Шере не претендував, — бо яка ж користь з одного вола? — зробили одинарне ярмо, і він возив воду, дрова і взагалі перевозив усе, що треба, в дворі. А якось чудового квітневого вечора вся колонія аж заходилася сміхом, чого давно вже не було: Антін виїжджав у кабріолеті до міста по якийсь пакунок і в кабріолет запряг Гаврюшку.

— Там тебе арештують, — сказав я Антонові.

— Хай спробують, — відповів Антін, — тепер усі рівні. Чим Гаврюшка гірший за коня?.. Теж трудащій.

Гаврюшка, аніскільки не бентежачись, потягнув кабріолет до міста.

24. ХОДІННЯ СЕМЕНА ПО МУКАХ

Шере повів справу енергійно. Весняну сівбу він провадив за шестипільним планом, зумів зробити цей план живою подією в колонії. На полі, в стайні, в свинарнику, в спальні, просто на дорозі або коло перевозу, в моєму кабінеті і в ідальні навколо нього завжди організовувалась нова сільськогосподарська практика. Хлопці не завжди без перелічень приймали його розпорядження, і Шере ніколи не відмовлявся вислухати ділові зауваження, іноді привітно й сухо, дуже скупими словами наводив свої аргументи і закінчував безапеляційно:

— Робіть так, як я вам кажу.

Він, як і раніше, цілий день напружено і в той же час неметушливо працював, як і раніше, за ним важко було поспіти, і в той же час він умів терпляче простояти біля кормушки дві-три години або п'ять годин проходити за сівалкою, без кінця краю міг, через кожні десять хвилин, забігати до свинарника й приставати, як смола, до свинарів з чемними, але надокучливими запитаннями:

— О котрій годині ви давали поросяткам висівки? Ви не забули записати? Ви записуєте так, як я вам показував? Ви приготували все, щоб купати?

Захоплено, але стримано ставилися колоністи до Шере, вони були певні, що «наш Шере» тільки тому такий хороший, що він наш, що в усякому іншому місці він був би не такий чудовий. Це захоплення виявлялося у мовчазному визнанні його авторитету і в нескінченних розмовах про його слова, звички, цілковиту незворушність та про його знання.

Я не дивувався цій симпатії. Я вже знав, що хлопці не справджують інтелігентського переконання, ніби діти можуть любити й цінити тільки таку людину, яка до них ставиться любовно, яка їх пестить. Я пересвідчився давно, що найбільшу пошану і найбільшу любов діти, принаймні такі діти, які були в колонії, виявляють до інших типів людей. Те, що ми називаємо високою кваліфікацією, впевнене й чітке знання, уміння, майстерність, золоті руки, небалакучість і цілковита відсутність фрази, постійна готовність працювати — ось що захоплює дітей найбільше.

Ви можете бути з ними надзвичайно сухі, вимогливі до краю, ви можете не помічати їх, коли вони стовбичать у вас під рукою, можете навіть байдуже ставитися до їхньої симпатії, та якщо ви відзначаєтесь своєю роботою, знаннями, удачею, то спокійно не озирайтеся: вони всі на вашому боці, і вони не зрадять. Однаково, в чому виявляються ці ваші здібності,

однаково, хто ви такий: столяр, агроном, коваль, учитель, машиніст.

І навпаки, хоч би які ви були ласкаві, цікаві в розмові, добрі й привітні, хоч би які ви були симпатичні в побуті та на відпочинку, якщо у вашій роботі весь час невдачі й провали, якщо на кожному кроці видно, що ви своєї справи не знаєте, коли все у вас кінчається браком або пшиком, — ніколи ви нічого не заслужите, крім зневаги, іноді поблажливої й іронічної, іноді гнівною й нищівно ворожою, іноді настирливо шельмуючої.

Якось у спальні в дівчат пічник ставив грубу. Замовили йому круглу утермарківську. Пічник зайшов до нас мимохідь, протовкся в колонії день, у когось полагодив плиту, поправив стіну в стайні. У нього був кумедний вигляд: увесь кругленький, облізлий і водночас увесь осяйний і солодкий. Він сипав примовками й слівцями, і з його слів виходило, що пічника, рівно-го йому, немає в світі.

Колоністи ходили за ним юрбою, дуже недовірливо ставилися до його розповідей і сприймали їх часто не з тією реакцією, якої він сподівався.

— Тамочки, дітки, були, звичайно, пічники і старші за мене, але граф нікого не хотів визнавати. «Покличте, — каже, — братці, Артемія. Цей уже як складе грубу, то буде груба». Воно, звісно, я молодий був пічник, а груба в графському домі, самі розумієте... Бувало, глянеш на грубу, значить, а граф і каже: «Ти, Артемію, вже постарайся...»

— Ну, і виходило що-небудь? — питають колоністи.

— Ну, аякже: граф завжди подивиться...

Артемія поважно задирає облізу голову і вдіє з себе графа, який оглядає грубу, складену Артемієм. Хлопці не витримують і заходяться реготом: надто вже Артемію мало схожий на графа.

Утермарківку Артемію розпочав урочистими і спеціальними розмовами, згадав з цього приводу всі утермарківські груби, і добрі, що він складав, і нікудишні, складені іншими пічниками. При цьому він, не церемонячись, розкривав таємниці свого мистецтва і перелічував усі труднощі роботи над утермарківською грубою:

— Найголовніше тут — радіус провести правильно. Інший не може з радіусом працювати.

Хлопці, як на прощу, ходили до дівчачої спальні і, притихши, стежили, як Артемію «проводить радіусом».

Артемію багато торохтів, поки складав фундамент. Коли ж дійшлося до самої груби, в його рухах з'явилася деяка непевність, і язик спинився.

Я зайшов подивитися на роботу Артемія. Колоністи розступилися і зацікавлено поглядали на мене. Я похитав головою:

— Чого це вона така черевата?

— Черевата? — спитав Артемій.— Ні, не черевата, це вона показується, бо не закінчена, а потім буде як слід.

Здоров прищулив око і подивився на грубу:

— А у графа теж так «показувалося»?

Артемій не зрозумів іронії:

— Ну, аякже, це вже всяка груба, поки не скінчена. От і ти, наприклад...

Через три дні Артемій покликав мене приймати грубу. В спальні зібралася вся колонія. Артемій тупцював навколо груби і задирав голову. Груба стояла посеред кімнати, випираючи на всі сторони кривими боками, і... раптом завалилася, загриміла, засипала кімнату цеглою, сховала нас одне від одного, але не могла сховати вибухлого в ту ж секунду реготу, стогонів і вереску. Багатьох ударило цеглинами, але ніхто не спроможний був відчутти болю. Реготали і в спальні і, вибігши з спальні, у коридорах і надворі, аж корчилися від сміху. Я вивабрався з руїн і в сусідній кімнаті наткнувся на Буруна, який тримав Артемія за комір і вже замірявся кулаком проти його засміченої лисини.

Артемія прогнали, але його ім'я надовго зробилося синонімом цілковитого неука, хвалька й «партача». Казали:

— Та що це за людина?

— Артемій, хіба не видно!

Шере в очах колоністів ніяк не був схожий на Артемія, і тому в колонії його супроводило загальне визнання, і робота в сільському господарстві пішла в нас успішно і вдало. У Шере були ще й додаткові здібності: він умів знайти безгосподарне майно, обернутися з векселем, взагалі кредитнутися, тому в колонії почали з'являтися новенькі коренерізки, сівалки, буккери, кабани і навіть корови. Три корови, подумайте! Десь поблизу запахло молоком.

У колонії почалося справжнє захоплення сільським господарством. Тільки хлопці, які дечого навчилися в майстернях, не поривалися в поле. На майданчику, за кузнею, Шере викопав парники, і столярня робила для них рами. У другій колонії готувалися парники велетенських розмірів.

У самому розпалі сільськогосподарської ажитациї, на початку лютого до колонії зайшов Карабанов. Хлопці зустріли його радісними обіймами й поцілунками. Він якось скинув їх із себе і зайшов до мене:

— Прийшов подивитися, як ви живете.

Усміхнені, радісні обличчя зазирали до кабінету: колоністи, вихователі, прачки.

— О, Семен! Диви! Здоров!

До вечора Семен ходив по колонії, побував у «Трепке», ввечері прийшов до мене, сумний і мовчазний:

— Розкажи ж, Семене, як ти живеш?

— Та як живу... У батька.

— А Митягін де?

— Ну його к бісу! Я його кинув. Поїхав до Москви, здається.

— А у батька як?

— Та що ж, селяни, як звичайно. Батько ще молодець... Брата вбили...

— Як це?

— Брат у мене партизан, убили петлюрівці в місті, на вулиці.

— Що ж ти думаєш? У батька будеш?

— Ні... У батька не хочу... Не знаю...

Він шарпнувся нерішуче й присунувся до мене.

— Знаєте що, Антоне Семеновичу, — раптом вистрілив він, — а що, коли я лишуся в колонії? Га?

Семен швидко глянув на мене і опустив голову до самих колін.

Я сказав йому просто й весело:

— Так у чому ж річ? Звичайно, лишайся. Будемо всі раді.

Семен схопився з стільця і весь затремтів від стримуваного запалу:

— Не можу, розумієте, не можу! Перші дні ще так-сяк, а потім — ну, не можу, й годі. І ходжу, і роблю, а часом за обідом, як згадаю, просто хоч кричи! Я вам так скажу: от прив'язався до колонії і сам не знав, гадав — дурниці, а потім думаю — однаково, піду хоч подивлюся. А сюди прийшов та як побачив, що у вас тут робиться, тут же просто так у вас добре! От ваш Шере...

— Не хвилюйся так, чого ти? — сказав я йому. — Ну й було б відразу прийти. Навіщо так мучитися?

— Та я й сам так думав, але як згадаю все оте неподобство, як ми над вами збиткувалися, то аж...

Він махнув рукою і замовк.

— Гаразд, — сказав я, — облиш усе.

Семен обережно підвів голову:

— Тільки... може, ви що-небудь думаєте, може, думаєте, кокетую, як ви казали. То ні. Ой, коли б ви знали, чого я тільки навчився! Ви мені просто скажіть, вірите ви мені?

— Вірю, — сказав я серйозно.

— Ні, ви правду скажіть: вірите?

— Та йди ти к чорту! — сказав я сміючись. — Сподіваюся, колишнього ж не буде?

— От бачите, значить не зовсім вірите...

— Дарма ти, Семене, так хвилюєшся. Я кожній людині вірю, тільки одній більше, другій менше: одній на п'ятак, другій на гривеник.

- А мені на скільки?
- А тобі на сто карбованців.
- А я ось так зовсім вам не вірю! — визвірився Семен.
- Отакої!
- Ну, нічого, я вам ще доведу...

Семен пішов у спальню.

З першого ж дня він став правою рукою Шере. В ньому жила яскраво виявлена хліборобська жилка, він багато знав, і багато сиділо у нього в крові «з діда-прадіда» — степовий успадкований досвід. В той же час він жадібно вбирав у себе нову сільськогосподарську думку, красу і стрункість агрономічної техніки.

Семен стежив за Шере ревним поглядом і старався показати йому, що й він здатний не втомлюватися і не спинятися. Тільки рівноваги Едуарда Миколайовича він перейняти не міг і завжди був схвильований і піднесений, повсякчас вирував то обуренням, то телячою радістю.

Тижнів через два я покликав Семена і просто сказав:

— Ось доручення. Одержиш у фінвідділі п'ятсот карбованців.

Семен відкрив рота й очі, зблід і посірів, ніяково сказав:

— П'ятсот карбованців? І що?

— І більше нічого, — відповів я, зазираючи в шухляду стола, — привезеш їх мені.

— Іхати верхи?

— Верхи, звичайно. Ось револьвер на всякий випадок.

Я передав Семенові той самий револьвер, який восени витяг з-за пояса в Митягіна, з тими ж трьома набоями. Карабанов машинально взяв револьвер у руки, дико подивився на нього, швидким рухом поклав у кишеню і, нічого більше не сказавши, вийшов з кімнати. Через десять хвилин я почув тупіт підків по брукові: повз моє вікно кар'єром промчав вершник.

Надвечір Семен увійшов до кабінету, підперезаний, в короткому кожушку коваля, стрункий і тонкий, але похмурий. Він мовчки виклав на стіл пачку кредиток і револьвер.

Я взяв пачку в руки і спитав цілком байдужим і невиразним голосом, на який тільки був здатний:

— Ти лічив?

— Лічив.

Я недбало кинув пачку в шухляду.

— Спасибі, що потрудився. Іди обідати.

Карабанов для чогось пересунув зліва направо пояс на кожушку, метнувся по кімнаті, але сказав тихо:

— Добре.

І вийшов.

Минуло два тижні. Семен, зустрічаючись зі мною, вітався трохи похмуро, немов соромився мене.

Так само похмуро він вислухав мій новий наказ:

— Ідь одержиш дві тисячі карбованців.

Він довго й обурено дивився на мене, засовуючи в кишеню браунінг, потім сказав, підкреслюючи кожне слово:

— Дві тисячі? А коли я не привезу грошей?

Я схопився з місця і загорлав на нього:

— Будь ласка, без ідіотських балачок! Тобі дають доручення, їдь і зроби. Нема чого тут «психологію» розводити!

Карабанов смикнув плечем і прошепотів невиразно:

— Ну, що ж...

Привізши гроші, він пристав до мене:

— Полічіть.

— Навіщо?

— Полічіть, я вас прошу!

— Та ти ж лічив?

— Полічіть, я вам кажу.

— Відчепися!

Він схопив себе за горло, немов його щось душило, потім шарпнув копир і захитався.

— Ви з мене знущаєтеся! Не може бути, щоб ви мені так довіряли. Не може бути! Чуєте? Не може бути! Ви навмисно ризикуєте, я знаю, навмисно...

Він задихнувся й сів на стілець.

— Мені доводиться дорого платити за твою послугу.

— Чим платити? — рвонувся Семен.

— А от спостерігати твою істерику.

Семен схопився за підвіконня і закричав:

— Антоне Семеновичу!

— Ну чого ти? — вже трохи злякався я.

— Якби ви знали! Якби ви тільки знали! Я ото дорогою скавав і думаю: хоч би бог був на світі. Хоч би бог послав когонебудь, щоб ото лісом хто-небудь накинувся на мене... Хай би десяток, чи там скільки... я не знаю. Я стріляв би, зубами кусав би, рвав, як собака, аж поки вбили б... І знаєте, мало не плачу. І знаю ж: ви отут сидите й думаєте: чи привезе, чи не привезе? Ви ж ризикували, правда?

— Ти дивак, Семене! З грішми завжди ризик. У колонію приставити пачку грошей без ризику не можна. Але я гадаю так: якщо ти возитимеш гроші, то ризику менше. Ти молодий, дужий, чудово їздиш верхи, ти від усяких бандитів утечеш, а мене вони легко спіймають.

Семен радісно прищулив одне око:

— Ой і хитрий же ви, Антоне Семеновичу!

— Та чого ж мені хитрувати? Тепер ти знаєш, як одержувати гроші, і далі одержуватимеш. Ніякої хитрості. Я нічого не боюся. Я знаю: ти людина така сама чесна, як і я. Я це й раніше знав, хіба ти цього не бачив?

— Ні, я думав, що ви цього не знали, — сказав Семен і, вишовши з кабінету, загорлав на всю колонію:

Вилітали орли
З-за крутої гори,
Вилітали, гуркотали,
Розкоші шукали.

25. КОМАНДИРСЬКА ПЕДАГОГІКА

Зима двадцять третього року принесла нам багато важливих організаційних знахідок, які надовго вперед визначили форми нашого колективу. Найважливіша з них була — загони та командири.

І досі в колонії імені Горького і в комуні імені Дзержинського є загони та командири, є вони і в інших колоніях, розкиданих по Україні.

Звісно, дуже мало спільного можна знайти між загонами горьківців епохи 1927—1928 років або загонами комунарів-дзержинців і першими загонами Задорова та Буруна. Але дещо основне було вже і взимку двадцять третього року. Принципове значення системи наших загонів стало помітне далеко пізніше, коли наші загони вражали педагогічний світ широким маршем наступу і коли вони стали мішенню для дотепів певної частини педагогічних писак. Тоді всю нашу роботу інакше не називали, як «командирською» педагогікою, гадаючи, що в цьому сполученні слів міститься фатальний присуд.

1923 року ніхто не думав, що в нашому лісі створюється важливий інститут, навколо якого вируватиме стільки пристрастей.

Справа почалася з дрібнички.

Покладаючись, як завжди, на нашу спритність, нам цього року не дали дров. Як і раніше, ми користувалися сухостоєм у лісі та продуктами лісової розчистки. Літні заготівлі цього малоцінного палива ми до листопада спалили, і нас настигла знову паливна криза. Правду кажучи, нам усім страшенно набридла ця морока з сухостоєм. Рубати його було неважко, але, щоб зібрати сотню пудів цих, з дозволу сказати, дров, треба було обшарити кілька десятин лісу, продиратися крізь густі зарості і з великою та марною тратою сил звозити весь зібраний дріб'язок до колонії. На цій роботі дуже рвався одяг, якого й так не було, а взимку паливні операції кінчалися відмороженими ногами й шаленою сваркою в стайні: Антін і чути не хотів про заготівлю палива.

— Старцюйте самі, а коней нема чого ганяти старцювати. Дрова вони вам збиратимуть? Хіба це дрова?

— Братченко, а топити ж треба? — ставив убивче запитання Калина Іванович.

Антін відмахнувся:

— Про мене хоч і не топить, у стайні однаково не топите, нам і так добре.

У такому скрутному становищі нам все-таки вдалося на загальних зборах умовити Шере на деякий час зменшити роботи по вивезенню гною і мобілізувати найдужчих і краще взутих колоністів на лісові роботи. Склалася група чоловік з двадцятьох, до якої ввійшов увесь наш актив: Бурун, Белухін, Вершнев, Волохов, Осадчий, Чобіт та інші. Вони зранку напихали в кишені хліба і протягом цілого дня поралися в лісі. Надвечір нашу бруковану доріжку прикрашали купи хмизу, і по них вижджав різнатими парними саньми Антін, накидаючи на своє обличчя презирливу маску.

Хлопці поверталися голодні й жваві. Часто по дорозі додому вони заводили своєрідну гру, в якій були деякі елементи їхніх бандитських спогадів. Поки Антін і двоє хлопців навантажували сани хмизом, інші ганялися один за одним по лісу; закінчувалося все це боротьбою і полоненням бандитів. Спійманих «лісовиків» приводив у колонію конвой, озброєний сокирами й пилами. Їх жартома вштовхували в мій кабінет, і Осадчий або Корито, який колись служив у Махна і позбувся навіть пальця на руці, голосно вимагав від мене:

— Голову відтяти або розстріляти! Ходять по лісу із зброєю, мабуть, їх там багато.

Починався допит. Волохов насуплював брови і приставав до Белухіна:

— Кажі, кулеметів скільки?

Белухін заходився сміхом і питав:

— А що воно таке «кулемет»? Його їдять?

— Кого — кулемет? Ах ти, бандитська мордо!

— А-а, не їдять? В такому разі мене кулемет мало цікавить. До Федоренка, людини глибоко селянської, зверталися

раптом:

— Признавайся, у Махна був?

Федоренко досить швидко зметиковав, як треба відповісти, щоб не порушити гри:

— Був.

— А що ти там робив?

Поки Федоренко міркує, яку дати відповідь, з-за його плеча хто-небудь відповідає його голосом, сонним і тупим:

— Корів пас.

Федоренко озирається, але на нього дивляться невинні обличчя. Лунає загальний регіт. Збентежений Федоренко починає втрачати ігрову настанову, набуту з такими труднощами, а в цей час на нього летить нове запитання:

— Хіба в тачанках корови?

Ігрову настанову остаточно втрачено, і Федоренко вигукує класичне:

— Га?

Корито дивиться на нього із страшенним обуренням, потім повертається до мене і питає напруженим шепотом:

— Повісити? Це страшна людина: подивіться на його очі. Я відповідаю в тон:

— Так, він не заслуговує полегкості. Відведіть його до ідальні і дайте йому дві порції.

— Страшна кара! — трагічно каже Корито.

Белухін починає скоромовкою:

— Власне кажучи, я теж страшений бандит... І теж корови пас у матінки Маруськи...

Федоренко тільки тепер усміхається і закриває здивований рот. Хлопці діляться враженнями від роботи. Бурун розповідає:

— Наш загін сьогодні дав дванадцять возів, не менше. Кажали вам, що до різдва буде тисяча пудів, і буде!

Слово «загін» було терміном революційного часу, того часу, коли революційні хвилі ще не встигли вишикуватись у стрункі колони полків і дивізій. Партизанську війну, особливо тривалу в нас на Україні, вели тільки загони. Загін міг мати і кілька тисяч чоловік, і менше сотні: і тому і другому загоніві однаково належали і бойові подвиги, і рятівні лісові нетрі.

Наші комунари більше ніж будь-хто інший мали смак до воєнно-партизанської романтики революційної боротьби. Навіть тих, яких грою долі було закинуто у ворожий стан, насамперед приваблювала в ньому ця сама романтика. Суть боротьби, класові суперечності для багатьох з них були і незрозумілі, і невідомі, — саме цим і пояснювалось, чому радянська влада питала з них небагато і присилала в колонію.

Загін у нашому лісі, хай озброєний тільки сокирою та пилюкою, відроджував значний і рідний образ іншого загону, про який зберігалися якщо не спогади, то численні оповіді й легенди.

Я не хотів перешкоджати цій напівсвідомій грі революційних інстинктів наших колоністів. Педагогічні писаки, які так засудили і наші загони, і нашу військову гру, просто неспроможні були зрозуміти, в чому річ. Загони для них не були приємними спогадами: вони не церемонилися ні з їхніми квартирами, ні з їхньою психологією і по тих, і по других стріляли з трюйдоймівок, не жаліючи ні їхньої «науки», ні нахмурених лобів.

Нічого не вдієш. Усупереч їхнім смакам колонія почала з загону.

Бурун у дров'яному загоні завжди грав першу скрипку, за цю честь з ним ніхто не змагався. Його знову ж таки у грі по-чали називати отаманом.

Я сказав:

— Отаманом називати не годиться. Отамани бували тільки в бандитів.

Хлопці заперечували:

— Чого у бандитів? І в партизанів бували отамани. У червоних партизанів багато бувало.

— У Червоній Армії не кажуть: отаман.

— У Червоній Армії — командир. Та нам далеко до Червоної Армії.

— Нічого не далеко, а командир краще.

Рубати дрова кінчили: на перше січня у нас було понад тисячу пудів. Але загін Буруна ми не розпустили, а повністю перекинули на будівництво парників у другій колонії. Загін зранку виходив на роботу, обідав не дома і повертався тільки надвечір.

Якось звернувся до мене Задоров:

— Що ж це у нас виходить: є загін Буруна, а решта хлопців як же?

Думали недовго. В той час у нас уже було заведено щоденний наказ; оголосили в наказі, що в колонії організується другий загін під командою Задорова. Другий загін увесь працював у майстернях, і до нього повернулися від Буруна такі кваліфіковані майстри, як Белухін та Вершнев.

Дальше розгортання загонів відбулося дуже швидко. У другій колонії організували третій і четвертий загони з окремими командирами. Дівчата утворили п'ятий загін під командою Насті Ночівної.

Система загонів остаточно виробилася на весну. Загони стали дрібніші і несли в собі ідею розподілу колоністів по майстернях. Я пам'ятаю, шевці завжди мали номер перший, ковалі — шостий, конюхи — другий, свинарі — десятий. Спершу у нас не було ніякої конституції. Командирів призначав я, але на весну дедалі частіше став збирати нараду командирів, якій скоро хлопці дали нову і красиву назву: «рада командирів». Я швидко звик нічого важливого не починати без ради командирів; поступово й призначати командирів стала рада, що таким чином поповнювалася шляхом кооптації. Справжньої виборності командирів, їх звітності було досягнуто не скоро, але я цю виборність ніколи не вважав і тепер не вважаю за досягнення. Нового командира обирали завжди після дуже пильного обговорення на раді командирів. Завдяки способові кооптації ми мали завжди чудових командирів, і в той же час у нас була рада, що ніколи як ціле не припиняла своєї діяльності й не виходила у відставку.

Дуже важливим правилом, що й досі збереглося, була цілковита заборона будь-яких привілеїв для командира: він ніколи не одержував нічого додатково і його ніколи не звільняли від роботи.

На весну двадцять третього року ми підійшли до дуже важливого ускладнення системи загонів. Це ускладнення, власне кажучи, було найважливішим винаходом нашого колективу за всі тринадцять років нашої історії. Тільки воно дало змогу нашим загонам згуртуватися в справжній, міцний і єдиний колектив, у якому була робоча й організаційна диференціація, демократія загальних зборів, наказ та підлеглість товариша товаришеві, але в якому не утворилося аристократії — командної касти.

Цей винахід був — зведений загін.

Противники нашої системи, які так нападали на командирську педагогіку, ніколи не бачили нашого живого командира в роботі. Але це ще не так важливо. Значно важливіше те, що вони ніколи навіть не чули про зведений загін, тобто не мали ніякого уявлення про найголовніший і вирішальний коректив у системі.

Зведений загін був покликаний до життя тим, що головна наша робота була тоді сільськогосподарська. У нас було близько сімдесяти десятин, і влітку Шере жадав, щоб на роботу ходили всі. У той же час кожного колоніста було приписано до тієї чи іншої майстерні, і жоден з них не хотів поривати з нею: на сільське господарство всі дивились як на засіб до існування та поліпшення нашого життя, а майстерня — це кваліфікація. Взимку, коли сільськогосподарські роботи зводилися до мінімуму, всі майстерні були повні, але вже з січня Шере починав вимагати колоністів на парники та гній і потім з кожним днем збільшував і збільшував вимоги.

Сільськогосподарська робота потребувала постійної зміни місця та характеру праці, отже, призводила до різноманітного поділу колективу за робочими завданнями. Єдиноначальність нашого командира в роботі та його концентрована відповідальність з самого початку здалися нам дуже важливим інститутом, та й Шере наполягав, щоб один з колоністів відповідав за дисципліну, за інструмент, за виробіток і за якість. Тепер проти цієї вимоги не заперечуватиме жодна розсудлива людина, та й тоді заперечували, здається, тільки педагоги.

Ідучи назустріч цілком зрозумілій організаційній потребі, ми прийшли до зведеного загону.

Зведений загін — це тимчасовий загін, що організовується не більше як на тиждень, дістає коротке певне завдання: виполоти картоплю на такому-то полі, зорати таку-то ділянку, очистити насінний матеріал, вивезти гній, засіяти поле тощо.

На різні роботи потрібна була й різна кількість колоністів: у деякі зведені загони треба було послати двох чоловік, в інші —

п'ять, вісім, двадцять. Робота зведених загонів відрізнялася також і за часом. Узимку, коли в нашій школі вчилися, хлопці працювали до обіду або після обіду — на дві зміни. Після того як школа закрилася, було запроваджено шестигодинний робочий день для всіх в один час, але щоб цілком використати живий і мертвий реманент, деяким хлопцям доводилося працювати з шостої ранку до полудня, а іншим — після полудня до шостої вечора. Іноді ж роботи навалювалося на нас так багато, що ми змушені були продовжувати робочий день.

Уся ця різноманітність типу роботи та її тривалість визначала і велику різноманітність зведених загонів. У нас з'явилася сітка зведених, що трохи нагадувала розклад поїздів.

У колонії всі добре знали, що третій «Г» зведений працює з восьмої ранку до четвертої дня, з перервою на обід, і при цьому неодмінно на городі, третій «С» — у саду, третій «Р» — на ремонті, третій «П» — у парниках; перший зведений працює з шостої ранку до дванадцятої дня, а другий зведений — після дванадцятої до шостої. Номенклатура зведених скоро дійшла до тринадцяти.

Зведений загін був завжди загonom тільки робочим. Як тільки закінчувалася його робота і хлопці поверталися в колонію, зведеного загону більше не існувало.

Кожен колоніст знав свій постійний загін, який мав свого постійного командира, певне місце в системі майстерень, місце в спальні і місце в їдальні. Постійний загін — це первинний колектив колоністів, і командир його — обов'язково член ради командирів. Але з весни, чим ближче до літа, тим частіше й частіше колоніст раз у раз попадає на робочий тиждень у зведений загін того чи іншого призначення. Бувало, що в зведеному загоні всього двоє колоністів; однаково одного з них призначали командиром зведеного загону — комзведзагону. Комзведзагону поряdkував на роботі і відповідав за неї. Але тільки кінчався робочий день, зведений загін розпадався.

Кожен зведений загін організовувався на тиждень, отже і окремі колоністи на другий тиждень звичайно брав участь уже в новому зведеному, на новій роботі, під командою нового комзведзагону. Командир зведеного призначався радою командирів теж на тиждень, а після цього переходив до нового зведеного звичайно вже не командиром, а рядовим членом.

Рада командирів завжди намагалася призначити командирами зведзагону по черзі всіх колоністів, крім явних невдах. Це було справедливо, бо командування зведеним загonom було пов'язане з великою відповідальністю й клопотами. Завдяки такій системі більшість колоністів брали участь не тільки в робочій функції, а й у функції організаторській. Це було дуже важливо, і було якраз те, що потрібне для комуністичного виховання. Завдяки саме цьому наша колонія мала на початку 1926 року

помітну для кожного здатність настроїтися і перебудуватися для будь-якого завдання, і для виконання окремих деталей цього завдання завжди знаходилося досить кадрів, здібних та ініціативних організаторів, розпорядників, людей, на яких можна було покластися.

Значення командира постійного загону ставало меншим. Постійні командири майже ніколи не призначали себе командирами зведених, вважаючи, що вони й так мають навантаження. Командир постійного загону йшов на роботу простим рядовим учасником зведеного загону і під час роботи підлягав тимчасовому комзведзагону, часто членові свого ж постійного загону. Це створювало дуже складну низку залежності в колонії, і в цій низці вже не міг вирізнитися і стати над колективом окремих колоніст.

Система зведених загонів робила життя в колонії дуже напруженим і надзвичайно цікавим: чергувалися робочі й організаційні функції, набувалося вміння командувати й підкорятися, поєднувати колективне й особисте.

26. НЕДОЛЮДКИ ДРУГОЇ КОЛОНІЇ

Понад два роки ми ремонтували «Трепке», але на весну двадцять третього року майже несподівано для себе виявили, що зроблено дуже багато, і друга колонія в нашому житті почала грати помітну роль. У другій колонії була головна арена діяльності Шере — там були корівник, стайня та свинарник. На початку літнього сезону життя в другій колонії вже не жевріло, як раніше, а по-справжньому горіло.

До якогось часу справжніми збудниками цього життя були все-таки зведені загани першої колонії. Протягом усього дня можна було бачити, як звивистими стежками та межами між першою і другою колоніями, майже не припиняючись, рухались зведені загани: одні загани поспішали до другої колонії на роботу, інші — на обід або на вечерю до першої.

Витягнувшись у ківлатер, зведений загін швидкою ходою покриває відстань. Хлоп'ячу винахідливість і сміливість не дуже бентежили приватновласницькі інтереси та приватновласницькі рубежі. Спершу хуторяни ще пробували дещо протиставити цій винахідливості, але згодом пересвідчилися, що це справа безнадійна: неухильно й весело колоністи ревізували різноманітні міжхутірські шляхи сполучення і наполегливо виправляли їх, прагнучи до реального ідеалу — прямої лінії. Там, де пряма лінія пролягала через хазяйське подвір'я, доводилося проводити роботу не тільки геометричного подолання, треба було ще нейтралізувати такі речі, як собаки, тини, паркани та ворота.

Найлегшим об'єктом були собаки: хліба у нас було досить, та й без хліба в глибині душі хутірські собаки дуже симпатизували колоністам. Нудне провінціальне собаче життя, позбавлене яскравих вражень і здорового сміху, було несподівано прикрашене новими й цікавими переживаннями: велике товариство, цікаві розмови, можливість організувати французьку боротьбу в найближчій купі соломи і, нарешті, найвища насолода — стрибати поруч із загоном, що швидко йде, вихоплювати гілочку з рук хлоп'яка і іноді діставати від нього яку-небудь яскраву стрічку на шию. Навіть цепові представники хутірської жандармерії стали ренегатами, тим більше, що для агресивних дій не було найголовнішого: з ранньої весни колоністи не носили штанів, — трусики були гігієнічніші, красивіші й дешевші.

Розклад хутірського суспільства, який почався з ренегатства Бровка, Сірка та Кобиздоха, тривав і далі і призвів до того, що й решта перешкод до випрямлення лінії колонія — Коломак перестали існувати. Спочатку на наш бік перейшли Андрії, Микити, Ничипори та Миколи віком від десяти до шістнадцяти років. Їх вабила романтика колонійського життя і роботи. Вони давно чули наші трубні заклики, давно зрозуміли смак великого й веселого колективу, а тепер відкривали роти й захоплювалися усіма цими ознаками вищої людської діяльності: «зведений загін», «командир» і ще чарівніше — «рапорт». Старших цікавили нові способи сільськогосподарської праці: херсонський пар вабив їх не тільки до сердець колоністів, але й до нашого поля та до нашої сівалки. Стало звичайним, що до кожного нашого зведеного обов'язково приставав приятель з хутора, який приносив з собою взятую потай у клуні сапку або лопату. Ці хлопці й вечорами приходили до колонії і непомітно для нас стали її невід'ємною частиною. По їхніх очах було видно, що стати колоністом — мрія їхнього життя. Декому це згодом вдавалося, коли внутрішньородинні побутові й релігійні конфлікти виштовхували їх з батьківських обіймів.

І, нарешті, розклад хутора увінчався найсильнішим, що є на світі: не могли встояти хутірські дівчата проти чар голоногого, підтягнутого, веселого й освіченого колоніста. Тубільні представники чоловічого начала неспроможні були нічого протиставити цим чарам, тим більше, що колоністи не поспішали скористатися дівочою податливістю, не били дівчат між лопатками, не хапали ні за які місця і не збиткувалися над ними. Наше старше покоління в цей час уже підходило до робітфаку і до комсомолу, вже починало розуміти смак у витонченій чемності та цікавій розмові.

Симпатії хутірських дівчат у цей час ще не набрали форм закоханості. Дівчата добре ставилися і до наших колоністок, більш розвинених і «міських», а в той же час і не панночок. Кохання та любовні фабули прийшли трохи пізніше. Тому дів-

чата шукали не тільки побачень та солов'їних концертів, але й громадських цінностей. Їх зграйки дедалі частіше з'являлися в колонії. Вони ще боялися плавати в колонійських хвилях по-одиноці: сідали рядком на лавах і мовчки вбирали в себе нові-новісінькі враження. Може, їх занадто вразила заборона лузати насіння не тільки в приміщенні, а й надворі?

Тини, паркани та ворота, завдяки співчуттю нашої справі сільського молодого покоління, вже не могли служити господареві, як раніше: засвідчувати недоторканність приватної власності. Тому скоро колоністи дійшли до такого зухвальства, що в найважчих місцях побудували так звані перелази. В Росії, здається, немає такого транспортного вдосконалення. Полягає воно в тому, що крізь тин закладається неширока дощечка і підпирається з кінців двома кілками.

Випрямлення лінії Коломак — колонія відбувалося і за рахунок посівів,— признаємося в цьому гріху. Так чи інакше, а на весну двадцять третього року ця лінія вже могла б позмагатися з Жовтневою залізницею. Це значно полегшило роботу наших зведених загонів.

В обід зведений загін одержує свою порцію раніше від інших. Уже в двадцять хвилин на першу зведений загін пообідав і негайно вирушає. Черговий по колонії передає йому папірець, в якому написано все, що треба: номер загону, список членів, ім'я командира, призначена робота та час виконання. Шере завів у всьому цьому вищу математику: завдання завжди розраховані до останнього метра й кілограма.

Зведений загін швидко вирушає в дорогу, через п'ять-шість хвилин його кільватер уже видно далеко в полі. Ось він перескочив через тин і зник між хатами. Слідом за ним на відстані, що визначається тривалістю розмови з черговим по колонії, виступає ще один, який-небудь третій «К» або третій «С». Незабаром усе поле порізане рисочками наших зведених. Тим часом Тоська, сидячи на покрівлі льоху, вже дзвенить:

— Перший «Б» повертається.

Справді, з-за хутірських тинів виповзає кільватер першого «Б». Перший «Б» завжди працює на оранці або на сіббі, взагалі з кіньми. Він пішов ще о пів на шосту вранці, і разом з ним пішов його командир Белухін. Саме Белухіна й виглядає Тоська з вершини покрівлі льоху. Через кілька хвилин перший «Б» — шість колоністів — уже в дворі колонії. Поки загін сідає за стіл у лісі, Белухін віддає рапорт черговому по колонії. На рапорті відмітка Родимчика про час прибуття, про виконану роботу.

Белухін, як завжди, веселий.

— Затримка на п'ять хвилин вийшла, розумієте. Винний флот. Нам треба на роботу, а Митька якихось спекулянтів возить.

— Яких спекулянтів? — цікавиться черговий.

— Аякже! Сад приїздили наймати.

— Ну?

— Та я їх далі берега не пустив і сказав: що ж ви думаєте, ви будете яблука шамати, а ми на вас дивитимемось? Пливить, громадяни, туди, звідки прибули!.. Здрастуйте, Антоне Семеновичу, як у вас справи?

— Добридень, Матвію.

— Скажіть по щирості, скоро звідти Родимчика заберуть? Яюсь, знаєте, Антоне Семеновичу, навіть дуже непристойно. Така людина ходить, розумієте, по колонії, нудьгу наводить. Навіть працювати через нього не хочеться, а тут ще давай йому рапорт підписувати. З якої речі?

Родимчик цей муляв очі всім колоністам.

У другій колонії на цей час було понад двадцять чоловік, і роботи їм було по горло. Шере тільки польову роботу виконував силами зведених загонів першої колонії. Стайню, корівник, свинарник, що дедалі розбудовувався, обслуговували тамошні хлопці. Особливо багато сил доклали в другій колонії, щоб упорядкувати сад. Сад мав чотири десятини, і в ньому було багато гарних молодих дерев. Шере розпочав у саду грандіозні роботи. Увесь сад переорали, дерева пообрізували, пооббирали усяку гідоту, розчистили великий смородинник, поклали стежки й посіяли квіти. Наша молода оранжерея на цю весну дала першу продукцію. Багато було роботи й на березі, — там копали канавки, вирубували очерет.

Ремонт маєтку закінчувався. Навіть стайня з порожнистого бетону перестала драгувати нас зірваним дахом: її укрили толем, а всередині теслярі кінчали обладнувати станки для свиней. За розрахунками Шере, в ній передбачалося розмістити сто п'ятдесят свиней.

Життя в другій колонії мало приваблювало колоністів, особливо взимку. В старій колонії ми встигли пристосуватися, і все так добре тут уляглося, що ми майже не помічали ні кам'яних нудних коробок, ні цілковитої відсутності краси й поезії. Замість краси був математичний порядок, чистота і точна припасованість найзвичайнішої, дрібної речі.

Друга колонія, незважаючи на свою буйну красу в петлі Коломаку, високі береги, сад, гарні й великі будинки, тільки наполовину виведена була з хаосу й руїн, вся була закидана будівельним сміттям і покопирсана вапняними ямами, і все це заростало таким бур'яном, що я часто замислювався, чи зможемо ми колись із цим бур'яном упоратися.

І для життя тут усе було яюсь не зовсім готове: спальні добрі, але нема справжньої кухні та їдальні. Кухню с'як-так пристосували, та льох не готовий. А головне лихо з персоналом: не було кому в другій колонії першому розмахнутися.

Усе це призвело до того, що колоністи, які так охоче і з та-

ким пафосом виконували величезну роботу, відбудовуючи другу колонію, жити в ній не хотіли. Братченко ладен був ходити щодня по двадцять верст з колонії в колонію, недоїдати й недосипати, але бути переведеним у другу колонію вважав для себе за ганьбу. Навіть Осадчий казав:

— Краще піду з колонії, а в Трепках не житиму.

Усі яскраві характери першої колонії на цей час встигли згуртуватися в таку дружну компанію, що відірвати кого-небудь можна було тільки з м'ясом. Переселяти їх у другу колонію означало б ризикувати і другою колонією, і самими характерами. Хлопці це дуже добре розуміли. Карабанов казав:

— Наші як добрі жеребці. Такого, як Бурун, запряжи добре та по-хазяйському цмокни, то й повезе, ще й голову задиратиме, а дай йому волю, то він і себе, і воза рознесе де-небудь з гірки.

Тому в другій колонії почав утворюватись колектив зовсім іншого тону й цінності. В нього ввійшли хлопці і не такі яскраві, і не такі активні, і не такі важкі. Віяло від них якоюсь колективною сирістю, наслідком добору з педагогічних міркувань.

Цікаві індивідуальності траплялися там випадково, підростали з малюків, несподівано вирізнялися з новеньких, але на той час ці особи не встигли показати себе й губилися в загальній сірій юрбі «трепківців».

А «трепківці» в цілому були такі, що дедалі більше засмучували і мене, і вихователів, і колоністів. Вони були ліниві, неохайні, схильні навіть до такого смертного гріха, як жебрання. Вони завжди заздрісно дивилися на першу колонію, і у них раз у раз точилися таємничі розмови про те, що було в першій колонії на обід, на вечерю, що привезли в комору першої і чому цього не привезли їм. До сильного й безпосереднього протесту вони були нездатні, а шушукалися по кутках і похмуро грубіянили нашим офіційним представникам.

Наші колоністи починали вже засвоювати трохи зневажливу позу щодо «трепківців». Задоров або Волохов приводили з другої колонії якого-небудь скаржника, вкидали його на кухню й просили:

— Нагодуйте, будь ласка, цього голодного.

«Голодний», звичайно, з фальшивого самолюбства відмовлявся їсти. А насправді в другій колонії харчували хлопців краще. Ближче були свої городи, дещо можна було купувати на млині, нарешті — свої корови. Перевозити молоко в нашу колонію було важко: і далеко, і коней не вистачало.

У другій колонії складався колектив лінивий і нудний. Як уже було зазначено, винні в цьому були різні обставини, а найбільше відсутність ядра і погана робота вихователів.

Педагоги не хотіли йти на роботу в колонію: платня мізерна, а праця важка. Наросвіта прислала, нарешті, перше, що трапилося: Родимчика, а слідом за ним Дерюченка. Вони прибули

з жінками та дітьми і зайняли найкращі приміщення в колонії. Я не протестував, — добре, хоч такі знайшлися.

Дерюченко був зрозумілий, як телеграфний стовп: це був петлюрівець. Він «не знав» російської мови, прикрасив усі приміщення колонії дешевими портретами Шевченка і негайно взявся до єдиної справи, до якої був здатний, — до співання українських пісень.

Дерюченко був ще молодий. Його обличчя все було закручене на манір небувалого запорозького валета: вуса закручені, чуприна закручена і закручений галстук-стрічка навколо коміра української вишиваної сорочки. Цій людині все ж доводилося робити справи до коштунства байдужі щодо української державності: чергувати по колонії, заходити в свинарник, відмічати прибуття на роботу зведених загонів, а в дні робочих чергувань працювати з колоністами. Це була для нього безглузда і непотрібна робота, а вся колонія — зовсім некорисне явище, що не має ніякого відношення до світової ідеї.

Родимчик був такий же «корисний» у колонії, як і Дерюченко, але ще й огидніший...

У Родимчика тридцятилітній життєвий стаж, працював раніше по різних установах: в карному розшуку, в кооперації, на залізниці і, нарешті, виховував юнацтво в дитячих будинках. У нього дивне обличчя, дуже подібне до старого, потертого, залежаного гаманця. Все на цьому обличчі зм'яте і вкрите червоним нальотом: ніс трохи приплюснутий і зсунутий набік, вуха притиснуті до черепа й липнуть до нього кволими, мертвими зморшками, рот у випадковій кособокості давно зношений, потріпаний і навіть подертий де-не-де від довгого й недбало користування.

Прибувши до колонії і розташувавшись з родиною в щойно відремонтованій квартирі, Родимчик попрацював тиждень і раптом щез, приславши мені записку, що він виїжджає в дуже важливі справі. Через три дні він приїхав селянським возом, а до воза прив'язана корова. Родимчик звелів колоністам поставити корову разом з нашими. Навіть Шере трохи розгубився від такої несподіванки.

Днів через два Родимчик прибіг до мене із скаргою:

— Я ніколи не сподівався, що тут до службовців буде таке ставлення! Тут, здається, забули — тепер не старий час. Я і мої діти маємо таке саме право на молоко, як і всі інші. Якщо я виявив ініціативу і не чекав, поки мені даватимуть казенне молоко, а сам, як ви знаєте, подбав, потурбувався, з моїх мізерних коштів купив собі корову і сам привів її до колонії, то ви можете зробити висновок, що це треба заохочувати, але ні в якому разі не переслідувати. Яке ж ставлення до моєї корови? В колонії кілька стогів сіна, крім того, колонія по дешевій ціні одержує на млині висівки, полуку тощо. І от, усі корови їдять;

а моя стоїть голодна, а хлопці відповідають дуже грубо, кажуть: мало хто заведе корову! Біля інших корів чистять, а біля моєї вже п'ять днів не чищено, і вона вся брудна. Виходить так, що моя дружина повинна йти і сама чистити під коровою. Вона б і пішла, та їй хлопці не дають ні лопати, ні вил і, крім того, не дають соломи на підстилку. Коли така дрібниця, як солома, має значення, то я можу попередити, що змушений буду вжити рішучих заходів. Це нічого, що я тепер не в партії. Я був у партії і заслужив, щоб до моєї корови не було такого ставлення.

Я тупо дивився на цю людину і відразу навіть не міг збагнути, чи є якась можливість з нею боротися.

— Дозвольте, товаришу Родимчик, як же так? Все ж таки корова ваша — це приватне господарство, як же можна все це змішувати? Нарешті, ви ж педагог. В яке становище ви ставите себе щодо вихованців?

— У чому річ? — заторохтів Родимчик. — Я зовсім не хочу нічого даром: і за корм, і за працю вихованців я, звичайно, заплачу, якщо не по дорогій ціні. А як у мене вкрали, у моєї дитини шапочку-беретку вкрали ж, звичайно, вихованці, я ж нічого не сказав!

Я відіслав його до Шере.

Той уже встиг на цей час отямитися й виставив корову Родимчика із скотного двору. Через кілька днів вона зникла: мабуть, хазяїн продав її.

Минуло два тижні. Волохов на загальних зборах порушив питання:

— Що це таке? Чому Родимчик копає картоплю на колонійських городах? Наша кухня сидить без картоплі, а Родимчик копає. Хто йому дозволив?

Колоністи підтримали Волохова. Задоров казав:

— Не в картоплі річ. Сім'я у нього — хай би спитав у кого слід, картоплі не шкода, а тільки навщо потрібний цей Родимчик? Він цілий день сидить у себе в квартирі, а то йде на село. Хлопці брудні, ніколи його не бачать, живуть, мов дикуни. Прийдеш рапорт підписати, і то не знайдеш: то він спить, то обідає, то йому ніколи — почекай. Яка з нього користь?

— Ми знаємо, як повинні працювати вихователі, — сказав Таранець. — А Родимчик? Вийде до зведеного на робоче чергування, постоїть з сапкою півгодини, а потім каже: «Ну, я кудись збігаю...» — і нема його, а через дві години, дивись, уже він іде з села, щось у кошику таскає...

Я обіцяв хлопцям вжити заходів. Другого дня викликав Родимчика до себе. Він прийшов надвечір, і я сам на сам почав йому вчитувати, але тільки почав. Обурений Родимчик перебив мене:

— Я знаю, чії це штуки, я дуже добре знаю, хто під мене підкопується, — це все німець отой! А ви краще перевірте,

Антоне Семеновичу, що то за чоловік. Я ось перевіряв: для моєї корови навіть за грощі не знайшлося соломи, корову я продав, діти мої сидять без молока, доводиться носити з села. А тепер спитайте, чим Шере годує свого Мілорда? Чим годує, ви знаєте? Ні, не знаєте. А насправді він бере пшоно те, що для птиці, пшоно — і варить Мілордові кашу. З пшона! Сам варить і дає собаці їсти, нічого не платить. І собака їсть колонійське пшоно зовсім задарма і потайки. Шере користується тим, що він агроном і що ви йому довіряєте.

— Звідки ви все це знаєте? — спитав я Родимчика.

— О, я ніколи не став би казати даремно. Я не така людина, ось подивіться...

Він розгорнув маленький пакуночок, який дістав із внутрішньої кишені. В пакуночку було щось чорнувато-біле, якась чурнацька суміш.

— Що це таке? — спитав я здивовано.

— А це вам усе й доводить. Це і є кал Мілорда. Кал, розумієте? Я стежив, поки не добився. Бачите, чим Мілорд ходить? Справжнє пшоно. А що, він його купує? Звичайно, не купує, а бере просто з комори.

Я сказав Родимчикові:

— Ось що, Родимчику, їдьте ви краще з колонії.

— Як то «їдьте»?

— Забирайтеся якнайшвидше. Сьогодні наказом я вас звільню. Подайте заяву, що йдете з власного бажання, це буде найліпше.

— Я цієї справи так не залишу!

— Добре. Не залишайте, але я вас звільняю.

Родимчик пішов; справу він «так залишив» і через три дні виїхав.

Що було робити з другою колонією? «Трепківці» виходили поганими колоністами, і далі цього терпіти було не можна. Між ними раз у раз відбувалися бійки, завжди вони одне в одного крали, — явна ознака поганого колективу.

«Де знайти людей для цієї проклятої справи? Справжніх людей?»

Справжніх людей? Це не так мало, чорт би його побрав!

27. ЗАВОЮВАННЯ КОМСОМОЛУ

В 1923 році стрункі лави горьківців підійшли до нової твердині, що її, як це не дивно, треба було брати приступом, — до комсомолу.

Колонія імені Горького ніколи не була замкненою організацією. Вже з двадцять першого року наші зв'язки з так званим «навколишнім населенням» були дуже розмаїті й широкі. Най-

ближче сусідство і з соціальних, і з історичних причин було нашим ворогом, з яким, проте, ми не тільки боролися як уміли, а й вступали у господарські стосунки, особливо через наші майстерні. Господарські стосунки колонії виходили все-таки далеко за межі ворожого шару, бо ми обслуговували селянство на досить великому радіусі, сягаючи своїми промисловими послугами в такі далекі краї, як Сторожове, Мачухи, Бригадірівка. Найближчі до нас великі села Гончарівку, Пирогівку, Андрушівку, Забиралівку до двадцять третього року ми освоїли не тільки в господарському відношенні. Навіть перші походи наших агрономів, що мали цілі естетичного характеру, як-от дослідження краси місцевого дівочого елемента або демонстрація власних досягнень у галузі зачісок, фігур, ходи й усмішок,—навіть це перше проникнення колоністів у селянське море значно розширювало соціальні зв'язки. Саме в цих селах колоністи вперше познайомилися з комсомольцями.

Комсомольські сили в цих селах були дуже слабенькі і кількісно, і якісно. Сільські комсомольці самі цікавилися більше дівчатами та самогоном і часто впливали на колоністів швидше негативно. Тільки з того часу, коли проти другої колонії, на правому березі Коломаку, почала організовуватися сільськогосподарська артіль імені Леніна, яка мимоволі опинилася у гострій ворожнечі з нашою сільською Радою і всією хутірською групою,— тільки тоді в комсомольських лавах ми виявили бойові настрої і здружилися з артільною молоддю. Колоністи дуже добре, до найменших подробиць, знали всі справи артілі і всі труднощі її народження. Насамперед артіль сильно вдарила по куркульських земельних просторах і викликала з боку хуторян одностайний, сповнений люті опір. Не так легко артілі далася перемога.

Хуторяни в той час були великою силою, мали «руки» в місті, а їхня куркульська суть для багатьох міських діячів була чомусь секретом. У цій боротьбі головними полями боїв були міські канцелярії, а головною зброєю — пера; тому колоністи не могли взяти безпосередньої участі в боротьбі. Та коли справу з землею було закінчено і почалися надзвичайно складні інвентарні операції, для наших хлопців знайшлося багато цікавої роботи, яка здружила їх ще більше.

Все ж і в артілі комсомольці не грали провідної ролі і були слабші від старих колоністів. Наші шкільні заняття дуже багато давали колоністам і значно поглибили їхню політичну освіту. Колоністи вже з гордістю усвідомлювали себе пролетарями і чудово розуміли різницю між своєю позицією і позицією селянської молоді. Напружена і часто важка сільськогосподарська праця не заважала формуванню у них глибокого переконання, що попереду їх чекає інша діяльність.

Найстарші могли вже докладніше описати, чого вони сподіваються від свого майбутнього і куди прагнуть. У визначенні оцих прагнень і порухів головну роль зіграли не сільські молодіжні сили, а міські.

Недалеко від вокзалу були великі паровозні майстерні. Для колоністів вони видавалися найдорогоціннішим зібранням дорогих людей і речей. Паровозні майстерні мали славетне революційне минуле, був у них могутній партійний колектив. Колоністи мріяли про ці майстерні, як про неможливо-чудесний, казковий палац. У палаці сяяли не світні колони «Синьої птиці», а щось прекрасніше: багатирські зльоти підйомних кранів, повні сили парові молоти, надзвичайно хитромудрі, з дуже складними розумовими апаратами револьверні верстати. У палаці ходили господарі — люди, найбагатородніші принци, одягнені в дорогоцінне вбрання, яке блищало паровозним мастилом і пахло всіма ароматами сталі та заліза. В руках у них право торкатися священних площин, циліндрів та конусів, усього палацового багатства. І ці люди — люди особливі. У них нема рудих розчесаних борід і масних від жиру хутірських фізіономій. У них розумні, тонкі обличчя, що світяться знанням і владою, владою над верстатами і паровозами, знанням найскладніших законів рукояток, супортів, підойм та штурвалів. І серед цих людей найшлося багато комсомольців, які вразили нас новою і прекрасною вмільстю; тут ми бачили впевнену бадьорість, чули тверде, солоне робітниче слово.

Так, паровозні майстерні — це межа прагнень для багатьох колоністів епохи двадцять другого року. Чули наші дещо і про ще чудовіші творіння людства: харківські, ленінградські заводи, про всі ці легендарні путіловські, сормовські, ВЕКи. Та хіба мало чого є на світі! Не на все має право мрія скромного провінціального колоніста. А з нашими паровозниками ми поволі почали знайомитися ближче і дістали змогу бачити їх на власні очі, відчувати їхню чарівність усіма почуттями, аж до дотику.

Вони прийшли до нас перші, і прийшли саме комсомольці. Якось у неділю до мого кабінету прибіг Карабанов і закричав:

— З паровозних майстерень комсомольці прийшли! От здорово!..

Комсомольці чули багато хорошого про колонію і прийшли познайомитися з нами. Їх було чоловік із сім. Хлопці їх любовно оточили щільним колом, терлися об них своїми животами і боками і в такому справді тісному єднанні провели цілий день, показували їм другу колонію, наших коней, реманент, свиней, Шере, оранжерею, всією глибиною колоністської душі відчуваючи мізерність наших багатств проти паровозних майстерень. Їх дуже вразило те, що комсомольці не тільки не задаються перед ними, не тільки не показують своєї переваги, а навіть начебто захоплені й трохи розчулені.

Перед тим як повертатися до міста, комсомольці зайшли до мене поговорити. Їх цікавило, чому в колонії немає комсомолу. Я їм коротко описав трагічну історію цього питання.

Ще з двадцять другого року ми добивалися організації в колонії комсомольського осередку, але місцеві комсомольські сили рішуче заперечували проти цього: адже колонія для правопорушників, які ж можуть бути комсомольці в колонії? Скільки ми не просили, не сперечалися, не лаялися, нам заявляли тільки: у вас правопорушники. Хай вони вийдуть з колонії, хай буде посвідчено, що вони виправилися, тоді можна буде говорити і про прийом до комсомолу окремих юнаків.

Паровозники висловили співчуття нашому становищу і обіцяли в міському комсомолі допомогти нам. Справді, другої ж неділі один з них знову прийшов до колонії, але тільки для того, щоб переказати нам нерадісні вістки. І в міському, і в губерньському комітеті кажуть: «Правильно, як можна бути комсомольцем у колонії, якщо серед колоністів багато і колишніх махновців, і карного елемента, і взагалі людей темних?»

Я сказав йому, що махновців у нас дуже мало, що у Махна вони були випадково. Нарешті, розтлумачив і те, що термін «виправився» не можна розуміти так формально, як розуміють його в місті. Нам не досить просто «виправити» людину, ми повинні її виховати по-новому, тобто повинні виховати так, щоб вона зробилася не просто безпечним або нешкідливим членом суспільства, але щоб вона стала активним діячем нової епохи. А хто ж буде її виховувати, коли вона прагне до комсомолу, а її не пускають туди і все згадують якісь колишні, дитячі все-таки, злочини? Паровозник і погоджувався зі мною, і не погоджувався. Його найбільше турбувало питання про межу: коли ж можна колоніста прийняти до комсомолу, а коли не можна, і хто цю справу вирішуватиме?

— Як — «хто вирішуватиме»? От саме й вирішуватиме комсомольська організація колонії.

Комсомольці-паровозники і далі часто нас відвідували, але я, нарешті, збагнув, що у них є не зовсім здоровий інтерес до нас. Вони дивилися на нас саме як на злочинців; вони з великою цікавістю намагалися зазирнути в минуле хлопців і готові були визнати наші успіхи тільки з однією умовою: все-таки тут зібрані незвичайні молоді люди. Я з великими труднощами перетягав на свій бік окремих комсомольців.

Наші позиції в цьому питанні з першого дня існування колонії залишалися незмінними. Основним методом перевиховання правопорушників я вважав такий метод, який ґрунтувався на цілковитому ігнорванні минулого і тим більше минулих злочинів. Довести цей метод до справжньої чистоти мені самому було дуже нелегко, треба було між іншими перешкодами побороти і власну натуру. Завжди кортіло дізнатися, за що

прислано колоніста в колонію, що він накоїв. Звичайна педагогічна логіка в той час намагалася наслідувати медичну і твердила з розумним виразом на обличчі: для того щоб лікувати хворобу, треба її знати. Ця логіка і мене іноді спокушала, а особливо спокушала моїх колег та наросвіту.

Комісія в справах неповнолітніх надсилала нам «справи» вихованців, в яких докладно описувалися всякі допити, очні ставки та інша нісенітниця, яка нібито допомагала вивчити хворобу.

В колонії мені вдалося перетягнути на свій бік усіх педагогів, і вже в 1922 році я просив комісію ніяких «справ» до мене не надсилати. Ми якнайширіше перестали цікавитися минулими злочинами колоністів, і у нас це виходило так добре, що й колоністи незабаром забували про них.

Я дуже радів, бачачи, як поволі зникла в колонії всяка цікавість до минулого, як зникали з наших днів відбитки днів огидних, хворих і ворожих нам. Щодо цього ми досягли цілковитого ідеалу: вже й нові колоністи соромилися розповідати про свої вчинки.

І раптом у зв'язку з таким чудовим заходом, як організація комсомолу в колонії, нам довелося згадати й наше минуле і відновити бридкі для нас терміни: «виправлення», «правопорушення», «справа».

Прагнення хлопців до комсомолу ставало завдяки виниклим перешкодам наполегливо бойовим — збиралися лізти в справжню бійку. Хоч люди, схильні до компромісів, такі, як Таранець, пропонували обхідний спосіб: видати охочим вступити до комсомолу посвідку про те, що вони «виправилися», а в колонії їх, звичайно, залишити. Більшість протестувала проти таких хитрощів. Задоров аж червонів від обурення й казав:

— Не треба цього! Це тобі не з граками морочитися, тут нікого не треба обдурювати. Нам треба добитися, щоб у колонії був комсомол, а комсомол уже сам знатиме, хто гідний, а хто не гідний.

Хлопці часто ходили в комсомольські організації міста й добивалися свого, але успіху не було.

Взимку двадцять третього року ми налагодили дружні стосунки ще з однією комсомольською організацією. Сталося це випадково.

Якось надвечір ми з Антоном поверталися додому. Мері, яка вилискувала ситою шерстю, була запряжена в легкі сани. На самому початку спуску з гори ми зустріли несподіване в наших широтах явище — верблюда. Мері не могла подолати природного почуття огиди, здригнулася, стала дибки, забилася в голдоблях і понесла. Антін уперся ногами в передок саней, але вдержати кобилу не зміг. Певна істотна вада наших легкових саней, про яку, правда, Антін давно казав, — короткі голоблі, — визна-

чила дальші події і наблизилася нас до згаданої вище нової комсомольської організації. Рвонувши в панічному кар'єрі, Мері була задніми копитами в залізний передок, лякалася ще більше і з страшенною швидкістю несла нас назустріч неминучій катастрофі. Ми з Антеном удвох натягали віжки, але від цього ставало ще гірше: Мері задирає голову і скаженіла дедалі дужче. Я вже бачив те місце, на якому все мало скінчитися більш або менш сумно: на повороті шляху коло водорозбірної будки збилися селянські сани на водопої. Здавалося, порятунку нема, шлях було перегорджено. Але якимось чудом Мері промчала між водопоєм і валкою міських саней. Почувся тріск поламаного дерева, крики людей, але ми вже були далеко. Гора кінчилася, ми спокійніше поїхали рівним прямим шляхом. Антін навіть мав змогу озирнутися і покрутити головою:

— Чиїсь сани розтрошили, тікати треба.

Він замахнувся був батоном на Мері, що й без того скакала учвал, але я стримав його енергійну руку:

— Не втечеш, — дивись, який у них диявол!

Справді, позаду нас широко і спокійно викидав могутні копита красень рисак, а з-за його крупа пильно вдивлявся у не вдалих втікачів чоловік з малиновими петлицями. Ми спинилися. Власник петлиць стояв на санях і тримався за плечі кучера, бо сісти йому було ні на що: заднє сидіння і спинка саней перетворилися на хистку решітку, і по дорозі волочилися обгризені й потрошені кінці якихось санних деталей.

— Ідьте за нами, — сердито кинув військовий.

Ми поїхали. Антін радісно усміхнувся: йому дуже сподобалася удосконалення в екіпажі, зроблені нашим неспокійним виїздом. Через десять хвилин ми були в комендатурі ДПУ, і тільки тоді на Антоновому обличчі з'явилося неприємне здивування:

— От, диви ж ти, на ДПУ наскочили...

Нас обступили люди з малиновими петлицями, і один з них закричав на мене:

— Ну, звичайно, посадили хлопчиська за кучера... хіба він може вдержати коня? Доведеться відповідати вам.

Антін скривився від образи і мало не з сльозами захитав головою на кривдника:

— Хлопчисько, диви ти! Коли б не пускали верблюдів по вулицях, а то порозводили всякої сволоти, лазить під ногами... Хіба кобила може на нього дивитися? Може?

— Якої сволоти?

— Та верблюдів же!

Малинові петлиці сміялися.

— Звідки ви?

— З колонії Горького, — сказав я.

— О, то це ж горьківці! А ви хто, завідувач? Добрих шук спіймали сьогодні! — сміявся радісно наймолодший серед

них, скликаючи народ і показуючи на нас, як на приємних гостей.

Навколо нас зібралася юрба. Вони сміялися із свого кучера і смикали Антона, розпитуючи про колонію.

— А ми давно збиралися побувати в колонії. Там народ, кажуть, бойовий. Ми ось до вас приїдемо в неділю.

Але прийшов завгосп і сердито почав складати якогось акта. На нього закричали:

— Та облиш ти свої бюрократичні звички! Ну, навіщо ти це пишеш?

— Як — «навіщо»? Ви бачили, що вони з саньми зробили? Хай тепер лагодять.

— Вони й без твого протоколу поладують. Поладуйте ж?.. Ви краще розкажіть, як у вас у колонії? Кажуть, у вас навіть карцера нема!

— Ото ще чого бракувало — карцера! А у вас хіба є? — зацікавився Антін.

Публіка знову вибухнула сміхом:

— Обов'язково приїдемо до них у неділю. Привеземо сани лагодити.

— А чим я їздитиму до неділі? — зарепетував завгосп.

Але я заспокоїв його:

— У нас є ще одні сани, хай з нами зараз хтось поїде і візьме.

Так у нас у колонії завелися ще добрі друзі. В неділю до колонії приїхали чекісти-комсомольці. І знову постало те саме прокляте питання: чому колоністам не можна бути комсомольцями? Чекісти в розв'язанні цього питання одностайно схилилися на наш бік.

— Ну, що там вони вигадують, — казали вони мені, — які там злочинці? Дурниці, соромно серйозним людям... Ми цю справу зрушимо, якщо не тут, то в Харкові.

У цей час нашу колонію передано було в безпосереднє відання українського Наркомосу як «зразково-показовий заклад для правопорушників». До нас почали приїздити наркомівські інспектори. Це вже не були підбиті вітром легковажні провінціали, які повірили в соцвих у порядку весняної емоції. В соцвиху харків'ян мало цікавили клейкі листочки душі, права особи та інші ліричні дурниці. Вони шукали нових організаційних форм і нового тону. Найсимпатичніше у них було те, що вони не вдавали з себе доктора Фауста, якому бракує тільки однієї щасливої миті, а ставилися до нас по-товариському, разом з нами ладні були шукати нове і радіти з кожної нової зернинки.

Харків'яни дуже здивувалися з наших комсомольських невдач:

— Так ви працюєте без комсомолу?.. Не можна... Хто ж це таке вигадав?

Вечорами вони шушукалися з старшими колоністами і співчутливо кивали одне одному головами.

У Центральному Комітеті комсомолу України завдяки клопотанням і Наркомосу, і інших міських друзів питання було розв'язано з блискавичною швидкістю, і влітку двадцять третього року до колонії було призначено політкерівником Тихона Несторовича Коваля.

Тихон Несторович був людиною селянською. Доживши до двадцяти чотирьох років, він устиг внести в свою біографію багато цінних моментів, здебільшого з сільської боротьби, мав величезний досвід політичної дії, був до того ж людиною розумною і лагідно-спокійною. З колоністами він з першої зустрічі заговорив як рівний їм товариш, у полі і на току показав себе досвідченим господарем.

Комсомольський осередок було засновано в колонії в складі дев'яти осіб.

28. ПОЧАТОК ФАНФАРНОГО МАРШУ

Дерюченко раптом заговорив російському. Ця протиприродна подія була пов'язана з цілою низкою неприємних пригод у дерюченківському гнізді. Почалося з того, що Дерюченкова дружина, — до речі, істота зовсім байдужа до української ідеї, — зібралася родити. Хоч як схвилювали Дерюченка перспективи розвитку славного козацького роду, вони ще неспроможні були вибити його з сідла. Чистою українською мовою він зажадав у Братченка коней, щоб поїхати до акушерки. Братченко не відмовив собі у приємності висловити кілька сентенцій, що засуджували як народження молодого Дерюченка, не передбачене транспортним планом колонії, так і запрошення акушерки з міста, бо, на думку Антона, «один біс — що з акушеркою, що без акушерки». Все-таки коней він Дерюченкові дав. Другого ж дня виявилось, що породіллю треба везти до міста. Антін так засмутився, що втратив увялення про дійсність і навіть сказав:

— Не дам!

Але і я, і Шере, і вся громадськість колонії так суворо й енергійно засудили поведінку Братченка, що коней довелося дати. Дерюченко вислухав Антонові теревені терпляче і вмовляв його, зберігаючи ту саму соковитість та великодушність висловів:

— Позаяк ця справа вимагає дуже швидкого вирішення, не можна гаяти часу, шановний товаришу Братченко.

Антін орудував математичними даними і був впевнений в їхній особливій переконливості:

— По акушерку пару коней ганяли? Ганяли. Акушерку відвозили до міста, теж пару коней. По-вашому, коням дуже цікаво, хто там родить?

— Але ж, товаришу...

— От вам і «але». А ви подумайте, що буде, коли всі почнуть такі неподобства!..

На знак протесту Антін запрягав для родильних справ найменш улюблених і нерисистих коней, заявляв, що фаєтон зіпсований, і подавав шарабан, на передок садовив Сороку — наочна ознака того, що виїзд не парадний.

Але по-справжньому Антона допекло до живого тільки тоді, коли Дерюченко зажадав коней їхати по жінку. Він, однак, не був щасливим батьком: його первісток, названий поспішно Тарасом, прожив у родильному домі тільки один тиждень і вмер, нічого істотного не додавши до історії козацького роду. Дерюченко носив на обличчі цілком доречний траур і говорив трохи розслаблено, але від його горя все ж не пахло нічим особливо трагічним, і він уперто висловлювався, як і раніше, українською мовою. Зате Братченко від обурення та безсилого гніву не знаходив слів ні на якій мові, і з його уст вилітали тільки малозрозумілі уривки:

— Однаково дарма ганяли! Візника... спішити нікуди... можна гаяти час. Усі родити будуть... І все даремно...

Дерюченко повернув до свого гнізда невдалу породіллю, і Братченкові страждання на тому скінчилися. В цій сумній історії Братченко більше не брав участі, але історія на цьому не скінчилася. Тараса Дерюченка ще не було на світі, коли в історію випадково вплелася стороння тема, що, проте, як виявилось далі, аж ніяк не була сторонньою. Тема ця для Дерюченка була теж болісна. Полягала вона ось у чому.

Вихователі і весь персонал колонії одержували харчі із спільного казана колоністів. Але з певного часу, ідучи назустріч особливостям родинного побуту і бажаючи трохи розвантажити кухню, я дозволив Калині Івановичу видавати декому сухою пайкою. Так одержував харчі і Дерюченко. Якось я дістав у місті мінімальну кількість вершкового масла. Його було так мало, що вистачило лише на кілька днів для казана. Звичайно, нікому й на думку не спадало, що це масло можна включити в суху пайку. Але Дерюченко дуже занепокоївся, довідавшись, що в казані колоністів уже протягом трьох днів плаває дорогоцінний продукт. Він поспішив перебудуватися і подав заяву, що користуватиметься спільним казаном, а сухої пайки одержувати не хоче. На лихо, саме в момент такої перебудови весь запас вершкового масла в коморі Калини Івановича вичерпався, і це дало підставу Дерюченкові прибігти до мене з рішучим протестом:

— Не можна знущатися з людей! Де ж те масло?

— Масло? Масло вже нема, з'їли.

Дерюченко написав заяву, що він і його родина одержуватимуть продукти сухою пайкою. Будь ласка! Але через два дні знову привіз Калина Іванович масло і знову в такій же малій кількості. Дерюченко з зубовним скреготом перетерпів і це горе і навіть на казан не перейшов. Але щось сталося в нашій наросвіті, намічався якийсь затяжний процес періодичного вкраплювання масла в організм діячів народної освіти та вихованців. Калина Іванович раз у раз, приїжджаючи з міста, діставав з-під сидіння невеличкий глечик, прикритий зверху чистеньким шматком марлі. Дійшло до того, що Калина Іванович без цього глечика вже й до міста не їздив. Найчастіше, звичайно, бувало, що глечик назад приїздив нічим не прикритий, і Калина Іванович, недбало перекидаючи його в соломі на дні шарабана, казав:

— Такий несвідомий народ! Ну й дай же людині, щоб було на що глянути. Що ж ви даєте, паразити: чи його нюхати, чи його їсти?

Та все ж Дерюченко не витримав: знову перейшов на казан. Проте ця людина не здатна була бачити життя в його динаміці, він не звернув уваги на те, що крива жирів у колонії неухильно підвищується, а маючи слабкий політичний розвиток, не знав, що кількість на певному ступені повинна перейти в якість. Цей перехід несподівано впав на голову його родини. Масло ми раптом почали одержувати в такій великій кількості, що я визнав за можливе за минулі півмісяця видати його на суху пайку. Жінки, бабусі, старші дочки, тещі та інші персонажі другорядного значення понесли з комори Калини Івановича в свої квартири золотисті кубики, винагороджуючи себе за довгочасне терпіння, а Дерюченко не поніс: він необачно з'їв належні йому жири в невловимому й невибагливому оформленні колоністського казана. Дерюченко навіть зблід від туги і постійної невдачі. Зовні розгублений, він написав заяву про бажання одержувати харчові продукти сухою пайкою. Його горе було глибоке; і він викликав загальне співчуття, але і в цьому горі він поводився, як козак і як мужчина, і не покинув рідної української мови.

В цей момент тема жирів хронологічно збіглася з невдалою спробою продовжити Дерюченків рід.

Дерюченко з дружиною терпляче дожувували сумні спогади про Тараса, коли доля вирішила відновити рівновагу й принесла Дерюченкам давно заслужену радість: в наказі по колонії було дано розпорядження видати суху пайку «за минулі півмісяця», і в складі сухої пайки знову було зазначено вершкове масло. Щасливий Дерюченко прийшов до Калини Івановича з кошиком: Сяяло сонце, і все живе раділо. Та це тривало

недовго. Вже через півгодини Дерюченко прибіг до мене, схвилюваний і ображений до глибини душі. Удари долі по його міцній голові стали вже нестерпними, людина зійшла з рейок і біла колесами по шпалах чистою російською мовою:

— Чому не видано жири на мого сина?

— На якого сина? — спитав я здивовано.

— На Тараса. Як це «на якого»? Це самоуправство, товаришу завідувач! Належить видавати пайку на всіх членів родини, і видавайте.

— Але ж у вас нема ніякого сина Тараса.

— Це не ваше діло, є чи нема. Я вам подав посвідку, що мій син Тарас народився другого червня, а вмер десятого червня, отож, і видавайте йому жири за вісім днів...

Калина Іванович, який спеціально прийшов послухати позов, узяв обережно Дерюченка за лікоть:

— Товаришу Дерюченко, який же адійот таку маленьку дитину годує маслом? Ви розміркуйте, хіба ж дитина може витримати такий харч? -

Я дико подивився на них обох:

— Калино Івановичу, що це ви всі сьогодні!.. Ця маленька дитина померла три тижні тому...

— Ах, так вона померла? То чого ж вам треба? Їй тепер масло так само, як покійникові кадило, допоможе. Та вона ж і є покійник, якщо можна так висловитися.

Дерюченко злий крутився по кімнаті і рубав долонею повітря:

— В моїй родині протягом восьми днів був рівноправний член, і ви повинні видати.

Калина Іванович, ледве стримуючи усмішку, доводив:

— Який же він рівноправний? Це ж тільки в теорії рівноправний, а прахтично в ньому ж нічого нема: чи він був на світі, чи його не було, сама видимість.

Але Дерюченко зійшов з рейок, і дальший його рух був безладний і огидний. Він утратив будь-який стиль, навіть спеціальні ознаки його істоти якось розкрутилися й обвисли: і вуса, і чуприна, і галстук. У такому вигляді він докотився до завгубнаросвіти і справив на нього небажане враження. Завгубнаросвіти викликав мене і сказав:

— Приходив до мене ваш вихователь скаржитись. Знаєте що? Треба таких гнати. Як ви можете тримати в колонії такого нестерпного шкурника? Він мені таку нісенітницю варнякав: якийсь Тарас, масло, чорт знає що!

— А призначили ж його ви.

— Не може бути... Виженіть негайно!

До таких приємних наслідків призвела взаємно посилені дія двох тем: Тараса і масла. Дерюченко з жінкою виїхали тією самою дорогою, що й Родимчик. Я радів, колоністи раділи, і радів невеличкий клаптик української природи, розташований

у безпосередній близькості до описуваних подій. Але разом із радістю охопив мене і неспокій. Усе те саме питання — де взяти справжню людину? — зараз же приступило з ножем до горла, бо в другій колонії не лишилося жодного вихователя. І ось буває ж таке: колонії імені Горького просто-таки щастило, — я несподівано для себе здібав потрібну нам справжню людину. Здібав просто на вулиці. Людина стояла на тротуарі, біля вітрини відділу постачання наросвіти і, повернувшись до неї спиною, роздивлялася нескладні речі на курній, засміченій гноєм і соломом вулиці. Ми з Антоном витягали із складу мішки з крупами: Антін спіткнувся біля якоїсь ямки і впав. Справжня людина швидко підбігла до місця катастрофи, і вдвох з нею ми повантажили мішок на наш віз. Я подякував незнайомому і звернув увагу на його гнучку постать, на розумне молоде обличчя і на гідність, з якою він усміхнувся у відповідь на мою подяку. На його голові з упевненою військовою бадьорістю сиділа біла кубанка.

— Ви, мабуть, військовий? — спитав я його.

— Угадали, — усміхнувся незнайомий.

— Кавалерист?

— Так.

— В такому разі, що вас може цікавити в наросвіті?

— Мене цікавить завідувач. Сказали, що він скоро буде, от і чекаю.

— Ви хочете дістати роботу?

— Так, мені обіцяли роботу інструктором фізкультури.

— Поговоріть спершу зі мною.

— Добре.

Ми поговорили. Він виліз на нашого воза, і ми поїхали додому. Я показав Петрові Івановичу колонію, і до вечора питання про його призначення було вирішено.

Петро Іванович приніс у колонію цілий комплекс щасливих властивостей. У нього було саме те, що нам потрібно: молодість, чудова заповзятливість, надзвичайна витривалість, серйозність і бадьорість, і не було нічого нам непотрібного: ніякого натяку на педагогічні забобони, ніякої пози щодо вихованців, ніякого родинного шкурництва. А крім усього цього, у Петра Івановича були якості й додаткові: він любив військову справу, умів грати на роялі, мав невеликий поетичний дар і фізично був дуже сильний. Під його керівництвом друга колонія вже на другий день набрала нового тону. Де жартом, де наказом, де насмішкою, де прикладом Петро Іванович почав згуртовувати хлопців у комуну. Він прийняв на віру всі мої педагогічні настанови і до кінця ніколи нічого не брав під сумнів, позбавивши мене марних педагогічних суперечок та балаканини.

Життя наших двох колоній пішло, як добрий, справжній

поїзд. У персоналі я відчув незвичну для мене солідність і згуртованість. Тихон Несторович, Шере і Петро Іванович, як і наші давні ветерани, по-справжньому служили ділу.

Колоністів на той час було близько вісімдесяти. Кадри двадцятого і двадцять першого років згуртувалися в дуже дружню групу і одверто командували в колонії, становлячи на кожному кроці для всякої нової людини міцний вольовий каркас, не підкоритися якому було, мабуть, неможливо. А втім, я майже не бачив спроб чинити опір. Колонія дуже приваблювала і захочувала новеньких гарним зовнішнім устроєм, чіткістю та простотою побуту, досить цікавим списком різних традицій і звичаїв, походження яких навіть і старі колоністи не завжди пам'ятали. Обов'язки кожного колоніста визначалися у вимогливих і нелегких формах, але всі вони були чітко зазначені в нашій конституції, і в колонії майже не залишилося місця ні для яких випадків самодурства. В той же час перед усією колонією завжди стояло завдання, цінність якого не підлягала ніякому сумніву: закінчити ремонт другої колонії, всім об'єднатися в одному місці, розширити наше господарство. В тому, що це завдання для нас обов'язкове, в тому, що ми його безперечно розв'яжемо, сумнівів ні в кого не було. Тому ми всі легко мирилися з дуже багатьма нестатками, відмовляли собі в деяких розвагах, в кращому одязі, в їжі, віддаючи кожна вільну копійку на свинарник, на насіння, на нову жнивварку. До наших невеликих жертв для справи відбудови ми ставилися так добродушно-спокійно, з такою радісною певністю, що я дозволяв собі простотакти буфонаду на загальних зборах, коли хто-небудь з молодих порушував питання: пора вже пошити нові штани. Я казав:

— Ось закінчимо другу колонію, розбагатіємо, тоді все пошине: у колоністів будуть оксамитові сорочки із срібним поясом, у дівчат шовкові плаття і лаковані туфлі, кожен загін матиме свій автомобіль, і, крім того, на кожного колоніста велосипед. А всю колонію засадимо тисячами кущів троянд. Бачите? А поки що давайте купимо на ці триста карбованців добру корову-сименталку.

Колоністи широким реготали, і після цього для них не такими вбогими здавалися ситцеві латки на штанах і заяложені сіренькі «чепи».

Верхівку колонійського колективу і в той час ще можна було раз у раз лаяти за численні відхилення від ідеально-морального шляху, але кого ж на земній кулі не можна за це лаяти? А в нашому важкому ділі ця верхівка виявляла себе дуже справним і точно діючим апаратом. Я особливо цінував її за те, що головною тенденцією її роботи якось непомітно зробилося прагнення перестати бути верхівкою, втягнути в себе всю колонійську масу.

У цій верхівці були майже всі давні наші знайомі: Караба-

нов, Задоров, Вершнев, Братченко, Волохов, Ветковський, Таранець, Бурун, Гуд, Осадчий, Настя Ночівна; але останнім часом до цієї групи вже ввійшли нові імена: Опришко, Георгієвський, Волков Жорка і Волков Альошка, Ступіцін та Кудлатий.

Опришко багато перейняв від Антона Братченка: палкість, любов до коней і нелюдську працездатність. Він не був такий талановитий у творчості, не був такий яскравий, та зате у нього були й тільки йому властиві якості: незгасна бадьорість, ладність і спритність у руках.

Георгієвський в очах колонійського товариства був істотою дволикою. З одного боку, за всю його зовнішність нам так і кортіло назвати його циганом. І в смаглявому обличчі, і в чорних витрішкуватих очах, і в стриманому лінивому гуморі, і в шахраюватому нехтуванні приватної власності справді було щось циганське. Але, з другого боку, Георгієвський походив, безперечно, з інтелігентної сім'ї: начитаний, випещений, поміському гарний, і говорив він з невеликим аристократичним відтінком, трохи гаркаво. Колоністи запевняли, що Георгієвський — син колишнього іркутського губернатора. Сам Георгієвський заперечував усяку можливість такого ганебного походження, і в його документах ніяких слідів прокляття минулого не було, але я в таких випадках завжди схильний вірити колоністам. У другій колонії він був командиром і відзначався однією чудовою рисою: ніхто так багато не морочився із своїм загоном, як командир шостого. Георгієвський їм і книжки читав, і допомагав одягатися, і сам змушував умиватися, і без кінця міг переконувати, умовляти, просити. В раді командирів він завжди репрезентував ідею любові до пацана і піклування про нього. І він міг похвалитися багатьма досягненнями. Йому віддавали найбрудніших, сопливих хлоп'ят, і за тиждень він робив з них франтів, які були прикрашені зачісками й акуратно йшли шляхами трудового колонійського життя.

Волкових у колонії було двоє: Жорка й Альошка. Вони не мали жодної спільної риси, хоч і були брати. Жорка почав у колонії погано: він виявив нездоланну лінь, несимпатичну хворобливість, сварливість характеру і огидну дрібну злобність. Він ніколи не усміхався, мало говорив, і я навіть подумав, що «це не наш» — утече. Його відродження настало без будь-якої урочистості і без педагогічних зусиль. На раді командирів раптом з'ясувалося, що копати льох випадає тільки Галатенкові і Жорці, і то єдина можлива комбінація. Сміялися.

— Навмисно таких двох ледарів до купи не зведеш.

Ще більше сміялися, коли хтось запропонував зробити цікаву спробу: утворити з них зведений загін і подивитися, що вийде, скільки вони накопають. Командиром обрали все-таки Жорку: Галатенко був ще гірший. Покликали Жорку на раду і я йому сказав:

— Волков, тут така справа: призначили тебе командиром зведеного копати льох і дали тобі Галатенка. Так от ми боїмося, що ти з ним не впорашся.

Жорка подумав і пробурчав:

— Упораюсь.

Другого дня збуджений черговий колоніст прибіг до мене:

— Ходімо, страшенно цікаво, як Жорка Галатенка муштрує! Тільки обережно, а то почують, нічого не вийде.

За кущами ми непомітно підійшли до місця дії. На майданчику серед залишків колишнього саду намічено прямокутник майбутнього льоху. На одному кінці ділянка Галатенка, на другому — Жорчина. Це відразу впадає в очі і з розташування сил, і з явної різниці в продуктивності: у Жорки скопано вже кілька квадратних сажнів, у Галатенка — вузька смужка. Однак Галатенко не сидить: він незграбно тисає товстою ногою в неслухняну лопату, копає і часто з зусиллям повертає важку голову до Жорки. Коли Жорка не дивиться, Галатенко перестає працювати, але стоїть ногою на лопаті, ладен при першій тризові всадити її в землю. Видно, всі ці хитрощі вже набридли Волкову. Він каже Галатенкові:

— Гадаєш, я стоятиму в тебе над душею і проситиму? Мені ніколи з тобою панькатися.

— А чого ти так стараєшся? — бубонить Галатенко.

Жорка не відповідає Галатенкові й підходить до нього:

— Я з тобою не хочу розмовляти, розумієш? А якщо ти не викопаш з цього місця й до цього, я твій обід виллю в помийницю.

— Так тобі й дадуть вилити! А що тобі Антін заспіває?

— Хай співає, що хоче, а я виллю, і край.

Галатенко пильно дивиться в Жорчині очі і розуміє, що Жорка виле. Галатенко бурчить.

— Я ж працюю, чого ти причепився?

Його лопата швидше починає ворухитися в землі, черговий стискає мій лікоть.

— Відзнач у рапорті, — шепочу я черговому.

Увечері черговий закінчив рапорт:

— Прошу звернути увагу на добру роботу третього «П» зведеного загону під командою Волкова-першого.

Карабанов схопив голову Волкова в кліщі своєї десниці й зареготав:

— Ого! Це не кожному командирові така честь.

Жорка гордо усміхнувся. Галатенко від дверей кабінету теж подарував нам усмішку й прохрипів:

— Авжеж, попрацювали сьогодні, до чорта попрацювали!

І з того часу в Жорки мов рукою зняло, пішла людина на всіх парах до досконалості, і через два місяці рада командирів перевела його в другу колонію із спеціальною метою підтягнути ледачий сьомий загін.

Альошка Волков з першого дня всім сподобався. Він негарний на вроду, його обличчя вкрите плямами різних відтінків, лоб в Альошки такий низький, що здається, ніби волосся на голові росте не вгору, а вперед, та Альошка дуже розумний, насамперед розумний, і це скоро всім впадає в очі. Не було кращого за Альошку командира зведеного загону: він умів прекрасно розраховувати роботу, розставити хлопців, знайти якісь нові способи, нову хватку.

Так само розумний і Кудлатий, людина з широким, монгольським обличчям, кременза й крута. Він потрапив до нас просто з наймів, але в колонії мав прізвисько Куркуль; справді, якби не колонія, що привела Кудлатого згодом до партійного квитка, був би Кудлатий-куркулем: надто тяжів над ним якийсь шлунковий, глибокий господарський інстинкт, любов до речей, возів, борін та коней, до гною та зораного поля, до всякої роботи в дворі, в сараї, в коморі. Кудлатий був непереборно розважливий, говорив не поспішаючи, добре все обґрунтовуючи, як і всякий солідний нагромаджувач та дбайливець. Але, як колишній наймит, він так само спокійно із тією самою розсудливою міцною силою ненавидів куркулів і глибоко був упевнений в цінності нашої комуни, як і кожної комуни взагалі. Кудлатий давно став у колонії правою рукою Калини Івановича, і наприкінці двадцять третього року значна частина нашого господарства трималася на ньому.

Ступіцин теж був господар, але зовсім іншого стилю. Це був справжній пролетар. Він походив з цехових міста Харкова і міг розповісти, де працювали його прадід, дід і батько. Його прізвище давно прикрашало лави пролетарів харківських заводів, а старший брат за 1905 рік побував на засланні. І зовні Ступіцин гарний. У нього тонкі брови й невеликі гострі чорні очі. Навколо рота у Ступіцина чудовий букет рухливих тонких м'язів, обличчя його дуже багате мимікою, крутими й цікавими переходами. Ступіцин репрезентував у нас одну з найважливіших сільськогосподарських галузей — свинарник другої колонії, в якій свиняче стадо зростало з якоюсь казковою швидкістю. У свинарнику працював спеціальний загін — десятий, і командир його — Ступіцин. Він умів зробити свій загін енергійним і мало схожим на класичних свинарів: хлопці завжди з книжкою, завжди у них в голові раціони, в руках олівці та блокноти, на дверцях станків написи, по всіх кутках свинарника діаграми та правила, у кожної свині паспорт. Чого там тільки не було, в цьому свинарнику!

Поряд з верхівкою розташувалися дві широкі групи, близькі до неї, її резерв. З одного боку — це старі бойові колоністи, чудові працівники й товариші, але без помітних організаторських талантів, люди сильні й спокійні. Це — Приходько, Чобіт, Сорока, Леший, Глейзер, Шнайдер, Овчаренко, Корито,

Федоренко і чимало інших. З другого боку — це підростаючі пацани, справжня зміна, яка вже й тепер часто показує зуби майбутніх організаторів. Вони, через свій вік, ще не можуть узяти до рук кермо влади, та й старші сидять на місцях; а старших вони люблять і шанують. Але вони мають і багато переваг: вони прилучилися до колонійського життя в молодшому віці, вони глибше сприйняли його традиції, дужче вірять у безперечну цінність колонії, а найголовніше — вони грамотніші, живіша у них наука. Це почасти наші давні знайомі: Тоська, Шелапутін, Жевелій, Богоявленський, почасти нові імена: Лапоть, Шаровський, Романченко, Назаренко, Векслер. Усе це майбутні командири й діячі епохи завоювання Куряжа. І тепер вони вже часто працюють як комзвездзгонів.

Перелічені групи колоністів становили більшу частину нашого колективу. Своім мажорним тоном, своєю енергією, своїми знаннями та досвідом ці групи були дуже сильні, і решта колоністів могла тільки йти за ними. А решта в очах самих колоністів поділялася на три розділи: «болото», пацани та «шпана». До «болота» входили колоністи, які нічим себе не виявили, були невиразні, наче самі непевні в тому, що вони колоністи.

Слід, однак, сказати, що з «болота» раз у раз висувалися особи помітні, і взагалі «болото» було станом тимчасовим. До якогось часу воно здебільшого складалося з вихованців другої колонії. Малюків було в нас десятка півтора; колоністи дивилися на них як на сировину, головна функція якої — вчитися витирати носи. А втім, малюки і не прагнули до якоїсь яскравої діяльності і задовольнялись іграми, ковзанами, човнами, рибальством, санками та іншими дрібницями. Я вважав, що вони роблять правильно.

У «шпани» було чоловік п'ять. Сюди входили: Галатенко, Перепелятченко, Євген'єв, Густоіван та ще хтось. Їх залічили до «шпани» одноставною ухвалою всієї громади, після того як у кожного з них встановили наявність досить помітної вади. Галатенко — ненажера й ледар, Євген'єв — припадочний, брехливий балакун, Перепелятченко — дохлятина, плаксієй, прошак, Густоіван — юродивий, «психічний», молиться богородиці і мріє про монастир. Деяких вад представникам «шпани» з часом вдалося позбутися, але це сталося не скоро.

Такий був колектив колоністів наприкінці двадцять третього року. Зовні всі колоністи були, за небагатьма винятками, однаково підібрані й пишалися військовою виправкою. У нас уже був чудовий стрій, який прикрашували спереду чотири сурмачі та вісім барабанів. Був у нас і прапор, прекрасний, шовковий, вишитий теж шовком, — подарунок Наркомосу України в день наших третіх роковин.

У дні пролетарських свят колонія з барабанным гуркотом входила до міста, дивуючи городян та вразливих педагогів су-

ворою стрункiстю, залiзною дисциплiною i своерiдною фасонною виправкою. Ми приходили на плац завжди пiзнiше за всiх, щоб нiкого не чекати, завмирили в нерухомому «струнко!», сурмачi сурмили салют усiм трудящим мiста, i колонiсти пiднимали руки. Пiсля цього наш стрiй розбiгався, шукаючи святкових вражень, але там, де стояла колона, завмирили: попереду — прапороносець та вартовi, на мiсцi останнього ряду — маленький прапорцевий. I це було так поважно, що нiколи нiхто не наважувався стати на позначене нами мiсце. Бiднiсть з одягом ми легко переборювали завдяки нашiй винахiдливостi й смiливостi. Ми рiшуче були проти ситцевих костюмiв, цiєї обуриливої особливостi дитячих будинокiв. А дорожчих костюмiв ми не мали. Не було у нас i нового, гарного взуття. Тому на паради ми приходили босi, але це мало такий вигляд, наче то навмисно. На хлопцях — чистi бiлi сорочки. Штани добрi, чорнi, вони пiдкачанi до колiн i сяють внизу бiлими одворотами чистої бiлизни. I рукава сорочок пiднятi за лiкоть. Виходив дуже нарядний, веселий стрiй трохи селянського малюнка.

Третього жовтня двадцять третього року такий стрiй протягнувся через плац колонiї. На цей день було закинчено дуже складну операцiю, що тривала три тижнi. На пiдставi постанови об'єднаного засiдання педагогiчної ради i ради командирiв колонiя iменi Горького зосереджувалася в одному маєтку, колишньому Трепке, а свiй старий маєток бiля Рокитного озера передавала в розпорядження губнаросвiти. На третє жовтня все було вивезено в другу колонiю: майстернi, сараї, стайнi, комори, речi персоналу, iдальня, кухня i школа. На ранок третього в колонiї залишалися тiльки п'ятдесят колонiстiв, я i прапор.

О дванадцятiй годинi представник губнаросвiти пiдписав акт про прийняття маєтку колонiї iменi Горького i вiдйшов набiк. Я скомандував:

— Пiд прапор, струнко!

Колонiсти виструнчилися в салютi, заgrimiли барабани, сурми заграли прапоровий марш. Прапорова бригада винесла з кабiнету прапор. Прийнявши його на правий фланг, ми не стали прощатися iз старим мiсцем, хоч зовсiм не вiдчували до нього нiякої ворожнечi. Просто не любили озиратися назад. Не озирнулися й тодi, коли колона колонiстiв, розриваючи тишу полiв барабанним гуркотом, пройшла повз Рокитне озеро, повз фортецю Андрiя Карповича хутiрською вулицею i спустилася на лукову низину Коломаку, прямуючи до нового моста, що його збудували колонiсти.

У дворi другої колонiї зiбрався весь персонал, багато селян з Гончарiвки, i сявав такою ж красою стрiй колонiстiв другої колонiї, який завмер у салютi горькiвському прапоровi.

Ми вступили в нову епоху.

1. ГЛЕК МОЛОКА

Ми перейшли в другу колонію гарного, теплого, майже літнього дня. Ще і зелень на деревах не встигла потьмяніти, ще трави зеленіли в розпалі своєї другої молодості, відсвіжені першими осінніми днями. І друга колонія була в цей час, як красуня в тридцять років: не тільки для інших, а й для себе гарна, щаслива і спокійна, впевнена в своїх чарах. Коломак обвивав її майже з усіх боків, залишаючи невеликий прохід для сполучення з Гончарівкою. Над Коломаком густо нависли гомінким покровом буйні крони нашого парку. Тут було багато тінявих і таємничих куточків, де можна було купатися, з великим успіхом розводити русалок і ловити рибу, а коли треба, то й пошептатися з підходящим товаришем. Наші головні будинки стояли на краю високого берега, і енергійні й безсоромні пацани просто з вікон літали в річку, залишивши на підвіконні невибагливий свій одяг.

В інших місцях, там, де розлігся старий сад, спуск до річки йшов уступами, і найнижчий уступ раніше за всіх обмилував Шере. Тут завжди було просторо й сонячно. Коломак широкий і спокійний, але для русалок це місце було малопродатне, як і для рибальства та й взагалі для поезії. Замість поезії тут квітнула капуста й чорна смородина. Колоністи приходили на це плесо виключно з діловими намірами — то з лопатою, то з сапою, а іноді разом з колоністами насилу пробіралися сюди Коршак або Бандитка, запряжені в плуг. У цьому ж місці була й наша пристань — три дошки, висунуті над хвилями Коломаку на три метри від берега.

Ще далі, повертаючи на схід, Коломак щедро розіслав перед нами кілька гектарів гарного, жирного луку, що позаростав чагарником та гайками. Ми спуścалися на луг просто з нашого саду, і цей зелений спуск теж був на диво пристосований для особливої справи: в години відпочинку так і вабило посидіти на травичці в затінку крайніх тополь саду і ще раз помилуватися і лугом, і гайками, і небом, і крилом Гончарівки на обрії. Калина Іванович дуже любив це місце й іноді в неділю опівдні затагував мене сюди.

Я любив поговорити з Калиною Івановичем про мужиків і про ремонт, про несправедливість життя і про наше майбутнє. Перед нами був луг, і це іноді збивало Калину Івановича з правильного філософського шляху:

— Знаєш, голубе, життя, то воно наче баба: від неї справедливості не чекай. У кого, розумієш ти, вуса вгору стирчать, так тому й пироги, і вареники, і пляшка, а у кого, розумієш, і борода не росте, а не те, що вуса, так тому, підла, і води не винесе напитися. Ото як був я гусаром... Ах, ти, сучий сину, де ж твоя голова поділася? Чи ти її з хлібом з'їв, чи ти її забув у поїзді? Куди ж ти, паразите, коня пустив, чи тобі повилазило? Там же капусту посаджено!

Кінець цієї промови Калина Іванович виголошує, стоячи вже далеко від мене і розмахуючи люлькою.

За триста метрів від нас темніє в траві гніда спина, і не видно навколо жодного «сучого сина». Та Калина Іванович не помиляється в адресі. Луг — це царство Братченка, тут він завжди незримо присутній, промова Калини Івановича, власне кажучи, є заклинання. Ще дві-три короткі формули, і Братченко матеріалізується, але в повній згоді з усією спиритичною обстановкою він з'являється не біля коня, а позаду нас, із саду:

— І чого ви репетуєте, Калино Івановичу? Де в бога заєць, де в чорта батько? Де капуста, а де кінь?

Починається спеціальна суперечка, з якої навіть цілковитий профан у луговому господарстві може зрозуміти, що дуже вже постарів Калина Іванович, що вже важко йому розбиратися в колонійській топографії, і він справді забув, де загубився луговий клаптик капустиного поля.

Колоністи дозволяли Калині Івановичу старіти спокійно. Сільське господарство давно вже неподільно належало Шере, і Калина Іванович тільки задля причепливої критики й намагався часом просунути старого носа в деякі сільськогосподарські щілини. Шере вмів привітно холодним жартом прищикнути цей ніс, і тоді Калина Іванович здавався.

— Що ж ти вдієш? Колись і у нас хліб родив. Нехай тепер інші спробують: хисту багато, а чи хліб уродить?

Але в загальному господарстві Калина Іванович дедалі більше наближався до становища англійського короля — царював, але не правив. Ми всі визнавали його господарську велич і схилялися перед його сентенціями з пошаною, а діло робили по-своєму. Це навіть і не ображало Калину Івановича, бо він не був надто самолюбивий, і, крім того, для нього найдорожчі були власні сентенції, як для його англійського колеги царська мішура.

За давньою традицією Калина Іванович їздив до міста, але виїжджав він тепер з деякою урочистістю. Він завжди був прихильником старовинної розкоші, і хлопці знали його вислів:

— У пана фаєтон модний, та кінь голодний, а у господаря віз простецький, зате кінь молодецький.

Старий віз, який скидався на домовинку, колоністи вистеляли свіжим сіном і укривали чистим рядном. Запрягали найкращого коня і під'їжджали до ганку Калини Івановича. Всі господарські чини і власті на цю мить робили все що треба: у помзавгоспа Дениса Кудлатого лежить у кишені список міських операцій, комірник Альоша Волков запихає під сіно потрібні ящики, глечики, мотузочки та іншу упаковку. Калина Іванович затримує візд перед ганком на три-чотири хвилини, потім виходить у чистенькому, випрасуваному плащі, запалює сірником наготовлену люльку, оглядає побіжно коня або віз, іноді кидає крізь зуби, поважно:

— Скільки разів тобі казав: не надягай до міста таку подерту шапку. От народ нетямущий!..

Поки Денис міняється з товаришами картузами, Калина Іванович вилазить на сидіння й наказує:

— Ну, паняй, або що.

У місті Калина Іванович більше сидить у кабінеті якого-небудь продовольчого магната, задирає голову і намагається підтримати честь сильної і багатій держави — колонії імені Горького. Саме тому його розмови торкались найчастіше питань широкої політики:

— У мужиків усе є. Це я вам кажу точно.

А в цей час Денис Кудлатий в чужому картузі плаває і пірнає в господарському морі, яке міститься поверхом нижче: випишує ордери, лається з завідувачем і конторниками, навантажує на віз мішки та ящики, залишаючи недоторканим місце Калини Івановича, годує коня і близько третьої години ввалюється в кабінет, увесь у борошні і в тирсі:

• — Можна їхати, Калино Івановичу!

Калина Іванович розцвітає дипломатичною усмішкою, тисне руку начальству і діловито питає Дениса:

— Ти все навантажив як слід?

Приїхавши до колонії, стомлений Калина Іванович відпочиває, а Денис, нашвидку з'ївши прохолодий обід, до пізнього вечора носить свою монгольську фізіономію по колонійських господарських шляхах і клопочеться, як старенька бабуся.

Кудлатий органічно не міг терпіти найменшої змарнованої цінності; він страждав, коли з воза струшувалась солома, коли десь губився замок, коли двері в корівнику висіли на одній завісі. Денис був скупий на усмішку, але ніколи не здавався злим, і його приставання до кожного марнограта господарських цінностей ніколи не були в'їдливо-надокучливими, стільки в його голосі було переконливої солідності й стриманої волі. Він умів допікати легковажним пацанам, які гадали в душевній простоті, що вилізти на дерево — найдоцільніше використання людської енергії. Денис одним поглядом знімав їх з дерева і казав:

— Ну, яким місцем, власне кажучи, ти думаєш? Тебе женити

скоро, а ти на вербі сидиш і штани дереш. Ходімо, я тобі видам інші штани.

— Які інші? — обливається пацан холодним потом.

— Це тобі буде як спецівка, щоб по деревах лазити. Ну, скажи, власне кажучи, чи ти бачив де такого чоловіка, щоб у нових штанах на дерева лазив? Бачив такого?

Денис глибоко був проїнятий господарським духом і тому нездатний був зважити на людські страждання. Він не міг зрозуміти такої простої людської психології: пацан саме тому й виліз на дерево, що був захоплений новими штанами. Штани й дерево було причинно зв'язані, а Денисові здавалося, що це речі несумісні.

Проте тверда політика Кудлатого була конче потрібна, бо наша бідність вимагала жорстокої економії. Тому Кудлатого рада командирів незмінно висувала на роботу помзавгоспа і рішуче відхиляла малодушні скарги пацанів на нібито неправильні репресії Дениса щодо штанів. Карабанов, Белухін, Вершнев, Бурун та інші старі колоністи високо цінили енергію Кудлатого і самі їй беззаперечно підкорялися весною, коли Денис на загальних зборах наказував:

— Завтра поздавайте черевики в комору, влітку можна й босоніж ходити.

Багато попрацював Денис у жовтні 1923 року. Десять загонів колоністів ледве розмістилися в тих будинках, що були цілком відремонтовані. В старому поміщицькому палаці, який у нас називали білим будинком, розташувалися спальні й школа, а у великому залі, що замінив веранду, працювала столоярня. Ідальню було переведено в підвальний поверх другого будинку, в якому були квартири співробітників. Вона пропускала водночас не більше тридцяти чоловік, і тому обідали ми на три зміни. Шевська, колісна, швейна майстерні тулилися по кутках, дуже мало схожих на виробничі зали. Всім у колонії було тісно — і колоністам, і співробітникам. І як постійне нагадування про наш можливий добробут стояв у новому саду двоповерховий «ампір», знущаючись з нашої уяви просторами високих кімнат, ліпними стелями і розплатаною над садом широкою відкритою верандою. Поробити б тут підлоги, вікна, двері, сходи, опалення, і ми мали б чудові спальні на сто двадцять чоловік і звільнили б інші приміщення для всякої педагогічної потреби. Але для такої справи у нас не було шести тисяч карбованців, а поточні наші прибутки витрачалися на боротьбу з чіпкими залишками колишньої бідності, повертатися до якої було для нас нестерпно. На цьому фронті наш наступ знищив уже кліфти, подерті картузи, розкладні ліжка, ватяні ковдри епохи останнього Романова і побомотувані ганчірками ноги. Вже й перукар почав приїжджати до нас двічі на місяць, і хоч він брав за стрижку машинкою десять копійок, а за зачіску — двадцять, ми могли дозволити

собі розкіш вирощувати на колоністських головах «польки», «політики» та інші плоди європейської культури. Правда, меблі наші були ще не фарбовані, до столу подавали дерев'яні ложки, білизна була латана, але це вже тому, що основну частину наших коштів ми витрачали на реманент, інструмент і взагалі на основний капітал.

Шести тисяч карбованців у нас не було, і одержати їх ми не мали ніякої надії. На загальних зборах колоністів, на раді командирів, просто в розмовах старших колоністів і в комсомольських промовах, навіть у щebetанні пацанів часто чути було цю суму, і в усіх цих випадках вона уявлялась зовсім недосяжною через свою величину.

У цей час колонія імені Горького була у віданні Наркомосу і від нього одержувала невеликі кошторисні суми. Що то були за гроші, можна уявити собі хоч би з того, що на одяг для одного колоніста на рік відводилося двадцять вісім карбованців. Калина Іванович обурювався:

— Хто воно такий розумний, що так асигнує? От би мені подивитися на його обличчя, яке хоч воно, бо прожив, розумієш ти, шість десятків, а таких людей в натурі не бачив, паразитів!

І я таких людей не бачив, хоч і бував у Наркомосі. Цифру цю не призначала людина-організатор, а вона виникла внаслідок простого поділу стихії безпритульності на число безпритульних.

У червоному будинку, як ми просто називали трепківський «ампір», було прибрано, як для балу, однак бал відкладався на довгий час, навіть перших пар танцюристів — теслярів — ще не запрошували.

Але й при такій сумній кон'юктурі настроїв у колоністів був зовсім не пригнічений. Карабанов пов'язував це з якоюсь чортівнею:

— Нам чорти наворожать, ось побачите! Адже нам щастить, бо ми ж незаконнонароджені... Ось побачите, не чорти, то ще якась нечиста сила, — може, відьма, а може, ще хто. Того не може бути, щоб отой дім отаким дурнем стовбичив перед очима.

І тому, коли ми одержали телеграму, що шостого жовтня приїжджає до колонії інспектор Укрпомдиту Бокова і що треба по неї вислати коней до харківського поїзда, в керівних колах колонії до цієї звістки поставилися дуже уважно, і багато хто висловлював думки, які безпосередньо стосувалися ремонту червоного будинку:

- Ця бабуся шість тисяч може...
- Звідки ти знаєш, що вона бабуся?
- У помдітах цих завжди бабусі.

Калину Івановича брав сумнів:

— Від помдиту нічого не одержиш. Це я вже знаю. Проситиме, чи не можна прийняти трьох хлопців. І потім баба все-

таки: теоретично жіноча рівноправність, а практично, як була бабою, так і лишилася...

П'ятого у відомстві Антона Братченка мили парний фаєтон і заплітали гриви Рудому й Мері. Столичні гості в колонії бували рідко, і Антін схильний був ставитися до них з великою пошаною. Вранці шостого я виїхав на вокзал, і на передку сидів сам Братченко.

На вокзальному майдані, сидячи у фаєтоні, ми з Антоном уважно оглядали всіх бабусь і взагалі жінок наросвітівського стилю, які виходили на площу. Несподівано почули запитання від когось, мало для нас підходящого:

— Звідки ці коні?

Антін грубувато відказав крізь зуби:

— У нас свої справи. Он візники.

— Ви не з колонії імені Горького?

Мотнувши ногами, Антін обернувся на передку навколо своєї осі. Зацікавився і я.

Перед нами стояла істота цілком несподівана: легке сіре пальто у велику клітку, з-під пальта кокетливі шовкові ніжки. А лице пещене, рум'яне, і ямочки на щоках високої якості, і блискучі очі, і тонкі брови. З-під мереживного дорожнього шарфа дивляться на нас сліпучі кучері блондинки. За нею носій, і в руках у нього невеличкий багаж: коробка, саквояж з доброї шкіри.

— Ви — товаришка Бокова?

— Ну, ось бачите, я відразу вгадала, що це горьківці.

Антін, нарешті, отямився, покрутив серйозно головою і старанно розібрав віжки. Бокова впурхнула в екіпаж, замінивши привокзальне повітря, що оточувало нас, якимсь іншим газом, запашним і свіжим. Я відсунувся далі в куток сидіння і був взагалі дуже збентежений незвичним сусідством.

Товаришка Бокова всю дорогу щебетала про найрізноманітніші речі. Вона багато чула про колонію імені Горького, і їй страшенно закортіло подивитися, «що воно за колонія».

— Ах, ви знаєте, товаришу Макаренко, у нас так важко, так важко з цими дітьми! Мені страшенно їх шкода, знаєте, так хочеться чимось їм допомогти. А це ваш вихованець? Милый який хлопчик. Не нудно вам тут? У тих дитячих будинках дуже нудно, знаєте. У нас багато говорять про вас. Тільки кажуть, що ви нас не любите.

— Кого це?

— Нас — дамсоцвих...

— Не розумію.

— Кажуть, що ви так нас називаєте: дамський соцвих — дамсоцвих.

— Оце новина! — сказав я. — Ніколи я так нікого не називав... але... це, звичайно, добре сказано.

Я щиро засміявся. Бокова була захоплена такою влучною назвою.

— А ви знаєте, це трошки правильно: у соцвику багато дам. Я теж така — дама. Ви від мене нічого такого — вченого — не почувте... Ви задоволені?

Антін раз у раз озирався з передка, серйозно витріщаючи великі очі на незвичайного пасажира.

— Він усе на мене дивиться! — сміялась Бокова. — Чого він на мене так дивиться?

Антін червонів і щось бурчав, поганяючи коней.

У колонії нас зустріли зацікавлені колоністи і Калина Іванович. Семен Карабанов зніяковіло поліз пальцями в потилицю — жест, що свідчив про цілковиту його розгубленість. Задоров прищулив одне око й усміхнувся.

Я відрекомендував Бокову колоністам, і вони чемно повели її показувати колонію. Мене сіпнув за рукав Калина Іванович і спитав:

— А чим її годувати треба?

— Йй-бо, не знаю, чим їх годують, — відповів я в тон Калині Івановичу.

— Я думаю так, що для неї треба молока більше. Як ти гадаєш, га?

— Ні, Калино Івановичу, треба що-небудь солідніше...

— Та що ж я зроблю? Хіба кабана заколоти? Так Едуард Миколайович не дасть.

Калина Іванович пішов клопотатися про харчування поважної гості, а я заквапився до Бокової. Вона встигла вже добре познайомитися з хлопцями і казала їм:

— Називайте мене Марією Кіндратівною.

— Марія Кіндратівна? От здорово!.. Так от дивиться, Маріє Кіндратівно, це в нас оранжерея. Самі збудували, тут і я покопав чимало: бачите, досі мозолі.

Карабанов показав Марії Кіндратівні свою руку, схожу на лопату.

— Це він бреше, Маріє Кіндратівно, це в нього мозолі від весел.

Марія Кіндратівна жваво крутила білявою гарненькою голівкою, на якій уже не було дорожнього шарфа, і дуже мало цікавилась оранжереєю та іншими нашими досягненнями.

Показали Марії Кіндратівні і червоний будинок.

— Чому ж ви його не закінчуєте? — спитала Бокова.

— Шість тисяч, — сказав Задоров.

— У вас немає грошей? Бідненькі!

— А у вас є? — гаркнув Семен. — О, то в чому ж річ? Знаєте що, давайте ми тут на травичці посидимо.

Марія Кіндратівна граціозно умостилася на травичці біля самісінького червоного будинку. Хлопці яскравими фарбами

змалювали їй нашу тісняву й майбутні розкішні форми нашого життя після відбудови червоного будинку.

— Ви розумієте — у нас тепер вісімдесят колоністів, а то буде сто двадцять. Ви розумієте?

З саду вийшов Калина Іванович, і Оля Воронова несла за ним величезний глек, два глиняні селянські кухлі й половину житнього хліба. Марія Кіндратівна ахнула:

— Дивіться, яка краса, як у вас все чудово! Це ваш такий дідусь? Він пасічник, правда?

— Ні, я не пасічник, — розцівів усмішкою Калина Іванович, — і ніколи не був пасічником, а тільки це молоко краще від усякого меду. Це вам не якась баба приготувала, а трудова колонія імені Максима Горького. Ви такого молока ніколи в житті не пили: і холодне, і солодке.

Марія Кіндратівна заплескала у долоні і схилилася над кухлем, в який побожно наливав молоко Калина Іванович. Задоров поспішав використати цю слушну мить:

— У вас шість тисяч дурно лежать, а у нас будинок не ремонтується. Це, розумієте, несправедливо.

Марія Кіндратівна задихнулася від холодного молока і прошепотіла приглушеним голосом:

— Це не молоко, а щастя... Ніколи в житті.

— Ну, а шість тисяч? — нахабно усміхнувся їй в лице Задоров.

— Який цей хлопець матеріаліст. — Марія Кіндратівна прищурилась. — Вам потрібні шість тисяч? А мені що за це буде?

Задоров безпорадно озирнувся і розвів руками, ладен запропонувати в обмін на шість тисяч усе своє багатство. Карабанов довго не думав:

— Ми можемо вам запропонувати скільки хочете такого щастя.

— Якого, якого, щастя? — всіма кольорами райдуги заблищала Марія Кіндратівна.

— Холодного молока.

Марія Кіндратівна впала грудьми на траву і знеможено зайшлася реготом.

— Ні, ви мене не обдурите вашим молоком. Я вам дам шість тисяч, але ви повинні прийняти від мене сорок дітей... гарних хлопчиків, тільки вони тепер, знаєте, такі... чорненькі...

Колоністи стали серйозні. Оля Воронова, як маятником, розмахувала глеком і дивилася в очі Марії Кіндратівні.

— То чого ж? — сказала вона. — Ми візьмемо сорок дітей.

— Поведіть мене вмитися, і я хочу спати... А шість тисяч я вам дам.

— А ви ще на наших полях не були.

— На поля завтра поїдемо. Добре?

Марія Кіндратівна прожила у нас три дні. Вже надвечір першого дня вона знала багатьох колоністів на ім'я і до глибокої

ночі щebetала з ними на лаві в старому саду. Катали вони її і на човні, і на гігантах, і на гойдалці, тільки ланів вона не встигла оглянути і на превелику силу знайшла час підписати зі мною угоду. За угодою Укрпомдіт зобов'язувався переказати нам шість тисяч на відбудову червоного будинку, а ми мали після відбудови прийняти від Укрпомдіту сорок безпритульних.

Марія Кіндратівна була захоплена колонією.

— У вас рай,— казала вона.— У вас є чудові, як би сказати...

— Ангели?

— Ні, не ангели, а так — люди.

Я не проводжав Марію Кіндратівну. На передку не сидів Братченко, і гриви в коней не були заплетені. На передку сидів Карабанов, якому Антін чомусь поступився виїздом. Карабанов блискав чорними очима і весь був напханий чортячими усмішками, розсипаючи їх по всьому дворі.

— Угоду підписали, Антоне Семеновичу? — спитав він мене тихо.

— Підписали.

— Ну й добре. Ех, і прокатаю красуню.

Здоров потискав Марії Кіндратівні руку:

— Та ви приїздіть до нас улітку. Ви ж обіцяли.

— Приїду, приїду, я тут дачу найму.

— Та навіщо дачу? До нас...

Марія Кіндратівна закивала на всі боки головою і всім подавала по ласкавому, веселому погляду.

Повернувшись з вокзалу, Карабанов, розпрягаючи коней, був занепокоєний, і так само занепокоєно слухав його Задоров. Я підійшов до них:

— Я ж казав, що відьма допоможе, так і вийшло.

— Та яка ж вона відьма?

— А ви гадаєте, відьма, то неодмінно на мітлі? І з таким носом? Ні. Справжні відьми вродливі.

2. ОТЧЕНАШ

Бокова не підвела: вже через тиждень одержали ми переказ на шість тисяч карбованців, і Калина Іванович посилено закректав, охоплений новою будівельною гарячкою. Закректав і четвертий загін Таранця, якому дано було завдання з сирого дерева поробити добрі двері й вікна. Калина Іванович ляв когось невідомого:

— Щоб йому домовину з сирого дерева зробили, коли помере, паразит!..

Настав останній акт нашої чотирирічної боротьби з трепківськими руїнами; нас усіх, від Калини Івановича до Шурки Жевелія, охопило бажання якнайшвидше закінчити будинок. Треба

було швидше прийти до того, про що мріяли так довго й настійно. Почали нас дратувати вапняні ями, зарості бур'яну, негарні доріжки в парку, бита цегла і будівельні покидьки по всьому двору. А нас було тільки вісімдесят чоловік. Недільні ради командирів терпляче випрохували у Шере два-три зведені загони, щоб упорядкувати нашу територію. Часто на Шере й сердились:

— І слово честі, це вже занадто. У нас же нічого робити, все під шнурок зроблено.

Шере спокійно діставав зім'ятий блокнот і неголосно доповідав, що у нього, навпаки, все занедбано, багато всякої роботи, і якщо він дає два загони для подвір'я, то це тільки тому, що він добре розуміє, що конче потрібна і така робота, інакше він ніколи б не дав, а поставив би ці загони сортувати пшеницю або ремонтувати парники.

Командири невдоволено бурчать, ледве вміщаючи у своїх душах суперечливі переживання: і злість на непоступливість Шере, і захоплення його твердою лінією.

Шере в цей час закінчував організацію шестипілля. Ми всі раптом помітили, як зросло наше сільське господарство. Серед колоністів з'явилися люди, віддані цій справі, як своєму майбутньому, і серед них особливо відзначалася Оля Воронова. Якщо захоплювалися землею Карабанов, Волохов, Бурун, Осадчий, то це було захоплення майже естетичного характеру. Вони закохались у сільськогосподарську роботу, закохались без усякої думки про власну користь, увійшли в неї, не озираючись назад і не пов'язуючи її ні з своїм майбутнім, ні з іншими своїми смаками. Вони просто жили й втішалися чудовим життям, уміли оцінити кожен пережитий в роботі й напруженні день і наступного дня чекали, як свята. Вони були певні, що всі ці дні приведуть їх до нових і численних удач, а що це таке буде, про те вони не думали. Правда, всі вони готувалися до робітфаку, але й з цією справою вони не зв'язували ніякої виразної мрії і навіть не знали, до якого робітфаку вони хотіли б вступити.

Були й інші колоністи, які любили сільське господарство, проте вони стояли на більш практичній позиції. Такі, як Опришко і Федоренко, вчитися в школі не хотіли, ні на що особливо в житті не претендували і з добродушною скромністю гадали, що завести своє господарство на землі, мати добру хату, коня й жінку, влітку працювати «від зорі до зорі», восени все показайському зібрати й скласти, а взимку спокійно їсти вареники й борщі, ватрушки й сало, гуляючи двічі на місяць на своїх і сусідських родинях, весіллях, іменинах та заручинах, — чудове майбутнє для людини.

Оля Воронова була на особливому шляху. Вона дивилася на наші й сусідські поля задумливим або стривоженим оком комсомолки, для неї на полях росли не тільки вареники, а й проблеми.

Наші шістдесят десятих, над якими так наполегливо працював Шере, ні для нього, ні для його учнів не заступили мрії про велике господарство, з трактором, з гонами на кілометр завдовжки. Шере вмів говорити з колоністами на цю тему, і в нього склалася група постійних слухачів. Крім колоністів, у цій групі завжди були Спиридон, комсомольський секретар з Гончарівки та Павло Павлович.

Павлові Павловичу Миколаєнку було вже двадцять шість років, але він ще не був жонатий і, як на сільську мірку, вважався старим парубком. Його батько, старий Миколаєнко, на наших очах вибався на міцного господаря-куркуля, потихеньку використовуючи бродячих хлопців-наймитів, але в той же час прикидався переконаним незаможником.

Може, через це Павло Павлович не любив батьківського вогнища, а тинявся більше в колонії, наймаючись у Шере виконувати більш вибагливу роботу з просапними, виступаючи перед колоністами мало не в ролі інструктора. Павло Павлович був людина начитана і вмів уважно і вдумливо слухати Шере.

І Павло Павлович, і Спиридон раз у раз повертали розмову на селянські теми: велике господарство вони інакше не уявляли собі, як господарство селянське. Карі очі Олі Воронової уважно придивлялися до них і співчутливо тепліли, коли Павло Павлович стиха говорив:

— Я так вважаю: скільки навкруги працює народу, а все даремно. А щоб з користю працювати — треба вчити. А хто навчить? Мужик? Ну його к чорту, його вчити важко. От Едуард Миколайович усе підрахували й розказали. Це правильно. Але ж працювати треба! А цей чорт так не працюватиме. Йому дай своє...

— Колоністи ж працюють! — обережно каже Спиридон, людина з великим і розумним ротом.

— Колоністи, — усміхається сумно Павло Павлович, — це ж, розумієш, зовсім не те.

Оля теж усміхається, складає руки, начебто збирається роздушити горіх, і раптом загонисто кидає погляд на верхів'я тополь. Золотисті коси Ольги падають з плечей, а за косами опускається вниз і уважне сіре око Павла Павловича.

— Колоністи не збираються господарювати на землі і працюють, а мужики все життя на землі, і діти у них, і все...

— Ну то й що? — не розуміє Спиридон.

— Зрозуміло що! — здивовано каже Оля. — Мужики повинні ще краще працювати в комуні.

— Як же повинні? — ласкаво питає Павло Павлович.

Оля сердито дивиться в очі Павла Павловича, і він на хвилину забуває про її коси, а бачить тільки цей сердитий, майже не дівочий погляд.

— Повинні! Ти розумієш, що значить «повинні»? Це тобі, як двічі два — чотири.

Розмову цю слухають Карабанов і Бурун. Для них тема має академічне значення, як і всяка розмова про «граків», з якими вони порвали назавжди. Але Карабанова захоплює гострота становища, і він не може відмовитися від цікавої гімнастики.

— Ольга правильно каже: повинні — значить, треба взяти й примусити...

— Як же ти їх примусиш? — питає Павло Павлович.

— Як доведеться! — запалюється Семен. — Як людей примушують? Силою. Давай зараз мені всіх твоїх граків, через тиждень у мене працюватимуть, як тепленькі, а через два тижні дякуватимуть.

Павло Павлович примружується.

— Яка ж у тебе сила? Мордобій?

Семен, сміючись, падає на лаву, а Бурун стримано-зневажливо пояснює:

— Мордобій — це дурниці! Справжня сила — револьвер.

Оля поволі повертає до нього обличчя і терпляче повчає:

— Як ти не розумієш: коли люди повинні щось зробити, то вони й без твого револьвера зроблять. Самі зроблять. Їм треба тільки як слід розказати, розтлумачити.

Семен, вражений, підводить з лави витріщене лице:

— Е-е, Олечко, це ви кудись за той, заблукали. Розтлумачити... ти чуєш, Буруне? Ха? Що ти йому розтлумачиш, коли він хоче куркулем бути?

— Хто хоче куркулем? — Ольга обурено скинула очі.

— Як хто? Та всі! Геть усі! Ось і Спиридон, і Павло Павлович...

Павло Павлович усміхається. Спиридон приголомшений несподіваним нападом і може тільки сказати:

— Ну, дивись ти!

— От і дивись! Він комсомолец тільки тому, що землі нема. А дай йому зараз двадцять десятин, і корівку, і овечку, і коня доброго, то й кінець. Сяде тобі ж, Олечко, на шию і поїде.

Бурун регоче і підтверджує авторитетно:

— Поїде. І Павло поїде.

— Та ідіть ви к чорту, сволота! — ображається, нарешті, Спиридон і червоніє, стискаючи кулаки.

Семен ходить навколо садової лави і високо піднімає то одну, то другу ногу, виказуючи так найвищий ступінь захвату. Важко розібрати, серйозно він говорить чи дражнить сільських людей.

Проти лави на травичці сидить Силантій Семенович Отченаш. Голова у нього, «як пивний казан», пика червона, стрижений безбарвний вус, а на голові жодної волосинки. Такі люди рідко у нас тепер трапляються. А раніше багато їх блукало по

Русі — філософів, які розумілися і на правді людській, і на казенному вині.

— Семен це правильно тут каже. Мужик — він не розуміє компанії, як то кажуть. Йому коли, тут ото, кінь, так і лошати захочеться, — пара коней це щоб була, і більше ніяких даних. Бач, яка історія.

Отченаш жестикулює відставленим від кулака великим корявим пальцем і розумно мружить біляві очіці.

— То що ж, коні людиною правлять, чи що? — сердито питає Спиридон.

— Тут ото, правильно: коні правлять, от яка історія. Коні й корови, бачиш ти. А коли він вискочить без усього, то тільки за сторожа на баштан і годиться. Бач, яка історія.

Силантія всі полюбили в комуні. З великою симпатією ставиться до нього й Оля Воронова. І тепер вона близько, ласкаво нахилється до Силантія, а він, як до сонця, повертає до неї широке усміхнене обличчя.

— Ну що, красуне?

— Ти, Силантію, по-старому дивишся. По-старому. А навколо тебе нове.

Силантії Семенович Отченаш прийшов до нас невідомо звідки. Просто прийшов із світового простору, не обтяжений ніякими умовностями й речами. Приніс із собою на плечах полотняну сорочку, на босих ногах діряві, старезні штани — і все. А в руках навіть і ціпка не було. Чимось особливим ця вільна людина сподобалася колоністам, і вони з великим запалом втягли його в мій кабінет.

— Антоне Семеновичу, дивіться, який чоловік прийшов!

Силантії з цікавістю дивився на мене й усміхався пацанам, мов давній знайомий:

— Це що ж, як то кажуть, ваш начальник буде?

І мені він одразу сподобався.

— Ви в справі до нас?

Силантії розгладив щось на своєму обличчі, і воно відразу стало діловим й гідним довір'я.

— Бач, яка, тут ото, історія. Я людина робоча, а у тебе робота є, і ніяких більше даних...

— А що ви вмієте робити?

— Та як то кажуть: якщо капіталу тут нема, то людина все може робити.

Він раптом одверто й весело засміявся. Засміялись і пацани, дивлячись на нього, засміявся і я. І всім було ясно: були великі підстави саме сміятися.

— І ви все вмієте робити?

— Та мабуть, що все... бач, яка історія, — вже трохи ніяково заявив Силантії.

— А що ж усе-таки?..

Силантій почав загинати пальці:

— І орати, і скородити, ото, і коней доглядати, і всяку, тут ото, іншу тварину, і як то кажуть, по господарству: і теслярем, і ковалем, і пічником. І маляр, значить, і чоботарювати можу. Якщо це саме, як то кажуть, хату збудувати — зумію, і кабана, тут ото, заколоти теж. От тільки дітей хрестити не вмію, не доводилось.

Він раптом голосно знову засміявся, витираючи сльози на очах, — так йому було смішно.

— Не доводилося? Та ну?

— Не кликали ні разу, бач, яка історія.

Хлопці щиро заходилися сміхом, і Тоська Соловйов пищав, спинаючись до Силантія навшпиньки:

— Чому не кликали, чому не кликали?

Силантій став серйозний і, як добрий учитель, почав пояснювати Тосьці:

— Тут ото, бач, така, голубе, історія: як кого хрестити, думаю, от мене покличуть. А дивисься, знайдеться і багатший від мене, і більше ніяких даних.

— Документи у вас є? — спитав я Силантія.

— Був документ, недавно ще був, тут ото, документ. Так, бач, яка історія: кишень у мене немає, загубився, розумієш. Та нащо тобі документ, коли я сам тут увесь, бач ото, як живий, перед тобою стою?

— Де ж ви працювали раніше?

— Та де? У людей, бач ото, працював. У всяких людей. І в добрих, і у сволоти, у всяких, бач, яка історія. Прямо кажу, чого ж тут критися: у всяких людей.

— Скажіть правду: красти доводилося?

— Тут ото, прямо скажу тобі: не доводилося, розумієш, красти. Що не доводилося, тут ото, так і справді не доводилося. Така, бач, історія.

Силантій ніяково дивився на мене. Здається, він думав, що для мене інша відповідь була б приємніша.

Силантій залишився у нас працювати. Ми пробували призначити його на допомогу Шере по тваринництву, але з такої регламентації нічого не вийшло. Силантій не визнавав ніяких обмежень у людській діяльності: чому тільки це йому можна робити, а іншого не можна? І тому він у нас робив усе, що вважав за потрібне і коли вважав за потрібне. На всяких начальників він дивився усміхаючись, і розпорядження пролітали повз його вуха, як слова чужої мови. Він устигав протягом дня попрацювати і в стайні, і на полі, і на свинарні, і на дворі, і в кузні, і на засіданні педагогічної ради та ради командирів. У нього був винятковий талант верхнім чуттям визначати найнебезпечніше місце в колонії і негайно з'являтися на цьому місці в ролі відповідальної особи. Не визнаючи інституту наказів, він завжди готовий

був відповідати за свою роботу, і його завжди можна було ганьбити й лаяти за хиби та невдачі. В таких випадках він чухав лисину і розводив руками:

— Тут ото, як то кажуть, справді наплутали, бач, яка історія.

Силантій Семенович Отченаш з першого дня з головою вліз у комсомольські плани і неодмінно виступав на комсомольських зборах та засіданнях бюро. Але було й так: прийшов він до мене дуже злий і, розмахуючи своїм пальцем, обурювався:

— Тут ото, приходжу до них...

— До кого це?

— Та, бач, до комсомольців цих,— не пускають, як то кажуть: закрите, бач, ото засідання. Я їм кажу по-доброму: тут ото, молокососи, від мене зачинилися, так і здохнеш, кажу, зеленим. Дурнем, тут ото, був, дурнем і закопають, і більше ніяких даних.

— Ну й що ж?

— Та бач, яка історія: не розуміють, чи що, або, тут ото, п'яні вони, як то кажуть, так і не п'яні. Я їм кажу: від кого тобі треба зачинятися? Від Луки, від цього Софрона, від Мусія, тут ото, правильно. А як же ти мене не пускаєш,— не пізнав, як то кажуть, а чи здурів? Так бач, яка історія: не слухає навіть, регоче, як то кажуть, як малі діти. Їм діло, а вони на глузи, і більше ніяких даних.

Разом з комсомолом брав Силантій участь і в шкільних справах.

Комсомольський регулярний режим насамперед поставив на ноги нашу школу. Досі вона ледве животіла, не маючи сили подолати в багатьох колоністів огиду до навчання.

Воно, мабуть, і зрозуміло. Перші горьківські дні були днями відпочинку після тяжких безпритульних переживань. У ці дні зміцнювалися нерви колоністів у захистку неадекватної мрії про кар'єри шевців та столярів.

Чудовий поступ нашого колективу і переможні фанфари на берегах Коломаку дуже піднесли думку колоністів про себе. Майже без труднощів нам пощастило замість скромних шевських ідеалів поставити попереду хвилюючі й чарівні знаки:

РОБІТФАК.

У той час слово «робітфак» означало зовсім не те, що тепер означає. Тепер це проста назва скромного навчального закладу. Тоді це був прапор звільнення робітничої молоді від темноти й нещастя. Тоді це було вельми яскраве утвердження незвичних людських прав на знання, і тоді ми всі ставилися до робітфаку, слово честі, з деяким навіть зворушенням.

Це все було у нас практичною лінією: на осінь 1923 року майже всіх колоністів охопив потяг до робітфаку. Він просо-

чився в колонію непомітно, ще в 1921 році, коли наші виховательки умовляли їхати на робітфак невдачу Раїсу. Багато робітфаківців з молоді паровозного заводу приходили до нас у гості. Колоністи із заздрістю слухали їхні розповіді про героїчні дні перших робітничих факультетів, і ця заздрість допомагала їм прихильніше приймати нашу агітацію. Ми наполегливо закликали колоністів до школи та до знання і про робітфак казали їм, як про найпрекрасніший людський шлях. Але вступ на робітфак в очах колоністів був пов'язаний з неймовірно важким іспитом, який, за словами очевидців, складали тільки люди винятково геніальні. Нам було дуже нелегко переконати колоністів, що і в нашій школі до цього страшного іспиту підготуватися можна. Багато колоністів були вже й готові до вступу на робітфак, але їх брав несвідомий страх, і вони поклали залишитися ще на рік у колонії, щоб підготуватися напевно. Так було в Буруна, Карабанова, Вершнева, Задорова. Особливо вражав нас пристрастю до науки Бурун. Дуже рідко коли його треба було заохочувати. З мовчазною впертістю він переборював не тільки премудрості арифметики та граматики, але й свої порівняно малі здібності. Найпростішу дрібницю, граматичне правило, окремий тип арифметичної задачі він перемагав з великим напруженням, надимався, сопів, потів, але ніколи не злився і не мав сумніву в успіху. У нього був, на щастя, помилковий погляд: Бурун був глибоко впевнений, що наука справді така важка й морочлива річ, отож без надмірних зусиль її подолати неможливо. На превелике диво, він зовсім не помічав, як іншим ті ж самі премудрості даються жартома, що Задоров не сидить за навчанням жодної зайвої хвилини, крім звичайних шкільних годин, що Карабанов навіть і на уроках мріє про речі сторонні й душа його заповнена якоюсь колонійською дрібницею, а не задачею або вправою. І, нарешті, настав час, коли Бурун опинився попереду товаришів, коли їхні талановито схоплені вогники знання стали надто скромними порівняно з солідною ерудицією Буруна. Цілковитою протилежністю Бурунові була Маруся Левченко. Вона принесла в колонію нестерпно сварливу вдачу, крикливу істеричність, підозріливість та плаксивість. Багато ми попомучилися з нею. З п'яною відчайдушністю та хворобливим розмахом вона могла протягом однієї хвилини вщент розтрошити щонайдорожче: дружбу, удачу, гарний день, тихий, ясний вечір, найкращі мрії і найрожевіші надії. Було багато випадків, коли здавалося, що лишається тільки одне: брати відрами холодну воду і без жалю поливати це нестерпне створіння, завжди пойняте дурною, безглуздою пожежею.

Наполегливий, аж ніяк не ніжний, а іноді й досить жорсткий опір колективу привчив Марусю стримуватися, і тоді вона стала з такою самою хворобливою впертістю збиткуватися й знущатися з себе. Маруся мала щасливу пам'ять, була розумна

і з себе дуже гарна: на смуглявому обличчі глибокий рум'янець, великі чорні очі завжди грали вогнями й блискавками, а над ними з переможною несподіваністю — спокійне, чисте, розумне чоло. Та Маруся була певна, що вона не гарна, що вона схожа на «арапку», що вона нічого не розуміє і ніколи не зрозуміє. На найпростішу вправу вона накидалася з давно заготовленою злістю:

— Однаково нічого не вийде! Пристали до мене — вчися! Учть ваших Бурунів. Піду в наймички. І навіщо мене мучити, коли я ні до чого незугарна?

Наталія Марківна Осипова, людина сентиментальна, з ангельськими очима і з такою ж нестерпно ангельською вдачею, просто плакала після занять з Марусею:

— Я її люблю, я хочу її навчити, а вона мене посилає к чорту й каже, що я нахабно до неї пристаю. Що мені робити?

Я перевів Марусю до групи Катерини Григорівни і боявся наслідків цього заходу. Катерина Григорівна підходила до людини з простими й щирими вимогами.

Через три дні після початку занять Катерина Григорівна привела Марусю до мене, зачинила двері, посадила тремтячу від люті свою ученицю на стілець і сказала:

— Антоне Семеновичу! Ось Маруся. Вирішуйте зараз, що з нею робити. Мірошникові саме потрібна наймичка. Маруся вважає, що з неї тільки наймичка може вийти. Відпустимо її до мірошника. А є й інший вихід: я ручуся, що до наступної осені я підготую її на робітфак, у неї великі здібності.

— Звичайно, на робітфак, — сказав я.

Маруся сиділа на стільці і лютим поглядом стежила за спокійним обличчям Катерини Григорівни.

— Однак я не можу допустити, щоб вона ображала мене під час занять. Я теж трудяща людина, і мене не можна ображати. Якщо вона ще хоч раз скаже слово «чорт» або назве ідіоткою, я її не вчитиму.

Я розумію хід Катерини Григорівни; але вже всі ходи було перепробовано з Марусею, і моя педагогічна творчість не горіла тепер ніяким запалом. Я подивився втомлено на Марусю і сказав без будь-якої фальші:

— Нічого не вийде. І чорт буде, і дурепа, і ідіотка. Маруся не поважає людей, і це так швидко не мине...

— Я поважаю людей, — перебила мене Маруся.

— Ні, ти нікого не поважаєш. Але що ж робити? Вона наша вихованка. Я гадаю так, Катерино Григорівно: ви доросла, розумна й досвідчена людина, а Маруся дівчинка з поганою вдачею. Давайте не будемо на неї ображатися. Дамо їй право: хай вона називає вас ідіоткою і навіть сволотою, — адже й таке буває, — а ви не ображайтесь. Це мине. Згодні?

Катерина Григорівна, усміхаючись, глянула на Марусю і сказала просто:

— Добре. Це правда. Згодна.

Марусині чорні очі глянули просто на мене й заблищали сльозами образи; вона раптом затулила обличчя косинкою і, плачучи, вибігла з кімнати.

Через тиждень я спитав Катерину Григорівну:

— Як Маруся?

— Нічого. Мовчить і на вас дуже сердиться.

А другого дня пізно ввечері прийшов до мене Силантій з Марусею і сказав:

— Насилу, ото, привів до тебе, як то кажуть. Маруся, бач, дуже на тебе ображається, Антоне Семеновичу. Поговори, тут ото, з нею.

Він скромно відійшов убік. Маруся похилила голову.

— Нічого мені говорити не треба. Якщо мене вважають за божевільну, що ж, нехай вважають.

— За що ти на мене ображаєшся?

— Не вважайте мене за божевільну.

— Я тебе і не вважаю.

— А навіщо ви сказали Катерині Григорівні?

— Так, це я помилився. Я гадав, що ти лятимеш її всякими словами.

Маруся усміхнулася:

— А я ж не лаю.

— А, ти не лаєш? Виходить, я помилився. Мені чомусь здалося.

Гарне обличчя Марусі засвітилося обережною, недовірливою радістю:

— Отак ви завжди нападаєте на людину...

Силантій виступив уперед і замахав шапкою:

— Чого це ти до людини чіпляєшся? Вас оце, як то кажуть, скільки, а він один! Ну, помилився трохи, а ти, тут ото, ображатися тобі не треба.

Маруся весело й швидко глянула в обличчя Силантія і дзвінко сказала:

— Ти, Силантію, йолоц, хоч і старий.

І вибігла з кабінету. Силантій повів шапкою й промовив:

— Бач, яка, тут ото, історія.

І раптом ударив шапкою по коліну і зареготав:

— Ох, і історія ж, будь ти неладна!..

3. ДОМІНАНТИ

Не встигли столяри закінчити вікна для червоного будинку, налетіла на нас зима. Зима цього року лягла симпатична: пухнаста, з лагідною вдачею, без гнилих від-

лиг, без бузувірських морозів. Кудлатий три дні метушився, роздаючи колоністам зимовий одяг. Конюхам і свинарям Кудлатий дав валянці, решті колоністів — черевики, які не вражали новизною й фасоном, але відзначалися багатьма іншими позитивними якостями: добротністю матеріалу, гарними латками, великим об'ємом, так що й для двох пар онуч знаходилося місце. Ми тоді ще не знали, що таке пальто, а носили напівжилетки-напівгуджаки, стьобані на ваті, з ватяними рукавами, — спадщину імперіалістичної війни, — що їх миколаївські солдати дотепно називали «куфайками». На деяких головах з'явилися шапки, від яких теж відгонило царським інтендантством, але більшості колоністів довелось і взимку носити бавовняні картузи. Краще утеплити організм колоніста ми в той час ще не могли. Штани та сорочки і на зиму залишилися ті самі: з легкої бавовняної матерії. Тому взимку в руках колоністів спостерігалась якась надмірна легкість, що давала їм змогу навіть у найдужчі морози переноситися з місця на місце з швидкістю метеорів.

Гарні зимові вечори в колонії. О п'ятій годині роботи закінчено, до вечері ще три години. Де-не-де засвітили гасові лампочки, але не вони приносять справжнє пожвавлення й затишок. По спальнях та класах починають палити в грубах. Біля кожної груби дві купки: купка дров і купка колоністів, і ті, і ті зібралися сюди не стільки для опалювання, скільки для дружніх вечірніх розмов. Дрова починають перші, в міру того як спритні руки пацана, підкладають їх у грубу. Вони розповідають складну історію, повну цікавих пригод і сміху, пострілів, гонитви, хлоп'ячої бадьорості та переможних триумфів. Пацани ледве розбирають їхню балаканину, бо оповідачі перебивають один одного і всі кудись поспішають, але зміст оповіді зрозумілий і бере за душу: на світі жити цікаво й весело. А коли завмирає тріскотіння дров, оповідачі укладаються на гарячий відпочинок, тільки шепочуть про щось стомленими язиками, — починають свої розповіді колоністи.

В одній з груп Ветковський. Він відомий оповідач у колонії, і в нього завжди є слухачі.

— Багато на світі є гарного. Ми тут сидимо й не бачимо, а є на світі такі пацани, які нічого не пропустять. Недавно я одного зустрів. Був він аж на Каспійському морі й по Кавказу гуляв. Там така ущелина є, і є скеля, так і зветься «Пронеси, господи». Бо іншої дороги нема, одна, розумієш, дорога — повз цю саму скелю. Один пройде, а другому не вдається: весь час каміння скочується. Добре, якщо не попаде по кумполу, а якщо стукне, летить людина просто в прірву, ніхто її не знайде.

Задоров стоїть поруч і слухає уважно і так само уважно дивляється в сині очі Ветковського.

— Костю, а ти б вирушив спробувати, може, тебе «господи» й пронесе?

Хлопці повертають до Задорова голови, осяяні червоною загравою з груби.

Костя невдоволено зітхає:

— Ти не розумієш, Шурко, в чому річ. Подивитися все цікаво. От пацан був там...

Задоров показує свою звичайну єхидно-непереможну по-смішку й каже Кості:

— Я от цього самого пацана про інше спитав би... Час уже піч заслоняти, хлопці.

— Про що спитав би? — задумливо питає Ветковський.

Задоров стежить за метким хлопчиком, що гуркотить угорі заслінками.

— Я у нього спитав би таблицю множення. Адже, погань, блукає по світу дармоїдом і росте неуком, певно й читати не вміє. Пронеси, господи? Таких йолопів справді треба по макітра бити. Для них цю саму скелю навмисно поставлено!

Хлопці сміються, і дехто радить:

— Ні, Костю, ти вже з нами поживи. Який же ти йолоп?

Біля другої груби сидить на підлозі, розставив коліна й виблискує лисиною Силантій і розповідає щось довге:

— ...Ми думали, все, як то кажуть, гаразд. А він, падлюка така, плакав же і цілувався, паскуда, а як прийшов до свого кабінету, то й нагадив, розумієш. Узяв, тут ото, холюя і в місто пустив. Бач, яка історія. Уранці, тут ото, дивимося: жандарми верхи. І люди кажуть: сікти нас призначено. А я з братом, як то кажуть, не любили, тут ото, щоб нам штани скидали, і більше ніяких даних. Так дівчини ж моєї шкода, бач, яка історія. Ну, думаю, тут ото, дівчини не займуть...

Позаду Силантія стоять на підлозі валянці Калини Івановича, а вище курить його люлька. Дим з люльки крутим коліном спускається до груби, вирує двома рукавами по вухах кругологолого пацана і жадібно вливається в гарячу тягу груби. Калина Іванович підморгує мені одним оком і перебиває Силантія:

— Хе-хе-хе! Ти, Силантію, прямо кажи, — погладили тебе ті паразити по тому місцю, звідки ноги ростуть, чи не погладили?

Силантій задирає голову, майже перекидається навznak і заходиться реготом.

— Тут ото, погладили, як то кажуть, Калино Івановичу, це ти правду сказав... Через дівчину, будь вона неада.

І біля інших груб жебонять струмки повістей, і в класах, і по квартирах. У Лідочки напевно сидять Вершневі і Карабанов. Лідочка частує їх чаєм з варенням. Чай не заважає Вершневу сердитися на Семена:

— Ну, д-добре, вчора с-смішки, сьогодні с-смішки, а треба ж к-к-коли-небудь і з-з-задуматися...

— Та про що тобі думати? Чи у тебе жінка, чи воли, чи в коморі багато? Про що тобі думати? Живи, та й годі!

— Про життя треба думати, д-д-дивак як-к-кий.

— Дурень ти, Колько, їй-бо, дурень! По-твоєму думати, так треба сісти в крісло, очі витріщити і ото... заходитися думати. У кого голова є, так тому й так думається. А такому, як ти, само собою треба чогось попоїсти такого, щоб думалось...

— Ну, навіщо ви ображаєте Миколу? — каже Лідочка. — Хай людина думає, вона до чогось і додумується.

— Хто? Колька додумується? Та ніколи в житті! Колька — знаєте, хто такий? Колька ж Ісусик. Він же «правди шукає». Бачили ви такого дурня? Йому правда потрібна! Він правдою чоботи маститиме.

Від Лідочки Семен і Колька виходять такими ж приятелями, як і були, тільки Семен горлає пісню на всю колонію, а Микола в цей час ніжно його обіймає і вмовляє:

— Р-раз р-революція, розумієш, так п-повинно бути все правильно.

І в моїй скромній квартирі гості. Я тепер живу з матір'ю, дуже старенькою, життя якої тихо струмує в останніх вечірніх плесах, вкритих прозорими, спокійними туманами. Мою матір усі колоністи називають бабусею.

У бабусі сидить Шурка Жевелій, менший брат і без того маленького Митьки Жевелія. Шурка дуже гостроносий. Живе він у колонії давно, але якось не росте, а більше загострюється в кількох напрямках: ніс у нього гострий, вуха гострі, гостре підборіддя і погляд теж гострий.

У Шурки завжди є відхожі промисли. Десь у глухому закутку в садку за кущем у нього дощана загородка, і там живе пара кроликів, а в підвалі кочегарки він примостив вронення. Комсомольці на загальних зборах іноді обвинувачують Шурку в тому, що все його господарство призначено нібито для спекуляції і взагалі має приватний характер, але Шурка завзято захищається і грубувато вимагає:

— Ану, доведи, кому я що продавав? Ти бачив, коли я продавав?

— А звідки у тебе гроші?

— Які гроші?

— А за які гроші ти вчора купував цукерки?

— Чи ба, гроші! Бабуся дала десять копійок.

Проти бабусі на загальних зборах не сперечаються. Коло бабусі завжди крутяться кілька пацанів. Вони іноді на її прохання виконують невеликі доручення в Гончарівці, але намагаються це робити так, щоб я не бачив. А коли напевно відомо, що я заклопотаний і скоро вдома мене можна не сподіватися,

у бабусі за столом сидять двоє-трое і п'ють чай або ліквідують який-небудь компот, що його бабуся варила для мене, та з'їсти його мені було ніколи. Через нікчемну старечу пам'ять бабуся навіть імен усіх своїх друзів не знала, але Шурку відрізняла від інших, бо Шурка старожил у колонії та й він найенергійніший і найбалакучіший.

Сьогодні Шурка прийшов до бабусі з особливого і важливого приводу.

— Добридень!

— Добридень, Шуру. Чого це тебе так довго не видно було? Хворий був, чи що?

Шурка сідає на табуретці і б'є козирком колісь білого картуза по ситцевому новому коліну. На голові у Шурки стирчить гостре, після давньої стрижки машинкою, біляве волосся. Шурка задирає ніс і розглядає невисоку стелю.

— Ні, я не був хворий. А у мене кролик заслаб.

Бабуся сидить на ліжку і порпається в своєму найбільшому багатстві — у дерев'яній коробці, в якій клаптики матерії, нитки, клубочки — старі бабусині запаси.

— Кролик заслаб? Бідний! Як же ти?

— Нічого не вдієш, — каже Шурка серйозно, насилу стримуючи хвилювання в правому примруженому оці.

— А полікувати якби? — дивиться на Шурку бабуся.

— Полікувати нічим, — шепоче Шурка.

— Ліки треба які?

— Якби пшона дістати... півсклянки пшона, і все.

— Хочеш, Шуру, чаю? — питає бабуся. — Дивись, там чайник на плиті, а он склянки. І мені налий.

Шурка обережно кладе картуз на табуретку і незграбно порпається біля високої плити. А бабуся насилу спинається навшпиньки і дістає з полиці рожевий мішечок, в якому зберігається у неї пшоно.

Найвеселіша і найгаласливіша компанія збирається в колісному сарайчику Козиря. Козир тут і спить. У кутку сарайчика низенька саморобна груба, на грубі чайник. У другому кінці розкладачка, вкрита барвистою ковдрою. Сам Козир сидить на ліжку, а гості — на чурбаках, на виробничому устаткуванні, на купах обіддя. Всі наполегливо намагаються вирвати з душі Козиря великі запаси релігійного опіуму, які накопичилися там за все його життя.

Козир сумно усміхається.

— Негарно, дітки, негарно, господи прости. Розгнівається господь...

Та поки зібрався господь розгніватися, розгнівався Калина Іванович. Він з темного просвіту дверей виступає на світло і розмахує люлькою:

— Це що ж ви таке над старим коїте? Яке тобі діло до Ісуса Христа, скажи мені, будь ласка? Я ось пожену тебе звідси, то не тільки Христу, а й Миколаю-угодникові молебні правитимеш! Коли вас радянська влада ослобонила від богів, то й радій мовчки, а не те що збиткуватися сюди прийшов.

— Спаси Христос, Калино Івановичу, не даєте кривдити старого...

— Коли що, ти до мене жалітися прихось. З цими босяками без мене не управишся, на своїх христосів не дуже надійся.

Хлопці удавали, ніби вони злякалися Калини Івановича, і з колісного сарайчика поспішали розійтися по багатьох інших колонійських кутках. Тепер не було у нас великих спалень-казарм, а розміщалися хлопці в невеликих кімнатах, по шість-вісім чоловік. У цих спальнях загони колоністів згуртувалися міцніше, яскравіше почали виділятися характерні риси кожної окремої групи, і працювати з ними стало цікавіше. З'явився одинадцятий загін — загін малюків, організований на наполегливу вимогу Георгієвського. Він морочився з ними, як і раніше, невтомно: пестив, купав, грався, і картав, і балував, як мати, вражаючи своєю енергією й терпінням загартовані душі колоністів. Тільки ця гідна подиву робота Георгієвського трохи скрашувала важке враження від загальної впевненості, що Георгієвський — син іркутського губернатора.

Прибули в колонію ще вихователі. Шукав я справжніх людей терпляче і дещо знаходив у досить безтолковому запасі педагогічних кадрів. На профспілковому вчительському городі за містом надібав я на Павла Івановича Журбіна, що сторожував на тому городі. Людина це була освічена, добра, вимуштрувана, справжній стоїк і джентльмен. Журбін сподобався мені особливою своєю властивістю: у нього була суто гурманська любов до людської природи; він умів з пристрасстю колекціонера говорити про окремі риси людських характерів, про невовимі завої особистості, про красу людського героїзму і про темні таємниці людської підлоти. Про все це він багато думав і терпляче вишукував у людській юрбі ознаки якихось нових колективних законів. Я бачив, що він мусить неодмінно заблукати в своєму дилетантському захопленні, але мені подобалася щира й чиста натура цієї людини, і за це я пробачив йому штабс-капітанські погони 35-го піхотного Брянського полку; які, зрештою, він скинув ще до Жовтня, не забруднивши своєї біографії ніякими білогвардійськими подвигами і діставши за це в Червоній Армії звання командира роти запасу.

Другим був Зіновій Іванович Буцай. Йому було років двадцять сім, але він щойно скінчив художню школу, і до нас його рекомендували як художника. Художник нам був потрібний і для школи, і для театру, і для різних комсомольських справ.

Зіновій Іванович Буцай вразив нас цілою низкою неймо-

вірних особливостей. Він був дуже худий, дуже чорний і говорив таким глибоким басом, що з ним важко було розмовляти: якісь ультрафіолетові звуки. Зіновій Іванович відзначався просто небаченим спокоєм і незворушністю. Він приїхав до нас наприкінці листопада, і ми нетерпляче ждали, якими мистецькими творами може враз збагатитися колонія. Та Зіновій Іванович, ще й раз у не взявшись за олівець, вразив нас іншою стороною своєї художньої натури.

Через кілька днів після його приїзду колоністи розповіли мені, що він щоранку виходить із своєї кімнати голий, накинувши на плечі пальто, і купається в Коломаку. Наприкінці листопада Коломак уже починав замерзати і скоро перетворився на колонійську ковзанку. Зіновій Іванович з допомогою Отчєнаша зробив спеціальну ополонку і не кидав свого вранішнього жахливого купання. Незабаром він зліг у ліжку і пролежав з плевритом тижнів зо два. Видужав і знову поліз в ополонку. В грудні у нього був бронхіт і ще щось. Буцай пропускав уроки і порушував наші шкільні плани. Мені, нарешті, урвався терпець, і я звернувся до нього з проханням припинити ці дурниці.

Зіновій Іванович у відповідь захрипів:

— Купатися я маю право, коли вважатиму за потрібне. В кодексі законів про працю це не заборонено. Хворіти я також маю право, і, отже, мені не можна ставити ніяких офіційних обвинувачень.

— Голубе, Зіновію Івановичу, та я ж неофіційно. Навіщо вам мучити себе? Шкода вас просто по-людському.

— Ну, коли так, то я вам поясню: у мене здоров'я слабе, організм мій дуже халтурно зроблений. Жити з таким організмом, ви розумієте, гидко. Я поклав собі твердо: або я його загартую так, що можна буде жити спокійно, або, чорт з ним, хай пропадає. Минулого року у мене було чотири плеврити, а цього року вже грудень, а був тільки один. Думаю, що більше двох не буде. Я навмисне пішов до вас, тут у вас річка під боком.

Викликав я і Силантія і кричав на нього:

— Що це за фокуси? Людина божеволіє, а ти для неї ополонки прорубуєш!..

Силантій винувато розвів руками:

— Ти, тут ото, не сердься, Антоне Семеновичу, інакше, розумієш, не можна. Один такий от був у мене... Ну, бач, захотілося йому на той світ. Топитися, тут ото, намірився. Тільки одвернешся, а він, сволота, вже в річці. Я його витягав, витягав, як то кажуть, заморився навіть. А він, диви ти, така сволота вредна, взяв та й повісився. А мені, тут ото, і на думку не спало. Бач, яка історія. А цьому я не заважаю, і більше ніяких даних.

Зіновій Іванович лазив в ополонку аж до травня. Колоністи спершу сміялися з претензій цієї дохлої людини, потім про-

йнялися до неї пошаною і терпляче доглядали її під час численних плевритів, бронхітів та звичайних простуд.

Але бували цілі тижні, коли загартування організму Зіновія Івановича не супроводилося підвищенням температури, і тоді виявлялась його справді художня натура. Навколо Зіновія Івановича швидко організувався гурток художників; вони випросили у ради командирів маленьку кімнатку в мезоніні і обладнали там ательє.

Гомінкого зимового вечора в ательє Буцая кипить жвава робота, і стіни мезоніна двигтять від сміху художників та гостей-меценатів.

Під великою газовою лампою над велетенським картоном працюють кілька чоловік. Чухаючи кінцем пензля вугільно-чорну голову, Зіновій Іванович рокоче, як протодиякон на похмілля:

— Дайте Федоренкові більше сепії. Це ж грак, а ви з нього купчиху зробили. Ванько, завжди ти кармін ліпиш, де треба й де не треба.

Рудий, веснянкуватий, з увігнутим носом, Ванька Лапоть, передражняючи Зіновія Івановича, відповідає хрипким робленим басом:

— Сепію всю на Лешого витратили.

Стало гамірно вечорами і в моєму кабінеті. Недавно з Харкова приїхали дві студентки і привезли такого папірця:

«Харківський педагогічний інститут командирує тт. О. Варську та Р. Ландсберг для практичного ознайомлення з постановкою педагогічної роботи в колонії імені М. Горького».

Я з великою цікавістю зустрів цих представників молодого педагогічного покоління. І О. Варська, і Р. Ландсберг були завидно молоді, кожній не більше двадцяти років. О. Варська — дуже гарненька повна блондинка, маленька й жвава; у неї ніжний і тонкий рум'янець, який можна зробити тільки аквареллю. Весь час змурячи ледве накреслені тонкі брови і вольовим зусиллям зганяючи усмішку, яка раз у раз виникає у неї на обличчі, вона вчинила мені справжній допит:

— У вас є педагогічний кабінет?

— Педагогічного кабінету немає.

— А як же ви вивчаєте особистість?

— Особистість дитини? — запитав я якнайсерйозніше.

— Авжеж. Особистість вашого вихованця.

— А навіщо її вивчати?

— Як — «навіщо»? А як же ви працюєте? Як ви працюєте над тим, чого ви не знаєте?

О. Варська пишала енергійно і з широкою експресією і весь час поверталася до подруги. Р. Ландсберг, смуглява, з чорними чудовими косами, опускала очі, поблажливо-терпляче стримуючи цілком зрозуміле обурення.

— Які доміанти у ваших вихованців переважають? — суворо в упор запитала О. Варська.

— Якщо в колонії не вивчають особистості, то про доміанти питати нічого, — тихо промовила Р. Ландсберг.

— Ні, чому ж? — сказав я серйозно. — Про доміанти я можу дещо розповісти. Переважають ті самі доміанти, що й у вас...

— А ви звідки нас знаєте? — неприязно запитала О. Варська.

— Та от ви сидите переді мною і розмовляєте.

— Ну, то й що?

— Та я ж вас наскрізь бачу. Ви сидите тут неначе скляні, і я бачу все, що відбувається у вас всередині.

О. Варська почервоніла, але в цю мить до кабінету ввалилися Карабанов, Вершнев, Задоров і ще якісь колоністи.

— Сюди можна, чи тут секрети?

— Аякже! — сказав я. — Ось познайомтесь — наші гості, харківські студентки.

— Гості? От здорово! А як же вас звуть?

— Оксана Романівна Варська.

— Рахіль Семенівна Ландсберг.

Семен Карабанов приклав руку до щоки і заклопотано здивувався:

— Ой лишенько, нащо ж так довго? Ви, значить, просто Оксана?

— Ну, однаково, — погодилася О. Варська.

— А ви — Рахіль, та й годі?

— Нехай, — прошепотіла Р. Ландсберг.

— От. Тепер можна вам і вечеряти дати. Ви студентки?

— Еге ж.

— Ну, так і сказали б, ви ж голодні, як той... як його? Якби це були Вершнев із Задоровим, сказали б: як собаки. А то... ну, скажімо, як кошенята.

— А ми й справді голодні, — засміялась Оксана. — А у вас і вмитися можна?

— Ходімо! Здамо вас дівчатам: там що хочете, те й робіть.

Так відбулося наше перше знайомство. Щовечора вони приходили до мене, але дуже ненадовго. У всякому разі, розмова про вивчення особистостей не відновлювалася, — Оксані й Рахілі було ніколи. Вихованці втягнули їх у безкрає море колонійських справ, розваг і конфліктів, познайомили з цілою купою справжніх проклятих питань. Вири й маленькі водоспади, які раз у раз виникали в колективі, обминути живій людині було важко, — не встигнеш озирнутися, вже закрутило тебе й потягло кудись. Іноді, бувало, притягне просто в мій кабінет і викине на берег.

Одного вечора притягло цікавий гурт: Оксана, Рахіль, Силантій і Братченко.

Оксана тримала Силантія за рукав і реготала:

— Ідіть, ідіть, чого упираєтесь?

Силантії справді упирався.

— Він веде розкладницьку лінію у вас в колонії, а ви й не бачите.

— В чому річ, Силантію?

Силантії невдоволено звільнив рукав і погладив лисину:

— Та бач, яка справа: сани, тут ото, залишили надворі. Семен і от вони, тут ото, надумали: з гірки, бач, кататися. Антін, ось він сам тут, ось хай він сам скаже.

Антін сказав:

— Причепились і причепились: кататися! Ну, Семенові я відразу черезсідельником дав, і він пішов, а цим байдуже, тягнуть сани. Ну, що з ними робити? Черезсідельником — плакатимуть. А Силантії їм сказав...

— От, от! — обурювалася Оксана. — Хай Силантії повторить, що він сказав.

— Та що ж такого! Правду, тут ото, сказав, і ніяких даних. Кажу, заміж тобі хочеться, а ти будеш, тут ото, сани ламати. Бач, яка історія...

— Не все, не все...

— А що ж іще? Усе, як то кажуть.

— Він каже Антонові: ти її запряжи в сани та прокатайся на Гончарівку, відразу тихша стане. Казав?

— Тут ото, і тепер скажу: здорові дівки, а робити їм нічого, у нас коней не вистачає, бач, яка історія.

— Ах! — вигукнула Оксана. — Ідіть, ідіть звідси! Геть!

Силантії засміявся і вибрався з Антоном з кабінету. Оксана повалилася на диван, де вже давно дримала Рахіль.

— Силантії — цікава особа, — сказав я. — От би ви зайнялися вивченням її.

Оксана кинулася з кабінету, але в дверях спинилася і сказала, передражнюючи когось:

— Наскрізь бачу: скляний!

І побігла, відразу за дверима потрапивши в якусь гущу колоністів: почув я тільки, як задзвенів її голос і полинув у звичному для мене колонійському вихорі.

— Рахіль, ідіть спати.

— Що? Хіба я хочу спати? А ви?

— Я йду.

— Ага, ну... звичайно...

Вона, по-дитячому, кулачком протираючи ліве око, потиснула мені руку і вийшла з кабінету, чіпляючись плечем за край дверей.

4. ТЕАТР

Те, про що оповідалося в попередньому розділі, становило тільки дуже незначну частину зимового вечірнього часу. Тепер навіть трохи соромно в цьому признатися, але майже весь вільний час ми приносили в жертву театрові.

У другій колонії ми вибороли справжній театр. Важко навіть описати той захват, який охопив нас, коли ми дістали у своє цілковите розпорядження сарай млина.

У нашому театрі можна було розмістити до шестисот чоловік — глядачів кількох сіл. Значення драмгуртка дуже зростало, зростали й вимоги до нього.

Правда, були в театрі і деякі незручності. Калина Іванович вважав навіть ці незручності такими шкідливими, що пропонував перетворити театр у возовню:

— Коли ти поставиш воза, то йому від холоду нічого не буде, для нього не треба груби ставити. А для публіки груби потрібні.

— Ну й поставимо груби.

— Поможє, як бідному ручкання. Ти ж бачив, що там стелі нема, а дах залізний просто без будь-якої підшивки. Палити в грубах — то нагрівати царство небесне і херувимів та серахвимів, а зовсім не публіку. І які ти груби поставиш? Тут же треба принаймні чавунки ставити, так хто ж тобі дозволить чавунки, це ж готова пожежа: починай виставу і зразу ж починай поливати водою.

Але ми не погодилися з Калиною Івановичем, тим більше, що й Силантій казав:

— Така, бач, історія: безплатна, тут ото, вистава та ще й пожежа тут же без клопоту, — ніхто, тут ото, образитися не буде.

Груби ми поставили чавунні й залізні і палили в них тільки під час вистави. Нагріти театральне повітря вони ніколи не могли, все тепло від них негайно летіло геть угору і виходило надвір через залізний дах. І тому, хоч самі груби так розжарювалися, що були аж червоні, публіка воліла сидіти в кожухах та пальтах, пильнуючи тільки, щоб випадково не загорівся бік, повернутий до груби.

І пожежа в нашому театрі була тільки раз, та й то не від груби, а від лампи, яка впала на сцені. Була при цьому й паника, але незвичайна: публіка залишилася на місцях, а колоністи всі полізли на сцену в щирому захваті, і Карабанов на них горлав:

— Ну, що ви за ідіоти, чи ви огню не бачили?

Сцену ми збудували справжню: простору, високу, із складною системою лаштунків, з суфлерською будкою. За сценою

лишилось багато вільного простору, але ми не могли його використати. Щоб створити для артистів терпиму температуру, ми відгородили від цього простору невелику кімнату, поставили в ній буржуйку, і там гримувалися й одягались, сяк-так додержуючи черги й поділу на статі. На решті залаштункового простору і на самій сцені панував такий самий мороз, як і на дворі.

У залі для глядачів стояло кілька десятків рядів дощаних лав, неосяжний простір театральних місць, велике культурне поле, на якому тільки сіяти та жати.

Театральна наша діяльність у другій колонії розгорнулася дуже швидко і протягом трьох зим, ніколи ні на хвилину не знижуючи темпів і розмаху, кипіла в таких грандіозних розмірах, що я сам тепер ледве вірю тому, про що пишу.

За зимовий сезон ми ставили п'єс із сорок, і в той же час ніколи не прагнули якого-небудь клубного полегшення і ставили тільки дуже серйозні великі п'єси на чотири-п'ять дій, повторюючи звичайно репертуар столичних театрів. Це було нечуване нахабство, але, слово честі, це не була халтура.

Уже після третьої вистави наша театральна слава розійшлася далеко за межі Гончарівки. До нас приходили селяни з Пирогівки, з Грабилівки, Бабичівки, Гонців, Ваців, Сторожового, з Волових, Чумацьких, Озерських хуторів, приходили робітники з приміських селищ, залізничники з вокзалу та паровозного заводу, а скоро почали приїжджати й міські люди: вчителі, взагалі наросвітівці, військові, радслужбовці, кооператори й постанчальники, просто молоді хлопці й дівчата, знайомі колоністів і знайомі знайомих. Наприкінці першої зими, щосуботи, з обіду навколо театального сарая ставали табором далекі приїжджі. Вусаті люди в сіряках і кожухах розпрягали коней, накривали їх ряднами й попонами, бряжчали відрами біля колодязя з журавлем, а в цей час їхні супутниці, закутані до очей, тупцюючи біля саней, щоб нагріти змерзлі за дорогу ноги, погойдуючись на високих підкованих каблучках, бігли в спальні до наших дівчат, щоб погрітися й підтримати знайомство, яке недавно почалося. Багато хто з них витягали з-під соломки кошики й клуночки. Рушаючи в далеку театральну екскурсію, вони брали з собою харч: пироги, паляниці, перерізані навхрест квадрати сала, спіральні кільця ковбаси й кендюхи. Значна частина цих запасів призначалася для частування колоністів, а інколи відбувалися справжні банкети, аж поки комсомольське бюро категорично заборонило приймати від приїжджаних глядачів будь-які подарунки.

В суботу театральні груби розпалювали з другої години, щоб дати змогу приїжджим погрітися. Але чим ближчими ставали знайомства, тим далі проходили гості в приміщення колонії, і навіть в їдальні можна було бачити групу гостей, особ-

ливо приємних і, так би мовити, спільних, яких чергові вважали за можливе запросити до столу.

Колонійській касі вистави коштували дуже дорого. Костюми, перуки, всякі пристрої коштували нам карбованців сорок-п'ятдесят. Отже, на місяць це становило близько двохсот карбованців. Це був дуже великий видаток, але ми ні разу не втратили гордості й не призначили ні копійки плати з глядачів. Ми розраховували найбільше на молодь, а селянська молодь, особливо дівчата, ніколи не мала кишенькових грошей.

Спершу вхід до театру був вільний, але незабаром настав час, коли театральний зал не міг уже вмістити всіх охочих, і тоді було запроваджено вхідні квитки, які розподілялися заздалегідь між комсомольськими осередками, сільрадами та спеціальними нашими повпредами на місцях.

Несподівано для себе ми побачили надзвичайний потяг селянства до театру. Через квитки виникали постійні сварки й непорозуміння між окремими селянами. До нас приїжджали схвилювані секретарі й розмовляли досить настирливо:

— А чого це нам передали на завтра тільки тридцять квитків?

Жорка Волков, що відає театральними квитками, ущипливо мотає головою перед обличчям секретаря:

— А того, що й це для вас багато.

— Багато? Ви тут сидите, бюрократи, а знаєте, що багато?

— Ми тут сидимо. й бачимо, як попівни ходять на наші квитки.

— Попівни? Які попівни?

— Ваші попівни, руді такі, пикаті.

Пізнавши свою попівну, секретар знижує тон, але не здається.

— Ну, гаразд, дві попівни... Чому ж зменшили на двадцять квитків? Було п'ятдесят, а тепер тридцять.

— Втратили довір'я, — зло відповідає Жорка. — Дві попівни, а скільки попадів, крамарок, куркульок — ми не лічили. Ви там загниваєте, а ми повинні лічити?

— А який же сучий син передав, от цікаво?

— От і сучі сини... теж не лічимо. Вам і тридцять багато.

Секретар мов ошпарений поспішає додому розслідувати загвинання, а на його місці з'являється новий протестант.

— Товариші, що ви робите? У нас п'ятдесят комсомольців, а ви прислали п'ятнадцять штук.

— За даними шостого «П» зведеного загону, минулого разу від вас приїхало тільки п'ятнадцять тверезих комсомольців, та й то серед них чотири старі баби, а решта були п'яні.

— Нічого подібного, це тут набрехали, що п'яні. Наші працюють на спиртному заводі, так від них справді тхнуло...

— Перевіряли: з рота тхне, нема чого на завод звертати...

— Та я вам привезу, самі побачите, від них завжди тхне, а ви чіпляєтесь і вигадуєте. Що це за витівки!

— Облиш! Наші розберуться завжди, де завод, а де п'яний.

— Ну набав хоч п'ять квітков, — як вам не соромно!.. Ви тут усяким міським панночкам та знайомим роздаєте, а комсомольці у вас на останньому місці...

Ми враз побачили, що театр — це не наша розвага або забавка, але наш обов'язок, неминучий громадський податок, відмовитися від сплати якого було неможливо.

У комсомольському бюро задумалися сильно. Драматичний гурток на своїх плечах не міг винести таке навантаження. Не можна було уявити, щоб хоч одна субота минула без вистави, до того ж щотижня — прем'єра. Повторити виставу — це означало б спустити прапор, зіпсувати вечір нашим найближчим сусідам, постійним відвідувачам. У драмгуртку почалися всякі історії.

Навіть Карабанов почав благати:

— Та що я? Найнявся, чи що? На тому тижні жерця грав, на цьому — генерала, а тепер кажуть — грай партизана. Хіба я двожийний, чи як? Щовечора репетиція до другої години, а в суботу і столи тягай, і декорації прибивай...

Коваль спирається руками на стіл і кричить:

— Може, тобі диван поставити під грушею, та ти лежиш трохи? Треба!

— Треба, так і організуй, щоб усі працювали.

— І організуємо.

— І організуй.

— Давай раду командирів!

На раді командирів бюро запропонувало: ніяких драмгуртків, усім працювати — годі.

У раді завжди любили оформити справу наказом. Оформили так:

§ 5

На підставі постанови ради командирів вважати роботу по підготовці вистав такою роботою, яка обов'язкова для кожного колоніста, а тому для підготовки вистави «Пригода племені нічевоків» призначаються такі зведені загони...

Далі йшов перелік зведених загонів, наче справа стосувалася не високого мистецтва, а просапування буряків або підгортання картоплі. Профанація мистецтва починалася з того, що замість драмгуртка з'явився шостий «А» зведений загін під команду Вершнева, у складі двадцяти восьми чоловік... на даний спектакль.

А зведений загін — це значить: точний список і ніяких запізень, вечірній рапорт з зазначенням тих, що спізнилися, наказ командира, у відповідь звичайне «єсть» і салют рукою, а в разі чого — відповідати в раді командирів або на загальних зборах як за порушення колонійської дисципліни, в кращому разі розмова зі мною і кілька нарядів поза чергою або домашній арешт у вихідний день.

Це була справжня реформа. Адже драмгурток — організація добровільна, тут завжди є нахил до деякого надмірного демократизму, до плинності складу, у драмгуртку завжди відбувається боротьба смаків і претензій. Це помітно особливо під час вибору п'єси та розподілу ролей. І в нашому драмгуртку іноді починало випирати особисте.

Постанову бюро та ради командирів колонійська громадськість сприйняла як звичайну річ, що не викликає сумніву. Театр у колонії — це така сама справа, як і сільське господарство, як і відбудова маєтку, як порядок і чистота в приміщеннях. Стало байдуже з погляду інтересів колонії, яку саме участь бере той чи інший колоніст у виставі, — він має робити те, що від нього вимагають.

Звичайно на недільній раді командирів я доповідав, яка піде п'єса наступної суботи і які колоністи бажані в ролі артистів. Усіх цих колоністів відразу зараховували до шостого «А» зведеного, з них призначали командира. Решту колоністів розподіляли на театральні зведені загони, які мали завжди номер шостий і працювали до кінця однієї вистави. Були такі зведені:

Шостий «А» — артисти.

Шостий «П» — публіка.

Шостий «О» — одяг.

Шостий гарячий — опалення.

Шостий «Д» — декорація.

Шостий «Р» — реквізит.

Шостий «С» — освітлення та ефекти.

Шостий «П» — прибирання.

Шостий «Ш» — шуми («шухери», по-новому).

Шостий «З» — завіса.

Коли взяти до уваги, що до певного часу колоністів було всього вісімдесят чоловік, то кожен зрозуміє, що жодного вільного колоніста залишитися не могло, а коли п'єса була з великою кількістю дійових осіб, то наших сил просто не вистачало. Створюючи зведені загони, рада командирів, звісно, намагалася виходити з індивідуальних бажань і нахилів, але це не завжди вдавалося; часто бувало й так, що колоніст заявляв:

— Чому мене призначили в шостий «А»? Я ніколи не грав. Йому відповідали:

— Що це за граківські розмови? Кожній людині доводиться коли-небудь грати вперше.

Протягом тижня всі ці зведені, і особливо їхні командири, у вільний час гасали по колонії і навіть по місту, як солоні зайці. У нас не було заведено зважати на різні прості причини, і тому командирам зведених часто доводилося дуже скрутно. Правда, в місті ми мали знайомих, і нашої справі багато хто співчував. Тому, наприклад, ми завжди діставали гарні костюми для будь-якої п'єси, а коли й не діставали, то шості «О» зведені вміли їх робити для всякої епохи і в потрібній кількості з різних матеріалів та речей, що були в колонії. При цьому не тільки речі колонії, а й речі співробітників були в повному розпорядженні наших театральних зведених. Наприклад, шостий «Р» зведений завжди був певен, що реквізит тому так і називається, що його реквізують з квартир співробітників. У міру розвитку нашої справи утворилися в колонії і деякі постійні склади. П'єси з пострілами і взагалі воєнні ми ставили часто, і в нас назбирався цілий арсенал зброї, а крім того, запас військових костюмів, погонів та орденів. Поволі з колонійського колективу виділялись і спеціалісти, не тільки актори, але й інші: були у нас чудові кулеметники, які, винайшовши пристрої, імітували справжню кулеметну стрілянину, були артилеристи; Іллі-пророки, у яких добре виходили грім і блискавка.

На розучування п'єси відводився один тиждень. Спочатку ми пробували робити, як у людей: переписували ролі й старалися їх вчити, але згодом цей замір полишили: ні переписувати, ні вчити було ніколи, адже у нас була ще звичайна колонійська робота й школа — насамперед треба було вчити уроки. Махнувши рукою на всі театральні умовності, ми почали грати під суфлера, і добре зробили. У колоністів виробилося виняткове вміння схоплювати слова суфлера: ми навіть боролися з власними вигадками і вільностями на сцені. Але для того, щоб вистава проходила гладко, мені доводилося до своїх обов'язків режисера додати ще й суфлерські функції, бо суфлер мав не тільки подавати текст, а й взагалі диригувати сценою: виправляти мізансцени, вказувати на помилки, командувати стрільбою; поцілунками й смертями.

Артистів нам не бракувало. Серед колоністів знайшлося багато здібних людей. Головними діячами сцени були: Петро Іванович Горович, Карабанов, Ветковський, Буцай, Вершнев, Задоров, Маруся Левченко, Кудлатий, Коваль, Глейзер, Лапоть.

Ми намагалися вибрати п'єси з великою кількістю дійових осіб, бо чимало колоністів хотіли грати, і нам було вигідно збільшити кількість осіб, які вміють триматися на сцені. Я надавав великого значення театрові, бо завдяки йому значно поліпшувалась мова колоністів і взагалі розширювались обрії. Але іноді нам не вистачало акторів, і ми запрошували співро-

бітників. Одного разу навіть Силантія випустили на сцену. На репетиціях він виявив себе малоздібним актором, але через те, що йому треба було сказати лише одну фразу: «Поїзд запізнюється на три години», то особливого ризику не було. Дійсність перевищила наші сподіванки.

Силантій вийшов своєчасно і як слід, але сказав так:

— Поїзд, тут ото, запізнюється на три години, бач, яка історія.

Репліка справила дуже сильне враження на публіку, але це ще не біда; ще сильніше враження вона справила на юрбу біженців, які чекали поїзда на вокзалі. Біженці від стримуваного сміху закрутилися по сцені і не звертали ніякої уваги на мої заклики з суфлерської будки, тим більше, що і я був, як виявилось, людина вразлива. Силантій з хвилину спостерігав усі ці неподобства, потім розсердився:

— Вам кажуть, йолопи, як то кажуть! На три години, тут ото, поїзд запізнився... чого зраділи?

Біженці захоплено прислухалися до слів Силантія, а потім у паніці побігли зі сцени.

Я отямився і зашепотів:

— Забирайся під три чорти! Силантію, іди до дідька!

— Та бач, яка історія...

Я поставив книжку на ребро — знак, щоб опустили завісу.

Важко було знаходити артисток. З дівчат так-сяк могли грати Маруся Левченко та Настя Ночівна, з персоналу — тільки Лідочка. Але всі ці жінки не родилися для сцени, дуже ніяковілі, рішуче відмовлялись обніматися й цілуватися, навіть коли це до зарізу потрібно було за п'єсою. Обходитися ж без любовних ролей ми ніяк не могли. Шукаючи артисток, ми випробували всіх дружин, сестер, тіток та інших родичок наших співробітників і працівників млина, упрохували знайомих з міста і ледве-ледве зводили кінці з кінцями. Тому Оксана й Рахіль другого ж таки дня по приїзді в колонію вже грали на репетиції і, зовсім не соромлячись, цілувалися, що викликало у нас захоплення.

Одного разу нам пощастило загітувати випадкову глядачку, знайому якихось працівників з млина, що приїхала з міста погостювати. Виявилось, що це була справжня перлина; вродлива, голосок оксамитовий, очі, хода — всі дані для того, щоб грати розбещену пані в якійсь революційній п'єсі. На репетиціях ми танули від насолоди і сподівалися блискучої прем'єри. Спектакль почався з великим піднесенням, але під час першого ж таки антракту за лаштунки прийшов чоловік перлини, залізничний телеграфіст, і сказав жінці в присутності всього ансамблю:

— Я не можу дозволити тобі грати в цій п'єсі. Ходімо додому.

Перлина перелякалась і прошепотіла:

— Як же я піду? А п'єса?

— Мені ніякого діла немає до п'єси. Ходімо! Я не можу дозволити, щоб тебе кожен обіймав і тягав по сцені.

— Але... як же це можна?

— Тебе разів десять поцілували тільки за одну дію. Що це таке?

Ми спочатку навіть сторопіли. Потім намагалися переконати ревнивця.

— Товаришу, так на сцені поцілунок нічого не значить, — казав Карабанов.

— Я бачу, значить чи не значить, — що я, сліпий, чи що? Я в першому ряді сидів...

Я сказав Лаптю:

— Ти людина промітна, умов його якось.

Лапоть взявся чесно до справи. Він узяв ревнивця за гудзик, посадив на лаву і завуркотів ласкаво:

— Який ви дивак, така корисна, культурна справа! Якщо ваша жінка для такої справи з ким-небудь і поцілується, то від цього тільки користь.

— Для кого користь, а для мене зовсім не користь, — наполягав телеграфіст.

— Та для всіх користь.

— По-вашому, виходить: хай усі цілують мою жінку?

— От дивак, то це ж краще, ніж коли один якийсь піжон знайдеться.

— Який піжон?

— Та буває... А потім дивіться: тут же перед усіма, і ви бачите. Далеко ж гірше, якщо де-небудь під кущиком, а ви й не знатимете.

— Нічого подібного!

— Як — «нічого подібного»? Ваша жінка так добре вмє цілуватися, — що ж ви думаєте, з таким талантом вона пропадає? Хай краще на сцені...

Чоловік насилу погодився з доказами Лаптя і згнітивши серце дозволив жінці закінчити виставу з однією умовою, щоб поцілунки були «несправжні». Він пішов ображений. Перлина була збентежена. Ми боялися, що виставу буде зіпсовано. В першому ряді сидів чоловік і всіх гіпнотизував, як удав. Друга дія пройшла, як панахида, але, на радість усіх, під час третьої дії чоловіка в першому ряду не було. Я ніяк не міг догадатися, куди він подівся. Тільки після вистави справа з'ясувалася. Карабанов скромно сказав:

— Я йому порадив піти геть. Він спочатку не хотів, але потім послушався.

— Як же ти зробив?

Карабанов блиснув очима, скорчив чортячу морду і зашипів:

— Слухайте! Краще давайте чесно. Сьогодні все буде гаразд,

а якщо ви зараз не підете, чесне колоністське слово, ми вам роги наставимо. У нас такі хлопці, що не встоїть ваша жінка.

— Ну й що? — радісно зацікавилися актори.

— Нічого. Він тільки сказав: «Дивіться ж, ви дали слово», — і перейшов в останній ряд.

Репетиції у нас відбувалися щодня, причому всієї п'єси. Спали ми взагалі мало. Треба взяти до уваги, що багато наших акторів не вміли ходити по сцені, тому доводилося заучувати напам'ять цілі мізансцени, починаючи від окремого руху рукою чи ногою, від окремого положення голови, погляду, повороту. На це я й звертав увагу, сподіваючись, що текст так чи так забезпечить суфлер. До суботнього вечора п'єса вважалася готовою.

Слід все-таки сказати, що ми грали не дуже погано, — багато міських людей були задоволені нашими виставами. Ми намагалися грати культурно, не перебирали міри, не підроблялися під смаки публіки, не ганялися за дешевим успіхом. П'єси ставили українські й російські.

В суботу театр оживав з другої години дня. Якщо було багато дійових осіб, Буцай починав гримувати відразу після обіду; допомагав йому і Петро Іванович. Від другої до восьмої години вони могли підготувати до гри близько шістдесяти чоловік, а після цього вже гримувалися самі.

Щодо оформлення спектаклів колоністи були дуже винахідливі люди. Якщо на сцені потрібна була лампа з голубим абажуром, вони обшукували не тільки квартири співробітників, але й квартири знайомих у місті, а лампу з голубим абажуром діставали неодмінно. Якщо на сцені вечеряли, то вечеряли посправжньому, без будь-якого обману. Цього вимагала не тільки сумлінність шостого «Р» зведеного, але й традиція. Наші артисти вважали, що вечеряти на сцені несправжніми стравами — сором для колонії. Тому іноді нашій кухні діставалося: там готували закуски, смажили печеню, пекли пироги або тістечка. Замість вина добували ситро.

У суфлерській будці я завжди тремтів, коли відбувалася вечеря: актори в таку хвилину надто захоплювалися грою і переставали звертати увагу на суфлера, затягуючи сцену до того моменту, коли на столі вже нічого не лишалося. Звичайно мені доводилось прискорювати темпи зауваженнями:

— Та годі вам... чуєте? Кінчайте вечерю, чорт би вас забрав!

Артисти поглядали на мене здивовано, показували очима на недоїдену гуску і закінчували вечерю тільки тоді, коли мені допікало до живого і я сичав:

— Карабанов, геть з-за столу! Семене, та кажи ж, негіднику: «Я їду».

Карабанов нашвидку ковтає непережовану гуску й каже:

— Я їду.

А за лаштунками в перерві докоряє мені:

— Антоне Семеновичу, ну як же ж вам не соромно. Коли доводиться ту гуску їсти, і то не дали...

Звичайно ж артисти на сцені не затримувалися, бо на ній холодно було, як надворі.

У п'єсі «Бунт машин» Карабанов цілу годину мав стояти на сцені голий, тільки з вузькою пов'язочкою на стегнах. Вистава відбувалася в лютому, а, на наше нещастя, морози досягали до тридцяти градусів. Катерина Григорівна вимагала зняти виставу, запевняючи, що Семен обов'язково задубне. Справа вийшла на добре: Семен поморозив тільки пальці на ногах, але Катерина Григорівна після дії розтерла його якоюсь міцною сумішшю.

Холод все ж заважав нам художньо зростати. Ставили ми таку п'єсу — «Товариш Семивзводний». На сцені — панський сад, в якому мала стояти статуя. Шостий «Р» статуї ніде не знайшов, хоч обшукав усі міські кладовища. Вирішили обійтися без статуї. Та коли підняли завісу, я здивовано побачив і статую: густо вимазаний крейдою, загорнутий у простирало, стояв на декорованій табуретці Шелапутін і хитро на мене поглядав. Я спустив завісу і прогнав статую зі сцени, на превеликий жаль шостого «Р».

Особливо сумлінні й винахідливі були шості «Ш» зведені. Ставили ми «Азефа». Сазонов кидає бомбу в Плеве. Бомба повинна вибухнути. Командир шостого «Ш» Осадчий казав:

— Вибух цей ми зробимо справжній.

Через те, що я грав Плеве, то був більше за всіх зацікавлений у цій справі:

— Як це розуміти — справжній?

— А такий, що й театр може вгору злетіти.

— Це вже й зайве, — сказав я обережно.

— Ні, нічого, — заспокоїв мене Осадчий, — усе добре кінчиться.

Перед сценою вибуху Осадчий показав мені, як до цього приготувались: за лаштунками поставлено кілька порожніх бочок, біля кожної бочки стоїть колоніст з двостволкою, зарядженою приблизно на мамонта. З другого боку сцени на підлозі розкладено шматки скла, а над кожним шматком — колоніст із цеглиною. З третього боку, проти виходів на сцену, сидить півдесятка хлопців, перед ними горять свічки, а в руках у них пляшки з якоюсь рідиною.

— Що це за похорон?

— А це найголовніше: у них гас. Коли буде потрібно, вони наберуть у рот гасу і дмухнуть гасом на свічки. Дуже добре виходить.

— Ну вас до... І пожежа може бути.

— Ви не бійтеся, дивіться тільки, щоб гасом очей не випекло, а пожежу ми погасимо.

Він показав мені ще один ряд колоністів, біля яких стояли відра з водою.

Оточений з трьох боків такими приготуваннями, я почав переживати, мов і справді приречений нещасний міністр, і серйозно подумував про те, що оскільки я особисто не повинен відповідати за всі злочини Плеве, то в крайньому разі маю право втекти через зал для глядачів. Я спробував ще раз вгамувати сумнівність Осадчого:

— Та хіба гас можна гасити водою?

Осадчий був незворушний, він знав цю справу і мав тут високу ерудицію:

— Гас, коли його дмухнути на свічку, перетворюється на газ, і його гасити не треба. Може, доведеться гасити інші речі...

— Наприклад, мене?

— Вас ми в першу чергу погасимо.

Я скорився своїй долі: якщо я не згорю, то в усякому разі мене обіллють холодною водою, і це в двадцятиградусний мороз!.. Та хіба я міг виявити свою легкодухність перед лицем усього шостого «Ш» зведеного, який стільки енергії й винахідливості доклав, щоб оформити вибух!

Коли Сазонов кинув бомбу, я ще раз мав можливість побувати в шкурі Плеве і не позаздрив йому: мисливські рушниці вистрілили в бочки, і бочки ахнули, розриваючи обручі і мої барабанні перетинки, цеглини впали на скло, і півдесятка ротів з усією молодією силою молодих легенів дмухнули гасом на палаючі свічки, і вся сцена вмиль обернулася на задумливий вогненний вихор. Я втратив можливість погано зіграти свою смерть і майже непритомний упав на підлогу під оглушливий прім аплодисментів і захоплені вигуки шостого «Ш» зведеного. Зверху на мене сипався чорний масний гасовий попіл. Закрилася завіса, мене під руки піднімав Осадчий і заклопотано питає:

— У вас ніде не горить?

У мене тільки горіло в голові, але я промовчав про це: хто його знає, що заготовлено у шостого «Ш» зведеного на цей випадок?

Таким самим способом ми висаджували в повітря і пароплав під час одного нещасливого рейсу його до революційних берегів СРСР. Техніка цієї події була ще складніша. Треба було не тільки в кожне вікно пароплава дмухнути вогнем, але й показати, що пароплав справді летить у повітря. Для цього за пароплавом сиділо кілька колоністів, які кидали вгору дошки, стільці, табуретки. Вони примудрилися задалегідь рятувати свої голови від усіх цих речей, але капітанові Петру Івановичу Горовичу добре дісталось: у нього загорілися паперові позументи на руках і його дуже контузило меблями, що падали

згори. А втім, він не тільки не скаржився, але нам довелося чекати півгодини, поки він пересміється, щоб довідатися напевно, чи в повному порядку всі його капітанські органи.

Деякі ролі грати у нас було справді важко. Колоністи не визнавали, наприклад, ніяких пострілів за сценою. Якщо вас треба було застрелити, то ви мали приготуватися до серйозного випробування. Щоб вас убити, брали звичайний наган, з набоя виймали кулю, а все вільне місце забивали клоччям або ватою. У відповідальний момент у вас палили цілим снопом вогню, а тому що стрілець завжди захоплювався роллю, він цілив неодмінно вам у очі. Якщо ж треба було вистрілити у вас кілька разів, то за згаданим пекельним рецептом готували цілий барабан.

Публіці було все-таки краще: вона сиділа в теплих кожухах, подекуди топилися груби, їй забороняли тільки лузати насіння, та ще не можна було приходити до театру п'яним. При цьому, за давньою традицією, п'яним вважали кожного громадянина, у якого при детальному дослідженні виявляли хоч найменший запах алкоголю. Людей з таким або приблизно таким запахом колоністи вміли відразу вгадувати серед кількохсот глядачів і ще краще вміли витягнути з ряду і з ганьбою випроводити за двері, безжалісно пускаючи повз вуха дуже схожі на правду запевнення:

— Та, слово честі, ще вранці кухоль пива випив.

У мене, як режисера, були ще й додаткові страждання і під час вистави і перед виставою. Кудлатого, наприклад, я ніяк не міг навчити такої фрази:

Брали дани и пошлицы
За все годы прошлые.

Він чомусь визнавав тільки таку варіацію:

Брали бранны и пошлины
За все годы прошлинные.

Так і на виставі сказав.

У «Ревізорі» колоністи добре грали, але наприкінці вистави розлютили мене мов злу фурію, бо навіть мої міцні нерви не могли витримати таких сильних вражень:

А м о с Ф е д о р о в и ч. Чи вірити чуткам, Антоне Семеновичу? Вам випало надзвичайне щастя?

А р т е м П и л и п о в и ч. Маю честь поздоровити Антона Семеновича з надзвичайним щастям. Я душею зрадів, коли почув. Ганно Андріївно! Маріє Антонівно!

Р о с т а к о в с ь к и й. Антона Семеновича поздоровляю. Хай продовжить бог життя і новому подружжю і дасть вам потомство численне, онуків і правнуків! Ганно Андріївно, Маріє Антонівно!

К о р о б к і н. Маю честь поздоровити Антона Семеновича!

Найгірше було те, що на сцені у костюмі городничого я ніяк не міг розправитися з усіма цими недолюдками. Тільки після німої сцени, за лаштунками, я вибухнув гнівом:

— Чорти б вас забрали, що це таке? Це знущання, чи що, це навмисно?

На мене дивилися здивовані обличчя, і поштмейстер Задоров питає:

— У чому річ? А що сталося? Все добре пройшло.

— Чому ви всі називали мене Антоном Семеновичем?

— А як же?.. Ах, так... Ах ти, чорт!.. Адже городничий — Антон Антонович.

— Та на репетиціях же ви правильно називали!

— Чорт його знає... то на репетиціях, а тут якось хвилюєшся...

5. КУРКУЛЬСЬКЕ ВИХОВАННЯ

Двадцять шостого березня відсвяткували день народження О. М. Горького. Бували у нас інші свята, про них колись розповім докладніше. Старалися, щоб на святах було ілюдно, і на столах повно, і колоністи, по совісті кажучи, любили святкувати і особливо готувалися до свят. Однак горьківський день мав для нас особливе очарування. У цей день ми зустрічали весну. Це само собою. Бувало, розставляють хлопці парадні столи, обов'язково надворі, щоб усім разом сидіти на банкеті, і раптом зі сходу повіє ворожим духом: налетять до нас гострі, злі крупинки, зморщяться калюжки на подвір'ї, і зразу відвологнуть барабани в строю, що приготувалися до салюту нашому прапорові з нагоди свята. Та однаково, погляне колоніст примруженим оком на схід і скаже:

— А здорово вже весною пахне!

Була в горьківському святі ще одна річ, яку ми самі придумали, якою ми дуже дорожили і яка нам страшенно подобалася. Давно вже так вирішили колоністи, що цей день ми святкуємо «на всі заставки», але не запрошуємо жодної сторонньої людини. Догадується хтось приїхати — хай буде дорогий гість, і саме тому, що догадався, а взагалі це наше родинне свято, і стороннім на ньому робити нічого. І виходило справді якось особливо просто і затишно, по-родинному ще ближчими ставали горьківці, хоч форми свята зовсім не були якимись домашніми. Починали з параду, урочисто виносили прапор, виголошували промови, проходили урочистим маршем повз портрет Горького. І після цього сідали за столи і — не будемо скромничати — за здоров'я Горького... ні, нічого не пили, але обідали... страх, як обідали! Калина Іванович, виходячи з-за столу, казав:

— Я так вважаю, що не можна на буржуїв нарікати, паразитів. Після такого обіду, розумієш, ніяка скотиняка не працюватиме, а не те що людина...

На обід було: борщ, але не просто борщ, а особливий: такий борщ варить господиня тільки тоді, коли господар іменинник; потім пироги з м'ясом, з капустою, з рисом, з сиром, з картоплею, з кашею, і кожен пиріг не влізати ні в одну колоністську кишеню; після пирогів смажена свинина, не завезена з базару, а свого заводу, вирощена десятим загоном ще з осені, спеціально вирощена для горьківського дня. Колоністи вміли плекати свиняче стадо, але колоти свиней ніхто не хотів, навіть командир десятого Ступіцин відмовлявся:

— Не можу колоти, шкода, добра свиня була Клеопатра.

Клеопатру заколов, звичайно, Силантії Отченаш, мотивуючи свої дії так:

— Дохлу свинню, тут ото, хай ворог коле, а ми будемо колоти, як то кажуть, добру. Ось яка історія.

Після Клеопатри можна було б і відпочити, але на столі з'явилися миски й полумиски з сметаною, і поряд них гірки вареників з сиром. І ні один колоніст не поспішав на відпочинок, а, навпаки, з величезною увагою всі ставилися до вареників і сметани. А після вареників — кисіль, і не який-небудь по-панському — на блюдечках, а в глибоких тарілках, і мені не доводилося бачити, щоб колоністи їли кисіль без хліба або без пирога. І тільки після цього обід вважався закінченим, і кожен одержував, виходячи з-за столу, торбинку з цукерками й пряниками. З цього приводу Калина Іванович казав правильно:

— Ех, якби Горькі частіше народжувалися, добре було б!

Після обіду колоністи не йшли спочивати, а розходилися по шостих зведених готувати виставу «На дні» — останню виставу в сезоні. Калина Іванович дуже цікавився виставою:

— Подивлюсь, подивлюсь, що воно за річ. Чув багато про це саме дно, а не бачив. І читати якось не довелось.

Треба сказати, що тут дуже перебільшував Калина Іванович випадкову свою невдачу: він ледве-ледве міг розбиратися в таємницях читання. Та сьогодні Калина Іванович у доброму гуморі, і не слід до нього чіплятися. Цього року горьківське свято відзначене було особливим способом: на пропозицію комсомолу запроваджувалося звання колоніста. Довго обмірковували цю реформу і колоністи, і педагоги, але зійшлися на тому, що придумано добре. Звання колоніста надавали тільки тим, хто справді дорожить колонією і хто бореться за її поліпшення. А хто позаду плентається, пищить, ние або потихеньку «латається», той тільки вихованець. Правду треба сказати, таких знайшлося небагато — чоловік з двадцять. Дістали звання колоніста і старі співробітники. При цьому було ухвалено: якщо протягом року

роботи співробітник не дістає такого звання, значить, він повинен залишити колонію.

Кожному колоністові дали нікельований значок, зроблений для нас на спеціальне замовлення в Харкові. Значок зображав рятувальне коло, на ньому літери МГ, зверху червона зірочка.

Сьогодні на параді одержав значок і Калина Іванович. Він був дуже радий з цього і не приховував своєї радості.

— Скільки цьому самому Миколі Олександровичу служив, тільки й щастя, що гусаром вважався, а тепер босяки орден дали, паразити. І нічого не вдієш — навіть, розумієш ти, приємно! Що значить, коли в них у руках гусарська держава! Сам без штанів ходить, а ордени дає.

Радість Калини Івановича затьмарив несподіваний приїзд Марії Кіндратівни Бокової. Місяць тому її призначено в наш губсоцвих, і хоч не вважалася вона за наше безпосереднє начальство, але якоюсь мірою наглядала за нами.

Злізаючи з візницького екіпажа, вона була дуже здивована, побачивши наші парадні столи, за якими докінчували бенкет ті колоністи, що подавали обід. Калина Іванович поспішив, скориставшись її здивуванням, непомітно зникнути, залишивши мене розплачуватися і за його злочини.

— Яке це у вас свято? — спитала Марія Кіндратівна.

— День народження Горького.

— А чому мене не покликали?

— У цей день ми сторонніх не запрошуємо. У нас такий звичай.

— Однаково давайте обідати.

— Дамо. Де це Калина Іванович?

— Ах, цей жадливий дід? Пасічник? Це він зараз утік від мене? І ви теж учасник цієї гидоти? Мені тепер проходу не дають у губнаросвіті. І комендант каже, що з мене два роки вивохуватимуть. Де цей Калина Іванович, давайте його сюди.

Марія Кіндратівна скорчила сердите лице, але я бачив, що для Калини Івановича особливої небезпеки нема: Марія Кіндратівна була в доброму гуморі. Я послав по нього колоніста. Калина Іванович прийшов і здалека вклонився.

— Ближче й не підходьте! — сміялась Марія Кіндратівна. — Як вам не соромно! Жах який!

Калина Іванович сів на лаву й сказав:

— Добре діло зробили.

Тиждень тому я був свідком злочину Калини Івановича. Приїхали ми з ним до наросвіті і зайшли в кабінет Марії Кіндратівни в якійсь незначній справі. У неї величезний кабінет, багато меблів з якогось незвичайного дерева. Посеред кабінету стіл Марії Кіндратівни. Вона мала особливу вдачу: навколо її стола завжди стоїть юрба різних наросвітівських типів, з одним вона розмовляє, другий бере участь у розмові, третій слухає,

той говорить телефоном, той пише край стола, той читає, чийсь руки підсовують їй папірці на підпис, а крім усього цього акти-ву, ціла купа народу просто стоїть і розмовляє. Гамір, накурено, насмічено.

Сіли ми з Калиною Івановичем на диванчик і про щось своє говоримо. Вривається до кабінету дуже збентежена худа жінка і просто до нас з промовою. Насилу ми втямили, що йдеться про дитячий садок, в якому є діти і є гарний метод, але немає ні-яких меблів. Жінка, очевидно, була тут не вперше, бо вислов-лювалась дуже енергійно і не виявляла ніякої пошани до установи:

— Чорти б їх забрали, понавідкривали дитячих садків ціле місто, а меблів не дають. На чому дітям сидіти, питаю? Сказали: сьогодні прийди, дадуть меблі. Я дітей привела за три версти, підводи привела, нікого нема і скаржитися нікому. Що це за порядок? Цілий місяць ходжу. А в самої, подивіться, скільки меблів, — і для кого, питаю?

Незважаючи на те, що жінка говорила голосно, ніхто біля стола Марії Кіндратівни не звернув на неї уваги, та, мабуть, у за-гальному гаморі її й ніхто не чув. Калина Іванович приди-вився до навколишньої обстановки, ляснув рукою по диванчику, й спитав:

— Я вас так розумію, товаришко, що ці меблі вам підходять?

— Ці меблі! — зраділа жінка. — Так це ж чудо, а не меблі...

— То в чому ж річ? — сказав Калина Іванович. — Якщо вони вам підходять, а тут стоять без діла, — забирайте собі ці меблі для ваших діток.

Очі схвильованої жінки, які досі уважно стежили за мімікою Калини Івановича, раптом перевернулися на місці і знову вту-пилися в Калину Івановича:

— Як же це?

— Звичайно як: виносьте і ставте на ваші підводи.

— Господи, а як же?

— Якщо ви з приводу документів, то не звертайте уваги: знайдуться паразити, стільки папірців напишуть, що й не раді будете. Забирайте.

— Ну, а коли питають, як же я скажу, хто дозволив?

— Так і скажіть, що я дозволив.

— Значить, ви дозволили?

— Так, я дозволив.

— Господи! — радісно простогнала жінка і легко, як міль, випурхнула з кімнати.

Через хвилину вона знову впурхнула вже в супроводі двох десятків дітей. Вони весело накиннулися на стільці, крісельця, півкрісельця, диванчики і насилу почали витягати їх у двері. Тріск пішов по всьому кабінету, і на цей тріск звернула увагу Марія Кіндратівна. Вона підвелася за столом і спитала:

— Що це ви робите?

— А от виносимо,— відповів смуглявий хлопчик, що разом з товаришем тягнув крісло.

— То чи не можна тихше,— кинула Марія Кіндратівна і знову сіла за свої наросвітівські справи.

Калина Іванович розчаровано подивився на мене:

— Ти чув? Як же це виходить? Та вони ж, паразити, дітлахи оті, все витягнуть!

Я вже давно захоплено дивився на пограбування кабінету Марії Кіндратівни і обурюватися був не в силі. Двоє хлопчаків смикнули за наш диванчик, ми дали їм можливість витягти і його. Заклопотана жінка, зробивши ще кілька останніх петель навколо своїх вихованців, підбігла до Калини Івановича, схопила його руку і з почуттям потиснула її, втішаючись ніяково усміхненим обличчям великодушної людини.

— А як же вас звать? Я ж повинна знати. Ви нас просто врятували!

— Та навіщо вам знати, як мене звать? Тепер, знаєте, о здравії вже не виголошують, а за упокій начебто ще рано...

— Ну, скажіть, скажіть...

— Я, знаєте, не люблю, коли мені дякують...

— Калина Іванович Сердюк, ось як звать цю добру людину,— сказав я схвильовано.

— Спасибі вам, товаришу Сердюк, спасибі!

— Нема за що. А тільки вивозьте їх швидше, бо хтось прийде та ще перемінить.

Жінка немов полетіла на крилах захвату і вдячності. Калина Іванович поправив пояс на своєму плащі, відкашлявся і запалив люльку.

— І навіщо ти сказав? Воно й так було б добре. Не люблю, знаєш, коли мені дуже дякують... А цікаво все-таки: доведе чи не доведе?

Незабаром люди, що оточили Марію Кіндратівну, розійшлися по інших приміщеннях наросвіти, і нам було дано аудієнцію. Марія Кіндратівна швидко кінчила з нами справи, неухважливо глянула навколо і зацікавилась:

— Куди це меблі повиносили, цікаво? Залишили мені порожній кабінет.

— Це в один дитячий садок,— сказав серйозно Калина Іванович, відхилившись на спинку стільця.

Тільки через два дні якимось чудом виявилось, що меблі вивезли з дозволу Калини Івановича. Нас запрошували до наросвіти, але ми не поїхали. Калина Іванович сказав:

— Буду я там через якісь стільці їздити. Мало у мене своїх болячок?

От з усіх цих причин Калина Іванович тепер почував себе трохи ніяково.

— Добре діло зробили. Що ж тут такого?

— Як же вам не соромно? Яке ви мали право дозволяти?

Калина Іванович люб'язно повернувся на стільці:

— Я маю право все дозволяти, і кожна людина. От я вам дозволяю тепер купити собі масток, дозволяю — та й годі. Купуйте. А коли хочете, можете й дурно взяти, теж дозволяю.

— Але ж і я можу дозволити, — Марія Кіндратівна озирнулася, — скажімо, вивезти всі ці табуретки й столи?

— Можете.

— Ну й що? — збентежено наполягала Марія Кіндратівна.

— Ну й нічого.

— Ну, то як же? Візьмуть і вивезуть?

— Хто вивезе?

— Хто-небудь.

— Хе-хе-хе, нехай вивезе, — цікаво буде подивитись, який він сам звідси поїде?

— Він не поїде, а його повезуть, — сказав, усміхаючись, Задоров, що давно вже стояв за спиною Марії Кіндратівни.

Марія Кіндратівна почервоніла, подивилася знизу на Задорова і ніяково спитала:

— Ви так гадаєте?

Задоров показав усі зуби:

— Еге ж, мені так здається.

— Розбійницька якась філософія, — сказала Марія Кіндратівна. — Отак ви виховуєте своїх вихованців? — суворо звернулася вона до мене.

— Приблизно так...

— Яке ж це виховання? Меблі потягли з кабінету, що ж це таке, га? Кого ви виховуєте? Виходить, якщо погано лежить, бери, так?

Нас слухав гурт колоністів, і на їхніх обличчях відбивався найжвавіший інтерес до розмови, що зав'язалася. Марія Кіндратівна гарячкувала, в її тоні й відчував добре приховані неприязні нотки. Продовжувати суперечку в такому напрямі мені не хотілось. Я сказав миролюбно:

— Давайте з цього приводу колись поговоримо докладно, адже питання все-таки складне.

Але Марія Кіндратівна не поступалася:

— Та яке тут складне питання! Дуже просто: у вас куркульське виховання.

Калина Іванович зрозумів, що вона серйозно роздратована, і підсів до неї ближче.

— Ви не сердьтесь на мене, старого, а тільки не можна так казати: куркульське. У нас виховання радянське. Я, звичайно, пожартував, думав, тут-таки й хазяйка сидить, посміється, та й годі, а може, й зверне увагу, що от у дітлахів стільців немає.

А хазяйка погана: з-під носа у неї винесли меблі, а вона тепер винних шукає: куркульське виховання.

— Значить, і ваші вихованці так робитимуть?— вже слабо захищалася Марія Кіндратівна.

— І хай собі роблять...

— Навіщо?

— А от, щоб поганих хазяїв учити.

З-за юрби колоністів виступив Карабанов і подав Марії Кіндратівні патишок, на якому було прив'язано білосніжний носовичок,— сьогодні їх видали колоністам з нагоди свята.

— Ось, піднімайте білий прапор, Маріє Кіндратівно, і здавайтеся скоріше.

Марія Кіндратівна раптом засміялась, і очі в неї заблищали:

— Здаюся, здаюся, нема у вас куркульського виховання, ніхто мене не обшахраював, здаюся, дамсоцвих здається!

Уночі, коли я в чужому кожусі виліз із суфлерської будки, в спорожнілому залі сиділа Марія Кіндратівна й уважно стежила за останніми рухами колоністів. За сценою високий дискант Тоськи Соловійова вимагав:

— Семене, Семене, а костюм ти здав? Здавай костюм, а тоді йди.

Йому відповідав голос Карабанова:

— Тосечко, красеню, чи тобі повилазило: я ж грав Сатіна.

— Ах, Сатіна. Ну тоді залиш собі на пам'ять.

На краю сцени стоїть Волохов і кричить у темряву:

— Галатенко, так не годиться, грубу треба погасити!

— Та вона й сама погасне,— відповідає сонним хрипом Галатенко.

— А я тобі кажу: погаси. Чув наказ не залишати груби.

— Наказ, наказ!— бурмоче Галатенко.— Погашу...

На сцені гурт колоністів розбирає нічліжні нари, і хтось мугиче: «Сонце сходить і заходить».

— Дошки ці в столярню завтра,— нагадує Митька Жевелій і раптом кричить:— Антоне! Агов, Антоне!

З-за лаштунків відповідає Братченко:

— Агов, а чого ти, як ішак?

— Підводу даси завтра?

— Та дам.

— І коня?

— А самі не довезете?

— Не стане сили.

— А хіба тобі мало вівса дають?

— Мало.

— Приходь, я дам.

Я підходжу до Марії Кіндратівни.

— Ви де ночуєте?

— А ось чекаю Лідочку. Вона розгримується і візьме мене

до себе... Скажіть, Антоне Семеновичу, у вас такі милі колоністи, але ж усе це так важко: зараз уже пізно, вони ще працюють, а потім якимось чином, уявляю! Невже їм не можна дати чого-небудь поїсти? Хоч би тим, що працювали.

— Працювали всі, на всіх нічого дати.

— Ну, а ви самі, от ваші педагоги, сьогодні й грали, і цікаво все,— чому б вам не зібратися, посидіти, поговорити, ну, і... закусити. Чому?

— Вставати о шостій годині, Маріє Кіндратівно.

— Тільки тому?

— Бачите, в чому річ,— сказав я цій милій, добрій жінці,— наше життя значно суворіше, ніж здається. Значно суворіше.

Марія Кіндратівна замислилась. Зі сцени стрибнула Лідочка й сказала:

— Сьогодні гарна вистава, правда?

6. СТРИЛИ АМУРА

Від горьківського дня наставала весна. З певного часу ми почали відчувати пробудження весни і в деякій спеціальній сфері. Театральна діяльність дуже наблизила колоністів до селянської молоді, і в окремих пунктах зближення виявились почуття й плани, не передбачені теорією соцвиху. Особливо потерпіли колоністи, поставлені волею ради командирів на найнебезпечніші місця, в шостий «П» зведений загін, в назві якого літера «П» промовисто говорить про публіку.

Тих колоністів, що грали на сцені в складі шостого «А» зведеного, цілком затягнув вир театральної отрути. Вони часто переживали на сцені романтичне піднесення, переживали і сценічне кохання, але саме тому на деякий час врятовані були від туги так званого першого почуття. Так само спасенно справа стояла із іншими шостими зведеними. У шостому «Ш» хлопці завжди мали справу з вибуховими речовинами, і Таранець навіть рідко скидав пов'язку з голови, ушкодженої під час численних піротехнічних вправ. І в цьому зведеному коханні якимось чином прищеплювалося: оглушливі вибухи пароплавів, бастіонів та міністерських карет захоплювали душі колоністів до найбільшої глибини, і не міг уже загорітися в них «похмурий, тьмянний жар бажання». Навряд чи міг загорітися такий «жар» і в хлопців, які перетягали меблі та декорації — надто рішуче відбувалося в цьому разі, говорячи педагогічною мовою, сублімація. Навіть гарячим зведеним, що працювали у самій гушці публіки, не загрожували стріли Амура, бо й найлегковажнішому Амурові не спало б на думку прицілюватися у вимашені вугіллям, закурені, замурані фігури.

Колоніст із шостою «П» зведеного стояв у безнадійно приреченій позиції. Він виходив у театральний зал у найкращому колонійському костюмі, а його ганяв за найменшу неохайність. У нього з кишені на грудях кокетливо виглядав ріжок чистої носової хустки, його зачіска завжди була зразком елегантності, він мав бути ввічливий, як дипломат, і уважний, як зубний технік. З такими достоїнствами він неминуче попадав під вплив певних чар, які і в Гончарівці, і в Пирогівці, і на Волових хуторах готуються приблизно за тими самими рецептами, що й у паризьких салонах.

Перша зустріч біля дверей нашого театру під час перевірки квитків і пошуків вільного місця начебто не загрожувала ніякими небезпеками: для дівчат постать господаря й упорядника цих чарівних видовищ з такими хвилюючими словами і з такими чудесами техніки здавалася ще привабливо-недоторканною, майже неосяжною для кохання, — настільки недосяжною, що й селянські кавалери, поділяючи те саме захоплення, не мучилися ревнощами. Але минала друга, третя, п'ята вистава, і повторювалася стара, як світ, історія. Параска з Пирогівки або Маруся з Волового хутора згадували про те, що рум'яні щоки, чорні брови — а втім, не тільки чорні — і променисті очі, блискучо нове, модного крою ситцеве плаття, яке облягало міриади найочевидніших цінностей, музика італійсько-українського «л», яке вміють вимовляти по-справжньому тільки дівчата, — «казала», «купувала», — все це сила, яка залишає далеко позаду не тільки сценічні хитрощі горьківців, а й усяку іншу, найбільш американську техніку. І коли всі ці сили починали діяти, від неприступної поважності колоністів нічого не лишалось. Наставав момент, коли колоніст після вистави приходив до мене і безсоромно брехав:

— Антоне Семеновичу, дозвольте провести дівчат з Пирогівки, а то вони бояться.

У цій фразі була неймовірна концентрація брехні, бо й прохач, і я добре знали, що ніхто нікого не боїться і нікого не треба проводити, а множина «дівчат» — гіпербола, і дозволу ніякого не потрібно: в крайньому разі ескорт полохливої глядачки буде організовано без дозволу.

І тому я дозволяв, придушуючи в глибині моєї педагогічної душі явне відчуття неузгодженості. Педагогіка, як відомо, рішуче відкидає кохання, вважаючи, що «домінанта» ця повинна наставати тільки тоді, коли виховний вплив уже зазнав цілковитої невдачі. У всі часи і в усіх народів педагоги ненавиділи кохання. І мені було ревниво неприємно бачити, як той чи інший колоніст, пропускаючи комсомольські або загальні збори, зневажливо закинувши книжку, махнувши на всі якості активного й свідомого члена колективу, вперто починає визнавати тільки авторитет Марусі або Наталки — істот, незмірно нижчих

від мене з педагогічного, політичного та морального погляду. Але я завжди був схильний спершу поміркувати і своїм ревнощам не поспішав надавати якихось прав. Товариші мої по колонії і особливо діячі на освіті були рішучіші від мене і дуже нервували з приводу непередбаченого і позапланового втручання Амура:

— З цим треба рішуче боротися!

Суперечки ці завжди допомагали, бо до кінця прояснювали становище: треба покласти на власний здоровий глузд і на здоровий сенс життя. Тоді ще саме життя мало його не так багато, життя наше було ще бідніше. Мріяв я: коли б ми були багаті, женив би я колоністів, позаселював би наші околиці жонатими комсомольцями. Хіба це погано? Але до цього було ще далеко. Нічого. І бідне життя щось придумає. Я не докучав закоханим педагогічним втручанням, тим більше, що вони не виходили з рамок пристойності. Якось Опришко в щиросердну хвилину показав мені фотокартку Марусі — явний доказ того, що, поки ми роздумували, життя робило своє.

Сама по собі картка мало про що говорила. На мене дивилося широке кирпате обличчя, яке нічого не додавало до середнього типу Марусь. Але на звороті було написано виразним шкільним почерком:

«Дорогому Дмитрові від Марусі Лукашенко. Люби і не забувай».

Дмитро Опришко сидів на стільці й одверто показував усьому світові, що він людина кінчена. Від його молодецької постаті лишилися жалюгідні рештки, і навіть закручений на голові хвацький чуб зник: його тепер було добродішесно й акуратно укладено в мирну зачіску. Карі очі, які раніше так легко збуджувалися дотепним словом і бажанням сміятися й стрибати, тепер тихо-смирно виявляли тільки домашню заклопотаність і покірність ласкавій долі.

— Що ти збираєшся робити?

Опришко усміхнувся:

— Без вашої допомоги важко буде. Ми ще батькові нічого не казали, і Маруся боїться. А так взагалі батько до мене добре ставиться.

— Ну, гаразд, почекаємо.

Опришко пішов від мене задоволений, дбайливо сховавши на грудях портрет коханої.

Значно гірше стояли справи в Чобота. Чобіт був людина похмура й пристрасна, але ніяких інших достоїнств не мав. Колись він почав у колонії з серйозного конфлікту — з різанини, але з тієї пори суворо корився дисципліні, хоч завжди тримався остронь бурхливих наших центрів. У нього було невиразне, безбарвне обличчя, і навіть у хвилини гніву воно здавалося тупуватим. Школу він відвідував з необхідності і ледве-ледве навчився читати. Мені подобався його спосіб висловлю-

ватися: в його скупих словах завжди відчувалася велика і проста правдивість. До комсомолу його прийняли одним з перших. Коваль мав про нього певну думку:

— Доповіді не зробить і в агітпропи не годиться, але якщо дати йому кулемет, — здохне, а кулемета не кине.

Уся колонія знала, що Чобіт палко закохався в Наталку Петренко. Наталка жила в домі Мусія Карповича, вважалася за його племінницю, а насправді була просто наймичка. До театру Мусій Карпович усе-таки пускав її, але одягалася вона дуже бідно: убога спідниця, кимось давно зношена, зашкарублі, не по носі, черевики і старомодна, із зборками темна кофтина. В іншому вбранні ми її не бачили. Одяг перетворював Наталку в жалюгідне опудало, але тим привабливіше було її обличчя. В рудому ореолі подертої замащеної бабської хустки на вас дивиться навіть не обличчя, а якийсь вищий вираз незайманості, чистоти, по-дитячому усміхненої довірливості. Наталка ніколи не кривлялася, ніколи не виявляла злості, обурення, підозри, страждання. Вона вміла тільки або серйозно слухати, і в цей час у неї ледве-ледве здригалися густі чорні вії, або відверто, уважно усміхатися, показуючи милі маленькі зубки, з яких один передній стояв трошки косо.

Наталка приходила в колонію завжди в зграйці дівчат і на цьому удавано-галасливому тлі дуже вирізнялася дитячою, простою стриманістю і добрим настроєм.

Чобіт неодмінно її зустрічав і похмуро сідав за нею на якій-небудь лаві, нітрохи не турбуючи її своєю понурістю і нічого не змінюючи в її внутрішньому світі; я мав сумнів у тому, що ця дитина може покохати Чобота, але хлопці заперечували мені хором:

— Хто? Наталка? Та вона за Чобота в огонь і в воду, навіть і не задумається.

У цей час нам, власне кажучи, зовсім ніколи було розважатися романами. Настали ті дні, коли сонце береться до звичайного штурму, працюючи по вісімнадцять годин на добу. Ідучи за ним, і Шере навалював на нас стільки роботи, що ми тільки мовчки відсапувалися, згадуючи не без жалю, що ще восени з великим ентузіазмом затвердили на загальних зборах його посівний план. Офіційно у Шере вважалось шестипілля, але на ділі виходило щось далеко складніше. Шере майже не сів зернових. По чорному пару в нього було гектарів сім озимої пшениці, збоку ховалися невеличкі нивки вівса і ячменю, та для спроби на невеликому клаптику завів він якесь небачене жито, запевняючи, що ні один селянин ніколи не вгадає, яке це жито, «а буде тільки мекати».

Поки що мекали не селяни, а ми. Картопля, буряки, баштани, капуста, ціла плантація гороху — і все це різних сортів, в яких

важко було розібратися. Говорили при цьому хлопці, що Шере на полях розвів справжню контрреволюцію:

— То у нього король, а то цар, а то королева.

Справді, розмежувавши всі ділянки ідеальними прямими межами й огорожами, Шере скрізь поставив на дерев'яних стовпчиках фанерні плакатики і на кожному написав, що посіяно і скільки. Колоністи, — мабуть, ті, що стерегли посіви від ворон, — якось уранці поставили поруч свої написи і дуже образили Шере таким вчинком. Він зажадав негайно скликати раду командирів і незвично для нас кричав:

— Що це за глузування, що це за дурниці? Я так називаю сорти, як вони у всіх називаються. Якщо заведено цей сорт називати «Королем андалузьким», то він так і називається в усьому світі, — не можу я вигадувати свою назву. А це — хуліганство! Для чого виставили: генерал Буряк, полковник Горох? А це що: капітани Кавуни і поручики Помідорчики?

Командири усміхались, не знаючи, як їм бути з усією цією камарильєю. Запитували по-діловому:

— Хто ж це таке свинство вчинив? То були королі, а то стали просто капітани, казна-що...

Хлопці не могли стримати усмішки, хоч і побоювалися Шере. Силантій розумів напруженість конфлікту і намагався ослабити його:

— Бач, яка історія: такий король, якого можна, тут ото, коловам істи, то він не страшний, хай залишається королем.

І Калина Іванович стояв на боці Шере:

— З якого приводу шум зчинився? Ви хочете показати, що вам, як отим революціонерам, з королями воювати кортить, голови різати паразитам? То чого ж ви так турбуєтеся? Ось дамо вам ножі, і різатимете, аж піт з вас градом.

Колоністи знали, що таке гичку різати, і зустріли заяву Каліни Івановича з глибоким задоволенням. На тому справа про контрреволюцію на наших полях і скінчилася; а коли Шере висадив з оранжереї проти білого будинку двісті кущів троянд і поставив напис: «Снігова королева», жоден колоніст не протестував. Карабанов тільки сказав:

— Королева, так королева, чорт з нею, аби пахла.

Найбільше мучили нас буряки. Правду кажучи, це огидна культура: її тільки сіяти легко, а потім починаються справжні істерики. Не встигла вона вилізти з землі, а вилазить вона поволі і мляво, вже треба її полоти. Перше полоття буряків — це драма. Молодий буряк для новака нічим не відрізняється від бур'яну, тому Шере наполягав, щоб полоти ходили старші колоністи, а старші говорили:

— Ну, що ти скажеш — буряки полоти? Та невже ми своє не відполоти?

Прополоти перший раз, другий, мріють усі побувати на

капусті, на горосі, а вже й косовицею пахне, — дивись, у недільній заявці Шере скромно написано: «На шаровку буряків — сорок чоловік».

Вершнев, секретар ради, обурено читає цей нахабний рядок і стукає кулаком по столу:

— Та що це таке: знову буряки? Та коли вони скінчаться, проклятуці... Ви, може, помилково стару заявку дали?

— Нова заявка, — спокійно каже Шере. — Сорок чоловік, і, будь ласка, старших.

На раді сидить Марія Кіндратівна, яка живе на дачі в хаті, що по сусідству з нами, ямочки на її щоках грайливо поглядають на обурених колоністів.

— Які ви ледачі, хлопчики! А в борщі буряки любите, правда?

Семен нахиляє голову і виразно декламує:

— По-перше, буряки кормові, хай вони скажуться! По-друге, ходімо з нами шарувати. Якщо ви зробите нам ласку і попрацюєте хоч би один день, так тому й бути, збираю зведений загін і працюю на буряках, аж поки і в кагати їх, дияволів, не поховаємо.

Шукаючи співчуття, Марія Кіндратівна усміхається мені і киває на колоністів.

— Які!.. Які!..

Марія Кіндратівна у відпустці, тому і вдень її можна зустріти в колонії. Але вдень у колонії нудно, тільки на обід приходять хлопці, чорні, закурені, засмагли. Кинувши сапки в кутку Кудлатого, вони, як кіннота Будьонного, галопом злітають з крутого берега, розв'язуючи на ходу шнурок на трусиках, і Коломак закипає від гарячого виру з їхніх тіл, криків, гри й різних вигадок. Дівчата пишуть у кущах на березі:

— Ну, годі вам, ідіть уже! Хлопці, агов, хлопці, ну, йдіть, уже наш час.

Заклопотаний черговий іде на берег, і хлопці на мокрі тіла натягають гарячі ще трусики і, виблискуючи крапельками води на плечах, збираються до столів, поставлених навколо фонтана в старому саду. Тут їх давно чекає Марія Кіндратівна — єдина істота в колонії з білою незасмаглою шкірою і невиворітими кучерями. Тому вона в нашій юрбі здається підкреслено випещеною, і навіть Калина Іванович не може не відзначити цього.

— Фігурна жінка, ти знаєш, а марно тут пропадає. Ти, Антоне Семеновичу, не дивись на неї теоретично. Вона на тебе поглядає як на людину, а ти, як грак, ходиш без уваги.

— Як тобі не соромно? — сказав я Калині Івановичу. — Бракує, щоб я захопився романами в колонії.

— Ех, ти! — кречнув по-старечому Калина Іванович, закурюючи люльку. — В житті ти в дурнях зостанешся, от побачиш...

Я не мав часу зробити теоретичний і практичний аналіз властивостей Марії Кіндратівні, — може, саме тому вона все запрошувала мене на чай і дуже ображалася, коли я ввічливо запевняв її:

— Слово честі, не люблю чаю.

Якось після обіду, коли розбіглися колоністи по роботах, затрималися ми з Марією Кіндратівною біля столів, і вона по-дружньому просто сказала мені:

— Слухайте, Діогене Семеновичу! Якщо ви сьогодні не прийдете до мене ввечері, я вас вважатиму просто за неввічливу людину.

— А що у вас? Чай? — спитав я.

— У мене морозиво, розумієте, не чай, а морозиво... Спеціально для вас роблю.

— Ну, добре — сказав я через силу, — о котрій годині приходити на морозиво?

— О восьмій годині.

— Але ж у мене о пів на дев'яту рапорти командирів.

— От ще жертва педагогіки... Ну, добре, приходьте о дев'ятій.

Але о дев'ятій годині, зразу після рапорту, коли я сидів у кабінеті й журився, що треба йти на морозиво і я не встиг поголитися, прибіг Митька Жевелій і крикнув:

— Антоне Семеновичу, скоріше, скоріше!..

— В чому річ?

— Чобота хлопці привели і Наталку. Цей самий дід, як його... ага, Мусій Карпович.

— Де вони?

— А в саду там...

Я поспішив у сад. У бузковій алеї на лаві сиділа злякана Наталка, оточена натовпом наших дівчат і жінок. Хлопці по всій алеї стояли купками і про щось говорили. Карабанов ораторствував:

— І правильно. Шкода, що не вбили гада...

Задоров заспокоював схвильованого, заплаканого Чобота:

— Та нічого страшного. Ось Антон прийде, все влаштує. Перебиваючи один одного, вони розповіли мені таке.

За те, що Наталка не просушила якісь плахти, забула, чи що, Мусій Карпович надумав її провчити і встиг два рази вдарити віжками. У цю мить в хату ввійшов Чобіт. Що вчинив Чобіт, встановити було важко, — Чобіт мовчав, — але на одчайдушний крик Мусія Карповича збіглися хуторяни і частина колоністів і побачили напівзруйнованого господаря, всього скривавленого, що із страху забився в куток. У такому ж жалюгідному стані був і один із синів Мусія Карповича. Сам Чобіт стояв посеред хати і «гарчав, як собака», за висловом Карабанова. Наталку знайшли потім у когось із сусідів.

З приводу всіх цих подій відбулися переговори між колоністами й хуторянами. Деякі ознаки свідчили, що під час переговорів не обійшлося без кулаків та інших видів захисту, однак хлопці про це нічого не казали, а розповідали епічно-зворушливо:

— Ну, ми нічого такого не робили, подали ото... першу допомогу в нещасних випадках, а Карабанов і каже Наталці: «Ходімо, Наталко, в колонію, ти нічого не бійся, знайдуться добрі люди, знаєш, у колонії ми цю справу влаштуємо».

Я запросив дійових осіб до кабінету.

Наталка серйозно роздивлялася великими очима на нову для неї обстановку, і тільки в невловимих рухах рота можна було помітити в неї залишки переляку та на щоці поволі котилася одинока сльоза.

— Що робити? — спитав завзято Карабанов. — Треба кінчати.

— Кінчаймо, — погодився я.

— Женити, — запропонував Бурун.

Я відповів:

— Женити встигнемо, це не сьогодні. Ми маємо право прийняти Наталку в колонію. Ніхто не заперечує?.. Та тихше, чого ви горлаєте? Місце для дівчини в нас є. Колько, зарахуй її завтра наказом у п'ятий загін.

— Єсть! — закричав Колька.

Наталка раптом скинула свою страшну хустку, і очі у неї запалали, як вогнище на вітрі. Вона підбігла до мене і засміялася радісно, як сміються тільки діти.

— Хіба це можна? В колонію? Ой, спасибі ж вам, дядечку!

Хлопці сміхом прикривали душевне хвилювання. Карабанов тупнув ногою об підлогу:

— Дуже просто. Прямо так просто, що... чорти його знають! У колонію, звичайно. Нехай колоніста зачеплять!

Дівчата радісно потягли Наталку в спальню. Хлопці ще довго галасували. Чобіт сидів проти мене і дякував:

— Я такого ніколи не сподівався.. То вам спасибі, що такий маленькій людині на захист стали... А женитися — то діло друге...

До пізньої ночі обмірковували ми подію. Розповіли хлопці кілька схожих випадків, Силантій висловив свою думку, привели Наталку в колоністському вбранні показувати мені, і виявилось, що Наталка зовсім не наречена, а маленька, ніжна дівчинка. Після всього цього прийшов Калина Іванович і сказав, резюмуючи вечір:

— Годі вам роздмухувати кадило. Якщо людині голови не відтяли, виходить, людина живе, все, значить, благополучно. Ходімо на луки; пройдемося... ось ти побачиш, як ці паразити копиці склали, щоб їх так у домовину уклали, коли помруть!

Було вже за північ, коли ми з Калиною Івановичем пішли на луки. Тепла тиха ніч уважно слухала, що говорив дорогою Калина Іванович. Аристократично виховані, підібрані, зберігаючи вічну любов свою до струнких шеренг, стояли на варті колонії тополі і теж думали про щось. Може, вони дивувалися, що так усе змінилося навкруги: шикувалися вони, щоб охороняти Трепке, а тепер доводиться стерегти колонію імені Максима Горького.

В окремій купці тополь стояла хата Марії Кіндратівни і дивилася чорними вікнами просто на нас. Одне вікно раптом тишенько відчинилось, і з нього вистрибнув чоловік. Попростував був до нас, на мить зупинився і кинувся в ліс. Калина Іванович перервав розповідь про евакуацію Миргорода в 1918 році і сказав спокійно:

— Цей паразит — Карабанов. Бачиш, він дивиться не теоретично, а практично. А ти пошився в дурні, хоч і освічена людина...

7. ПОПОВНЕННЯ

У колонію прийшов Мусій Карпович. Ми гадали, що він надумав судитися з приводу надто вільного поводження розгніваного Чобота з його головою. І справді: голова Мусія Карповича була демонстративно перев'язана і говорив він таким голосом, начебто це був не Мусій Карпович, а вмираючий лебідь. Але про справу, яка нас хвилювала, він висловився миролюбно і по-християнському лагідно:

— Та я ж зовсім не тому, що дівчисько. Я в іншій справі. Боже борони, хіба я з вами сперечатимусь, чи що? Так, то хай так... Я з приводу млина до вас прийшов. Від сільради прийшов з добрим ділом.

Коваль прицілився лобом у Мусія Карповича.

— З приводу млина?

— Авжеж. Ви з приводу млина клопочетесь, — це оренда, значить. І сільрада теж подала заяву. Так от ми так гадаємо: як ви Радянська влада, так і сільрада — Радянська влада, не може бути такого: то — ми, а то — ви...

— Ага, — сказав Коваль трохи іронічно.

Так почався в колонії недовгий дипломатичний період. Я умовив Ковалю і хлопців надягти на себе дипломатичні фраки та білі галстуки, і Лука Семенович з Мусієм Карповичем на деякий час дістали змогу з'являтися на території колонії, не ризикуючи своїм життям.

У цей час всю колонію дуже цікавило питання про придбання коней. Славнозвісні наші рисаки старіли на очах, навіть у Рудого почала рости стареча борода, а Малюка рада

командирів перевела вже на становище інваліда і призначила йому пенсію. Малюк дістав на дожиття постійне місце в стайні і порцію вівса, а запрягали його тільки з мого особистого дозволу. Шере завжди зневажливо ставився до Бандитки, Мері та Коршака і казав:

— Добре господарство те, в якому коні добрі, а як коні нікчемні, то й господарство — погане.

Антін Братченко, що закохувався в усіх наших коней по черзі і завжди перед усіма віддавав перевагу Рудому, і той тепер під впливом Шере почав любити якогось майбутнього коня, що ось-ось мав з'явитися в його царстві. Я, Шере, Калина Іванович і Братченко не пропускали жодного ярмарку, бачили тисячі коней, але купити нам все-таки нічого не пощастило. То коні були погані, такі самі, як і в нас, то правила з нас багато, то знаходив Шере яку-небудь приховану хворобу або ваду. І правду треба сказати, що добрих коней на ярмарках не було. Війна й революція доконали породисті кінські роди, а нові заводи ще не народились. Антін приїжджав з ярмарку майже ображений:

— Як же це так? Коней нема. А якщо нам потрібний добрий кінь, справжній кінь, то як же? Буржуїв просити, чи як?

Калина Іванович, за гусарською старою звичкою, любив копірситися в кінському питанні, і навіть Шере покладався на його знання, відкидаючи в цій справі свої звичайні ревності. А Калина Іванович одного разу в гурті досвідчених людей сказав:

— Кажуть ці паразити, Лука та Мусій цей самий, нібито у дядьків на хуторах є добрі коні, а на ярмарок не хочуть виводити, бояться.

— Неправда, — сказав Шере, — нема у них добрих коней. Є такі, як ми бачили. Добрих коней ось скоро з заводів дістати можна буде, ще ранувато.

— А я вам кажу — є, — твердив своє Калина Іванович. — Лука знає, цей сучий син усю округу знає, як і що. Та й подумайте, у кого ж може бути гарна тварина, як не в хазяїна! А на хуторах хазяїни живуть. Він, паразит, тихенько собі сидить, а жеребчика вигодував, держить, сволота, таємно, значить, боїться — відберуть. А якщо поїхати — купимо...

Я теж вирішив цю справу без ніякої ідеології.

— Найближчої неділі поїдемо, подивимося. А може й купимо щось.

Шере погодився:

— Чому не поїхати? Коня, звичайно, не купимо, а проїхатися добре. Подивляюся, який хліб у цих «хазяїнів».

У неділю запрягли фаєтон і м'яко загойдалися по курних сільських путівцях. Проїхали Гончарівку, перетнули харківський шлях, ходою проповзли через засипаний піском сосно-

вий гай і виїхали, нарешті, у якийсь царство-господарство, де ніколи ще не бували.

З високого положистого горба відкрився досить приємний пейзаж. Перед нами без краю, від обрїю до обрїю, розляглася під нівелір зроблена рівнина. Вона не вражала різноманітністю; може, в цій самій простоті і було щось гарне. Рівнина густенько була засіяна хлібом; золотисті, золотисто-зелені, золотисто-жовті ходили навколо широкі хвилі, зрідка підкреслені яскраво-зеленими плямами проса або полем рябенької гречки. А на цьому золотистому тлі надзвичайно правильно було розставлено купки білосніжних хат, оточених приземкуватими безформними садками. В кожній купці одно-два дерева: верби, осики, зрідка тополи й баштан з брудно-коричневим куренем. Усе це було витримане в точному стилі; найвибагливіший художник не міг би тут знайти жодного фальшивого мазка.

Картина сподобалась і Калині Івановичу:

— Ось, бачите, як хазяїни живуть? Тут тобі живуть акуратні люди.

— Так, — неохоче погодився Шере.

— Ось давайте завернемо до цього, — запропонував Калина Іванович.

По зарослій травою доріжці повернув Антін до примітивних воріт, що були зроблені з трьох тонких стовбурів верби, зв'язаних ликом. Сірий задрипаний пес, потягуючись, виліз з-під воза і хрипко, ледве перемагаючи лїнь, загавкав. З хати вийшов господар і, струшуючи щось з нечесаної бороди, здивовано і з деяким острахом втупився в мій напіввійськовий одяг.

— Драстуйте, хазяїне! — весело привітався Калина Іванович. — З церкви, значить, вернулися?

— Я в церкві рідко буваю, — відповів господар таким самим лїнвивим хрипким голосом, як і охоронець його майна. — Жінка хїба коли... А звідкіля будете?

— Ми ось у якій хорошій справі: кажуть люди, що у вас коня доброго можна купити, га?

Господар глянув на наш виїзд. Не досить гармонійна пара Рудого та вороної Мері, мабуть, його заспокоїла.

— Як вам це сказати? Щоб добрі коні були, то де вже там! А є у мене лошичка, третій рік, — може, вам придасться?

Він попростував до стайні і з найдальшого кутка вивів трирічну кобилку, веселу й вгодовану.

— Не запрягав? — спитав Шере.

— Так щоб запрягати куди для якогось діла, то ні, а проїздити — проїздив. Можна проїхатися. Добре біжить, не можу нічого такого сказати.

— Ні, — промовив Шере, — молода для нас. Нам для роботи треба.

— Молода, молода, — погодився господар. — Так у добрих

людей підрости може. Це таке діло. Я коло неї три роки ходив. Добре ходив, ви ж бачите?

Кобилка справді була викохана: блискуча, чиста шерсть, розчесана грива, з усіх поглядів вона була охайніша від свого вихователя й господаря.

— А скільки, приміром, ця кобилка? — спитав Калина Іванович.

— Бачу, що господарі купують, то якщо й могорич добрий буде, то шістдесят черв'яків.

Антін втупився очима у верховіття верби і, нарешті, зімркувавши, в чому річ, ахнув:

— Скільки? Шістсот карбованців?

— Шістсот же, — сказав господар скромно.

— Шістсот карбованців ось за це г...? — не стримуючи гніву, закричав Антін.

— Сам ти г..., багато ти розумієш! Ти походи коло коня, а тоді говоритимеш.

Калина Іванович примирливо сказав:

— Не можна так сказати, що г..., кобилка добра, та тільки нам не підходить.

Шере мовчки усміхнувся. Ми сіли у фаєтон і поїхали далі. Сірий відсалютував нам таким самим гавканням, а господар, зачиняючи ворота, навіть не глянув нам навздогін.

Ми побували в десятку хуторів. Майже в кожному були коні, але ми нічого не купили.

Додому поверталися вже надвечір. Шере вже не дивився на поля, а про щось зосереджено думав. Антін сердився на Рудого і раз у раз шмагав його батою, примовляючи:

— Здурів, чи що? Бур'яну не бачив, диви-но...

Калина Іванович сердито поглядав на придорожно нехворощ і бурчав цілу дорогу:

— Який же, розумієш ти, поганий народ, паразити! Приїжджають до них люди, ну, там продав чи не продав, так будь же людиною, будь же хазяїном, сволото. Ти ж бачиш, паразит, що люди зранку в дорозі, дай же поїсти, є ж у тебе чи там борщ, чи хоч картопля... Ти ж зрозумій: бороду розчесати йому ніколи, чи ти бачив такого? А за паршиву лошичку шістсот карбованців! Він, бачите, ходив коло лошички. Та й не він ходив, а скільки там отих самих наймитів, ти бачив?

Я бачив цих мовчазних замазур, які перелякано застигали коло сажів та стаєнь, напружено спостерігаючи нечувані події: приїзди міських людей. Вони приголомшені дивовижним скупченням стількох шановних осіб на одному подвір'ї. Іноді ці німі діячі виводили із стаєнь коней і соромливо подавали господареві повід, іноді вони навіть поляскували коня по крупу, виявляючи цим може й ласку до звичайної живої істоти.

Калина Іванович, нарешті, замовк і роздратовано курив люльку. Тільки вже біля в'їзду до колонії сказав весело:

— От виморили голодом, чортові паразити!..

В колонії ми застали Луку Семеновича та Мусія Карповича. Лука був дуже вражений невдачею нашої експедиції і протестував:

— Не може такого діла бути! Раз я сказав Антонові Семеновичу і Калині Івановичу, так оте саме діло ми зробимо. Ви, Калино Івановичу, не турбуйтеся, бо нема гірше, коли у людини нерви зіпсовані. А от тієї неділі поїдемо з вами, тільки хай Антон Семенович не їдуть, у них вигляд такий, хе-хе-хе, більшовицький, то народ побоюється.

Наступної неділі Калина Іванович поїхав на хутори з Лукою Семеновичем і на його коні. Братченко до цього поставився байдуже-безнадійно і недобре пожартував, проводжаючи:

— Ви хоч хліба візьміть на дорогу, а то з голоду здохнете.

Лука Семенович погладив руду красуню бороду над святковою вишиваною сорочкою і апетитно усміхнувся рожевими устами:

— Як це можна, товаришу Братченко? До людей їдемо, як це можна таке діло: свій хліб брати! Поїмо сьогодні й борщу справжнього, і баранини, а може, хто й пляшку поставить.

Він підморгнув зацікавленому Калині Івановичу і взяв у руки фасонні темно-червоні віжки. Широкий годований жеребець охоче заколихався під розчепіреною дугою, тягнучи за собою добротну, щедро обковану бричку.

Увечері всі колоністи, як на сигнал пожежі, збіглися на несподіване явище: Калина Іванович приїхав переможцем. До брички був прив'язаний жеребець Луки Семеновича, а в голоблях прийшла гарна, сіра в яблуках, велика кобила. І Калина Іванович і Лука Семенович самі були доказом того, як добре прийняли їх хазяїни коней. Калина Іванович ледве виліз із брички і старався з усіх сил, щоб колоністи не помітили цих самих доказів. Карабанов допоміг Калині Івановичу:

— Могорич був, значить?

— Ну, а як же? Ти ж бачиш, яка тварина.

Калина Іванович поляскав кобилу по величезному крупу. Кобила була й справді добра: мохнаті сильні ноги, зріст, богатирські груди, ладна масивна фігура. Ніяких вад не міг знайти в ній і Шере, хоч і довго лазив під її животом, і раз у раз весело й ніжно просив:

— Ніжку, дай ніжку...

Хлопці покупку схвалили. Бурун, серйозно прищуливши очі, обійшов кобилу з усіх боків і озвався:

— Нарешті в колонії є справжня коняка.

І Карабанову кобила сподобалась:

— Так, це хазяйська тварина. Ця варта п'ятисот карбованців. Якби таких коней десяток, то можна б пироги їсти.

Братченко кобилу прийняв з любовною увагою, ходив навколо неї і прищмокував від задоволення, радісно збуджений, дивувався її величній і спокійній силі, її мирній, довірливій вдачі. У Антона з'явилися перспективи, він пристав до Шере з наполегливою вимогою:

— Жеребця треба доброго. Свій завод буде, розумієте?

Шере розумів, серйозно-схвально поглядав на Зірку (так звали кобилу) і говорив крізь зуби:

— Шукатиму жеребця. Я маю на прикметі одне місце. Тільки от пшеницю зберемо — поїду.

У колонії в цей час з самісного ранку до заходу сонця йшла робота, ритмічно постукуючи по прокладених Шере точних і рівних рейках. Зведені загони колоністів, то великі, то малі, то утворені з дорослих, то нарочито пацанячі, озброєні то сапками, то косами, то граблями, то власними п'ятірнями, чітко, як за розписом швидкого поїзда, веселі й жартівливі, бадьорі й упевнені в собі, добре знаючи, де, що й як треба зробити, проходили на поле й назад. Іноді Оля Воронова, наш помічник агронома, приходила з поля і, ковтаючи воду з кухля, в кабінеті казала черговому командирові:

— Пошли підмогу п'ятому зведеному.

— А що таке?

— З в'язанням відстають... жарко.

— Скільки?

— Чоловік п'ять. Дівчата є?

— Є одна.

Оля витирає губи рукавом і йде кудись. Черговий з блокнотом у руках прямує під грушу, де ще зранку розташувався штаб резервного зведеного загону. За черговим командиром біжить кумедним дрібним підтюпцем черговий сигналіст. Через хвилину з-під груші лунає коротке «стаккато» на збір резерву. З-за кущів, з річки, із спалень стрімголов вилітають пацани, біля груші збирається гурток, і ще через хвилину п'ятірка колоністів швидкою ходою прямує до пшеничного поля.

Ми вже прийняли сорок пацанів поповнення. Цілий день у неділю морочилися з ними колоністи, мили в лазні, одягали, розподіляли по загонах. Кількість загонів ми не збільшили, а перевели наші одинадцять у червоний будинок, залишивши в кожному певну кількість місць. Тому новенькі міцно з'єдналися із старими кадрами і з гордістю почувають себе горьківцями, тільки ходити ще не вміють, — «лазять», як каже Карabanов.

Народ прийшов до нас молодий, тринадцяти-чотирнадцяти років, і є надзвичайно гарні обличчя, особливо симпатичні після того, як розрум'яняться пацан у лазні, блищать на ньому

нові сатинові трусики, а голова хоч і погано пострижена, та Белухін заспокоює:

— Сьогодні вони самі стриглися, то, розумієте, не дуже... Вечері прийде перукар, тоді оформимо.

Поповнення днів два ходить по колонії з розширеними знінцями, фіксуючи всякі нові враження. Заходить до свинарні і здивовано витріщається на суворого Ступіцина.

Антін з поповненням принципово не розмовляє:

— Чого це приїздили? Ваше місце поки що в їдальні.

— Чому в їдальні?

— А що ж ти ще вмєш робити? Ти — хлібний токар.

— Ні, я працюватиму.

— Знаємо, як ви працюєте: біля тебе двох наглядачів ставити треба. Правда?

— А от командир казав: післязавтра на роботу, от подивися.

— Подумаєш, подивлюся, — не бачив, чи що: ой, жарко! ой, води хочеться! ой татку, ой мамо!..

Пацани ніяково усміхаються:

— Яка там мама... нічого подібного.

Але вже надвечір першого дня у Антона з'являються симпатії. Якимись невідомими способами він добирає любителів коней. Дивися, по доріжці на поле вже котиться бочка з водою, а на бочці сидить новий горьківець Петька Задорожний і править Коршаком, супроводжуваний напучуванням з дверей стайні:

— Не жени коня, не жени, це не пожежна бочка.

Через день новенькі беруть участь у зведених загонах, спотикаються і кречуть у незвичних трудових зусиллях, але ряд колоністів уперто проходить по картопляному полю, майже не ламаючи рівняння, і новенькому здається, що й він рівняється з усіма. Тільки через годину він помічає, що на двох новеньких дали один рядок картоплі, а у старих колоністів рядок на кожного. Обливаючись потом, він тихенько питає сусіда:

— А скоро кінчати?

Зібрали пшеницю і на току почали метушитися коло молотарки. Шере, брудний і пітний, як і всі, перевіряє шестерні й поглядає на стіг, приготовлений до молотьби.

— Післязавтра молотити, а завтра по коня поїдемо.

— Я поїду, — каже обережно Семен, поглядаючи на Братченка.

— Їдь, чого ж, — каже Антін. — А добрий жеребець?

— Жеребець не поганий, — відповідає Шере.

— У радгоспі купили?

— У радгоспі.

— А скільки?

— Триста.

— Дешево.

— Угу!

— Радянський, значить? — дивиться Калина Іванович на молотарку. — А навіщо цей елеватор так високо задерли?

— Радянський, — відповідає Шере. — Нічого не високо, со-
лома легка.

У неділю відпочивали, купалися, каталися на човнах, вовтузилися з новаками, а надвечір уся аристократія, як завжди, зібралася коло ганку білого будинку, вдихала запахи «снігових королев» і, вражаючи новаків, що принишки збоку, згадувала різні історії.

Раптом з-за рогу млина, здіймаючи куряву і крутою дугою обминаючи покинутий старий казан, кар'єром вилетів вершник. Семен на золотому коні мчав просто до нас, і ми всі враз замовкли і затаїли дух: такі речі ми раніше бачили тільки на картинках, в ілюстраціях до казок та до «Страшної помсти». Кінь ніс Семена вільним, легким і в той же час швидким алюром, розвіваючи пушистий, розкішний хвіст і збиваючи на вітрі пухнасту, пронизану золотим сльвом гриву. В його русі ми ледве встигали сприймати враженою душею нові приголомшливі деталі: вигнуту в гордому й капризно-грайливому повороті могутню шию і тонкі ноги, які йшли широким махом.

Семен спинив коня перед нами, притягнув до його грудей невелику гарну голову. Чорне, по кутках налите кров'ю, молоде й гаряче око глянуло раптом у самісіньке серце сторопілого Антона Братченка. Антін взявся руками за вуха, ойкнув і затремтів:

— Це наш? Що? Жеребець? Наш?

— Та наш же! — гордо сказав Семен.

— Злазь до бісової матері з жеребця! — загорлав раптом Антін на Карабанова. — Чого розсівся? Мало тобі? Ось, дивись, запарив. Це вам не куркульська шкапа.

Антін ухопив повід, гнівним поглядом повторюючи свій наказ.

Семен зліз із сідла.

— Розумію, брате, розумію. Такий кінь, може, коли й був, так хіба у Наполеона.

Антін, немов підхоплений вітром, скочив на сідло і полякав ласкаво коня по шиї. Потім несподівано засоромлено відвернувся і рукавом витер очі.

Хлопці неголосно засміялись. Калина Іванович усміхнувся, кречнуv, ще раз усміхнувся.

— Нічого не скажеш, — такий кінь, я тобі скажу... Навіть так скажу: не по нашій голові шапка. Так... У нас його зіпсують.

— Хто зіпсує? — люто нахилився до нього Антін. Він закричав на коністів: — Уб'ю! Хто торкне, уб'ю! Палицею! Залізною палицею по голові!

Він круто повернув коня, і той слухняно поніс його до стайні кокетливим коротким галопом, наче зрадів, що, нарешті, сидить у сідлі справжній господар.

Назвали жеребця Молодцем.

8. ДЕВ'ЯТИЙ І ДЕСЯТИЙ ЗАГОНИ

На початку липня ми дістали млин в оренду на три роки, з платою по три тисячі карбованців на рік. Дістали в повне розпорядження, відмовившись від будь-яких компаній. Дипломатичні відносини з сільрадою знову було порвано, та й самій сільраді жити лишалося недовго.

Завоювання млина було перемогою нашого комсомолу на другій дільниці бойового фронту.

Несподівано для себе колонія почала помітно багатіти і набувати стилю солідного, впорядкованого й культурного господарства.

Коли ще так недавно на придбання двох коней ми стягалися з певним напруженням, то в середині літа ми вже могли легко асигнувати досить великі суми на добрих корів, та отару овець, на нові меблі.

Побіжно, майже не обтяжуючи наших кошторисів, почав Шере будувати новий корівник, і не встигли ми отямитись, як стояла вже край двору нова будівля, приємна і міцна, і перед нею посіяв Шере квіти, вщент розбиваючи забобон, за яким корівник — це місце бруду й смороду. В новому корівнику стояло нових п'ять сименталок, а з наших телят несподівано виріс і вразив нас і навіть Шере надзвичайними статтями бик, названий Цезарем.

Шере дуже важко було дістати паспорт на Цезаря, але симентальські статі його були такі разючі, що паспорт нам все-таки видали. Мав паспорт і Молодець, з паспортом жив і Василь Іванович, шістнадцятипудовий кнур, якого я давно привіз із дослідної станції, — чистокровний англієць, названий Василем Івановичем на честь старого Трепке.

Навколо цих знатних чужоземців — німця, бельгійця та англійця — легше було організувати справжнє племінне господарство.

Царство десятого загону Ступіцина — свинарник — давно вже перетворилося на серйозний заклад, який за своєю міццю і племінною чистотою вважався в нашій окрузі першим після дослідної станції.

Десятий загін, чотирнадцять колоністів, працював завжди зразково. Свинарник — це було таке місце в колонії, щодо якого ні в кого ані на хвилину не виникало сумнівів. Свинарник,

чудова трепківська будівля з порожнистого бетону, стояв посеред нашого двору, це був наш геометричний центр, і він так блищав і так усім імпонував, що нікому і на думку не спадало порушити питання про те, що він шокірує колонію імені Горького.

У свинарник пускали рідко кого з колоністів. Багато новаків побувало там тільки задля спеціальної освітньої екскурсії; взагалі на вхід до свинарника треба було мати перепустку, підписану мною або Шере. Тому в очах колоністів і селян робота десятого загону була оповита багатьма таємницями, знати які вважалося особливою честю.

Порівняно легкий доступ — з дозволу командира десятого загону Ступіцина — був у так звану приймальню. В цьому приміщенні жили поросята, призначені на продаж, і відбувалося парування селянських свиней.

У приймальній клієнти платили гроші, по три карбованці за прийом; помічник Ступіцина й скарбник Овчаренко видавав квитанції. У приймальній же продавалися поросята по твердій ціні за кілограм, хоч селяни й доводили, що смішно продавати поросят на вагу, що такого ніколи ще не чувано.

Великий вплив гостей у приймальній бував під час опоросу. Шере залишав від кожного опоросу тільки семеро поросят, найбільших — первістків, решту роздавав даром. Ступіцин тут-таки інструктував покупців, як треба доглядати поросля, відлучене від матки, як треба годувати його з соски, як готувати молоко, як купати, коли переходити на інший корм. Молочних поросят роздавали тільки за посвідками коннезаму. Шере наперед знав усі дні опоросу, тому біля дверей свинарника висів графік, в якому було написано, коли і якому громадянинуві приходити по поросят.

Ця роздача поросят прославилася нас на всю округу, і у нас завелася багато друзів серед селян. По всіх навколишніх селах з'явилися добрі англійські свині, які може й не придатні були на плем'я, але вгодовувались добре.

Другий відділ свинарника був поросятник. Це була справжня лабораторія, де пильно доглядали кожний індивід, перше ніж визначити його життєвий шлях. Поросят у Шере збиралося кількасот, особливо навесні. Багатьох талановитих «пацанів» колоністи знали в лице і уважно й дуже ретельно стежили за їхнім розвитком. Найвидатніші особи відомі були і мені, і Калині Івановичу, і раді командирів, і багатьом колоністам. Наприклад, від дня народження привертав до себе загальну увагу син Василя Івановича та Матильди. Він народився багатирем, з самого початку виявив усі потрібні якості і призначався на наступника своєму батькові. Він справдив наші сподівання, і скоро його помістили в особняку поряд з батьком під ім'ям Петра Васильовича, названого так на честь молодого Трепке.

Ще далі містилася годувальня. Тут панували рецепти, дані зважування, доведені до досконалості міщанське щастя й тиша. Якщо на початку відгодовування деякі індивіди ще виявляли ознаки філософії і навіть досить голосно викладали сяк-так формули світогляду та світовідчування, то через місяць вони мовчки лежали на підстилці і покійно перетравлювали свої раціони. Біографії їхні закінчувались примусовим годуванням, і наставав нарешті час, коли індивід переходив у відомство Каліни Івановича, і Силантій на піщаному горбі, коло старого парку, без будь-якої філософської судороги перетворював індивідуальності на продукт, а біля дверей комори Альошка Волков готував бодні під сало.

Останній відділ — маточна, але сюди могли заходити тільки первосвященники, і я всіх таємниць цього святилища не знаю.

Свинарник давав нам великий прибуток; ми ніколи навіть не сподівалися, що наше господарство так швидко стане рентабельним.

Добре впорядковане польове господарство Шере забезпечувало нас величезними запасами кормів: буряків, гарбузів, кукурудзи, картоплі. Восени ми ледве-ледве могли все це сховати.

Передача нам млина відкривала широкі перспективи в майбутньому. Млин давав нам не тільки мірчук — чотири фунти з пуда зерна, — але й висівки — найдорогоцінніший корм для наших тварин.

Млин мав значення і в іншому плані: він ставив нас у нові стосунки з усім навколишнім селянством, і ці стосунки допомагали нам провадити відповідальну велику політику. Млин — це колонійський наркомзаксправ. Тут кроку не можна було ступити, щоб не опинитися у складному сплетінні тодішніх селянських кон'юнктур. У кожному селі були комнезами, здебільшого активні й дисципліновані, були середняки, кругленькі й тверді, як горох, і, як горох, розсипані на окремі сили, що відштовхувалися одна від одної, були й «господарі» — куркулі, які похмуріли в своїх хутірських редутах і здичавіли від законсервованої злості та неприємних спогадів.

Діставши млин у своє розпорядження, ми відразу сповістили, що хочемо мати справу з цілими колективами і колективи будемо обслуговувати в першу чергу. Просили записувати колективи заздалегідь. Незаможники легко об'єднувались у такі колективи, приїжджали своєчасно, суворо підкорялися своїм уповноваженим, дуже просто й швидко розраховувались, і робота на млині котилась як по рейках. «Господарі» утворювали групи невеликі, але міцно згуртовані взаємними симпатіями та родинними стосунками. Вони орудували якось солідно-мовчазно, і часто навіть важко було зрозуміти, хто в них за старшого,

А от коли приїздила до млина компанія середняків, робота колоністів перетворювалась на каторгу. Вони ніколи не приїжджали разом, а розтягувались на цілий день. Бував у них і уповноважений, але він здавав своє зерно, звичайно, перший і негайно їхав додому, залишаючи схвильовану різними підозріннями й несправедливостями юрбу. Поснідавши — у зв'язку з подорожжю — з самогоном, клієнти враз ставали дуже схильними до негайного розв'язання багатьох домашніх конфліктів і після словесних дебатів та хапання один одного «за барки» з клієнтів перетворювалися до обіду на пацієнтів перев'язного пункту Катерини Григорівни, доводячи цим колоністів до люті. Командир дев'ятого загону, який працював на млині, Осадчий, навмисно приходив до лікарні сваритися з Катериною Григорівною:

— Навіщо ви його перев'язуєте? Хіба їх можна лікувати? Це ж граки, ви їх не знаєте. Почнете лікувати, то вони всі переріжуться. Віддайте їх нам, ми відразу вилікуємо. Краще подивилися б, що на млині робиться!

І дев'ятий загін, і завідувач млина Денис Кудлатий, правду кажучи, вміли лікувати бешкетників і приводити їх до тями, з часом заживши великої слави і добившись непохитного авторитету.

До обіду хлопці ще спокійно стоять біля станків посеред бурхливого моря матірніх епіграм, еманцій самогону, розмахувань руками, мішків, що їх виривають один у одного, та нескінченних сперечань за чергу, переплутаних з якимись іншими порахунками й спогадами. Нарешті, хлопці не витримують. Осадчий замикає млин і вдається до репресій. Трьох-чотирьох найп'яніших, які найбільше матюкаються, члени дев'ятого загону, потримавши секунду в обіймах, беруть попід руки і виводять на берег Коломаку. З діловитим виразом на обличчі, люб'язно розмовляючи й умовляючи, їх розсаджують на березі і сумлінно обливають десятком відер води. Той, кого піддають екзекуції, спершу не може збагнути суті подій, що відбуваються, і вперто повертається до тем, порушених у млині. Осадчий, розставивши чорні засмаглі ноги і заклавши руки в кишені трусиків, уважно прислухається до бурмотіння пацієнта і холодними сірими очима стежить за кожним його рухом.

— Цей ще три рази «мать» сказав. Дай йому ще три відра.

Зклопотаний Лапоть знизу, з берега, подає загадану кількість і після цього удавано серйозно, як лікар, оглядає фізіономію пацієнта.

Пацієнт, нарешті, починає щось тямити, протирає очі, трясє головою, навіть протестує:

— Є такі права? Ах, ви, мать вашу...

Осадчий спокійно наказує:

— Ще одну порцію.

«Єсть ще одну порцію аш два о, — лагідно й ласкаво каже Лапоть і, як останню дорогоцінну дозу ліків, виливає з відра на голову обережно і дбайливо. Нахилившись до багатостраждальних мокрих грудей, він так само лагідно, але наполегливо вимагає:

— Не дихайте... Дихайте дужче... Ще дихайте... Не дихайте.

При загальному захопленні остаточно запаморочений пацієнт слухняно виконує вимоги Лаптя, то замирає в цілковитому спокої, то починає роздувати живіт і хекати. Лапоть з проясненим обличчям випростовується:

— Стан задовільний: пульс 370, температура 15.

Лапоть у таких випадках вміє не усміхатися, і вся процедура витримується в тонах високонаукових. Тільки хлопці біля річки регочуть, тримаючи в руках порожні відра, та юрба селян стоїть на горбі і співчутливо усміхається. Лапоть підходить до цієї юрби і ввічливо-серйозно питає:

— Хто далі? Чия черга до кабінету водолікування?

Селяни, пороззявлявши роти, як нектар, сприймають кожне слово Лаптя і починають сміятися за півхвилини до того, як він вимовить це слово.

— Товаришу професор, — каже Лапоть Осадчому, — хворих більше немає.

— Просушити тих, що видужують, — дає розпорядження Осадчий.

Дев'ятий загін охоче починає укладати на травичці й перевертати під сонцем пацієнтів, що справді отямлюються.

Один з них уже тверезим голосом просить, усміхаючись:

— Не треба... я й сам... я вже здоровий.

Ось тільки тепер і Лапоть добродушно й одверто сміється і доповідає:

— Цей здоровий, можна виписати.

Інші ще пиндючаться і навіть намагаються знову застосувати попередні формули: «Та ну вас...», але коротке нагадування Осадчого про відро робить їх цілком тверезими, і вони починають благати:

— Та не треба, слово честі, яюсь прохопилось, звичка, знаєте...

Лапоть таких досліджує щонайуважніше, як найтяжчих, а в цей час регіт колоністів та селян стає нестримний і переривається тільки для того, щоб не пропустити нових перлин діалога:

— Кажете, звичка? Давно це з вами?

— Та що ви, хай бог милує, — червоніє і соромиться пацієнт, але яюсь рішучіше протестувати боїться, бо коло річки дев'ятий загін ще не покинув відер.

— Значить, недавно? А батьки ваші матюкалися?

— Та само собою ж, — ніяково усміхається пацієнт.

— А дід?

- Та й дід...
- А дядько?
- Та вже ж...
- А баба?

— Та натурально... Е, що ви, бог з вами. Баба, мабуть, ні...

Разом з усіма і Лапоть радіє з того, що баба була цілком здорова. Він обіймає мокрого хворого:

— Мине, я кажу: мине. Ви до нас частіше приїздіть, ми за лікування нічого не беремо.

І хворий, і його приятелі, і вороги помирають від випадків сміху. Ідучи вже до млина, де Осадчий відмикає замок, Лапоть каже серйозно:

— А якщо хочете, ми можемо й додому приїжджати. Теж безплатно, але ви повинні заявити за два тижні, прислати по професора коней, а крім того, відра й вода ваші. Хочете, і батька вашого вилікуємо. І матусю можна.

— Та мати в нього не хворіє на таку хворобу,— кризь регіт заявляє хтось.

— Дозвольте, я ж вас питав про батьків, а ви сказали: та само собою.

— Та ну,— дивується видужалий.

Селяни цілком захоплені:

— А-га-га-га-га... от дивись же ти... на рідну матір чого наговорив...

— Хто?

— Та... Явтух же той... хворий, хворий... Ой, не можу, ой, пропав, слово честі, пропав, от сволота! Ну й хлопець же, та хоч би тобі засміявся... Добрий лікар...

Лаптя майже з тріумфом вносять у млин, і в машинний відділ віддано наказ працювати. Тепер тон роботи діаметрально протилежний: клієнти з надмірною навіть готовністю виконують усі розпорядження Кудлатого, незаперечно підкоряються встановленій черзі й жадібно прислухаються до кожного слова Лаптя, який справді невичерпний і на слово, і на міміку.

До вечора молоття закінчується, і селяни ніжно потискують колоністам руки, а сідаючи на вози, захоплено згадують:

— А баба, каже... Ну й хлопець. От на село хоч би по одному такому, то ніхто й до церкви не ходив би.

— Гей, Карпе, що, просох? Га? Просох? А голова як? Усе добре? А баба? Га-га-га-га...

Карпо ніяково усміхається в бороду, поправляючи мішки на возі, і крутить головою:

— Не думав нічого, а потрапив до лікарні...

— Ану, матюкнись, чи не забув?

— Е, ні, тепер хіба як Сторожове проїдемо, то, може, на коня матюкнеться...

— Га-га-га-га...

Слава про водолікарню дев'ятого загону скоро розляглася навкруги, і помольці, що приїздили до нас, раз у раз згадували про цей чудовий заклад і неодмінно хотіли ближче познайомитися з Лаптем. Лапоть серйозно й дружелюбно подавав їм руку:

— Я тільки перший асистент. А головний професор ось: товариш Осадчий.

Осадчий холодно оглядає селян. Селяни обережно ляскають Лаптя по голих плечах:

— Систент? У нас тепер і на селі, як, бува, хто загне, то кажуть: чи не привезти до тебе водяного лікаря з колонії. Бо, кажуть, він може й додому приїхати...

Скоро у млині ми домоглися нашого тону. Було жваво, весело й бадьоро, дисципліна ходила на суворих м'яких лапах і обережно, «за ручку», переставляла випадкових порушників на правильні місця.

У липні ми провели перевибори сільради. Без бою Лука Семенович та його друзі здали позиції. Головою став Павло Павлович Миколаєнко, а з колоністів до сільради обрали Дениса Кудлатого.

9. ЧЕТВЕРТИЙ ЗВЕДЕНИЙ

Наприкінці липня почав працювати четвертий зведений загін у складі п'ятдесяти чоловік під командою Буруна. Бурун був визнаний командир четвертого зведеного, і ніхто з колоністів не претендував на цю важку, але почесну роль.

Четвертий зведений загін працює «від зорі до зорі». Хлопці частіше казали, що він працює «без сигналу», бо для четвертого зведеного ні сигналу на роботу, ні сигналу з роботи не давали. Четвертий зведений Буруна тепер працює коло молотарки.

О четвертій годині ранку, вставши й поснідавши, четвертий зведений шикуються вздовж квітника проти головного входу до білого будинку. На правому флангу шеренги колоністів стають усі вихователі. Вони, власне кажучи, не повинні брати участі в роботі четвертого зведеного, крім двох, призначених у порядку робочого чергування, але давно вже вважається хорошим тоном у колонії попрацювати в четвертому зведеному, і тому жодна людина, що шанує себе, не прогавить наказу про організацію четвертого зведеного. На правому флангу стали і Шере, і Калина Іванович, і Силантій Отченаш, і Оксана, і Ракхіль, і дві прачки, і Спиридон, секретар, і старший вальцювальник з млина, який перебуває у відпустці, і колісний інструктор Козир, і рудий та похмурий наш садівник Мізак, і його дру-

жина, красуня Надійка, і дружина Журбіна, і ще якісь люди, — я навіть усіх і не знаю.

І в шерензі колоністів багато добровольців: вільні члени десятого і дев'ятого загонів, другого загону конюхів, третього загону корівників, — усі тут.

Тільки Марія Кіндратівна Бокова, хоч і встала рано й прийшла до нас у старенькому ситцевому сарафані, не стає в стрій, а сидить на ганку і розмовляє з Буруном. Марія Кіндратівна з деякого часу не запрошує мене ні на чай, ні на морозиво, але ставиться до мене так само привітно, як і до інших, і я на неї зовсім не ображаюсь. Мені вона подобається навіть більше, ніж раніше: серйозніші й суворіші стали в неї очі і сердечніший жарт. За цей час познайомилась Марія Кіндратівна з багатьма пацанами й дівчатами, подружила з Силантієм, випробувала на вагу і деякі наші важкі характери. Мила й чудова людина Марія Кіндратівна, і все-таки я їй кажу тихенько:

— Маріє Кіндратівно, станьте в стрій. Усі вам будуть раді в робочих лавах.

Марія Кіндратівна усміхається ранішній зорі, поправляє рожевими пальчиками капризний і теж рожевий кучерик і трохи хрипко, із самої глибини грудей відповідає:

— Спасибі... А що я буду сьогодні... молоти, так?

— Не молоти, а молотити, — каже Бурун. — Ви записуватимете вихід зерна.

— А чи зможу я це добре робити?

— Я вам покажу як.

— А може, ви мені надто легку роботу дали?

Бурун усміхається:

— У нас вся робота однакова. Ось увечері, коли вечерятиме четвертий зведений, ви розкажете.

— Господи, як добре: вечеря, після роботи...

Я бачу, як хвилюється Марія Кіндратівна, і, усміхаючись, відвертаюся. Марія Кіндратівна, вже на правому флангу, дзвінко сміється чогось, а Калина Іванович галантерейно потискує їй руку і теж сміється, як кваліфікований фавн.

Вибігли й загомоніли вісім барабанщиків, шикуючись з правого боку. Виграючи хлоп'ячими пружними талями, вийшли і приготувались чотири сурмачі. Виструнчилися, посуворішали колоністи.

— Під прапор — струнок!

Злетіли в шерензі легкі голі руки — салют. Чергова по колонії Настя Ночівна, в найкращому своєму вбранні, з червоною пов'язкою на руці, під барабанний гуркіт і срібний привіт сурмачів провела на правий фланг шовковий горьківський прапор під охороною двох насторожено холо�дних багнетів.

— Справа по чотири, кроком руш!

Щось заплуталось у лавах дорослих, раптом писнула й зля-

кано озирнулася на мене Марія Кіндратівна, але марш барабанщиків усіх приводить до порядку. Четвертий зведений вийшов на роботу.

Бурун бігом наздоганяє загін, підстрибує, вирівнюючи ногу, і веде загін туди, де давно красується високий стрункий стіг пшениці, що його склав Силантій, і кілька стогів менших і не таких струнких — жита, вівса, ячменю і ще того незвичайного жита, що його навіть граки не могли пізнати і плутали з ячменем; ці стіжки складали Карабанов, Чобіт, Федоренко, і треба визнати — хоч як парилися хлопці, хоч як задавалися, а перевершити Силантія не змогли.

Коло найнятого в сусідньому селі локомотива чекають приходу четвертого зведеного вимазані серйозні машиністи. А молотарка наша власна, тільки навесні куплена на виплат, вона новенька, як усе наше життя.

Бурун швидко розставляє свої бригади, у нього звечора все розраховано, недурно він старий комзвед-чотири. Над стогом вівса, призначеного до обмолоту останнім, майорить наш прапор.

До обіду вже закінчують пшеницю. Верхня площадка молотарки — найлюдніше й найвеселіше місце. Тут поблискують очима дівчата, вкриті золотисто-сірим пшеничним пилом, з хлопців — тільки Лапоть. Він невтомно не розгинає ні спини, ні язика. На головному, відповідальному пункті — лисина Силантія і запорошений тим самим пилом його невдалий вус.

Лапоть зараз спеціалізується на Оксані.

— Це вам колоністи на зло сказали, що пшениця. Хіба це пшениця? Це горох.

Оксана приймає ще не розв'язаний сніп пшениці й надіває його на голову Лаптя, але це не зменшує загальної втіхи від Лаптевих слів.

Я люблю молотьбу. Особливо гарна молотьба надвечір. У монотонному стукотінні машин уже починаєш вчувати музику, вухо вже тішить своєрідна музична фраза, така мінлива і все-таки подібна до попередньої. І музика ця — таке щасливе тло для складного, вже втомленого, але наполегливо невгамовного руху: цілими шарами, наче за казковим заклинанням, здійснюються з обезглавленого стогу снопи і, ніжно на мить торкнувшись на смертній путі рук колоністів, раптом провалюються в нутро пожадливої, ненажерливої машини, лишаючи по собі вир зруйнованих частинок, стогін розбризкуваних, відірваних від живого тіла зерняток. І у вирах, і в гомоні, і в гармидері смертей багатьох і багатьох снопів, похитуючись від утоми та запалу, сміючись з утоми, нахилиються, підбігають, згинаються під важкими тягарями, регочуть і пустують колоністи, обсіпані хлібним пилом і вже оповиті прохолодою тихого літнього вечора. У загальній симфонії вони вносять до одноманітних тем

машинного стукоту, до жажливих дисонансів верхньої площадки переможну, до найбільшої глибини мажорну музику радісної людської втоми. Важко вже розрізнити деталі, важко відірватися від захоплюючої стихії. Ледве-ледве пізнаєш колоністів у золотисто-сірих постатях, схожих на фотографічний негатив. Руді, чорні, русяві — вони тепер усі схожі один на одного. Важко погодитися, що примарно схилена постать, яка зранку з блокнотом у руках маячить серед найгустішої куряви, — це Марія Кіндратівна; важко пізнати в її компаньйоні, незграбній, кумедній, зморщеній тині — Едуарда Миколайовича, і тільки по голосу я догадуюсь, коли він говорить, як завжди, ввічливо-стримано:

— Товаришко Бокова, скільки у вас зараз ячменю?

Марія Кіндратівна повертає блокнот до призахідного сонця.

— Чотириста пудів уже, — каже вона таким зривистим, утомленим дискантом, що мені по-справжньому стає її шкода.

Добре Лаптеві, який і страшенно стомлений знаходить вихід.

— Галатенко! — гукає він на весь тік. — Галатенко!

Галатенко несе на голові на рижнотому списі двопудову копицю соломи і з-під неї відгукується, похитуючись:

— А чого тобі приспичило?

— Іди сюди на хвилиночку, треба...

Галатенко ставиться до Лаптя з релігійною відданістю. Він любить його і за дотепність, і за бадьорість, і за любов, бо тільки один Лапоть цінить Галатенка і запевняє всіх, що Галатенко ніколи не був ледарем.

Галатенко скидає солому біля локомотива і поспішає до молотарки. Спираючись на рожен і в душі задоволений, що може хвилинку перепочити серед загального галасу, він починає з Лаптем розмову.

— А чого ти мене кликав?

— Слухай, друже, — нахиляється згори Лапоть, і всі навколо починають прислухатися до розмови, певні, що вона добром не скінчиться.

— Ну, слухаю...

— Піди до нашої спальні...

— Ну?

— Там у мене під подушкою...

— Що?

— Під подушкою, кажу...

— Так що?

— Там у мене під подушкою...

— Та зрозумів, під подушкою...

— Там лежать запасні руки.

— Ну, то що з ними робити? — питає Галатенко.

— Принеси їх швидше сюди, бо ці вже нікуди не годяться, — показує Лапоть свої руки під загальний регіт.

— Ага! — каже Галатенко.

Він розуміє, що сміються всі зі слів Лаптя, а може і з нього. Він з усіх сил намагався не сказати нічого дурного або смішного, і начебто нічого такого й не сказав, а говорив тільки Лапоть. Але всі сміються ще дужче, молотарка вже гуде вхолосту, і починає «паритись» Бурун:

— Що тут трапилось? Ну, чого стали? Це ти все, Галатенко?

— Та я нічого...

Усі завмирають, бо Лапоть напружено серйозним голосом, чудово вдаючи втому, заклопотаність і товариське довір'я до Буруна, каже йому:

— Розумієш, ці руки вже не варять. То дозволь Галатенкові піти принести запасні руки.

Бурун вмить включається в мотив і каже Галатенкові трохи докірливо:

— Ну, звичайно, принеси, хіба тобі важко? Яка ти ледача людина, Галатенко!

Уже немає симфонії молотьби. Тепер захопила дух високоголоса какофонія реготу й стогону, навіть Шере сміється, навіть машиністи покинули машину й регочуть, халаючи за брудні коліна. Галатенко обертається до спалень. Силантій пильно дивиться на його спину:

— Дивись ти, яка, бач, історія...

Галатенко зупиняється і щось міркує. Карабанов кричить йому з висоти солом'яного ожереду:

— Ну, чого ж ти став! Іди вже!

Але Галатенко розтягує рота до вух. Він зрозумів, у чому річ. Не поспішаючи, він повертається до ріжня і всміхається. На соломі хлопці його питають:

— Куди це ти ходив?

— Та Лапоть придумав, розумієш, — принеси йому запасні руки.

— Ну, і що ж?

— Та нема у нього ніяких запасних рук, бреше все.

Бурун командує:

— Відставити запасні руки! Продовжуй!

— Відставити, то й відставити, — каже Лапоть, — будемо і цими якось.

О дев'ятій годині Шере спиняє машину і підходить до Буруна:

— Уже валяться хлопці. А ще на півгодини.

— Нічого, — каже Бурун. — Кінчимо.

Лапоть кричить згори:

— Товариші горьківці! Залишилося ще на півгодини. То я боюся, що за півгодини ми дуже заморимось. Я не згоден.

— А чого ж ти хочеш? — насторожився Бурун.

— Я протестую! За півгодини ноги витягнемо. Правда ж, Галатенко?

— Та, звичайно, правда. Півгодини — це багато.

Лапоть піднімає кулак:

— Не можна півгодини. Треба все це скінчити, всю цю купу за чверть години. Ніяких півгодини!

— Правильно! — кричить Галатенко. — Це він слушно каже.

Під новий вибух реготу Шере вмикає машинку. Ще через двадцять хвилин — усе скінчено. І відразу всіх охоплює бажання лягти на соломку й заснути. Але Бурун командує:

— Шикуйсь!

До переднього ряду підбігають сурмачі й барабанщики, які давно вже чекають своєї черги. Четвертий зведений ескортує прапор на його місце в білому будинку. Я затримуюсь на току, і від білого будинку до мене долинають звуки прапорового салюту.

У темряві на мене наступає якась постать з довгою палицею в руці.

— Хто це?

— А це я, Антоне Семеновичу. Ось прийшов до вас з приводу молотарки, це, значить, з Волового хутора, і я ж буду Воловик на прізвище...

— Добре. Ходімо до хати...

Ми теж простуємо до білого будинку. Воловик, старий мабуть, шамкає в темряві:

— Добре це у вас, як у людей колись було...

— Що саме?

— Та от, бачите, з хресним ходом молотите, по-справжньому...

— Та де ж хресний хід! Це прапор. І попа у нас немає.

Воловик трохи забігає наперед і жестикулює палицею в повітрі.

— Та не в тому річ, що попа немає. А в тому, що неначе люди святкують, виходить так, немов свято. Бачиш, хліб зібрати для людини — превелике свято, а в нас люди забули про це.

Коло білого будинку галас. Хоч як утомилися колоністи, все ж полізли в річку, а після купання — втоми наче й не було. За столами в саду радісно й гомінко, і Марії Кіндратівні хочеться плакати з різних причин: від втоми, від любові до колоністів, від того, що відновлено і в її житті правильний людський закон, що зазнала й вона втіхи трудового вільного колективу.

— Легка у вас була робота? — питає її Бурун.

— Не знаю, — каже Марія Кіндратівна. — Певно, важка, тільки не в тому річ. Така робота однаково — щастя.

Під час вечері підсів до мене Силантій і зашепотів:

— Там ото, сказали вам, тут ото, переказати, значить: у

неділю до вас люди, як то кажуть, прийдуть, з приводу Ольки. Бач, яка історія.

— Це від Миколаєнка?

— Тут ото, від Павла Івановича, старого, значить. Так ти, Антоне Семеновичу, як то кажуть, постарайся: рушники, бач, тут ото, годиться, і хліб, і сіль, і більше ніяких даних.

— Голубе Силантію, так ті це влаштуй усе.

— Тут ото, влаштую, як то кажуть, та, бач, така історія: годиться в такій справі випити самогонки абощо, бач.

— Самогонки не можна, Силантію, а вина солодкого купи дві пляшки.

10. ВЕСІЛЛЯ

У неділю прийшли люди від Павла Івановича Миколаєнка. Прийшли знайомі: Кузьма Петрович Могорич і Йосип Іванович Стомуха. Кузьму Петровича в колонії всі добре знали, бо він жив недалеко від нас, за річкою. Був він балакучий, але не солідний чоловік. Мав засмічене піщане поле, на яке майже ніколи не виїжджав, і росла на тому полі всяка погань, здебільшого з власної ініціативи. Через це поле люди попротопували безліч стежок, бо лежало воно у всіх на дорозі. Обличчя Кузьми Петровича було схоже на його поле, і на ньому нічого путнього не росло, і так само здавалося, ніби кожний кущ бруднувато-чорної борідки ріс із власної ініціативи, не рахуючись з інтересами господаря. І по обличчю його пролягли численні стежки зморщок, складок, канавок. Від свого поля тільки тим відрізнявся Кузьма Петрович, що на полі не стирчало такого тонкого й довгого носа.

Йосип Іванович Стомуха, навпаки, був вродливий. На всю Гончарівку не було іншого такого стрункого й вродливого чоловіка, як Йосип Іванович. Мав він великий рудий вус і нахабно-скульптурні, гарного малюнка очі; носив напівміський, напіввійськовий костюм і вмів завжди здаватися підібраним і тонким. У Йосипа було багато родичів з дуже заможного селянства, але сам він чомусь землі не мав, а вдовольнявся полюванням. Він жив на березі річки в самотній, віддаленій від села хаті.

Хоч і сподівалися ми гостей, але вони застали нас погано підготовленими, — та й хто його знав, як треба було готуватися до такої незвичної справи? А втім, коли вони ввійшли до мого кабінету, в ньому було солідно, тихо й поважно. Застали вони тільки мене та Калину Івановича. Гості ввійшли, потиснули нам руки і сіли на дивані. Я не знав, як починати. Йосип Іванович утишив мене, коли почав просто:

— Раніш у таких справах про мисливців розповідали: йшли ми на полювання і просліділи лисицю, красну дівицю, а та ли-

щиця — красна дівиця... та я гадаю, що цього не треба тепер, хоч я ж і мисливець.

— Це правильно, — сказав я.

Кузьма Петрович задріботів ногами, сидючи на дивані, і помотав борідкою:

— Дурощі це, я так скажу.

— Не те що дуροщі, а не впору, — поправив Стомуха.

— Пора всяка буває, — почав повчально Калина Іванович. — Буває народ темний, то йому ще мало, він ще й сам всяку п'їтьму на себе напускає, а потім і живе, як йолоп який, всього боїться: і грому, і місяця, і kota. А тепер Радянська влада, хе-хе, тепер хіба заслонного загону треба боятися, а то нічого не страшно...

Стомуха перебив Калину Івановича, який, очевидно, забув, що зібралися не для вчених розмов:

— Ми просто скажемо: прислав нас відомий вам Павло Іванович та дружина його Євдокія Степанівна. Ви — як батько тут, у колонії, то чи не віддасте вашу, так би мовити, наче приблизно дочку Олю Воронову за їхнього сина Павла Павловича, він же тепер голова сільради.

— Просимо нам дати відповідь, — запищав і Кузьма Петрович. — Якщо є ваша така згода, як уже й батько хочуть, дасте нам рушники і хліб, а якщо такої згоди вашої не буде, то просимо не ображатися, що потурбували.

— Хе-хе-хе, того буде замало, що просимо не ображатися, — сказав Калина Іванович, — а належить за цим дурним вашим законом гарбуза додому нести.

— Гарбуза не сподіваємося, — усміхнувся Йосип Іванович, — та й час тепер такий, що гарбузи ще не вродили.

— Воно-то правда, — погодився Калина Іванович. — Та раніше дівка, якщо здуру горда, то навмисне повну комору гарбузів держала. А якщо женихи не приходили, то вона, паразитка, кашу варила. Добра гарбузова каша, особливо коли з пшоном...

— То яка ваша батьківська відповідь буде? — спитав Йосип Іванович.

Я відповів:

— Спасибі вам, Павлові Івановичу та Євдокії Степанівні за честь. Тільки я не батько, і влада у мене не батьківська. Само собою, треба спитати Олю, а потім для всяких подробиць потрібна постанова ради командирів.

— А це ми вам не укажчики. Як за новим звичаєм годиться, так і робіть, — просто погодився Йосип Іванович.

Я вийшов з кабінету і в суміжній кімнаті знайшов чергового по колонії, попросив його засурмити на збір командирів. У колонії відчувалися незвичні гарячка й хвилювання. Набігла на мене Настя, сміючись спитала:

— Де ці рушники тримати? Туди ж не можна нести? — кивнула вона на кабінет.

— Та почекай з рушниками, ще не домовились. Ви тут де-небудь поблизу побудьте, я покличу.

— А хто буде зав'язувати?

— Що зав'язувати?

— Та надівать на цих... сватів, чи як їх?

Біля мене стояв Тоська Соловійов і тримав під пахвою велику пшеничну хлібину, а в руках — сільницю, потрушував сільницею і спостерігав, як підстрибують дрібки солі. Прибіг Силантій.

— Що ж ти, тут ото, трусиш хлібом-сіллю? Це ж треба на тарелі...

Він нахилився, тамуючи сміх, що душив його:

— Це ж з пацанами біда!.. А закуска як же?

Увійшла Катерина Григорівна, і я зрадів:

— Допоможіть у цій справі.

— Та їх давно шукаю. Із самого ранку тягають цей хліб по колонії. Ходімо зі мною. Налагодимо, ви не турбуйтеся. Ми будемо в дівчат, пришлете.

До кабінету прибігли голоногі командири.

У мене зберігся список командирів тієї щасливої епохи. Це:

Командир першого загону — шевців — Гуд.

Командир другого загону — конюхів — Братченко.

Командир третього загону — корівників — Опришко.

Командир четвертого загону — столярів — Таранець.

Командир п'ятого загону — дівчат — Ночівна.

Командир шостого загону — ковалів — Белухін.

Командир сьомого загону — Ветковський.

Командир восьмого загону — Карабанов.

Командир дев'ятого загону — млинарів — Осадчий.

Командир десятого загону — свинарів — Ступіцин.

Командир одинадцятого загону — пацанів — Георгієвський.

Секретар ради командирів — Колька Вершнев.

Завідувач млина — Кудлатий.

Комірник — Альоша Волков.

Помагронома — Оля Воронова.

Насправді на раду командирів збиралося народу набагато більше: за цілковитим, незаперечним правом приходили члени комсомолу — Задоров, Жорка Волков, Волохов, Бурун, вкриті сивиною діди — Приходько, Сорока, Голос, Чобіт, Овчаренко, Федоренко, Корито, на підлозі розсідалися любителі-пацани і між ними Митька, Вітька, Тоська та Ванька Шелапутін обов'язково. На раді завжди бували і вихователі, і Калина Іванович, і Силантій Семенович. Тому на раді завжди не вистачало стільців: сиділи на вікнах, стояли під стінами, заглядали у вікна знадвору.

Колька Вершнев відкрив засідання. Свати втратили свою урочистість, стиснені на дивані десятком колоністів, перемішані з їхніми голими руками і ногами.

Я розповів командирам про прихід сватів. Ніякої новини у цій звістці для ради командирів не було, давно всі бачили дружбу Павла Павловича та Ольги. Вершнев тільки для формальності спитав Ольгу:

— Ти згодна вийти заміж за Павла?

Оля трохи почервоніла і сказала:

— Ну, звичайно.

Лапоть закопилів губи:

— Ніхто так не робить. Треба було пручатися, а ми б тебе умовляли. Так нецікаво.

Калина Іванович сказав:

— Цікаво чи не цікаво, а треба про діло говорить. Ви от нам акуратно скажіть: як це буде все — господарство і все таке?

Йосип Іванович поторкав вуса:

— Значить, так: якщо ваша згода, весілля там, вінчання проведемо, молоді після того до старих, — жити, значить, вкупі і господарювати вкупі.

— А для кого нову хату будували? — спитав Карабанов.

— А то хата буде для Михайла.

— Та Павло ж старший?

— Старший, звичайно, він старший, та старий так вирішив.

Бо Павло жінку бере з колонії.

— Ну, то що, що з колонії? — неприязно буркнув Коваль.

Йосип Іванович не відразу дібрав слова. Тоненьким голосом заторохкотів Кузьма Петрович:

— Так виходить. Павло Іванович кажуть: до господаря і господиню треба, бо в господині й батько є, тещь, виходить так, — Михайло бере у Сергія Гречаного. А ваша, значить, у невістки піде при Павлі Павловичу. І Павло Павлович же згоду дали.

Карабанов махнув рукою:

— З такими розмовами і до гарбуза можна добалакатися. Яке нам діло, що Павло Павлович дав згоду! Він просто виходить, ну, тухтій, та й годі. Рада командирів так Олю видати не може. Якщо так говорити, то це в наймички до старого чорта...

— Семене... — нахмурився Колька.

— Ну, добре, добре, беру чорта назад. Це раз. А потім, про яке там вінчання говорили?

— А це вже як годиться, — не було такого діла, щоб без попів женились. Такого у нас на селі не було.

— То буде, — сказав Коваль.

Кузьма Петрович почухав борідку:

— Хто його знає, чи буде, чи не буде. У нас так вважається, начебто не гаразд: це ж виходить — невінчаними жити.

У раді замовкли. Всі думали про те саме: весілля не вийде.

Я навіть боявся, що в разі невдачі хлопці випроводять сватів без особливої шани.

— Олько, ти підеш до попів?— спитав Колька.

— Ти що? Погано поснідав? Ти забув, що я комсомолка?

— З попами діло не піде,— сказав я сватам,— думайте як-небудь інакше. Адже ви знали, куди йшли. Як вам могло спасти на думку, що ми погодимося на церкву?

Силантій підвівся з місця і налагодив до промови свій палець.

— Силантію, говорити будеш?— спитав Колька.

— Тут ото, спитати хочу.

— Ну, питай.

— Тут ото, Кузьма такий, бач, чоловік, мрійник, як то кажуть. А от хай Йосип Іванович скаже: на якого хріна водолази, тут ото, потрібні? Ти краще б, тут ото, кабана вигодував.

— Та хай вони скажуться!— засміявся Стомуха.— Я як зустрів одного, то й з полювання вертаюсь.

— Значить, тут ото, Кузьмі потрібні довгогриві, як то кажуть.

Кузьма Петрович усміхнувся:

— Хі-хі, не в тому річ, що потрібні, і ніякої ж користі від них, це само собою. Та бачиш що: діди наші й прадіди так робили, а тут ще й Павло Іванович каже: дівку беремо бідну, без цього, сказати б, посагу, ну, і все таке...

Калина Іванович стукнув кулаком об стіл:

— Що це за розмови? Хто тобі дав право таке мурлякати? Хто це такий багатий прийшов сюди, задаватися тут буде? Ти думаєш, як ти з твоїм Павлом Івановичем з землі хату зліпили, то вже й губи вам надимати? У нього, паразита, розумієш, стоїть стіл та дві лави, та кожух заховав у скрині, то він уже й мільйонер який?

Кузьма Петрович перелякався і запищав:

— Та хіба ж хто задавався тут? Ми тільки так сказали начебто про посаг.

— Ти знаєш, куди ти прийшов, чи не знаєш? Тут тобі Радянська влада, чи ти, може, не бачив Радянської влади? Радянська влада може дати такий посаг, що всі твої смердючі діди в могилі тричі перевернуться, паразити.

— Та ми ж...— слабо заперечував Кузьма Петрович.

Хлопці реготали і аплодували Калині Івановичу.

Калина Іванович розійшовся неабияк.

— Це хай рада командирів обміркує добре. Факт: прийшли вони сватати до нас, нам же треба подумати, чи віддавати нашу дочку Олю за такого голодранця, як цей самий Миколаєнко, який тільки й бачить, що картоплю з цибулею жере та лободу розводити, паразит, замість хліба. А ми люди багаті, нам треба обережно думати.

Загальне захоплення ради командирів і всіх присутніх показало, що ніяких проблем більше не існує. Сватів на час

випровадили, і рада командирів почала обговорювати, що дати Ользі на посаг.

Усі попередні переговори допекли хлопцям, і вони призначили Ользі посаг, за будь-якими мірками, цілком визначний. Покликали Шере: боялись, що він запротестує проти великих видач, але Шере й хвилинки не подумав і сказав суворо:

— Це правильно. Хай нам буде навіть важко, але Воронову треба видати багато, багатше за всіх в окрузі. Куркулям треба показати місце.

Тому при обговоренні посагу якщо й були заперечення, то тільки такого типу:

— І що ти мелеш: лоша! Не лоша, а коня треба дати.

Через годину сватів, що віддихалися на свіжому повітрі, закликали до ради, і Колька Вершнев підвівся за своїм столом і виголосив, трошки заїкаючись, таку значущу промову:

— Рада командирів ухвалила: Ольгу видати за Павла. Павло переходить в окрему хату, і батько виділяє йому господарство, яке може. Ніяких попів, записатися в загсі. Перший день весілля у нас святкуємо, а ви там, як хочете. Ользі на господарство даємо:

корову з телям симентальської породи,
кобилу з лошам,
п'ятеро овець,
свиню англійської породи...

Колька встиг захрипнути, поки дочитав довжелезний список Ольжиного посагу. Тут був і реманент, і насіння, і запаси кормів, одяг, білизна, меблі і навіть швейна машина. Скінчив Колька так:

— Ми будемо допомагати Ользі завжди, якщо буде потрібно, а вони повинні, якщо треба, допомагати колонії, ніколи не відмовляючись. А Павлові надати звання колоніста.

Свати злякано кліпали очима і мали такий вигляд, наче вони причащаються перед смертю. Вже не турбуючись про те, чи правильно виходить, чи неправильно, прибігли, сміючись, дівчата і перев'язали сватів рушниками, а пацани на чолі з Тоською припесли їм на тарелі, вкритому рушником, хліб і сіль. Розгублені, неповороткі свати взяли хліб і не знали, куди його подіти. Тоська з-під пахви Кузьми Петровича витягнув таріль і сказав несело:

— Е, це віддайте, а то попаде мені від мірошника. Це його... така тарілка.

На моєму столі розіслали дівчата скатертину, поставили три пляшки кагору і півтора десятка склянок. Калина Іванович налив усім і підняв склянку:

— Ну, щоб росла та слухала.

— Кого їй слухати? — запитав Йосип Іванович.

— А відомо кого: раду командирів і взагалі Радянську владу.

Ми всі цокнулись, випили вино й закусили бутербродами з ковбасою.

Кузьма Петрович кланявся:

— Ну, спасибі вам, що все так добре, будемо, значить, по-здоровляти Павла Івановича та Євдокію Степанівну.

— Поздоровляй, поздоровляй, — сказав Калина Іванович.

Йосип Іванович потиснув нам руки:

— А ви той... молодець народ, куди нам з вами змагатися!

Свати, тихі й скромні, як інститутки, вийшли з кабінету і попростували до села. Ми дивилися їм услід. Калина Іванович раптом прищулювся весело і незадоволено смикнув плечем:

— Ні, це не годиться так! Що ж вони пішли, як адійоти! Дожени їх, Петре, скажи, щоб до мене йшли на квартиру, а ти, Антоне, запрягай через годину та й під'їжджай!

Через годину хлопці сміючись повантажили сватів на бричку, вони ще були перев'язані рушниками, але вже втратили багато інших ознак офіційних послів, у тому числі й членороздільну мову. Кузьма Петрович, правда, не забув хлібину і любовно притискав її до грудей. Молодець поніс як пір'ячко важку бричку піщаною дорогою.

Калина Іванович сплюнув:

— Це він навмисне таких бідних прислав, паразит.

— Хто?

— Та цей самий Миколаєнко. Це він, значить, показати хотів, яка наречена, такі й свати.

— Тут це не те, — сказав Силантій. — Тут така, бач, історія: інший сват не пішов би, як то кажуть, без попів, а ці люди, тут ото, на попів плювати, такі люди... вже не такі! А старий хрін, тут ото, їм так сказав: вимагайте з попами начебто, а коли, як то кажуть, не вийде, чорт з ними, з попами. Бач, яка історія.

На середину серпня призначили весілля, працювали комісії, готували виставу. Клопоту було багато, а ще більше витрат, і Калина Іванович навіть журився:

— Якщо всіх наших дівчат видавати заміж таким манером, то бери, Антоне Семеновичу, хлопців і мене, старого дурня, та й веди просити милостиню... А не можна ж інакше...

У день весілля зранку колонію оточили вартові — два загони довелося виділити для охорони. Тільки сімдесятьом особам розіслали ми надруковані в друкарні запрошення. На них було написано:

«Рада командирів трудової колонії імені Максима Горького просить Вас завітати на обід, а ввечері на виставу з нагоди випуску з колонії колоністки Ольги Воронової та виходу її заміж за тов. П. П. Миколаєнка.

Рада командирів».

На другу годину дня в колонії все було готове. В саду навколо фонтана накрито парадні столи. Прикраса цього місця — подарунок гуртка Зіновія Івановича: на тонких тростинах, встановлених над їдальнею, скрізь, куди тільки могли досягти руки колоністів і куди так легко досягає тепер око, повисли тонкі зелені гірлянди, зроблені з нижніх березових паростків. На столах у глечиках букети «снігових королів».

Сьогодні можна з упевненою радістю бачити, як виросла й покращала колонія. В парку широкі, посипані піском доріжки підкреслюють зелене багатство трьох терас, на яких кожне дерево, кожна купа кущів, кожна лінія квітника перевірені в нічних роздумах, політі трудовим потом зведених загонів, як дорогоцінним камінням, прикрашені піклуванням і любов'ю колективу. Висоти й низини річкового берега суворо й привільно-ласкаво дисципліновані: то десяток дерев'яних східців, то березові бильця, то квадратний килимок квітів, то вузькі кручені доріжки, то платформа набережної, посипана піском, ще раз доводять, наскільки розумніша й вища від природи людина, навіть отака босонога. І на просторих підвір'ях цього босоногого господаря, на місці глибоких ран, залишених йому в спадщину, він, пасинок старого людства, теж торкнувся скрізь рукою художника. Двісті кущів троянд висадили тут колоністи ще восени, а скільки айстр, гвоздик, левкоїв, яскраво-червоної герані, сипеньких дзвіночків і ще невідомих і не названих квітів — колоністи навіть ніколи й не рахували. Цілі шосе простяглись по краях підвір'я, з'єднуючи й відмежовуючи майданчики окремих будинків, квадрати й трикутники райграсу надали смислу вільним просторам і омолодили їх, подекуди твердо стали зелені садові дивани.

Хороше, затишно, гарно й розумно стало в колонії, і я, бачачи це, пишаюся часткою своєї участі в прикрашенні землі. Але у мене є свої естетичні капризи: ні квіти, ні доріжки, ні тілисті куточки ні на хвилину не заступають мені цих хлопчиків у синіх трусиках і білих сорочках. Ось вони бігають, спокійно походжають між гостями, ось вони клопочуться навколо столів, стоять на постах, стримуючи роззяв, що прийшли подивитися на нечуване весілля, — ось вони, горьківці. Вони стрункі й підібрані, у них гарні, рухливі талії, мускулясті й здорові, не знайомі з медициною тіла і свіжі червоногубі обличчя. Обличчя ці робляться в колонії, — з вулиці приходять в колонію зовсім не такі обличчя.

У кожного з них є свій шлях, і є шлях у колонії імені Горького. Я відчуваю в своїх руках багато початків цих шляхів, але як важко розглядіти в тумані близького майбутнього їхні напрями, продовження, кінці. В тумані ходять і клубочаться стихії, ще не переможені людиною, ще не хрещені в плані і

математиці. І в нашому марші серед цих стихій є своя естетика, але естетика квітів та парків уже не хвилює мене.

Не хвилює ще й тому, що підходить до мене Марія Кіндратівна й питає:

— Чого це ви, татку, сумуєте на самоті?

— Як же мені не сумувати, коли всі мене покинули, навіть і ви?

— Я рада вас утішити, я навіть навмисне шукала вас і виставки посагу не хотіла без вас дивитися. Ходімо.

У двох класах зібрано все господарство Ольги. На виставці товпляться гості, сердиті, заздрісні баби закопилюють губи й злісно-уважно придивляються до мене. Вони гордовито обминули нашу наречену й поженили своїх синів на хутірських дівчатах, а тепер виявляється, що найзаможніші наречені були в них під боком. Я визнаю їхнє право ставитися до мене в обуренням.

Бокова каже:

— А що ви робитимете, коли до вас свати почнуть ходити юрбами?

— Я застрахований, — відповідаю я, — наші дівчата вибагливі.

Прибіг раптом пацан, переляканий на смерть:

— Ідуть!

На подвір'ї вже грають сигнал загального збору. Біла в'їзду вишикувалися колоністи з прапором та взводом барабанщиків, як годиться. З-за млина показалася наша пара: коні прибрані червоними стрічками, на передку Братченко, теж прикрашений бантом. Ми віддаємо салют молодим. Антін натягує віжки, і Оля радісно кидається мені на шию. Вона хвилюється, плаче і сміється і каже мені:

— Ви ж дивіться, не кидайте мене, а то мені вже страшно.

Ми починаємо маленький мітинг. Марія Кіндратівна несподівано зворушує мене: від імені наросвіти вона підносить молодим подарунок — сільськогосподарську бібліотеку. Цілу купу книжок приносять за нею двоє колоністів на уквітчаних ношах.

Після мітингу ми ставимо молодих під прапор і всім строем ескортуємо їх до столів. Їм приготовлено почесне місце, і позаду них стає прапорова бригада. Черговий колоніст дбайливо міняє караул. Двадцять колоністів у білосніжних халатах починають подавати страви. Особливий зведений загін Таранця уважно проводить очима по лінії кишень гостей і тихо спускає в Коломак кілька пляшок самогону, реквізованих із спритністю фокусників і ввічливістю господарів.

Я сиджу поруч з молодими, а по другий бік від них Павло Іванович і Євдокія Степанівна. Павло Іванович, сувора людина з борідкою Миколи-чудотворця, важко зітхає: чи то йому досадно відділяти сина, чи то нудно дивитися на пляшку пива, бо й у нього Таранець щойно забрав самогон.

Колоністи сьогодні чудові, я милуюся ними весь час. Збуджені, добродушні, привітні і якимось по-особливому іронічні. Навіть одинадцятий загін, що засідає на другому кінці стола, завів довгі й задержуваті розмови з прикомандированою до них п'ятіркою гостей. Я трохи турбуюсь, чи не занадто відверто там висловлюються. Підходжу. Шелапугін, який і досі зберіг свій дискант, наливає пиво Козиреві й каже:

— А вас попи вінчали, так бачите, і погано.

— А давайте ми вас перевінчаємо,— пропонує Тоська.

Козир усміхається:

— Пізно мені, синку, перевінчуватися.

Козир хреститься і випиває пиво. Тоська регоче.

— Тепер у вас живіт заболить...

— Спаси господи, а чого?

— А нащо перехрестилися?

Поруч сидить селянин із скуйовдженою ясно-солом'яною бородою — гість за списком Павла Івановича. Він уперше в колонії, і його все дивує:

— Хлопці, а це правда, що ви тут господарі?

— Ну а хто ж?— відповідає Шурка.

— А навіщо ж вам господарство?

Тоська Соловійов повертається до нього всім тілом:

— А хіба ви не знаєте навіщо? То ми наймитами були б, а то ні.

— А чим ти тепер будеш, приміром?

— Ого! — каже Тоська, піднімаючи пиріг високо за вухом.— Я буду інженером, так і Антін Семенович каже, а Шелапугін буде льотчиком.

Він глузливо поглядає на свого друга Шелапугіна. Це тому, що його лінію льотчика ще ніхто не визнав у колонії. Шелапугін енергійно жує:

— Угу, буду льотчиком.

— А от, скажімо, бути селянином, то у вас немає охочих?

— Як немає? Є. Тільки наші будуть не такими селянами.— Тоська швидко позирає на співрозмовника.

— Ось воно яке діло! Тобто як же це зрозуміти: не такими?

— Ну, не такими. Трактори будуть. Ви бачили трактор?

— Ні, не доводилося.

— А ми бачили. Там є такий радгосп, то ми туди свиней одвозили. Там трактор є, як жук такий...

Довгу лінію гостей міцно скували наші загони. Я ясно розрізняю межі загонів і бачу їхні центри, де тепер найгомінкіше. Найвеселіше в дев'ятому загоні, бо там Лапоть, а навколо нього регочуть і стогнуть колоністи і гості. Сьогодні Лапоть, змовившись із своїм другом Таранцем, утнув велику й складну каверзу з компанією млинарської верхівки, яка сидить за столом дев'ятого загону і доручена наказом його увазі. Це дебелий і пух-

натий мірошник, худий і гострий бухгалтер та вальцівник — людина скромна. Колись Таранець був кишеньковим злодієм, і для нього було пустою справою витягти з мірошникової кишені пляшку із самогоном та замінити її іншою, наповненою водою з Коломаку.

За столом мірошник і бухгалтер довго соромилися й оглядалися на зведений загін Таранця. Але Лапоть заспокійливо моргнув:

— Ви люди свої, я влаштую.

Він нахилив до себе голову Таранця, який проходить, і щось йому шепоче. Таранець киває головою.

Лапоть конфіденційно радить:

— Ви під столом налийте і пивом закрасьте, і буде добре.

Після акробатичних вправ під столом біля охочих випити стоять склянки, повні підозріло блідого пива, і щасливі власники їх нервово готують закуску під уважними поглядами прихилого дев'ятого загону. Нарешті, все готове, і мірошник хитро моргає Лаптю, підносячи склянку до бороди. Бухгалтер та вальцівник ще обережно поглядають праворуч і ліворуч, але навколо все спокійно. Таранець нудьгує коло тополі. Очі Лаптя починають полум'яніти, і він прикриває їх повіками.

Мірошник говорить тихенько:

— Ну, хай буде все добре.

Дев'ятий загін, нахиливши голови, стежить, як троє гостей вихиляють склянки. Уже в останньому булькотінні помічається якась непевність. Мірошник ставить порожню склянку на стіл і поглядає обережним оком на Лаптя, але Лапоть байдуже жує і про щось далеке думає. Бухгалтер та вальцівник з усієї сили намагаються показати, що нічого особливого не сталося — навіть тикають виделками в закуску.

Бувалий мірошник під столом розглядає пляшку, але його ніжно хтось бере за руку. Він підводить голову: над ним лукаве веснянкувате обличчя Таранця.

— Як же вам не соромно! — каже Таранець і навіть червоніє від щирості. — Було ж сказано, не можна приносити самогон, а ще своя людина... І дивись ти, вже й випили. А хто з вами?

— Та чорт його знає, — розгубився мірошник, — чи випили, чи ні, не розберу.

— Як же це не розберете? Ану, дихніть! Ну... диви ти, не розбере! Та від вас же тхне, як з бочки. І як вам не соромно: прийти в колонію з такими речами...

— А що таке? — здалеку цікавиться Калина Іванович.

— Самогон, — каже Таранець, показуючи пляшку.

Калина Іванович грізно дивиться на мірошника. Дев'ятий загін давно вже перебуває в припадочному стані, мабуть тому, що Лапоть щось смішне розповідає про Галатенка. Хлопці по-

клали голови на столи і більше не можуть витримати нічого смішного.

Тут веселощів вистачить до кінця обіду, бо Лапоть час від часу питає мірошника:

— А що — мало? А більше нема? От горе!.. А смачна була? Так собі?.. От тільки Федір, шкода, чіпляється. Ну, чого ти причепився, Федько, — свої ж люди!

— Нє можна, — каже серйозно Таранець. — Дивись, вони ледве сидять.

У Лаптя попереду ще велика програма. Він ще обережно підводить мірошника з-за столу і на вухо шепотітиме йому:

— Давайте ми вас садом проведемо, а то помітно дуже..

Восьмий загін Карабанова сьогодні на варті, але він сам раз у раз з'являється біля столів, у тому місці, де яскравим вогнищем горить філософія, збуджена незвичним весіллям. Тут Коваль, Спиридон, Калина Іванович, Задоров, Вершнев, Волохов і голова комуни імені Луначарського, із цапиною борідкою розумний Нестеренко.

Комуна за річкою живе не гаразд, не вправляється з полями, не вмє розподілити й розкласти обов'язки і права, не перемагає бабських сварливих характерів і неспроможна організувати терпіння тепер і віру в завтрашній день. Нестеренко зажурено підсумовує:

— Треба б нових якихось людей дістати... А де їх дістанеш?

Калина Іванович палко заперечує:

— Не так говориш, товаришу Нестеренко, не так... Ці нові, паразити, нічого нездатні зробити як слід... Треба знову старих додати...

За столами стає гомінкіше. Принесли яблука й груші з наших садів, і на обрії показалися бочки з морозивом — гордість сьогоднішнього чергування.

За будинком зарипіла гармонія, і зіпсували день верескливі бабські співи — одна з кар весільного ритуалу. Півдесятка бабів крутилось і тупало перед п'яненьким кислооким гармоністом, поволі посуваючись до нас.

— За посагом приїхали, — сказав Таранець.

Рум'яна кістлява жінка затупала, видно, спеціально для мене, виставляючи вперед лікті і човгаючи по піску незграбними великими черевиками.

— Батечку рідний, батечку дорогий, пропивай дочку, виряджай дочку...

В руках у неї звідкілясь взялася пляшка з самогоном і гранчаста, чомусь коричневого кольору, чарка. Вона з п'яного розмаху налила в чарку, поливаючи землю і своє вбрання. Між мною і нею став Таранець:

— Досить з тебе.

Він легко забрав у неї самогон, але вона вже забула про

мене і жадібно накинулась на Ольгу, радісно-п'яно примовляючи:

— Красуне наша, Ольго Петрівно! І коси розпустила... Не годиться, не годиться. От завтра очіпок надінемо, ходити в очіпку будеш.

— І не надіну, — несподівано суворо сказала Ольга.

— А як же? Так з косами й будеш?

— Авжеж, з косами.

Баби щось заверещали, заговорили, наступаючи на Ольгу. Злий, роздратований Волохов розштовхав їх і просто в очі спитав головну:

— А як не надіне, то що?

— Та й не надівай, не надівай, вам же краще знати, однаково не вінчалися!

Підійшли дипломати-дядьки і розвели облитих самогоном реготух-бабів урізнобіч. Ми з Ольгою вийшли з парку.

— Я їх не боюся, — сказала Ольга, — тільки важко буде.

Повз нас колоністи проносили меблі і клунки з костюмами. Сьогодні буде «Одруження» Гоголя, а перед виставою ще й лекція Журбіна «Весільні звичаї у різних народів».

Ще далеко, дуже далеко до кінця свята.

11. ЛІРИКА

Скоро після весілля Ольги налетіла на нас давно сподівана біда, треба було виряджати робітфаківців. Хоч про робітфак говорили ще з часів «нашого найкращого» і до робітфаку готувалися щоденно, хоч ні про що так жадібно не мріяли, як про власних робітфаківців і хоч уся ця справа була справою радісною й переможною, а прийшов день прощання, і у всіх засмоктало під грудьми, навернулися на очі сльози, і стало страшно: була колонія, жила, працювала, сміялась, а тепер ось роз'їжджаються, а цього начебто ніхто й не сподівався. І я прокинувся в цей день із пригніченим почуттям втрати й неспокою.

Після сніданку всі переодяглися у чисті костюми, приготували в саду парадні столи, в моєму кабінеті прапорова бригада знімала з прапора чохол, і барабанщики прилаштовували до своїх животів барабани. І ці ознаки свята не могли погасити вогників суму; блакитні Лідоччині очі були заплакані зранку; дівчата відверто ревіли, лежачи в ліжках, і Катерина Григорівна заспокоювала їх безуспішно, бо й сама ледве стримувала хвилювання. Хлопці були серйозні й мовчазні, Лапоть здавався безталанно нудною людиною, пацани розташувались незвично строгими лініями, як горобці на дроті, і у них ніколи не було такого нежитю. Вони поважно сидять на лавах та бар'є-

рах, заклавши руки між колін, і роздивляються речі, розташовані далеко вище від їх звичайного поля зору: дахи, верховіття дерев, небо.

Я поділяю їхнє дитяче здивування, я розумію їхній сум — сум людей, що до кінця поважають справедливість. Я згоден з Тоською Соловійовим: з якої речі завтра в колонії не буде Матвія Белухіна? Невже не можна влаштувати життя розумніше, щоб Матвій нікуди не від'їжджав, щоб не було у Тоськи великого, непоправного, несправедливого горя? А хіба у Матвія лише один товаришок Тоська, і хіба від'їжджає тільки Матвій? Від'їжджають Бурун, Карабанов, Задоров, Крайник, Вершнев, Голос, Настя Ночівна, і кожний з них має дюжини товаришків; а Матвій, Семен і Бурун — справжні люди, яких так приємно наслідувати і життя без яких треба починати спочатку.

Пригнічували колонію не тільки ці почуття. І для мене, і для кожного колоніста ясно було, що колонію поклали на плаху і занесли над нею важку сокиру, щоб відтяти їй голову.

Самі робітфаківці мали такий вигляд, ніби їх приготували для того, щоб принести в жертву «багатьом богам потреби й долі». Карабанов не відходив від мене, усміхався й казав:

— Життя так улаштоване, що якимось усе незручно. На робітфак їхати, то це ж щастя, це, можна сказати, чи сниться, чи якась жар-птиця, чорт його знає. А насправді, може, воно й не так. А може й так, що щастя наше сьогодні тут і кінчається, бо колонії шкода, так шкода... якби ніхто не бачив, задер би голову й завив би... аж тоді може і легше стало б... Нема правди на світі.

З кутка кабінету дивиться на нас злим оком Вершнев:

— Правда одна: люди.

— Сказав! — сміється Карабанов. — А ти що... ти вже й у котів правди шукав?

— Ні-ні-ні, не в тому річ... а в тому, що люди повинні бути хороші, інакше, д-до б-біса в-в-сяку правду. Якщо, розумієш, сволота, то і в соціалізмі заважатиме. Я це сьогодні зрозумів.

Я уважно подивився на Миколу:

— Чому сьогодні?

— Сьогодні люди, я-а-ак у дзеркалі. А я не знаю: то все була робота, і кожен день такий... робочий, і все таке. А сьогодні як-к-ось видно. Горький правду написав, я раніше не розумів, тобто і розумів, та значення не надавав: людина. Це тобі не всяка сволота. І правильно: є люди, а є й людіці.

Такими словами прикривали робітфаківці свіжі рани, від'їжджаючи з колонії. Але вони страждали менше, ніж ми, бо попереду у них стояв осяйний робітфак, а у нас не було попереду нічого осяйного.

Напередодні зібрались увечері вихователі на ганку моєї квартири, сиділи, стояли, думали і соромливо тулились одне до одного. Колонія спала, було тихо, тепло, зоряно. Світ здавався мені чудовим, страшенно складним сиропом: смачно, захоплююче, а з чого він зроблений — не розбереш, яка погань у ньому розчинена — невідомо. В такі хвилини нападають на людину філософські жучки, і людині хочеться скоріше зрозуміти незрозумілі речі й проблеми. А коли завтра від вас від'їжджають «назовсім» ваші друзі, яких ви з деякими труднощами витягли з соціального небуття, в такому разі людина теж дивиться на тихе небо і мовчить, і часом їй здається, ніби недалеко осокори, верби, липи пошепки підказують їй правильні розв'язання завдання.

Так і ми безсилим гуртом кожен окремо і всі разом, мовчали й думали, слухали шепіт дерев і дивилися в очі зорям. Так поведуться дикуни після невдалого полювання.

Я думав разом з усіма. В ту ніч, ніч мого першого справжнього випуску, я багато передумав усяких дурниць. Я нікому не сказав про них тоді; моїм колегам навіть здавалося, що це вони тільки ослабли, а я стою, як і стояв, мов дуб, незламний і повний сили. Їм, мабуть, було навіть соромно виявляти слабкість у моїй присутності.

Я думав про те, що життя моє каторжне й несправедливе.

Про те, що я поклав найкращу частину життя для того, щоб півдюжини «правопорушників» могли вступити на робітфак, що на робітфаку і у великому місті вони зазнають нових впливів, якими я не можу керувати, — а хто знає, чим усе це скінчиться? Може, виявиться, що моя праця і моя жертва — просто не потрібний нікому згусток марно витраченої енергії?..

Думав і про інше: чому така несправедливість? Адже я зробив добру справу, адже це в тисячу разів важче й важливіше, ніж проспівати романс на клубному вечорі, навіть важче, ніж зіграти роль у хорошій п'єсі, хоч би й у МХАТі... Чому там артистам сотні людей аплодують, чому артисти підуть спати додому з почуттям людської уваги і вдячності, чому я в тузі сиджу темної ночі в загубленій серед полів колонії, чому мені не аплодують хоч би гончарівські жителі? Навіть гірше: я раз у раз тривожно повертаюсь до думки про те, що на видачу робітфаківцям «приданого» я витратив тисячу карбованців, що такі витрати ніде кошторисом не передбачені, що інспектор фінвідділу, коли я до нього звернувся з запитанням, сухо й осудливо глянув на мене і сказав:

— Якщо вам хочеться, можете витратити, але майте на увазі, що нарахування на вашу платню забезпечене.

Я усміхнувся, згадавши цю розмову. У моїй голові відразу почала працювати ціла установа: в одному кабінеті хтось запальний складав убивчу філіппіку проти інспектора, в сусідній

кімнаті хтось одчайдушний голосно сказав: «Наплювати», а поряд, нависнувши над столами, послужлива мозкова шпана підраховувала, протягом скількох місяців доведеться мені сплачувати по нарахуванню тисячу карбованців. Ця установа працювала сумлінно, незважаючи на те, що в моїй голові працювали й інші установи.

В сусідньому будинку відбувалося урочисте засідання: на сцені сиділи наші вихователі й робітфаківці, стоголосий оркестр гримів «Інтернаціонал», учений-педагог виголошував промову.

Я знову міг усміхнутися: що доброго міг сказати учений-педагог? Хіба він бачив Карабанова з наганом у руці, «стопорника» на великому шляху, або Буруна на чужому підвіконні, «скокаря» Буруна, приятелів якого по підвіконнях було розстріляно? Він не бачив.

— Про що ви все думаєте? — питає мене Катерина Григорівна. — Думаєте й усміхаєтесь?

— У мене урочисте засідання, — кажу я.

— Це видно. А все-таки скажіть нам, як ми тепер будемо без ядра?

— Ага, ось ще один відділ майбутньої педагогічної науки: відділ про ядро.

— Який відділ?

— Це я про ядро. Якщо є колектив, то буде й ядро.

— Дивлячись яке ядро!

— Таке, яке нам потрібно. Треба бути кращої думки про наш колектив, Катерина Григорівна. Ми тут турбуємось про ядро, а колектив уже виділив ядро, ви навіть і не помітили. Добре ядро розмножується діленням, запишіть це у блокнот для майбутньої науки про виховання.

— Добре, запишу, — згоджується, поступаючись, Катерина Григорівна.

На другий день колектив вихователів був невиразний і брав участь у святі суто офіційно. Я не хотів посилювати настрою і грав, як на сцені, грав радісну людину, яка святкує здійснення найкращих своїх бажань.

Опівдні пообідали за парадними столами і багато й несподівано сміялись. Лапоть зображав, що вийде з наших робітфаківців через сім-вісім років. Він показував, як умирає від сухот інженер Задоров, а біля його ліжка лікарі Бурун та Вершнев ділять одержаний гонорар, приходять музикант Крайник і просять за жалібний марш заплатити негайно, інакше він не грає. Але в нашому сміху і в жартах Лаптя на перший план випирала не жива радість, а добре загнущана воля.

О третій годині вишикувалися, винесли прапор. Робітфаківці зайняли місця на правому фланзі. Від стайні під'їхав Антін на Молодці, і пацани поклали на віз кошики тих, що від'їжджали.

Дали команду, ударили барабани, і колона рушила до вокзалу. Через півгодини вилізли з сипких пісків Коломаку і з полегшенням ступили на дрібну міцну травичку широкого шляху, яким колись ходили татари й запорожці. Барабанщики розпростали плечі, і палички в їхніх руках стали веселіші й граціозніші.

— Підтягтись, голову вище! — зажадав я суворо.

Карабанов на ходу, не збиваючись з ноги, обернувся і виявив рідкий талант: у простій усмішці він показав мені і свою гордість, і радість, і любов, і впевненість у собі, в своєму прекрасному майбутньому житті. Задоров, що йшов поруч із ним, відразу зрозумів його рух, як завжди соромливо поспішив приховати емоцію, стрільнув тільки жвакими очима по обрїю і підвів голову до верхівки прапора. Раптом Карабанов почав високо й бадьоро пісню:

Стелися, барвінку, низенько,
Присунься, козаче, близенько.

Зраділі шеренги підхопили пісню. У мене на душі стало, як Першого травня на майдані. Я ніби почував, що у мене і у всіх колоністів однаковий настрій: якось раптом набрало ваги, визначилось головне — колонія імені Горького виряджає своїх перших. На честь їх майорить шовковий прапор, і гримлять барабани, і струнко похитується колона в марші, і порожевіле від радості сонце дає дорогу, відступаючи на захід, начебто співає з нами гарну пісню, хитру пісню, у якій на поверхні закоханий козак, а насправді — загін робітфаківців, що від'їжджає до Харкова за вчорашнім наказом ради командирів, «сьомий зведений загін під команду Олександра Задорова». Хлопці співали з насолодою і скося поглядали на мене: вони були задоволені, що й мені з ними весело.

Ззаду давно здіймалася курява, і скоро ми впізнали й вершника: Оля Воронова.

Вона зіскочила з коня і запропонувала мені:

— Сідайте. Добре сідо — козацьке. А я мало не спізналась.

— Хіба я полководець? — спитав я. — Хай Лапоть сідає, він тепер СРК¹.

— Правильно, — сказав Лапоть і, вилізши на коня, поїхав попереду колони, взявшись у боки і покручуючи неіснуючий вус.

Довелося дати команду «вільно», бо й Ользі треба було висловитись, і Лапоть надто змішив колоністів.

На вокзалі було урочисто-сумно і безладно-радісно. Студенти залізли у вагон і гордо поглядали на наш стрій і на схвилювану нашим приходом публіку.

○

¹ СРК — секретар ради командирів.

Після другого дзвінка Лапоть виголосив коротку промову:
— Дивіться ж, синки, не підкачайте. Шурко, ти суворіше їх тримай. Та не забудьте цей вагон здати в музей. І напис щоб написали: в цьому вагоні їхав на робітфак Семен Карабанов.

Назад пішли луками по вузьких стежках, кладках, струмках та канавах, через які треба було стрибати. Тому розбилися на приятельські гуртки і в присмерку, що настав, тихенько вивертали душі і без усяких хвастощів показували їх одне одному. Гуд сказав:

— От я не поїду ні на який рабітфак. Я буду шевцем і шитиму добрі чоботи. Хіба це гірше? Ні, не гірше. А шкода, що хлопці поїхали, правда ж, шкода?

Незграбний, кривоногий, статечний Кудлатий суворо глянув на Гуда:

— З тебе й швець поганий вийде. Ти мені минулого тижня пришив латку, то вона до вечора й відпала. Такий швець, власне кажучи, гірший за лікаря. А добрий швець, то й кращий за лікаря може бути.

В колонії увечері була стомлена тиша. Тільки вже перед сигналом «спати» прийшов черговий командир Осадчий і привів п'яного Гуда. А втім, він не стільки був п'яний, скільки ніжний і ліричний. Не звертаючи уваги на загальне обурення, Гуд стояв переді мною і стиха говорив, дивлячись на мою чорнильницю:

— Я випив, бо так і треба. Я швець, але душа у мене є? Є. Якщо стільки хлопців поїхало кудись під три чорти і Задоров теж, то можу я це так витерпіти? Не можу я те витерпіти. Я пішов і випив на зароблені гроші. Підметки мірошникові прибав? Прибав. На зароблені гроші і випив. Я зарізав когонебудь? Образив? Може, яку дівчину зачепив? Не зачепив. А він кричить: ходім до Антона! Ну, і ходім! А хто такий Антон... це, значить, ви, Антоне Семеновичу? Хто такий? Звір? Ні, не звір. Він людина яка,— може, бузова? Ні, не бузова. Ну, то що ж! Я й прийшов. Будь ласка. Ось перед вами — поганий швець Гуд.

— Ти можеш вислухати, що я скажу?

— Можу. Я можу слухати, що ви скажете.

— Так от, слухай, чоботи шити — справа потрібна, хороша справа. Ти будеш добрим шевцем і будеш директором взутевої фабрики тільки в тому разі, якщо не питимеш.

— Ну, а якщо от поїде стільки чоловік?

— Однаково.

— Значить, я тоді неправильно випив, по-вашому?

— Неправильно.

— Поправити вже не можна? — Гуд низько схилив голову. — Покарайте, значить.

— Іди спати, карати на цей раз не буду.

— Я ж казав!— промовив Гуд, зневажливо всіх оглянув і відсалютував по-колонійському:

— Єсть іти спати.

Лапоть узяв його під руку і обережно повів до спальні, як певну концентровану колонійську тугу.

Через півгодини в моєму кабінеті Кудлатий почав роздавати черевики на осінь. Він любовно виймав з коробки нові черевики, пропускаючи за своїм списком зағони колоністів. Коло дверей часто кричали:

— А коли мінятимеш? Ці на мене тісні.

Кудлатий відповідав, відповідав та й розсердився:

— Та казав же двадцять разів: міняти сьогодні не буду, завтра мінятиму. От йолопи!

За моїм столом шуляться втомлений Лапоть і каже Кудлатому:

— Товариші, будьте взаємно ввічливі з покупцями.

12. ОСІНЬ

Знову надходила зима. В жовтні закрили нескінченні кагати буряків, і Лапоть на раді командирів запропонував:

— Ухвалили: зітхнути з полепкістю.

Кагати — це довгі глибокі ями, метрів по двадцять кожна. Таких ям на цю зиму Шере наготував більше десятка та ще й залевняв, що цього мало, що буряки треба витратити дуже ошадливо.

Буряки треба було складати в ямах так обережно, начебто це були оптичні прилади. Шере міг з ранку до вечора постояти над душею зведеного зағону і скиглити:

— Будь ласка, товариші, не кидайте так, дуже прошу. Майте на увазі: коли ви один бурячок дуже вдарите, на цьому місці почнеться змертвіння, а потім він буде гнити, і гниття піде по всьому кагату. Будь ласка, товариші, обережніше.

Втомлені одноманітною і взагалі «буряковою» роботою, колоністи не минали нагоди скористатися з наміченої Шере теми, щоб трохи розважитися й перепочити. Вони вибирали з купи найсимпатичніший, круглий і рожевий корінь, оточували його всім зведеним зағоном, і командир зведеного, приміром Митька або Вітька, підіймав руки з розчепіреними пальцями і голосно шепотів:

— Відійди далі, не дихай. У кого руки чисті?

З'являються ноші. Ніжні пальці комзведзағону беруть бурячок з купи, але вже лунає тривожний вигук:

— Що ти робиш? Що ти робиш?

Усі перелякно зупиняються і потім кивають головами, коли той самий голос каже:

— Треба ж обережно.

Першу спецівку, що потрапила під руки, загортають у затишно-м'яку подушечку, кладуть її на носі, а на ній спочиває і справді починає викликати зворушення рожевенький, кругленький, гладенький бурячок. Щоб не дуже помітно усміхатися, Шере гризе стеблину якоїсь травки. Носі піднімають з землі, і Митька шепоче:

— Потихеньку, потихеньку, товариші!.. Майте на увазі: почнетесь змертвіння, дуже прошу...

Митьчин голос ледь-ледь нагадує голос Шере, і тому Едуард Миколайович не кидає стеблини.

Закінчили оранку на зяб. Про трактор ми тоді тільки починали мріяти, а плугом з парою коней більше як півгектара за день ніяк не могли виорати. Тому Шере дуже хвилювався, стежачи за роботою першого й другого зведених. У цих зведених працювали люди старшої формації, і командирами їх були такі масивні колоністи, як Федоренко, Корито, Чобіт. Маючи силу, що мало поступалася перед силою запряженої пари, і знаючи досконало оранку, ці товариші, на жаль, помилково переносили методи оранки і на всі інші галузі життя. І в колективній, і в дружній, і в особистій сфері вони любили прямі глибокі борозни й лискучі могутні скиби. І думка у них працювала не в мозкових коробках, а десь в інших місцях: в мускулах залізних рук, у броньованій коробці грудей, в монументально стійких стегнах. У колонії вони непохитно тримались проти робітфаківської спокуси і з мовчазним презирством ухилялись від будь-яких розмов на вчені теми. В чомусь вони були до кінця впевнені, і ні у кого з колоністів не було таких добродушно-гордих поворотів голови і впевнено-ощадливого слова.

Як активних діячів перших і других зведених, цих колоністів широко шанували всі, але наші зубоскали не завжди могли втриматися від сарказмів на їхню адресу.

Цієї осені заплуталися перший і другий зведені на ґрунті змагання. В той час змагання ще не було загальною ознакою радянської роботи, і мені через змагання довелося навіть зазнати мук у катівнях наросвіти. На виправдання можу тільки сказати, що змагання почалося в нас несподівано і не з моєї волі.

Перший зведений працював від шостої ранку до дванадцятої дня, а другий — від дванадцятої дня до шостої вечора.

Зведені загони склалися на тиждень. На новий тиждень комбінація колонійських сил по зведених загонах завжди трохи змінювалась, хоч і була певна спеціалізація.

Щодня перед кінцем роботи зведеного загону на поле виходив наш помагронома Альошка Волков з двометровою

розчепірою і вимірював, скільки квадратних метрів зробив зведений загін.

Зведені загони на оранці працювали добре, але бували коливання, які залежали від ґрунту, коней, схилу місцевості, погоди й інших причин, справді об'єктивних. Альошка Волков на фанерній дошці, повішеній для всяких оголошень, писав крейдою:

19 жовтня 1-й зведений Корита	2350 кв. метрів
19 жовтня 1-й зведений Ветковського	2300 кв. метрів
19 жовтня 2-й зведений Федоренка	2410 кв. метрів
19 жовтня 2-й зведений Нечитайла	2270 кв. метрів

Само собою сталося так, що хлопці захопились порівнянням наслідків їхньої роботи, і кожен зведений загін намагався перевершити своїх попередників. Виявилось, що найкращими командирами, які мають найбільше шансів вийти переможцями, є Федоренко і Корито. Віддавна вони були великі приятелі, але це не заважало їм ревниво стежити за успіхами один одного і знаходити всякі гріхи в роботі друга. Тут з Федоренком стала драма, яка довела всім, що у нього теж є нерви. Деякий час Федоренко йшов попереду інших зведених, день у день повторюючи на фанерній дошці Альошки Волкова цифри в межах 2500—2600. Зведені загони Корита прагнули до цих меж, але завжди відставали на сорок-п'ятдесят квадратних метрів, і Федоренко кепкував з друга:

— Облиш, куме, адже ж видно, що ти ще молодий орач...

Наприкінці жовтня захворіла Зірка, і Шере пустив у поле одну пару, а щоб посилити ефект, попросив раду командирів призначити Федоренка до зведеного загону Корита.

Федоренко не помітив спочатку всього драматизму становища, бо і хвороба Зірки, і потреба поспішати з зябом, маючи тільки одну запряжку, його дуже непокоїли. Він старанно узявся до діла і опам'ятався тільки тоді, коли Альошка Волков написав на своїй дошці:

24 жовтня 2-й зведений Корита 2730 кв. метрів

Гордий Корито святкував перемогу, а Лапоть ходив по колонії і в'їдливо говорив:

— Та де там Федоренкові з Коритом зрівнятися! Корито ж — це просто агроном, де там Федоренкові!

Хлопці качали Корита і кричали «ура», а Федоренко, закладши руки в кишені штанів, блід від заздрості й ричав:

— Корито — агроном? Я такого агронома не бачив!

Федоренкові не давали спокою невинними запитаннями:

— Ти визнаєш, що Корито переміг?

Федоренко все ж додумався. На раді командирів він сказав:

— Чого Корито задається? Цього тижня знову буде одна пара. Дайте мені в перший зведений Корита, я вам покажу три тисячі метрів.

Рада командирів була захоплена дотепністю Федоренка і задовольнила його прохання. Корито покрутив головою і сказав:

— Ой і хитрий же чортів Федоренко!

— Ти дивись!— сказав йому Федоренко.— Я у тебе працював сумлінно, спробуй тільки ти симулювати.

Корито ще до початку роботи визнав своє тяжке становище:

— Ну, що його робити? Отож Федоренко Федоренком, а тут же тобі поле. А якщо хлопці скажуть, що я підвів Федоренка, погано робив, чи як, теж недобре буде.

І Федоренко, і Корито сміялися, виїжджаючи вранці на поле. Федоренко поклав на плуг величезний дрючок і звернув на нього увагу приятеля:

— Ти бачив отого дрючка? Я там, у полі, не дуже з тобою панькатися буду.

Корито червонів спершу від серйозності становища, потім від сміху.

Коли Альошка із своєю розчепірою повертався з поля і вже нишпорив по кишенях, дістаючи грудочку крейди, його зустрічала вся колонія, і хлопці нетерпляче допитувались:

— Ну, як?

Альошка поволі, мовчки випишував на дощці:

26 жовтня 1-й зведений Федоренка 3010 кв. метрів

— Ох ти, дивись же ти, Федоренко — три тисячі.

Підійшли з поля і Федоренко з Коритом. Хлопці вітали Федоренка як триумфатора, і Лапоть промовив:

— Я ж завжди казав: де там Коритові до Федоренка! Федоренко — це тобі справжній агроном!

Федоренко недовірливо позирав на Лаптя, але боявся якось висловитися з приводу його підступної політики, бо діло було не в полі, а в дворі, і в руках у Федоренка не було чепіг тремтливого, напруженого плуга.

— Як же ти здав, Корито?— спитав Лапоть.

— Це тому, що не по правилу, товариші колоністи. Я так скажу. Федоренко з дрючком виїхав у поле, ось яке діло.

— З дрючком,— підтвердив Федоренко,— плуг треба ж чистити...

— І казав: панькатися не буду.

— А навіщо мені з тобою панькатися? Я й тепер скажу: нащо ти мені здався, щоб з тобою панькатися, ти ж не дівчина.

— А скільки разів він тебе оперішив дрючком?— цікавляться хлопці.

— Та я перелякався того дрючка, то й робив добре, ні разу й не вдарив. А ти ж і плуга тим дрючком не чистив, Федоренко.

— А це у мене був запасний дрючок. А там знайшлась така зручна... теє... паличка.

— Якщо ні разу не вдарив, нічого не поробиш, — пояснив Лапоть. — Ти, Корито, вів неправильну політику. Тобі треба було так, знаєш, не поспішати та ще заїдатися з командиром. Він би й оперішив тебе дрючком. Тоді інша річ: рада командирів, бюро, загальні збори, ой-ой-ой!..

— Не догадався, — сказав Корито.

Так і лишилася перемога за Федоренком, завдяки його наполегливості й дотепності.

Осінь кінчалася, багата, добре спакована, надійна. Ми трохи сумували за колоністами, що поїхали до Харкова, але робочі дні й живі люди, як і завжди, приносили ввечері добрі порції сміху та бадьорості, і навіть Катерина Григорівна признавалася:

— А ви знаєте, наш колектив молодець: начебто нічого й не сталося.

Я тепер ще краще розумів, що, власне, нічого й не повинно було статися. Успіх наших робітфаківців на іспитах у Харкові і постійне відчуття того, що вони живуть в іншому місті і вчать-ся, залишаючись колоністами в сьомому зведеному загоні, багато додали в колонії якоїсь доброї надії. Командир сьомого зведеного Задоров регулярно надсилав щотижневі рапорти, і ми їх читали на зборах під схвальний, приємний гомін. Задоров рапорти писав докладні, зазначаючи, хто в якому предметі крекче, і між іншим додавав неофіційні зауваження:

«Семен збирається закохатись в одну чернігівку. Напишіть йому, щоб не вигадував. Вершнев тільки волинить, каже, що ніякої медицини на робітфаку не вивчають, а граматика йому надокучила. Напишіть йому, щоб не задавався».

В іншому листі Задоров писав:

«Часто до нас приходять Оксана та Рахіль. Ми їм даємо сала, а вони нам де в чому допомагають, а то у Кольки граматика, а у Голоса арифметика не виходять. Отже, ми просимо, щоб рада командирів зарахувала їх у сьомий зведений загін, дисципліні вони підкоряються».

І ще Шурка писав:

«У Оксани та Рахілі немає черевиків, а купити ні за що. Ми свої черевики полагодили, ходити треба багато і все по камінню. Тих грошей, що їх надіслав Антон Семенович, вже нема, бо купили книжки і для мого креслення готовальню. Оксані й Рахілі треба купити черевики, коштують вони на базі по сім карбованців. Годують нас нічогенько, шкода тільки, що один раз на день, а сало вже поїли. Семен багато їсть сала. Напишіть йому, щоб їв сала менше, якщо ще пришлете сала».

Хлопці з палкою радістю ухвалювали на загальних зборах: послати грошей, послати більше сала, прийняти Оксану й Рахіль у сьомий зведений загін, послати їм значки колоністів,

а Семенові не треба писати про сало, у них там є командир, хай командир сам сало видає, як належить командирові. Вершнєву написати, щоб не психував, а Семенові відносно чернігівки, хай буде обережний і голови собі не морочить усякими чернігівками. А коли треба, то хай чернігівка напише до ради командирів:

Лапоть умів робити загальні збори діловими, швидкими й веселими і вмів запропонувати чудові формули для листування з робітфаківцями. Думка про те, що чернігівка повинна звернутися до ради командирів, дуже всім сподобалась і згодом набула навіть певного розвітку.

Життя самого сьомого зведеного в Харкові докорінно змінило тон нашої школи. Тепер усі переконались, що робітфак — річ реальна, що при бажанні кожний може досягти робітфаку. Тому з цієї осені ми побачили помітне посилення енергії в шкільних заняттях. Явно пішли до робітфаку Братченко, Георгієвський, Осадчий, Шнайдер, Глейзер, Маруся Левченко.

Маруся остаточно кинула свої істерики і за цей час закохалась у Катерину Григорівну, завжди супроводячи її і допомагаючи під час чергування, завжди проводячи її палким поглядом. Мені подобалось, що Маруся стала чепурно одягатися і навчилася носити строгі високі комірці й з великим смаком перешиті блузки. На наших очах з Марусі виростала красуня.

І в молодших групах почав поширюватися запах далекого ще робітфаку, і завзяті пацани часто стали розпитувати про те, на який робітфак найкраще піти їм вчитися.

З особливою жадобою взялась до навчання Наталка Петренко. Їй було майже шістнадцять років, але вона була неписьменна. З перших же днів занять у неї виявилися чудові здібності, і я поставив перед нею завдання пройти за зиму першу й другу групи. Наталка подякувала мені самими віями і коротко сказала:

— А чого ж?

Вона вже перестала називати мене «дядечком» і помітно освоїлася в колективі. Її всі полюбили за чарівну принадність натури, за постійну довірливо-ясну усмішку, за косий зубок і граціозність міміки. Вона, як і раніше дружила з Чоботом, і, як і раніше, Чобіт мовчазно-похмуро оберігав цю дорогоцінну істоту від ворогів. Але становище Чобота щодалі ставало важчим, бо ніяких ворогів навколо Наталки не було, а зате поволі заводились у неї друзі і серед дівчат, і серед хлопців. Навіть Лапоть у ставленні до Наталки показав себе зовсім новим: без зубоскальства та пустощів, уважним, ласкавим і дбайливим. Тому Чоботові доводилось довго чекати, поки Наталка залишить сама, щоб поговорити або, правильніше, помовчати про якісь суто конспіративні справи.

Я став помічати в поведінці Чобота якусь тривогу і не

здивувався, коли Чобіт пізно ввечері якось прийшов до мене й сказав:

— Відпустіть мене, Антоне Семеновичу, до брата з'їздити.

— А хіба у тебе є брат?

— Аякже, є. Хазяйнує коло Богодухова. Я від нього листа одержав.

Чобіт подав мені листа. Там було написано:

«А що ти пишеш про своє становище, то приїжджай, дорогий брате Миколо Федоровичу, і прямо zostaвайся тут, бо у мене ж і хата велика, і господарство не як у іншого кого, і моему серцю буде приємно, що брат знайшовся, а коли полюбив дівчину, привозь сміливо».

— То я хочу поїхати подивитись.

— Ти Наталці казав?

— Казав.

— Ну?

— Наталка мало що розуміє. А треба поїхати подивитися, бо я як пішов з дому, так і не бачив брата.

— Ну, що ж, їдь до брата, подивись. Куркуль, напевно, твій брат?

— Ні, такого нема, щоб куркуль, бо коняка була у нього одна, а тепер, проте, не знаю, як воно буде.

Чобіт поїхав на початку грудня і довго не вертався.

Наталка начебто не помітила його від'їзду, була така ж радісно-стримана і так само наполегливо далі вела шкільну роботу. Я бачив, що за зиму ця дівчина могла б пройти і три групи.

Нова політика колоністів у школі змінила лице колонії. Колонія стала культурнішою і ближчою до нормального шкільного товариства. У жодного колоніста вже не могло бути сумніву в тому, що навчання важливе й конче потрібне. А посилювався цей новий настрій нашою спільною думкою про Максима Горького. В одному з своїх листів до колоністів Олексій Максимович писав:

«Мені хотілося б, щоб осіннього вечора колоністи прочитали мого «Дитинство». З нього вони побачать, що я така людина, як і вони, тільки з юнацтва вмів бути наполегливим у своєму бажанні вчитися і не боявся ніякої праці. Вірив, що справді навчання і праця все подолають».

Колоністи давно вже листувалися з Горьким. Нашого першого листа, надісланого з короткою адресою — «Сорренто, Максимові Горькому», на наше здивування, він одержав, і негайно Олексій Максимович на нього відповів привітним, уважним листом, який ми протягом тижня зачитали до дірок. З того часу ми листувалися регулярно. Кожний загін колоністів писав Горькому окремо, листи приносили мені на редакцію, але я вважав, що ніяка редакція не потрібна, що чим вони будуть при-

родніші, тим приємніше Горькому буде їх читати. Тому моя редакторська робота обмежувалась такими зауваженнями:

— Папір вибрали якийсь неакуратний.

— А чому без підписів?

Коли надходив лист з Італії, то, раніше, ніж він потрапляв до моїх рук, його повинен був подержати в руках кожен колоніст, подивуватися з того, що Горький сам пише адресу на конверті, і осудливим поглядом подивитися на портрет короля на марці:

— Як вони можуть, ці італійці, терпіти так довго? Король... нащо це?

Лист дозволялося розпечатувати тільки мені, і я читав його голосно перший і другий раз, а потім передавав секретареві ради командирів, і його читали досхочу любителі, від яких Лапоть вимагав додержання тільки однієї умови:

— Не водить пальцем по листу. Є у вас очі, і водить очима, — навіщо тут пальці?

Хлопці вміли знаходити в кожному рядку Горького цілу філософію, тим важливішу, що це були рядки, які не можна було брати під сумнів. Інша річ — книга. З книгою можна ще сперечатися, можна заперечувати книгу, якщо вона неправильно говорить. А це не книга, а живий лист від самого Максима Горького.

Правда, спершу хлопці ставилися до Горького з деякою, майже релігійною побожністю, вважали його за істоту, вищу від усіх людей, і наслідувати його здавалося їм майже блюзнірством. Вони не вірили, що в «Дитинстві» описано події його життя:

— Так він же який письменник! Хіба він мало всякого життя бачив! Бачив і описав, а сам він, напевно, коли й пацаном був, то не таким, як усі.

Мені було дуже важко переконати колоністів, що Горький пише правду в листі, що й талановитій людині треба багато працювати і вчитися. Живі риси живої людини, отого самого Альоші, життя якого так схоже на життя багатьох колоністів, поступово ставали близькими нам і зрозумілими без будь-якого напруження. І тоді особливо захотілося хлопцям побачити Олексія Максимовича, тоді почали мріяти про його приїзд у колонію, ніколи до кінця не повіривши тому, що це взагалі можливе.

— Доїде він до колонії, аякже! Ти гадаєш, що ти хороший, кращий за всіх. У Горького тисячі таких, як ти, — ні, десятки тисяч...

— Та що ж? Він усім і листи пише?

— А ти гадаєш, не пише? Він тобі напише двадцять листів на день, — рахуй, скільки це за місяць? Шістсот листів. Бачиш?

Хлопці з цього приводу затіяли справжнє обслідування і спеціально приходили питати у мене, скільки листів на день пише Горький. Я їм відповів:

— Я гадаю, один-два листи, та й то не щодня.

— Не може бути! Більше! Куди!..

— Нічого не більше. Адже ж він книжки пише, для цього потрібен час. А людей скільки до нього ходить? А відпочити йому треба чи ні?

— То, по-вашому, виходить: ось він нам написав, так це що ж, це значить, які ми, значить, знайомі такі у Горького?

— Не знайомі, — кажу, — а горьківці. Він — наш шеф. А частіше будемо писати та ще побачимося, станемо друзями. Таких мало у Горького.

Образ Горького в колонійському колективі нарешті ожив у нормальних людських формах. І тільки тоді я став помічати не побожність перед великою людиною, не пошану до великого письменника, а справжню живу любов до Олексія Максимовича і справжню вдячність горьківців до цієї далекої, трохи незрозумілої, незвичної, але все ж справжньої живої людини.

Виявити цю любов колоністам було дуже важко. Писати листи так, щоб висловити свою любов, вони не вміли, навіть соромилися її висловлювати, бо звикли ніяких почуттів не виявляти. Тільки Гуд із своїм загonom знайшов вихід. У своєму листі вони просили Олексія Максимовича надіслати мірку з своєї ноги, а вони йому пошиють чоботи. Перший загін був певний, що Горький обов'язково виконає їхнє прохання, бо чоботи — це безперечна цінність; чоботи замовляв у нашій шевській майстерні рідко хто, і це була справа досить морочлива: треба було довго ходити по товчку, щоб знайти підходящий набір або добрі витяжки, треба було купити і підшви, і устілку, і підклеюку. Потрібен був добрий швець, щоб чоботи не муляли, щоб вони були гарні. Горькому чоботи завжди будуть на користь, а крім того, йому буде приємно, що чоботи пошили колоністи, а не який-небудь італійський швець.

Знайомий швець із міста, який вважався великим фахівцем у своїй справі, приїхавши до колонії змолоти мішок борошна, підтвердив думку хлопців і сказав:

— Італійці та французи не носять таких чобіт і шити їх не вміють. А тільки які чоботи ви пошите Горькому? Треба ж знати, які він любить: витяжки чи з головками, який закаблук і халяву... якщо м'яку — одне діло, а буває, людині подобається тверда халява. І матеріал теж: треба пошити не інакше, як шеврові чоботи, а халяви хромові. І вишина яка — треба знати.

Гуд був приголомшений складністю питання і приходив до мене радитися:

— Чи добре це буде, якщо погані чоботи вийдуть? Недобре. А які чоботи: шеврові чи лаковані, може? І хто дістане лакової

шкіри? Я хіба дістану? Може, Калина Іванович дістане? А він каже, куди вам, паразитам, Горькому чоботи шити! Він, каже, шиє чоботи у королівського шевця в Італії.

Калина Іванович підтверджував:

— Хіба я тобі неправильно сказав? Такої ще немає хвірми: Гуд і компанія. Хвірмених чобіт ви ж не пошите. Чобіт потрібен такий, щоб на шкарпетку взути і мозолів не намуляти. А ви звикли як? Три онучі намотаєш, так і то муляє, паразит. Добре це буде, якщо ви Горькому мозолів наробите?

Гуд сумував і навіть схуд від усіх цих колізій.

Відповідь надійшла через місяць. Горький писав:

«Чобіт мені не треба. Адже я живу майже в селі, тут і без чобіт ходити можна».

Калина Іванович закурив люльку і важно задер голову:

— Він же розумна людина і розуміє: краще йому без чобіт ходити, ніж взути твої чоботи, бо навіть Силантій у твоїх чоботях життя кляне, на що людина звична...

Гуд кліпав очима й казав:

— Звичайно, хіба можна пошити добрі чоботи, якщо майстер тут, а замовник в Італії? Нічого, Калино Івановичу, час ще є. Коли він до нас приїде, то побачите, які чоботи ми йому вступнемо...

Осінь текла мирно.

Подією був приїзд інспектора Наркомосу, Любові Савелівни Джуринської. Вона спеціально приїхала з Харкова подивитися колонію, і я зустрів її, як звичайно зустрічав інспекторів, з настороженістю вовка, який звик, що на нього завжди полюють. У колонію привезла її рум'яна і щаслива Марія Кіндратівна.

— От знайомтеся з цим дикуном, — сказала Марія Кіндратівна. — Я раніше теж думала, що він цікава людина, а він просто подвижник. Мені з ним страшно: совість починає мучити.

Джуринська взяла Бокову за плечі й сказала:

— Забирайся звідси, ми обійдемося без твоєї легковажності.

— Будь ласка, — охоче погодились ямочки Марії Кіндратівни, — для моєї легковажності тут знайдуться цінителі. Де зараз ваші пацани? На річці?

— Маріє Кіндратівно! — кричав уже з річки високий альт Шелапутіна. — Маріє Кіндратівно! Ідіть сюди, у нас громак хіба ж такий!

— А ми помістимося вдвох? — уже йдучи до річки, питає Марія Кіндратівна.

— Помістимося, і Колька ще сяде! Тільки у вас спідниця, падати буде незручно.

— Нічого, я вмюю падати, — стрельнула очима в Джуринську Марія Кіндратівна.

Вона помчала на льодовий спуск до Коломаку, а Джуринська, любовно провівши її поглядом, сказала:

— Яка це дивна істота. Вона у вас як дома.

— Навіть гірше, — відповів я. — Скоро я даватиму їй наряди за надто жваву поведінку.

— Ви нагадали мені про мої безпосередні обов'язки. Я от приїхала поговорити з вами про систему дисципліни. Ви, значить, не заперечуєте, що накладаєте покарання? Наряди ці... потім, кажуть, у вас ще дещо практикується: арешт... а кажуть, ви й на хліб і на воду садовите?

Джуринська була жінка велика, з чистим лицем і молодими ясними очима. Мені чомусь захотілось обійтися з нею без будь-якої дипломатії:

— На хліб і на воду не садовлю, але обідати іноді не даю. І наряди. І арешти можу, звичайно, не в карцері, — а у себе в кабінеті. У вас правильні відомості.

— Послухайте, але ж усе це заборонено.

— В законі цього не заборонено, а писанини різних писак я не читаю.

— Не читаете педологічної літератури? Ви серйозно це кажете?

— Не читаю ось уже три роки.

— Так як же вам не соромно! А взагалі читаете?

— Взагалі читаю. І не соромно, майте на увазі. І дуже співчуваю тим, хто читає педологічну літературу.

— Я, слово честі, мушу вас переконати. У нас повинна бути радянська педагогіка.

Я вирішив покласти край дискусії і сказав Любові Савелівні:

— Знаєте що? Я сперечатись не буду. Я глибоко певен, що тут, у колонії, справжнісінька радянська педагогіка, навіть більше: що тут комуністичне виховання. Вас переконати може або досвід, або серйозне дослідження — монографія. А в розмові мимохідь такі речі не розв'язуються. Ви довго у нас будете?

— Днів зо два.

— Дуже радий. У вашому розпорядженні багато всяких способів. Дивіться, розмовляйте з колоністами, можете з ними їсти, працювати, відпочивати. Робіть які хочете висновки, можете мене зняти з роботи, якщо вважатимете за потрібне. Можете написати довжелезні висновки і запропонувати мені метод, який вам сподобається. Це ваше право. Але я робитиму так, як вважаю за потрібне і як умію. Виховувати без покарання я не вмію, мене ще треба навчати цього мистецтва.

Любов Савелівна прожила у нас не два дні, а чотири, я її майже не бачив. Хлопці про неї говорили:

— О, це груба баба: все розуміє.

Під час перебування її в колонії прийшов до мене Ветковський:

— Я йду з колонії, Антоне Семеновичу...

— Куди?

— Що-небудь знайду. Тут стало нецікаво. На робітфак я не піду, столоярм не хочу бути. Піду, ще подивлюсь на людей.

— А потім що?

— А там видно буде. Ви тільки дайте мені документ.

— Добре. Увечері буде рада командирів. Хай рада командирів тебе відпустить.

На раді командирів Ветковський поводився неприязно і намагався обмежитися формальними відповідями:

— Мені не подобається тут. А хто мене може примусити? Куди хоч, туди й піду. Це вже моя справа, що я робитиму... Може й крастиму.

Кудлатий обурився:

— Як це так, не наша справа! Ти будеш красти, а не наша справа? А якщо я тебе зараз за такі розмови схоплю та й дам по морді, так ти, власне кажучи, повіриш, що це наша справа?

Любов Савелівна зблідла, хотіла щось сказати, але не встигла. Збуджені колоністи закричали на Ветковського. Волохов стояв проти Кості:

— Тебе треба відправити до лікарні. От і все. Документ йому, дивись ти!.. Або кажи правду. Може, роботу якусь знайшов?

Найбільше гарячував Гуд:

— У нас що, огорожі є? Нема огорожі. Раз ти така шпана — на всі чотири вітри дорога. Може, запряжемо Молодця, гнатися за тобою будемо? Не будемо гнатися. Іди куди хочеш. Чого ти сюди прийшов?

Лапоть припинив дебати:

— Досить вам висловлювати свої думки. Справа, Костю, ясна: документа тобі не дамо.

Кость нахилив голову і пробурчав:

— Не треба документа, я й без документа піду. Дайте на дорогу десятку.

— Дати йому? — спитав Лапоть.

Усі замовкли. Джуринська слухала дуже уважно і навіть очі заплющила, відкинувши голову на спинку дивана. Коваль сказав:

— Він до комсомолу звертався з цією самою справою. Ми його викинули з комсомолу. А десятку, я вважаю, дати йому можна.

— Правильно, — сказав хтось. — Десятки не шкода.

Я дістав гаманець.

— Я йому дам двадцять карбованців. Пиши розписку.

Всі мовчали. Кость написав розписку, сховав гроші в кишеню і надів картуз на голову.

— До побачення, товариші!

Йому ніхто не відповів. Тільки Лапоть зірвався з місця і гукнув уже в дверях:

— Гей ти, раб божий! Прогуляєш двадцятку, не соромся, приходиь у колонію! Відробиш!

Командири розходилися люті. Любов Савелівна опам'яталась і сказала:

— Який жах! Поговорити б з хлопцем треба...

Потім задумалась і промовила:

— Але яка страшна сила ця ваша рада командирів! Які люди!..

Другого дня вранці вона від'їжджала. Антін подав сани. В санях була брудна солома і якісь папірці. Любов Савелівна сіла в сани, а я спитав Антона:

— Чого це так брудно в санях?

— Не встиг, — пробурчав Антін, червоніючи.

— Іди під арешт, поки я повернуся з міста.

— Єсть, — сказав Антін і відступив від саней. — У кабінеті?

— Так.

Антін поплентався до кабінету, ображений моєю суворістю, а ми мовчки виїхали з колонії. Тільки перед вокзалом Любов Савелівна взяла мене під руку і сказала:

— Годі вам лютувати. У вас же чудовий колектив. Це якесь диво. Я просто приголомшена... Але скажіть, ви певні, що цей ваш... Антін тепер сидить під арештом?

Я здивовано подивився на Джуринську:

— Антін — людина з великою гідністю. Звичайно, сидить під арештом. Але загалом... це справжні звірята.

— Та не треба так. Ви все через того Костя? Я певна, що він повернеться. Це дивовижно! У вас чудові стосунки, і Кость цей найкращий.

Я зітхнув і нічого не відповів.

13. ГРИМАСИ КОХАННЯ Й ПОЕЗІЇ

Настав 1925 рік. Почався він досить неприємно. На раді командирів Опришко заявив, що він хоче женитися, але старий Лукашенко не віддасть Марусі, якщо колонія не призначить Опришкові такого самого посагу, як і Олі Вороновій, а з таким господарством Лукашенко приймає Опришка до себе в хату, і будуть вони разом господарювати.

Опришко поводився в раді командирів з неприємною манерою спадкоємця Лукашенка і людини з видатним становищем.

Командири мовчали, не знаючи, як розуміти всю цю історію.

Нарешті, Лапоть, дивлячись на Опришка поверх вістря олівця, що потрапив йому до рук, спитав стиха:

— Добре, Дмитре, а ти як же думаєш? Ну, господарюватимеш з Лукашенком, це значить — ти селянином станеш?

Опришко подивився на Лаптя трохи через плече і саркастично усміхнувся:

— Хай буде по-твоєму: селянином.

— А по-твоєму як?

— А там видно буде.

— Так, — сказав Лапоть. — Ну, хто висловиться?

Взяв слово Волохов, командир шостого загону:

— Хлопцям треба шукати собі долі, це правда. До старості в колонії не сидітимеш. Ну, і кваліфікація яка у нас? Хто в шостому, або в четвертому, або в дев'ятому загоні, тим ще нічого, — можна ковалем вийти, і столяром, і по млинарству. А в польових загонах ніякої кваліфікації, — значить, якщо він іде в селяни, хай іде. Та тільки в Опришка якось підозріло виходить. Ти ж комсомолец?

— Ну, то що ж — комсомолец?

— Я вважаю так, — вів далі Волохов, — не завадило б про це раніше в комсомолі поговорити. Раді командирів треба знати, як на це комсомол дивиться.

— Комсомольське бюро в цій справі вже має свою думку, — сказав Коваль. — Колонія Горького не для того, щоб куркулів розводити. Лукашенко куркуль.

— Та чого ж він куркуль? — заперечив Опришко. — Що хата під бляхою, то це ще нічого не значить.

— А коней двоє?

— Двоє.

— І наймит є?

— Наймита немає.

— А Серьога?

— Серьогу йому наросвіта дала з дитячого будинку. На патронування — називається.

— Один чорт, — сказав Коваль, — з наросвіти чи не з наросвіти, однаково наймит.

— Та коли дають...

— Дають. А ти не бери, якщо ти порядна людина.

Опришко не сподівався такої зустрічі і розгублено сказав:

— А чому ж так? Ользі ж дали?

Коваль відповів:

— По-перше, з Ольгою інша річ. Ольга вийшла за нашого чоловіка, тепер вони з Павлом переходять у комуну, наше добро на діло піде. А по-друге, і колоністка Ольга була не така, як ти. А третє й те, що нам розводити куркулів не личить.

— А як же мені тепер?

— А як хочеш.

— Ні, так не можна, — сказав Ступіцин. — Якщо вони там закохані, хай собі женяться. Можна дати посаг і Дмитрові, тільки нехай він переходить не до Лукашенка, а в комуну. Тепер там Ольга керуватиме справою.

— Батько Марусю не пустить.
— А Маруся хай на батька наплює.
— Вона не може цього зробити.
— Значить, мало тебе любить... і взагалі куркулька.
— А тобі яке діло, любить чи не любить?
— А от бачиш, діло. Значить, вона йде за тебе більше з розрахунку. Якби любила...

— Вона може й любить, та батька слухає. А перейти в комуна вона не може.

— А як не може, так нічого раді командирів голову морочити! — грубо озвався Кудлатий. — Тобі хочеться до куркуля пристати, а Лукашенкові зятя багатого в хату треба. А нам яке діло? Закривай раду...

Лапоть розтягнув рота до вух у вдоволеній усмішці:

— Закриваю раду з причини недостатньої закоханості Маруськи.

Опришко був вражений. Він ходив по колонії темніший від хмари, зачіпав пацанів, на другий день напився п'яний і бешкетував у спальні.

Зібралася рада командирів судити Опришка за пияцтво.

Всі сиділи похмурі, і похмурий стояв біля стіни Опришко. Лапоть сказав:

— Хоч ти й командир, а тепер ти віддуваєшся в особистій справі, тому стань насередину.

У нас був звичай: винний мусив стояти на середині кімнати.

Опришко повів похмурим поглядом по обличчю голови і пробурчав:

— Я нічого не вкрав і на середину не стану.

— Поставимо, — сказав тихо Лапоть.

Опришко оглянув раду і зрозумів, що поставлять. Він одхилився від стіни і вийшов на середину.

— Ну, добре.

— Стань струнко, — зажадав Лапоть.

Опришко здвигнув плечима, усміхнувся їдко, але опустив руки й виструнчився.

— А тепер скажи, як ти смів напитися п'яним і бешкетувати в спальні, ти, комсомолец, командир і колоніст? Кажи.

Опришко завжди був людиною двох стилів: при нагоді він намагався показати молодецтво, розмах і «на все наплювати», але, по суті, завжди був обережний і хитрий дипломат. Колоністи це добре знали, і тому покірність Опришка в раді командирів нікого не здивувала. Жорка Волков, командир сьомого загону, недавно висунутий замість Ветковського, махнув рукою на Опришка й сказав:

— Уже прикинувся. Уже він тихенький. А завтра знову буде геройство показувати.

— Та ні, хай він скаже, — пробурчав Осадчий.

— А що мені казати: винен, і годі.

— Ні, ти скажи, як ти смів?

Опришко зробив доброзичливі масляні очі і розвів руками:

— Та хіба тут якась сміливість? З горя випив, а людина, як вип'є, за себе не відповідає.

— Брешеш,— сказав Антін.— Ти відповідатимеш. Ти це помилково вважаєш, що не відповідаєш. Вигнати його з колонії — і вже. І кожного вигнати, якщо вип'є... Нешадно!

— Та він же пропаде,— витріщив очі Георгієвський.— Він же пропаде на вулиці.

— І хай пропадає.

— Та він же з горя! Що ви справді чіпляєтесь? У людини горе, а ви до нього пристали з радою командирів!— Осадчий з одвертою іронією розглядав добродішну фізіономію Опришка.

— І Лукашенко його не прийме без барахла,— сказав Таранець.

— А наше яке діло! — кричав Антін.— Не прийме, то хай собі Опришко іншого куркуля шукає...

— Нащо виганяти? — несміливо почав Георгієвський.— Він старий колоніст, помилився, правда, та він ще виправиться. А треба взяти до уваги, що вони закохані з Маруською. Треба їм допомогти якось.

— Що він, безпритульний? — здивовано вимовив Лапоть.— Чого йому виправлятися? Він колоніст.

Слово взяв Шнайдер, новий командир восьмого, який заступив Карабанова в цьому героїчному загоні. У восьмому загоні були богатирі, такі, як Федоренко та Корито. Очоловані Карабановим, вони чудово притерли свої кострубаті особи один до одного, і Карабанов умів випалювати ними, як з рогачки, у всяке робоче завдання, а вони мали талант найважче діло робити з запорозьким реготом і з високо піднесеним прапором колодійської честі. Шнайдер у загоні попервах був непорозумінням. Він прийшов маленький, слабосилий, чорненський і дрібнокучерявий. Після давньої історії з Осадчим антисемітизм ніколи не підводив голови в колонії, але ставлення до Шнайдера ще довго було іронічне. Шнайдер справді часом смішно комбінував російські слова й форми і смішно й незграбно управлявся з сільськогосподарською роботою. Але час минав, і поволі виліпилися у восьмому загоні нові відносини: Шнайдер став улюбленцем загону, ним пишалися карабановські рицарі. Шнайдер був розумний і мав глибоку, чутливу духовну організацію. З великих чорних очей він умів спокійним світлом осяяти найважче непорозуміння в загоні, умів сказати потрібне слово. І хоч він майже не підріс за час перебування в колонії, але дуже зміцнів і викохав м'язи, так що не соромно було йому влітку одягати безрукавку, і ніхто не оглядався на Шнайдера, коли йому

доручали напружені чепіги плуга. Восьмий загін одностайно висунув його на командира, і ми з Ковалем розуміли це так:

— Тримати загін ми й самі можемо, а прикрашатиме нас Шнайдер.

Але Шнайдер другого ж дня після призначення командиром показав, що карабановська школа для нього марно не минула: він мав намір не тільки прикрашати, але й тримати; і Федоренко, що звик до громів та блискавок Карабанова, так само легко почав звикати до спокійно-дружньої прочуханки, якої іноді завдавав йому новий командир.

Шнайдер сказав:

— Якби Опришко був новенький, можна було б і вибачити. А тепер не можна вибачати ні в якому разі. Опришко показав, що йому на колектив наплювати. Ви гадаєте, що це він показав востаннє? Всі знають, що ні. Я не хочу, щоб Опришко мучився. Навіщо це нам? Але нехай він поживе без нашого колективу, і тоді він зрозуміє. І іншим треба показати, що таких куркульських вихваток ми не допустимо. Восьмий загін вимагає звільнення.

Вимога восьмого загону була обставиною вирішальною: у восьмому загоні майже не було новеньких. Командири поглядали на мене, і Лапоть надав мені слово:

— Справа ясна. Антоне Семеновичу, ви скажіть, як ви думаєте?

— Вигнати, — сказав я коротко.

Опришко зрозумів, що порятунку нема ніякого, і відкинув налагоджену дипломатичну стриманість:

— Як вигнати? А куди я піду? Красти? Ви гадаєте, на вас управи нема? Я й до Харкова поїду...

У раді засміялися:

— От і добре! Поїдеш до Харкова, тобі дадуть там записочку, і ти повернешся до колонії і житимеш у нас з повним правом. Тобі буде добре, добре.

Опришко зрозумів, що він ляпнув несосвітенну дурницю, і замовк.

— Значить, один Георгієвський проти, — оглянув раду Лапоть. — Черговий командир!

— Єсть! — виструнчився Георгієвський.

— Виставити Опришка з колонії.

— Єсть виставити! — відповів звичайним салютом Георгієвський і рухом голови запросив Опришка до дверей.

Через день ми довідалися, що Опришко живе в Лукашенка. На яких умовах вони дійшли згоди — не знали, але хлопці запевняли, що всю справу вирішила Маруська.

Минала зима. В березні пацани закінчили ковзатися на крижинах Коломаку, прийняли належні за календарем, але все-таки несподівані весняні ванни, бо споконвічні стихійні сили зі-

штовхували їх у штанях і «куфайках» з саморобних душогубок, крижин та надрічкових гілок дерев. Скільки належить, перехворіли на грип.

Але минали грипи, розходилися тумани, і скоро Кудлатий почав підбирати «куфайки», кинуті серед двору, і зчиняв звичайний весняний скандал, загрожуючи трусиками та голошиями на два тижні раніше, ніж встановлено за календарем.

14. НЕ ПИЩАТИ!

У середині квітня приїхали на весняну перерву перші робітфаківці. Вони приїхали схудлі й почорнілі, і Лапоть рекомендував передати їх десятому загоні у відділ відгодівлі. Було добре, що вони не пишалися перед колоністами своїми студентськими успіхами. Карабанов не встиг навіть з усіма привітатися, а вже побіг по господарству і по майстернях. Белухін, обвішаний пацанами, розповідав про Харків і про студентське життя.

Увечері ми посідали під весняним небом і за старою звичкою почали обмірковувати колонійські справи. Карабанову дуже не подобались наші останні події. Він говорив:

— Що воно правильно зроблено, то нічого не скажеш. Якщо Кость сказав, що йому тут не подобається, то вчинили правильно: іди під три чорти, шукай собі кращого. І Опришко — куркуль, це зрозуміло, і пішов у куркулі, так йому й належить. А все-таки, коли подумати, то воно якось не так. Треба щось думати. Ми ось у Харкові вже побачили інше життя. Там інше життя і люди інші.

— У нас погані люди в колонії?

— У колонії люди хороші, — сказав Карабанов, — дуже хороші, та дивіться ж навколо, куркульні день у день більше. Хіба тут колонії можна жити? Тут або зубами гризти, або тікати.

— Не в тому річ, — замислено промовив Бурун, — з куркулями всі боротися повинні. Це окрема справа. Не в тому суть. А в тому, що в колонії робити нічого. Колоністів сто двадцять чоловік, сили багато, а робота тут яка: посіяв — зібрав, посіяв — зібрав. І поту багато виходить, і користі не видно. Це господарство маленьке. Ще рік прожити, хлопцям нудно стане, захочеться кращої долі...

— Це правильно він каже, Гришко. — Белухін пересів ближче до мене. — Наш народ, безпритульний, як це називається, так він пролетарський народ, йому дай виробництво. У полі, звичайно, приємно працювати і весело, а тільки що йому з поля? На село піти, у дрібну буржуазію, значить, — соромно якось, та й піти ж ні з чим, для цього треба мати знаряддя виробництва: і хата потрібна, і кінь, і плуг, і все. А йти у прийми, от як

Опришко, не годиться. А куди підеш? Тільки один завод паровозоремонтний, так робітникам своїх дітей нікуди подіти.

Усі робітфаківці радісно взялися за польові роботи, і рада командирів з вишуканою ввічливістю призначила їх командирами зведених. Карабанов повертався з поля збуджений:

— Ой, до чого ж люблю працювати в полі! І яка шкода, що нема ніякого пуття з цієї роботи, хай вона сказиться. От було б добре так: поробив у полі, пішов косити, а тут тобі — мануфактура росте, чоботи ростуть, машини гойдаються на ниві, трактори, гармонії, окуляри, годинники, цигарки... ой-ой-ой! Чого ж мене не спитали, коли світ будували, паdlюки?

Робітфаківці мали провести з нами і Перше травня. Це дуже прикрашало і так радісне для нас свято.

Колонія, як і раніше, прокидалася вранці за сигналом і стрункими зведеними загонами рушала на поля, не оглядаючись назад і не витрачаючи енергії на аналіз життя. Навіть старі наші хвости, такі, як Євгенєв, Назаренко, Перепелятченко, перестали нас мучити.

До літа 1925 року колонія підходила цілком компактным колективом і до того дуже бадьорим, — так принаймні здавалося зовні. Тільки Чобіт сучком стримів у нашому русі, і з Чоботом я не впорався.

Повернувшись від брата в березні, Чобіт розповів, що брат живе добре, але наймитів не має — середняк. Ніякої допомоги Чобіт не просив у колонії, але заговорив про Наталку. Я йому сказав:

— Що ж тут зі мною говорити, хай сама Наталка це вирішує...

Через тиждень він знову прийшов до мене, вже сповнений тривожного хвилювання.

— Без Наталки мені не жити. Поговоріть з нею, щоб поїхала зі мною.

— Слухай, Чоботе, яка ж ти чудна людина! Адже тобі з нею треба говорити, а не мені.

— Якщо ви скажете їхати, то вона поїде, а я кажу, то якось погано виходить.

— Що ж вона каже?

— Вона нічого не каже.

— Як це — «нічого»?

— Нічого не каже, плаче.

Чобіт дивився на мене напружено-насторожено. Для нього важливо було побачити, яке враження справила на мене його звістка. Я не приховав від Чобота, що враження у мене було тяжке:

— Це дуже погано... Я поговорю.

Чобіт глянув на мене налитими кров'ю очима, глянув у саму глибину моєї істоти і сказав хрипко:

— Поговоріть. Тільки знайте: не поїде Наталка, я собі смерть заподію.

— Що це за дурні балачки! — закричав я на Чобота. — Ти людина чи слимак? Як тобі не соромно?

Але Чобіт не дав мені скінчити. Він упав на лаву і заплакав невимовно гірко й безнадійно. Я мовчки дивився на нього, поклавши руку на його гарячу голову. Він раптом схопився, взяв мене за лікті і залепетав мені в лице, захлинаючись, поспіхом.

— Вибачте... Я ж знаю, що мучу вас... Та я не можу нічого вже зробити... Я, бачите, яка людина, ви ж усе бачите і все знаєте... Я на коліна стану... без Наталки я не можу жити.

Я проговорив з ним цілу ніч і протягом усієї ночі відчував свою безпорадність і безсилля. Я йому розповідав про велике життя, про ясні шляхи, про різноманітність людського щастя, про обережність і план, про те, що Наталці треба вчитися, що у неї чудові здібності, що вона і йому потім допоможе, що не можна її заганяти в далеке богодухівське село, що вона помре там з туги, — все це не доходило до Чобота. Він похмуро слухав мої слова і шепотів:

— Я розіб'юсь на шматки, а все зроблю, аби вона зі мною поїхала...

Відпустив я його в тому самому збентеженні — людина, яка втратила керування й гальма. Другого ж вечора я запросив до себе Наталку. Вона вислухала моє коротке запитання самими тремтливими віями, потім підвела на мене очі і сказала чистим до блиску, ясним голосом:

— Чобіт мене врятував... а тепер я хочу вчитися.

— Значить, ти не хочеш за нього виходити заміж і їхати до нього?

— Я хочу вчитися... А якщо ви скажете їхати, то я поїду.

Я ще раз глянув у ці відверті, ясні очі, хотів спитати, чи знає вона про настрій Чобота, але чомусь не спитав, а тільки сказав:

— Ну, іди спати спокійно.

— То мені не їхати? — спитала вона мене по-дитячому, мотаючи головою трохи навкосо.

— Ні, не їхати, будеш учитися, — відповів я похмуро і замислився, не помітивши навіть, як тихенько вийшла Наталка з кабінету.

Чобота побачив я другого дня вранці. Він стояв коло головного входу в білий будинок і явно чекав мене. Я рухом голози запросив його до кабінету. Поки я вовтузився з ключами та шухлядами свого стола, він мовчки стежив за мною і раптом сказав начебто сам до себе:

— Значить, не поїде Наталка?

Я глянув на нього і побачив, що він не відчуває нічого,

крім своєї втрати. Притулившись одним плечем до дверей, Чобіт дивився у верхній кут вікна і щось шепотів. Я крикнув йому:

— Чобіт!..

Чобіт, здається, мене не чув. Якимсь непомітно він відхилився від дверей і, не глянувши на мене, вийшов нечутно й легко, як привид.

Я за ним стежив. Після обіду він зайняв своє місце у зведеному загоні. Ввечері я викликав його командира, Шнайдера.

— Як Чобіт?

— Мовчить.

— Працював як?

— Комзвед Нечитайло каже — добре.

— Не спускайте з нього очей кілька днів. Коли щось помітите, зараз же мені скажіть.

— Знаємо, аякже, — сказав Шнайдер.

Кілька днів Чобіт мовчав, але на роботу виходив, з'являвся і в їдальні. Зустрічатися зі мною, видно, не хотів свідомо. Напередодні свята я наказом доручив персонально йому поприбавити гасла на всіх будинках. Він дбайливо приготував драбину і прийшов до мене з проханням:

— Випишіть цвяхів.

— Скільки?

Він підвів очі до стелі, пошепотів і відповів:

— Я так гадаю, кілограма вистачить...

Я перевірів. Він сумлінно й дбайливо вирівнював гасла і спокійно говорив своєму компаньйонові на другій драбині:

— Ні, вище... Ще вище... Годі. Прибивай.

Колоністи любили готуватися до свят і найбільше любили свято Першого травня, бо це — весняне свято. Але цього року Першотравень надходив у поганому настрої. Напередодні з самого ранку перепадав дощик. На півгодини затихне і знов мрячить, як восени, дрібний, дурнуватий, настирливий. Але надвечір зате заблищали на небі зорі, і тільки на заході змурнів темно-кривавий синець, кидаючи на колонію неприязну, бруднувату тінь. Колоністи бігали по колонії, щоб до зборів покінчити з різними справами: костюми, перукар, лазня, білізна. На просохлому ганку білого будинку барабанщики чистили крейдою мідь своїх інструментів. Це були герої завтрашнього дня.

Барабанщики наші були особливі. Це були жалюгідні неuki, які створюють безладну купу звуків. Горьківські барабанщики недаремно ходили півроку в науку до полкових майстрів, і тільки один Іван Іванович протестував тоді:

— Ви знаєте, у них жахливий метод, жахливий!

Іван Іванович із застиглими від жаху очима розповів мені про цей метод, який полягав у чудовій алітерації, де мова йде про бабу, тютюн, сир, дьоготь, і тільки одного слова не можна навести тут, але й це слово служило чесно барабанній справі.

Цей жахливий метод, проте, добре робив свою виховну справу, і марші наших барабанщиків відзначалися красою, виразністю. Їх було кілька: похідний, зорьовий, прапоровий, парадний, бойовий, у кожному з них були своєрідні переливи трелей, сухе виразне стаккато, приглушене ніжне рокотання, несподівані вибухи фраз і кокетливо-танцювальні пустощі. Наші барабанщики так добре робили своє діло, що навіть багато інспекторів наросвіти, почувши їх, змушені були, нарешті, визнати, що вони не вносять у справу соціального виховання ніякої особливо чужої ідеології.

Увечері на зборах колоністів ми перевірили свою готовність до свята, і тільки одна деталь була до кінця не з'ясована: чи буде завтра дощ. Жартуючи, пропонували віддати в наказі: пропонується черговим забезпечити гарну погоду. Я запевняв, що дощ буде обов'язково, такої ж думки були і Калина Іванович, і Силантій, і інші товариші, які розумілися на дощах. Але колоністи протестували проти наших страхів і кричали:

— А як дощ, то що?

— Змокнете.

— А ми хіба з цукру?

Я змушений був вирішити справу голосуванням: чи йти до міста, якщо зранку буде дощ? Проти піднялося три руки, і в тому числі моя. Збори переможно сміялися, і хтось горлав:

— Наша бере!

Після цього я сказав:

— Ну, дивіться, ухвалили — підемо, хай і каміння з неба падає.

— Хай падає! — кричить Лапоть.

— Тільки, дивіться, не пищати! А то зараз хоробрі, а завтра хвостики підібгаєте і будете попискувати: ой, мокро, ой, холодно...

— А ми коли пищали?

— Значить, домовилися — не пищати?

— Єсть не пищати!

Ранок нас зустрів суцільно сірим небом і тихеньким підступним дощиком, що іноді дужчав і поливав землю, як з поливальниці, потім знову починав безшумно бризкати. Ніякої надії на сонце не було.

У білому будинку мене зустріли вже готові до походу колоністи і уважно приглядалися до виразу мого обличчя, але я навмисне надів кам'яну маску, і скоро почало лунати в різних кутках іронічне нагадування:

— Не пищати!

Очевидно, на розвідку прислали до мене прапороносця, який спитав:

— І прапор брати?

— А як же без прапора?

— А от... дощик...

— Та хіба це дощик? Надіньте чохол до міста.

— Єсть надіти чохол,— сказав прапороносець коротко.

О сьомій годині сурмачі просигналили загальний збір. Колонна вийшла до міста точно за наказом. До міського центра було кілометрів десять, а дощ дедалі дужчав. На міському плацу ми нікого не застали,— ясно було, що демонстрацію відмінено. Назад рушили вже під зливою, але для нас було тепер однаково: ні на кому не лишилося і рубця сухого, а з моїх чобіт вода вилувалась, як з переповненого відра. Я зупинив колону і сказав хлопцям:

— Барабани намокли, давайте пісню. Звертаю вашу увагу, деякі ряди погано рівняються, ідуть не в ногу, крім того, голову треба тримати вище.

Колоністи зареготали. По їхніх обличчях збігали цілі ріки води:

— Кроком руш!

Карабанов почав пісню:

Гей, чумаче, чумаче!
Життя твоє собаче...

Але слова пісні здалися всім настільки відповідними до випадку, що й пісню зустріли реготом. На другому заспіві пісню підхопили і понесли по безлюдних вулицях, затоплених дощовими потоками.

Поруч зі мною в першому ряду йшов Чобіт. Пісні він не співав і не помічав дощу, механічно і невпинно дивлячись кудись далі барабанщиків і не помічаючи моєї пильної уваги.

За вокзалом я дозволив іти вільно. Погано було те, що ні в кого не залишилося ні одної сухої цигарки або крихти махорки, тому всі накинулися на мій шкіряний портсигар. Мене оточили і гордо нагадували:

— А все ж таки ніхто не запищав.

— Стривайте, он за тим поворотом каміння почне падати, тоді що скажете?

— Каміння — це, звичайно, гірше,— сказав Лапоть,— та буває ще й гірше від каміння, наприклад, кулемет.

Перед входом у колонію знову вишикувалися, вирівнялись і знову заспівали пісню, хоч вона ледве могла пересилити дедалі більший шум зливи і несподівано приємний, як салют нашому поверненню, перший у цьому році гуркіт грому. В колонію ввійшли з гордо піднесеною головою, на дуже швидкому марші. Як завжди, відсалютували прапорові, і тільки після цього всі зібрались розбігтися по спальнях. Я крикнув:

— Хай живе Перше травня! Ура!

Хлопці підкинули вгору мокрі картузи, закричали, і, вже не чекаючи команди, кинулись до мене. Вони підкинули мене вгору, і з моїх чобіт вилилися на мене нові струмені води.

Через годину в клубі прибили ще одне гасло. На величезному довгому полотнищі було написано тільки два слова:

НЕ ПИЩАТИ!

15. ТРУДНІ ЛЮДИ

Чобіт повісився вночі проти третього травня.

Мене збудив сторожовий загін, і, почувши стук у вікно, я догадався, в чому річ. Біля стайні, при ліхтарях, Чобота щойно вийнятого із зашморгу, приводили до пам'яті. Після багатьох зусиль Катерини Григорівни й хлопців пощастило повернути йому дихання, але до пам'яті він так і не прийшов і до вечора помер. Запрошені з міста лікарі пояснили нам, що врятувати Чобота було неможливо: він повісився на балконі стайні; стоячи на цьому балконі, він, очевидно, надів на себе і затягнув зашморг, а потім кинувся з ним униз,— у нього пошкоджені були шийні хребці.

Хлопці зустріли самогубство Чобота стримано. Ніхто не висловлював особливого жалю, і тільки Федоренко сказав:

— Шкода козака — добрий був би будьоннівець!

Але Федоренкові відповів Лапоть:

— Далеко Чоботові до Будьонного: граком жив, граком і помер, від пожадливості помер.

Коваль з гнівним презирством поглядав у бік клубу, де стояла труна Чобота, відмовився стати у почесний караул і на похорон не прийшов:

— Я таких, як Чобіт, сам вішав би: лізе під ноги із своїми дурними драмами!

Плакали тільки дівчата, та й то Маруся Левченко іноді витирала очі й сердилась:

— Дурень такий, бовдур який, ну, що ти скажеш, їдь з ним хазяйнувати! От щастя яке для Наталки! І добре зробила, що не поїхала! Багато їх таких Чоботів знайдеться, так усім догоджати? Хай вішаються якнайбільше.

Наталка не плакала. Вона з переляканим здивуванням глянула на мене, коли я прийшов до дівчат у спальню, і стиха спитала:

— Що мені тепер робити?

Маруся відповіла за мене:

— Може й ти вішатися схочеш? Скажи спасибі, що цей дурень догадався забратися геть. А то він тебе все життя мучив

би. Що їй робити, задумалась, диви! На робітфаку будеш, тоді й задумуйся...

Наталка підвела очі на сердиту Маруську і притулилась до її пояса:

— Ну, добре.

— Я беру шефство над Наталкою,— сказала Маруся, задириливо блиснувши на мене очима.

Я жартома розшаркався перед нею:

— Будь ласка, будь ласка, товаришко Левченко. А мені можна з вами «на пару»?

— Тільки з умовою: не вішатися! А то бачите, які шефи бувають, ну їх до дідька. Не стільки того шефства, скільки неприємностей.

— Єсть не вішатися!

Наталка відірвалася від Марусиного пояса і усміхнулась своїм новим шефам, навіть зашарілася трохи.

— Ходімо снідати, бідна дівчинко,— сказала весело Маруся.

У мене в цьому питанні на серці стало... нічого собі. Надвечір приїхали слідчий і Марія Кіндратівна. Слідчого я умовив не допитувати Наталку, та він і сам був людина тямуща. Написавши короткий акт, він пообідав і поїхав. Марія Кіндратівна залишилась посумувати. Пізно вночі, коли вже всі спали, вона зайшла до мого кабінету з Калиною Івановичем і стомлено сіла на диван:

— Погані ваші колоністи! Товариш помер, а вони регочуть, і цей самий ваш Лапоть клеїть дурня, як і раніше.

На другий день я проводжав робітфаківців. По дорозі на вокзал Вершнеєв казав:

— Хлопці н-не розуміють, у чому річ. А-а-людина вирішила померти, значить, життя погане. Їм здається, що ч-через Наталку, а справді не ч-через Наталку, а таке життя.

Белухін закутив головою:

— Нічого подібного! У Чобота однаково ніякого життя не було. Чобіт не людина, а раб. Пана у нього забрали, то він Наталку вигидав.

— Викручуєте, хлопці,— промовив Семен.— Цього я не люблю. Повісилася людина, ну, й викресли її із списків. Треба думати про завтрашній день. А я вам скажу: тікайте звідси з колонією, а то у вас всі переважаються.

По дорозі назад я замислився над шляхами нашої колонії. На весь зріст постала перед моїми очима якась грізна криза і виникла небезпека, що полетять кудись у прірву безсумнівні для мене цінності, цінності живі, живущі, створені, як диво, п'ятирічною працею колективу, виняткові достойності якого я навіть із скромності приховувати від себе не хотів.

У такому колективі неясність особистих шляхів не могла зумовлювати кризу. Адже особисті шляхи завжди неясні. І що

таке ясний особистий шлях? Це зречення колективу, це концентроване міщанство: така рання, така нудна турбота про майбутній шматок хліба, про цю саму хвалену кваліфікацію. І яку кваліфікацію? Столяра, шевця, мірошника. Ні, я твердо вірю, що для хлопчика в шістнадцять років нашого радянського життя найдорожчою кваліфікацією є кваліфікація борця і людини.

Я уявив собі силу колектива колоністів і раптом зрозумів, у чому справа: ну, звичайно, як я міг так довго думати!

Справа в зупинці. Не можна допускати зупинки в житті колективу.

Я зрадів, немов дитя: яка краса! Яка чудова, захоплююча діалектика! Вільний робочий колектив не може стояти на місці. Всесвітній закон загального розвитку тільки тепер починає виявляти свої справжні сили. Форми буття вільного людського колективу — рух уперед, форма смерті — зупинка.

Так, ми майже два роки стоїмо на місці: ті самі поля, ті самі квітники, та сама столярна майстерня і те саме щорічне коло.

Я поспішив у колонію, щоб глянути в очі колоністів і перевірити моє велике відкриття.

Коло ганку білого будинку стояли два візницькі екіпажі, і Лапоть мене зустрів звісткою:

— Приїхала комісія з Харкова.

«От і добре, — подумав я, — зараз ми цю справу розв'яжемо».

У кабінеті чекали мене: Любов Савелівна Джуринська, огрядна дама в темно-малиновому, не дуже чистому платті, вже немолода, але з жвавими й пильними очима, і непоказний чоловік, напіврудий, напіврусавий, чи то з борідкою, чи то без борідки; окуляри на ньому дуже переконалися, і він увесь час поправляв їх вільною від портфеля рукою.

Любов Савелівна примусила себе привітно усміхнутися, коли знайомила мене з іншими:

— А ось і товариш Макаренко. Знайомтесь: Варвара Вікторівна Брегель, Сергій Васильович Чайкін.

Чому не прийняти в колонії Варвару Вікторівну Брегель — моє найвище начальство, але з якої речі цей самий Чайкін? Про нього я чув — професор педагогіки. Чи не завідував він яким-небудь дитячим будинком?

Брегель сказала:

— Ми до вас спеціально — перевірити ваш метод.

— Рішуче протестую, — сказав я. — Немає ніякого мого методу.

— А який же у вас метод?

— Звичайний радянський.

Брегель зле усміхнулася.

— Може і радянський, але в усякому разі не звичайний. Треба все-таки перевірити.

Починалась найнеприємніша розмова, коли люди грають термінами, цілком певні, що терміни визначають реальність. Тому я сказав:

— У такій формі я розмовляти не буду. Якщо хочете, я вам зроблю доповідь, але попереджаю, що вона забере не менш ніж три години.

Брегель погодилась. Ми негайно сіли в кабінеті, замкнулись, і я взявся до тяжкої справи: перекласти на слова враження, міркування, сумніви та спроби, що зібрались у мене за п'ять років. Мені здавалося, що я говорив красномовно, знаходив точні вирази для дуже тонких понять, аналітичним ножом обережно й сміливо розкривав таємні досі ділянки, накреслював перспективи майбутнього і труднощі завтрашнього дня. В усякому разі я був ширий до кінця, не зважав ні на які забобони і не боявся показати, що в деяких місцях «теорія» здавалася мені вже жалюгідною й чужою.

Джуринська слухала мене з радісним, збудженим обличчям, Брегель була в масці, а про Чайкіна я мало думав.

Коли я скінчив, Брегель постукала повними пальцями по столу, і сказала таким тоном, що важко було зрозуміти, чи говорить вона широко, чи глузує.

— Так... Скажу прямо: дуже цікаво, дуже цікаво. Правда, Сергію Васильовичу?

Чайкін спробував поправити окуляри, вп'явся у свій блокнот і дуже ввічливо, як і годиться вченому, з усякими галантними кривляннями та псевдошанобливою мімікою виголосив таку промову:

— Добре це, звичайно, треба все висвітлити, так... але я б узяв під сумнів і тепер деякі, якщо можна так висловитися, ваші теореми, які ви люб'язно нам виклали з таким навіть піднесенням, що, певна річ, свідчить про вашу переконаність. Добре. Ну, от, наприклад, ми й раніше знали, а ви начебто промовчали. У вас тут організована, так би мовити, деяка конкуренція між вихованцями: хто більше зробить — того хвалять, хто менше — того ганять. Поле у вас орали, і була така конкуренція, правда ж? Ви про це промовчали, мабуть, випадково. Мені бажано було б почути від вас: чи відомо вам, що ми вважаємо конкуренцію методом суто буржуазним, оскільки вона підмінює безпосереднє відношення до речей відношенням посереднім? Це — раз. Друге, ви видаєте вихованцям кишенькові гроші, правда на свята, і видаєте не всім рівно, а, так би мовити, пропорційно заслугам. Чи не здається вам, що ви замінюєте внутрішнє стимулювання зовнішнім і до того ж суто матеріальним? Далі: покарання, як ви висловлюєтесь. Ви повинні знати, що покарання виховує раба, а нам потрібна вільна особа, яка визначає свої

вчинки не страхом перед палицею або іншим заходом впливу, а внутрішніми стимулами і політичною свідомістю...

Він ще багато говорив, цей самий Чайкін. Я слухав і згадував оповідання Чехова, в якому описується вбивство з допомогою прес-пап'є; потім мені здалося, що вбивати Чайкіна не треба, а слід відшмагати, тільки не різкою і не якимось царсько-режимним нагаєм, а звичайним ремінцем, яким робітник підперезує штани. Це було б ідеологічно витримано.

Брегель мене спитала, перебиваючи Чайкіна:

— Ви чомусь посміхаєтесь? Хіба смішне те, що говорить товариш Чайкін?

— О, ні, — сказав я, — це не смішне...

— А сумне, так? — усміхнулась, нарешті, і Брегель.

— Ні, чого ж, і не сумне. Це звичайне.

Брегель уважно глянула на мене і, зітхнувши, пожартувала:

— Трудно вам з нами, правда?

— Нічого, я звик до трудних. У мене бувають далеко трудніші.

Брегель раптом зайшлася сміхом.

— Ви все жартуєте, товаришу Макаренко, — заспокоїлась вона нарешті. — Ви все-таки що-небудь відповісте Сергієві Васильовичу?

Я зворушено подивився на Брегель і почав благати:

— Я гадаю, хай і цими питаннями теж наукпедком займеться. Адже там усе зроблять як слід? Краще давайте обідати.

— Ну, добре, — трохи образилася Брегель. — До речі, скажіть, а що це за історія: вигнали вихованця Опришка?

— За пияцтво.

— Де ж він тепер? Звичайно, на вулиці?

— Ні, живе тут поблизу, в одного куркуля.

— Значить, що ж, віддали на патрунування?

— Щось подібне, — усміхнувся я.

— Він там живе? Це ви добре знаєте?

— Так, добре знаю: живе у куркуля місцевого, Лукашенка.

У цього доброго чоловіка вже двоє безпритульних «на патрунуванні».

— Ну, ми перевіримо.

— Будь ласка.

Ми пішли обідати. Після обіду Брегель і Чайкін захотіли впевнитися в чомусь на власні очі, а я скинув шапку перед Любов'ю Савелівною.

— Милий, дорогий, рідненький Наркомосе! Нам тут тісно і все зроблено. Ми запихуємо тут через півроку. Дайте нам що-небудь велике, щоб голова запаморочилась від роботи. Адже у вас багато всього! У вас же не тільки принципи!

Любов Савелівна засміялась і сказала:

— Я вас добре розумію. Це можна буде зробити. Ходімо,

поговоримо докладніше... Але стривайте, ви все про майбутнє. Вас дуже ображає ця ревізія?

— О ні, будь ласка! А як же інакше?

— Ну, а висновки, всі ці запитання Чайкіна вас не турбують?

— А чого? Адже ними займатиметься наукупедком? Це йому турбота, а мені нічого...

Увечері Брегель, ідучи спати, поділилась враженнями:

— Колектив у вас чудовий. Але це нічого не значить, методи ваші жахливі.

Я в глибині душі зрадів: добре ще, що вона нічого не знає про навчання наших барабанщиків.

— На добраніч,— сказала Брегель.— От ще, майте на увазі, вас ніхто й не думає обвинувачувати в смерті Чобота...

Я вклонився з глибокою вдячністю.

16. ЗАПОРІЖЖЯ

Знову настало літо. Знову, не відстаючи від сонця, заходили на полях зведені загони, знову час від часу почали працювати прапорові четверті зведені, і командував ними той самий Бурун.

Робітфаківці приїхали до колонії в середині червня і привезли з собою, крім торжества з приводу переходу на другий курс, ще й двох нових членів — Оксану і Рахіль, що їм як колоністам уже й вибору ніякого не лишалось: повинні були їхати до колонії. Приїхала також і чернігівка, істота надзвичайно чорнобрива й чорноока. Звали чернігівку Галя Підгірна. Семен привів її на загальні збори колоністів, показав усім і сказав:

— Шурка написав у колонію, ніби я задивляюся на ось цю саму чернігівку. Нічого не було, чесне комсомольське слово. А важливо що: Галя Підгірна не має, можна сказати, ніякої території, щоб поїхати на канікули. Судить нас, товариші колоністи, хто правий, а хто може і винний.

Семен сів на землю,— збори відбувались у парку.

Чернігівка здивовано розглядала наше товариство, голоноге, голоруке, а в деяких частинах і голопузе. Лапоть стиснув губи, прищулився, покліпав лисими величезними повіками і захрипів:

— А скажіть, будь ласка, товаришко чернігівка... це... як його...

Чернігівка і збори насторожились.

— ...а ви знаєте «Отче наша»?

Чернігівка усміхнулась, зніяковіла, почервоніла і несміливо відповіла:

— Не знаю...

— Ага, не знаєте? — Лапоть ще більше стиснув губи і знову закліпав повіками. — А «Вірую» знаєте?

— Ні, не знаю...

— Угу. А Дніпро перепливете?

Чернігівка розгублено глянула на всі боки:

— Та як вам сказати? Плаваю я добре, напевне, перепливу...

Лапоть повернувся до зборів з таким виразом обличчя, який буває у дурнів, що напружено думають: надимався, кліпав повіками, піднімав палець, задирав ніс, і все це без будь-якого наляку на усмішку.

— Виходить, так будемо казати: «Отче наша» вона не тямить, «Вірую» — ні в зуб ногою. Дніпро перепливе. А може, не перепливе?

— Перепливе! — кричать збори.

— Ну, добре, коли не Дніпро, то Коломак перепливе?

— Перепливе Коломак! — кричать хлопці, регочучи.

— Виходить так, що для нашої лицарської запорозької колонії годиться?

— Годиться.

— До якого куреня?

— До п'ятого.

— В такому разі посипте їй голову пісочком і ведіть до куреня.

— Та куди ж ти загнув? — кричить Карабанов. — То ж тільки кошових пісочком посипали...

— А скажи мені, козаче, — запитує Семена Лапоть, — а чи життя розвивається чи не розвивається?

— Розвивається. Ну?

— Ну, то раніше посипали голову кошовому, а тепер усім.

— Ага, — каже Карабанов, — правильно!

Думка про переїзд на Запоріжжя виникла у нас після одного з листів Джуринської, в якому вона повідомляла про непевні чутки, що є проект організувати на острові Хортиці велику дитячу колонію, причому в Наркомосі будуть раді, коли центральним організатором цієї колонії стане колонія імені Горького.

Детально розробляти цей проект ще й не починали. На мої запитання Джуринська відповіла, що остаточного розв'язання справи не можна сподіватися скоро, що все це зв'язане з проектом Дніпробуду.

Що там робилося в Харкові, ми добре не знали, але в колонії робилося багато. Важко було сказати, про що мріяли колоністи: про Дніпро, про острів, про великі поля, про яку-небудь фабрику. Багатьох захоплювала думка про те, що у нас буде власний пароплав. Лапоть дражнив дівчат, кажучи, що на острові Хортицю, за старими звичаями, дівчат не пустять, тому доведеться для них збудувати щось на березі Дніпра.

— Але це нічого, — втішав Лапоть, — Ми будемо приїжджати до вас в гості, а вішатися будемо на острові, — вам же спокійніше.

Робітфаківці взяли участь у жартівливих мріях дістати у спадщину запорозький острів і охоче віддали данину ще не згаслому потягові до гри. Цілими вечорами колонія реготала до сліз, спостерігаючи на дворі широку імітацію запорозького життя — для цього більшість як слід студювала «Тараса Бульбу». В такій імітації хлопці були невичерпні. То з'явиться на дворі Карабанов у штанях, зроблених з театральної завіси, і читає лекцію про те, як пошити так штани, на які, за його словами, потрібно сто двадцять аршинів матерії. То розігрується на дворі страшна кара запорожця, обвинуваченого всією громадою в крадіжці. При цьому особливо намагаються зберегти непорушною таку легендарну деталь: карають киями, але право ударити кием має тільки той, хто перед цим вип'є «кухоль горілки». Горілки нема, і перед колоністами, що виконують кару, ставиться величезний горщик води, випити який навіть найбільші питці, водолюби не можуть. То четвертий зведений, вирушаючи на роботу, підносить Бурунові булаву і бунчук. Булаву зроблено з гарбуза, а бунчук — з лика, але Бурун повинен прийняти всі ці «клейноди» з пошаною і кланятися на чотири сторони.

Так минало літо, а запорозький проект залишався проектом, хлопцям уже й грати надокучило. В серпні поїхали робітфаківці і повезли з собою нову партію. Ще п'ять командирів вибуло із строю, і найбільш кривава рана була на місці командира другого, — поїхав-таки на робітфак Антін Братченко, мій найближчий друг і один із засновників колонії імені Максима Горького. Поїхав і Осадчий, за якого я заплатив доброю часткою життя. Був це бандит з бандитів, а поїхав у Харків до Технологічного інституту стрункий красень, високий, сильний, стриманий, сповнений якоїсь особливої мужності й сили. Про нього Коваль говорив:

— А комсомолець який Осадчий, шкода виряджати такого комсомольця.

Це правильно: Осадчий виніс на своїх плечах протягом двох років надзвичайно складне навантаження командира млинарського загону, повне безперестанних турбот, повсякчасних розрахунків із селами та комнезамами.

Поїхав і Георгієвський, син іркутського губернатора, який так і не змив з себе ганебної плями, хоч в офіційній анкеті Георгієвського і було написано: «Батьків не пам'ятає».

Поїхав і Шнайдер — командир славетного восьмого загону, і командир п'ятого, Маруся Левченко, поїхала.

Вирядило робітфаківців і раптом помітили, як помолоділо товариство горьківців. Навіть у раді командирів засіли недавні

пацани: у другому загоні — Вітька Богоявленський, у третьому загоні замінив Опришка Шаровський Кость, у п'ятому — Наталка Петренко, в дев'ятому — Митька Жевелій, і тільки у восьмому добився, нарешті, командирського поста величезний Федоренко. Після трирічного командування Георгієвський передав загін пацанів Тосьці Соловійову.

Знову закопали буряки й картоплю, обклали стайню соломою, очистили й сховали на весну насіння, і знову на зяб, уже без конкуренції, почали орати перші й другі зведені. І тільки тоді дістали ми з Харкова офіційну пропозицію Наркомосу оглянути в Запорізькому окрузі маєток Попова.

Загальні збори колоністів, вислухавши моє повідомлення і пропустивши через усі руки папірець Наркомосу, зразу відчували, що справа серйозна. Адже у нас на руках був і інший папірець, в якому Наркомос просив Запорізький окрвиконком передати маєток Попова в розпорядження колонії.

У той час ці папірці здавалися нам остаточним розв'язанням питання: лишалося вільно зітхнути, забути нескінченні розмови про різні пустопорожні маєтки, невдалі колонії, ще не померлі монастирі, ще не ожилі панські гнізда, погасити казку про Хортицький острів, збиратися і їхати.

Оглянути й прийняти маєток Попова поїхали я і Митька Жевелій, обраний на загальних зборах. Митьці було вже п'ятнадцять років. Він давно стояв у строю пацанів на голову вищий від інших, давно пройшов складні іспити комзвездагону, понад рік уже комсомолец, а останнім часом його заслужено висунули на відповідальний пост командира дев'ятого. Митька був представником новітньої формації горьківців: коли йому минало п'ятнадцять років, він мав великий господарський досвід і пружний стан, і вдачу організатора, перейнявши в той же час багато звичок старшого бойового покоління. Митька з першого дня був товаришом Карабанова і від Карабанова дістав немовби у спадщину чорне вогняне око й енергійний мальовничий рух; але й відрізнявся Митька від Семена помітно хоч би вже тим, що в п'ятнадцять років Митька був у п'ятій групі.

Виїхали ми з Митькою ясного морозного безсніжного дня наприкінці листопада і за добу були в Запоріжжі. Через молодість нашу уявляли, що нова щаслива ера трудової колонії імені Горького почнеться приблизно так: голова окрвиконкому, людина з революційним приємним обличчям, зустрине нас ласкаво, зрадіє і скаже:

— Маєток Попова? Для колонії імені Горького? Аякже, якже, знаю. Будь ласка, будь ласка! Ось вам ордер на маєток, ідіть і володійте.

Лишиться нам тільки дізнатися, де шлях до маєтку, і зразу ж вертатися до колонії з запрошенням:

— Швидше, швидше, збирайтесь!..

В тому, що маєток Попова нам сподобається, ми сумніву не мали. На що вже Брегель в Наркомосі жінка сувора, а й та сказала нам з Митькою, коли ми заїхали до неї в Харків:

— Попова маєток? Саме для Макаренка! Цей Попов був трохи дивак, він там такого набудував... та ось побачите. Гарний маєток, і вам сподобається.

Джуринська говорила те саме:

— Там добре, і багато, і гарно. Це місце ніби навмисне зроблене для дитячої колонії.

І Марія Кіндратівна сказала:

— Чудовий маєток!

Уже те, що всі цей маєток знали, багато важило, і тому і я, і Митька були у фаталістичному настрої: це для нас, горьківців, спеціально доля приготувала.

Але з усіх наших сподівань справдилось тільки одне: обличчя голови окрвиконкому було справді симпатичне і революційне. Все інше вийшло не так, і насамперед не такі були його слова.

Прочитавши папірець Наркомосу, голова сказав:

— Так, але там селянська комуна! А що це за колонія Горького?

Він одверто розглядав нас з Митькою і, здається, Митька сподобався йому більше, ніж я, бо він усміхнувся чорноокій Митьчиній настороженості і спитав:

— Так це такі хлопчики будуть там господарювати?

Митька дуже почервонів і почав грубіянити:

— А хіба у нас бузові пацани? Напевно, не гірше за ваших граків будемо господарювати.

Після цих слів Митька ще більше почервонів, а голова ще більше усміхнувся і довірливо визнав:

— Це ви селян так називаєте — «граками»? Справді, господарюють погано. Але ж там півтори тисячі гектарів. Справа ця вище компетенції окрвиконкому, доведеться вам воювати в Наркомземі.

Митька недовіриливо прищулився на голову:

— Ви сказали: справа вище... як це... компетенції? Це знати як?

— А я вашу мову краще розумію, ніж ви мою... Ну, добре, вам завідувач пояснить, що таке компетенція. А що я можу зробити? Я дам вам машину, їдьте подивіться. До речі, на місці поговорите з комуною, — може, домовитесь. Але розв'язувати справу доведеться в Харкові, в Наркомземі.

Усміхаючись, голова потиснув руку Митьці:

— Якщо у вас усі такі «пацани», я буду вас підтримувати.

Ми з Митькою бачили маєток Попова і були отруєні його красою.

На краю славетного Великого луку, здається, на тому самому місці, де стояла хата Тараса Бульби, в куті між Дніпром

та Кара-Чекраком, несподівано в степу розляглися довгі горби. Між ними Кара-Чекрак прямою стрілкою біжить до Дніпра, навіть і на річку не схоже — канал, а на високому березі його — диво. Високі зубчасті мури, за мурами палаци, гостроверхі й круглі покрівлі, переплутані в казковій сваволі. На деяких баштах ще й флюгери метлялись, але вікна дивилися чорними, порожніми проваллями, і це гостро суперечило живій примхливості мавританської чи арабської фантазії.

Через ворота у двоверховій мережаній башті в'їхали ми на величезне подвір'я, вимощене квадратними плитами, між якими стирчали з понурим нахабством сухі, тремтячі від морозу стебла українського бур'яну і на які корови, свині, кози понакидали чорт знає чого. Увійшли в перший палац. Нічого в ньому вже не було, крім протягів, які пахли вапном, та у вестибюлі на купі сміття лежала гіпсова Венера Мілоська не тільки без рук, але й без ніг. В інших палацах, таких же високих і гарних, теж дуже ще пахло революцією. Досвідченим оком відбудовника я прикидав, скільки коштуватиме ремонт. Власне кажучи, нічого страшного й не було: вікна, двері, полагодити паркет, штукатурка, Мілоську можна було і не відновлювати; сходи, стелі, печі були цілі.

Митька був менш прозаїчний, ніж я. Ніякі руїни не могли погасити в ньому естетичного захоплення. Він блукав по залах, баштах, переходах, дворах та двориках і дивувався:

— Ох, ти ж, чорт! От дивись же ти! Ну й здорово, слово честі! Ой, і грубе ж місце, Антоне Семеновичу! От хлопці будуть задоволені! Добре, слово честі, добре! А скільки ж тут можна пацанів розмістити? Мабуть, тисячу?

За моїми підрахунками виходило: пацанів можна розмістити вісімсот.

— А чи впораємося? Вісімсот — це ж, напевно, з вулиці. А наші всі командири на робітфаку...

Про те, впораємося чи не впораємося, ніколи було думати, — дивилися далі. На чорному дворі господарювала комуна і господарювала препогано. В довжелезній стайні було повнісінько гною, і в купах гною, давно без підстилки, не прибрані, стояли де-не-де класичні шкани з випнутими гостряками кісток, з брудними задами, багато шолудивих. Величезний свинарник весь наскрізь світився дірками, свиней було мало, і свині були погані. На замерзлих грудках подвір'я стояли й лежали безпритульні вози, колеса, окремі частини, і все це було вкрите, наче лаком, диким, запаморочливим безлюддям. Тільки в свинарнику витягнув до нас брудну бороду зачучверілий дідусь і сказав:

— Коли в контору, то он у ту хатинку зайдіть.

— А де ваші свині? — спитав Митька.

— Як ви кажете?.. Ага ж... Свині де?

Дід затупцював на місці, помацав прозорими пальцями вуса і озирнувся на стійла. Мабуть, Митьчине запитання було для діда дипломатично непосильне. Але він хоробро махнув рукою:

— Та... поїли, сволота, свиней, поїли...

— Хто?

— Та хто ж? Свої поїли... комуна оця сама...

— Так і ви ж, дідусю, в комуні?

— Хе-хе, голубе, я в комуні, як теля в отарі. Тепер хто галасувати пельку має, той і старший. А дідові не дали свинини, не дали. А ви ж чого?

— Та в справі.

— Ага ж, у справі, значить... Ну, звичайно, як у справі, то йдїть, отам засїдають... Засїдають, аякже... Вони все засїдають, а тут...

Дід розганявся, очевидно, на велику відвертість, але нам було ніколи.

У тісній конторі на розхитаних панських стільцях справді засїдали. Крізь махорковий дим важко було розгледїти, скільки сидїло чоловік, але галасу було на два десятки. На жаль, ми так і не дізналися про порядок денний, бо, як тільки ми ввійшли, темнобородий кучерявий чоловік, з очима ніжними і круглими, немов у дівчинки, спитав нас:

— А що за люди?

Почалася розмова, спершу неприязно-офіційна, потім ворожо-пристрасна і тільки години через дві просто ділова.

Я, виявляється, помилявся. Комуна була тяжко хвора, але вмирати не збиралася і, побачивши в нас непроханих могиляників, обурилась і з останніх сил виявила жаждобу до життя.

Ясно було одне: для комуни півтори тисячі гектарів було багато. В цьому надмірному багатстві й полягала одна з причин її бідності. Ми легко домовились, що землю можна буде подїлити. Ще легше комуна погодилася віддати нам палаци, зубці й башти разом з Венерою Мілоською. А коли черга дійшла до господарського двору і у комунарів і у нас розпалилися пристрасті, Митька навіть не втримався на лінії суперечки і перейшов на особистості:

— А чому у вас досі буряки в полі лежать?

І голова відповів:

— А молодий ти ще мене про буряки питати!

Тільки пізно ввечері ми і в цьому пункті домовилися. Митька сказав:

— Ну, чого ми сперечаємося, як ішаки? Можна ж господарський двір подїлити муром.

На тому й помирилися.

На чому ми дісталися до колонії Горького, не пам'ятаю, але, здається, — це було щось подібне до крил. Нашу розповідь на загальних зборах зустріли нечуваною ще овацією. Мене і

Митьку качали, мало не розбили мої окуляри, а Митьці щось таки розбили — ніс чи лоб.

У колонії почалася справді щаслива ера. Місяців зо три колоністи жили планами. Брегель, заїхавши до колонії, дорікала мені: — Макаренко, кого ви виховуєте? Мрійників?

Хай навіть і мрійників. Я не захоплений самим словом «мрія». Від нього справді відгонить чимось «барішенським», а може й гірше. Але ж і мрія різна буває: одна річ мріяти про рицаря на білому коні, а інша — про вісім сотень дітей у дитячій колонії. Коли ми жили в тісних казармочках, хіба ми не мріяли про високі світлі кімнати? Обмотуючи ноги ганчірками, мріяли про людське взуття. Мріяли про робітфак, про комсомол, мріяли про Молодця і про симентальську череду. Коли я привіз у мішку двох англійських поросят, один такий мрійник, нестрижений пацан Вітька Шелапутін, сидів на високій лаві, поклавши під себе руки, дригав ногами і дивився в стелю:

— Це ж тільки двоє поросят. А потім вони приведуть ще стільки. А ти ще скільки. І через... п'ять років у нас буде сто свиней. Го-го! Ха-ха! Чуєш, Тосько, сто свиней!

І мрійник, і Тоська широко реготали, заглушаючи ділові розмови в моєму кабінеті. А тепер у нас понад триста свиней, і ніхто не згадує, як мріяв Шелапутін.

Може, головна відмінність нашої виховної системи від буржуазної в тому й полягає, що у нас дитячий колектив обов'язково повинен рости й багатіти, попереду повинен бачити кращий завтрашній день і прагнути до нього в радісному спільному напруженні, в наполегливій веселій мрії. Може, в цьому й полягає справжня педагогічна діалектика.

Тому я анітрохи не стримував мрії колоністів і разом з ними залітав може й надто далеко. Але це був дуже щасливий час у колонії, і тепер про нього всі мої друзі згадують радісно. З нами мріяв і Олексій Максимович, якому ми докладно писали про наші справи.

Не раділи і не мріяли в колонії кілька чоловік, і між ними Калина Іванович. У нього була молода душа, але, виявляється, для мрії самої душі мало. І сам Калина Іванович казав:

— Ти бачив, як добрий кінь автомобіля боїться? Це тому, що він, паразит, жити хоче. А коли шкапа яка, то вона не тільки що автомобіля, а й чорта не боїться, бо їй однаково: чи хліб, чи толокно, як кацапи кажуть...

Я умовляв Калину Івановича їхати з нами, і хлопці просили, але Калина Іванович стояв твердо:

— Я вже тепер нічого не боюся, і вам такі паразити ні до чого. Погуляв з вами, і досить! А тепер на пенсію: при Радянській владі добре дармоїдам — старим пирхунам.

І Осипови заявили, що вони нікуди з колонією не поїдуть, що з них досить сильних переживань.

— Ми люди скромні,— говорила Наталя Марківна.— Ми навіть не розуміємо, для чого це вам потрібно вісімсот душ. Слово честі, Антоне Семеновичу, ви зірветесь на цій витівці!

У відповідь на цю декларацію я декламував: «Безумству храбрых поем мы песню».

Хлопці аплодували і сміялись, але Осипових таким способом збентежити не можна було. А втім, Силантій мене втішав:

— Тут ото, хай залишаються. Ти ото, Антоне Семеновичу, любиш, як то кажуть, усіх у бігунки запрягати. Корова тут, ото, для такої справи не придатна, а ти її все чіпляєш. Бач, яка історія.

— А тебе можна, Силантію Семеновичу?

— Куди це?

— Та от — у бігунки.

— Мене, тут ото, куди хоч, хоч Будьонному під сідло. Це, розумієш, сволота мене пристроювала, як то кажуть, воду возити. А не роздивилися, гади, кінь який бойовий!

Силантій задирав голову і тупав ногою, з деяким запізненням додаючи:

— Бач, яка історія.

Майже всі вихователі, і Силантій, і Козир, і Єлісов, і коваль Годанович, і всі прачки, куховарки і навіть мірошники вирішили їхати з нами, і це робило переїзд якимось особливо затишним і надійним.

А тим часом справи в Харкові були погані. Я часто туди їздив. Наркомос нас дружно підтримував. Навіть Брегель перейнявся нашою мрією, хоч у цей період мене інакше не називала, як Дон-Кіхот Запорізький.

На що вже Наркомзем, хоч і відкопюлював губи і помилявся зневажливо: то колонія Горького, то колонія Короленка, то колонія Шевченка,— і той поступився: беріть, мовляв, і вісімсот десятин, і повівський маєток, тільки відчепіться.

Виявилось, що наші вороги були не на бойовому фронті, а в засідці. Наразився я на них у навальній атаці, уявляючи, що це останній переможний удар, після якого тільки в сурми сурмити. А проти моєї атаки вийшов з-за кущів маленький такий, у куцому піджачку, чоловічок, сказав кілька слів, і я був розбитий дощенту і покотився назад, кидаючи гармати і прапори, ламаючи лави колоністів, що виступали в марші.

— Наркомфін не може погодитися на цю аферу — дати вам тридцять тисяч, щоб ремонтувати нікому не потрібний палац. А ваші дитячі будинки стоять зруйновані.

— Та це ж не тільки ремонт. У цей кошторис входять і ремонт, і дорога.

— Знаємо, знаємо: вісімсот десятин, вісімсот безпритульних і вісімсот корів. Часи таких афер скінчилися. Скільки ми

Наркомосові мільйонів давали, однаково нічого не виходило: розкрадуть усе, поламають і розбіжаться.

І чоловічок наступив на груди поваленій так несподівано нашій живій, нашій прекрасній мрії. І скільки вона не плакала під цією ногою, скільки не доводила, що вона мрія горьківська, нічого не допомогло, — вона померла.

І от я, сумний, повертаюся додому, судорожно згадуючи: адже в нашій школі комплексом проходить тема: «Наше господарство в Запоріжжі». Шере двічі їздив у маєток Попова. Він склав господарський план, який грав діамантами, смарагдами і рубінами, в якому променіли, сяяли, засліплювали трактори, сотні корів, тисячі овець, сотні тисяч птиці, експорт масла і яєць в Англію, інкубатори, сепаратори, сади, і доповів про нього колоністам.

Адже ще минулого тижня так само я повертався з Харкова, і мене зустрічали схвильовані пацани, стягали з екіпажа й галасували:

— Антоне Семеновичу, Антоне Семеновичу! У Зірки лоша! Ось подивіться, подивіться! Ні, ви подивіться!..

Вони потягли мене до стайні й оточили там ще вогке, тремтяче золоте лоша. Усміхались мовчки, і тільки один сказав задушевно:

— Запорожцем назвали...

Милі мої пацани! Не ходити нам за плугом по Великому луку, не жити в казковому палаці, не сурмити вашим сурмачам з висоти мавританських башт, і золотого коника даремно ви назвали Запорожцем.

17. ЯК ТРЕБА РАХУВАТИ

Удар, що його завдав чоловічок з Наркомфіну, був ударом тяжким. Защеміло під серцем у колоністів, почали усміхатись і реготати недруги, і я дуже розгубився. Але нікому вже не спадало на думку, що ми можемо залишитися на Коломаці. І в Наркомосі добре відчували нашу непіддатливість, і у них питання стояло тільки в одній формі: куди їхати?

Тому лютий і березень 1926 року були дуже складно побудовані. Невдача з Запоріжжям погасила останні спалахи урочистої і святкової надії, але замість неї в колективі залишилася уперта впевненість. Не було тижня, щоб на загальних зборах колоністів не обмірковували якої-небудь пропозиції. На розлогих степах України багато ще було таких місць, де або ніхто не господарював, або господарював погано. Про ці місця казали нам друзі з Наркомосу, комсомольські організації, сусіди старожили і далекі знайомі — господарники. І я, і Шере, і хлопці багато проїхали в той час доріг та шляхів і поїздами,

і машинами, і Молодцем, і різними кіньми та шкапами місцевого транспорту.

Але розвідувачі привозили додому саму лише втому; на загальних зборах колоністи вислухували їх з холодними діловими обличчями і розходились у своїх справах, кинувши в доповідача першим-ліпшим важким запитанням:

— Скільки там можна розмістити? Сто двадцять чоловік? Дрібниця!

— А місто яке? Пирятин? Ніщо!

Та й самі доповідачі раділи з такого кінця, бо в глибині душі найбільше боялися, щоб збори чимось не спокусились.

Так пройшли перед нашими очима маєток Старицького у Валках, монастир у Пирятині, монастир у Лубнах, хорони князів Кочубеїв у Диканьці і ще якийсь мотлох.

Ще більше пунктів було названо й одразу відкинуто, навіть без будь-якої розвідки. І між ними й Куряж — дитяча колонія під самим Харковом, в якій було чотириста дітей, що, як переказували, розклалися вкрай. Уявлення про дезорганізований дитячий заклад для нас було таке гидке, що думка про Куряж з'являлась мов дрібні сухотні пухирці, що одразу ж і лопались.

Якось під час моєї чергової поїздки до Харкова потрапив я на засідання помдїту. Обговорювалося питання про стан Курязької колонії, яка була в його відомстві. Інспектор наросвіти Юр'єв озлоблено-сухо доповідав про стан колонії, стискав і скорочував вислови, і тим дурніший та обурливіший вигляд мали тамтешні справи. Сорок вихователів і чотириста вихованців здавалися слухачеві сотнями глузливих анекдотів про людину, вигадкою якогось зіпсованого негідника, мізантропа й паскудника. Мені хотілося вдарити кулаком по столу й закричати:

— Не може бути! Плітки!

Але Юр'єв справляв враження дуже поважної людини, а крізь звичливу серйозність доповідача добре просвічував давно насиджений наросвітівський смуток, щирість якого не було підстав брати під сумнів. Юр'єв мене соромився і поглядав часом так, ніби у нього стався якийсь нелад у костюмі. Після засідання він підійшов до мене і прямо сказав:

— Слово честі, при вас соромно було розповідати про всю ту гидоту. Адже у вас, кажуть, якщо колоніст спізниться на п'ять хвилин до обіду, ви його саджаєте під арешт на хліб і воду на добу, а він усміхається і відповідає «єсть».

— Ну, не зовсім так. Якби я практикував такий вдалий метод, вам довелось б і про колонію Горького доповідати при-близно в стилі сьогоднішнього вашого виступу.

Ми з Юр'євим розговорилися, засперечалися. Він запросив мене обідати і за обідом сказав:

— Знаєте що? А чому б вам не взяти Куряж?

— Та що ж там доброго? І там же повно?
— Та чому повно? Ми звільнимо для ваших сто двадцять місць.

— Не хочеться. Брудна робота. Та й не дасте працювати...

— Дамо! Чого ви нас так боїтеся? Дам вам відкритий лист — робіть що хочете. Цей Куряж — то жах якийсь! Подумайте, під самою столицею таке бандитське кубло. Ви ж чули. На шляху грабують. На вісімнадцять тисяч карбованців розікрали тільки в самій колонії — за чотири місяці.

— Значить, там треба весь персонал вигнати.

— Ні, навіщо ж... там є чудові працівники.

— Я в таких випадках прихильник цілковитої асептики.

— Ну, добре, виганяйте, виганяйте!

— Та ні, до Куряжа ми не поїдемо.

— Але ж ви ще не бачили?

— Не бачив.

— Знаєте що? Залишайтеся на завтра, візьмемо Халабуду і поїдемо, подивимосся.

Я погодився. На другий день ми втрех поїхали до Куряжа. Я їхав туди, не передчуваючи, що їду вибирати могилу для моєї колонії.

З нами був Халабуда Сидір Карпович, голова помдіту. Він чесно головував у цій установі, яка складалася тоді з поганих, розвалених дитячих будинків і колоній, бакалійних крамниць, кінотеатрів, магазинів плетених меблів, садів розваги, рулеток та бухгалтерії. Сидора Карповича обсіли паразити: комерсанти, комісіонери, круп'є, шарлатани, шахраї, шулери та розтратники, і мені від душі хотілося подарувати йому велику пляшку сабадилової настоянки. Він давно вже був приголомшений різними міркуваннями, що їх йому з усіх боків підказували: економічними, педагогічними, психологічними й іншими, і тому давно втратив надію зрозуміти, чому в його колоніях злидні, масові втечі, злодійство та хуліганство, скорився дійсності, глибоко вірив, що безпритульний — це поєднання всіх семи смертних гріхів, і від усієї своєї колишньої прекраснодушності залишив собі тільки віру в краще майбутнє та віру в жито.

Останню рису його вдачі я виявив уже згодом, а тепер, сидячи в автомобілі, нічого не підозрюючи, слухав його оповідь:

— Треба, щоб у людей жито було. Якщо у людей є жито, то нічого не страшно. Що з того, розумієш, що ти його Гоголя навчиш, коли у нього хліба немає? Ти дай йому жита, а потім і книжку підсунь... От і ці бандити жита посіяти не вміють, а красти вміють.

— Поганий народ?

— Вони? Ох, і народ же, розумієш! Вони до мене ото: дай, Сидоре Карповичу, п'ятірку, курити хочеться. Дав я, звичайно, а він через тиждень знову: Сидоре Карповичу, дай п'ять карбо-

ванців. Я ж тобі, кажу, дав? То, каже, ти на цигарки дав, а тепер на горілку дай...

Промчавши кілометрів із шість від міста піщаною нудною дорогою, вибралися ми на пагорок і в'їхали в облуплені монастирські ворота. Посеред круглого двору безформне громадище стародавнього, а проте потворного храму, за ним щось триповерхове, а навкруги — довгі присадкуваті флігелі, підперті напівзогнаними ганками. Трохи осторонь, понад краєм урвища, перебудований дерев'яний двоповерховий готель. По кутках і завулках поховалися чортзна з чого зліпліні хатки, сарайчики, кухоньки, всякий мотлох, що назбирався за триста молитовних років. Мене насамперед вразив запах, що стояв у колонії. Це була складна суміш з убиралень, бруду, борщу, гною і... ладану. В церкві співали, на сходах її сиділи сухі несимпатичні баби і, мабуть, згадували ті щасливі часи, коли було в кого просити милостиню. Але колоністів не було видно.

Сіренький, підтоптаний завідувач з тугою подивився на наш фіат, ляпнув рукою по крилу машини і повів показувати колонію. Видно було, що він уже звик показувати її не для слави, а для осуду і добре знав стежки своїх мук.

— Ось тут спальні першого колективу, — сказав він, проходячи в те місце, де раніше були двері, а тепер тільки рама від дверей, навіть і наличників не було. Так само безперешкодно ми переступили й через другий поріг і повернули в коридор ліворуч. Я тоді тільки зрозумів, що коридор цей нічим не відділяється від свіжого колись повітря. Про це, між іншим, свідчили й кучугури снігу під стінами, які встигли вже вкритися пилом.

— А як же це... без дверей? — спитав я.

Завідувач через силу показав нам, що колись він умів усміхатися, і пішов далі. Юр'єв сказав голосно:

— Двері давно згоріли. Якби ж тільки двері! Вже підлоги зривають і палять, попалили й навіси над льохами і навіть частину возів.

— А дрова?

— А чорт їх знає, чому у них дров нема! Гроші були видано на дрова.

Халабуда висякався і сказав:

— Дрова, напевно, і тепер є. Не хочуть розпилити й покотити, а найняти ні за що. Є дрова у сволоти... Знаєте ж, який народ, — бандити!

Нарешті ми підійшли до справжніх зачинених дверей у спальню. Халабуда штовхнув їх ногою, і вони враз повисли на одній нижній завісі, загрожуючи звалитися нам на голови. Халабуда підтримав їх рукою і засміявся:

— Е, ні, чортова відьмо! Я тебе вже добре знаю...

Ми ввійшли у спальню. На поламаних брудних ліжках, на

купах безформного огидного лахміття, сиділи безпритульні; справжні безпритульні, у всій їх пишності, і намагались зігрітися, кутаючись у таке саме дрантя. Коло облупленої груби двоє розбивали колуном дошку, пофарбовану, мабуть, недавно, в жовтий колір. По кутках і навіть у проходах було напаскуджено. Тут були ті самі запахи, що й у дворі, мінус ладан.

За нами стежили очима, але голови ніхто не повернув. Я звернув увагу, що всім безпритульним було понад шістнадцять років.

— Це у вас найстарші?

— Так, це перший колектив — старший вік, — люб'язно пояснив завідувач.

З далекого кутка хтось крикнув басом:

— Ви не вірте їм, що вони говорять! Брешуть усе!

В другому кінці сказали просто, зовсім нічого не підкреслюючи:

— Показують... Що тут показувати? Показали б краще, що накрали.

Ми не звернули ніякої уваги на ці вигуки, тільки Юр'єв почервонів і крадькома глянув на мене.

Ми вийшли в коридор.

— У цьому будинку шість спальних кімнат, — сказав завідувач. — Показати?

— Покажіть майстерні, — попросив я.

Халабуда пожвавішав і почав довго оповідати про те, як він купував верстати.

Ми знову вийшли в двір. Назустріч нам, закутавшись у кліфт, стрибав по грудках пацан, намагаючись не попадати босими чорними ногами на смуги снігу. Я, відставши від інших, спинив його:

— Ти звідки біжиш, пацан?

Він зупинився і підвів лице.

— А я ходив довідуватись, чи не будуть нас відправляти.

— Куди?

— Кажали, що будуть відправляти кудись.

— А тут погано?

— Тут уже не можна жити, — тихо й сумно сказав пацан, чухаючи вухо об край кліфта. — Тут можна й замерзнути... і б'ють...

— Хто б'є?

— Всі.

Пацан був з тямущих і, здається, без вуличного стажу; у нього великі голубі очі, ще не спотворені вуличними гримасами; якщо його вимити, вийде мила дитина.

— А за що б'ють?

— А так. Якщо не даси чого. Або обід віднімуть коли. У нас пацани так давно не обідають. Буває, і хліб віднімають... Або,

якщо не вкрадеш... тобі скажуть украсти, а ти не вкрадеш... А ви не знаєте, чи будуть відправляти?

- Не знаю, голубе.
- А кажуть, скоро буде літо...
- А тобі навіщо літо?
- Піду звідси.

Мене кликали до майстерень. Мені здавалося, що не можна піти від пацана, не подавши йому ніякої допомоги, але він уже стрибав по грудках, наближаючись до спалень,— мабуть, у спальнях усе-таки тепліше, ніж на грудках.

Подивитися майстерні нам не пощастило: хтось таємничий забрав ключі, і навіть ретельні розшуки завідувача не дали ніяких наслідків. Ми обмежилися тим, що зазирали у вікна. Тут були штампувальні верстати, деревообробні та два токарні, всього дванадцять верстатів. В окремих флігелях містилися шевська та швейна майстерні — стовп і основа педагогіки.

- У вас сьогодні свято, чи що?

Завідувач не відповів. Юр'єв знову взяв на себе цю каторжну роботу:

— Я дивуюся з вас, Антоне Семеновичу. Ви повинні вже все зрозуміти. Ніхто тут не працює, це загальне становище. А крім того, інструменти розкрадено, матеріалу нема, енергії нема, замовлень нема, нічого нема. Та й працювати ніхто не вміє.

Власна електростанція, про яку Халабуда теж розповів цілу історію, зрозуміло, не працювала: щось було поламане.

- Ну, а школа?

— Школа є, — сказав завідувач, — тільки... нам не до школи...

Халабуда вперто тягнув на поле. Ми вийшли з кола, обгородженого мурами сажневої товщини, і побачили велику западину колишнього ставу, а за ним до лісу поля, вкриті тонким розвіяним снігом. Халабуда, як Наполеон, простяг руку і урочисто промовив:

- Сто двадцять десятин! Багатство!
- Озимі посіяли? — спитав я необережно.

— Озимі! — вигукнув у захваті Халабуда. — Тридцять десятин жита, рахуйте по сто пудів, три тисячі пудів самого жита! Без хліба не будуть. А жито яке! Якщо люди сіятимуть жито, можна саме жито. Пшениця — це що? Житній хліб, ти знаєш, німці його не можуть їсти, та й французи не можуть... А наш брат, якщо є житній хліб...

Ми встигли вернутися до машини, а Халабуда все говорив про жито. Спочатку це нас дратувало, а потім стало навіть цікаво: що ще можна сказати про жито?

Ми сіли в машину і поїхали, а вслід нам дивився самотній, сумний завідувач. Мовчали аж до Холодної гори. Коли проїжджали через базар, Юр'єв кивнув на юрму безпритульних і сказав:

— Це вихованці з Куряжа... Ну що, берете?

— Ні.

— Чого ви боїтесь! Адже колонія імені Горького правопорушницька? Однаково до вас Всеукраїнська комісія присилає всяку погань. А тут ми вам даємо нормальних дітей.

Навіть Халабуда зареготав у машині:

— Нормальні, таке сказав!..

Юр'єв співав своєї:

— Заїдемо зараз до Джуринської, поговоримо. Помдіт віддасть колонію Наркомосові. Харкову незручно посилати до вас правопорушників, а своєї колонії нема. А тут буде своя, та ще яка: на чотириста душ! Це розкішно. Майстерні тут непогані. Сидоре Карповичу, віддасте колонію?

Халабуда подумав:

— Тридцять десятин жита — це двісті сорок пудів насіння. А робота? Заплатите? А колонію чому ж не віддати? Віддамо.

— Заїдемо до Джуринської, — напосідав Юр'єв. — Сто двадцять дітей молодших куди-небудь переведемо, а двісті вісімдесят залишимо вам. Вони хоч і не правопорушники формально, та після курязького виховання ще гірші.

— Чого я полізу в цю яму? — сказав я Юр'єву. — І, крім того, тут треба якось прибрати. Це коштуватиме не менше двадцяти тисяч карбованців.

— Сидір Карпович дасть.

Халабуда прокинувся.

— За що двадцять тисяч?

— Ціна крові, — сказав Юр'єв — ціна злочину.

— Навіщо двадцять тисяч? — ще раз здивувався Халабуда.

— Ремонт, двері, інструменти, постелі, одяг — усе!

Халабуда надувся:

— Двадцять тисяч! За двадцять тисяч ми й самі все зробимо.

У Джуринської Юр'єв вів далі агітацію. Любов Савелівна слухала його, усміхаючись, і з цікавістю поглядала на мене.

— Це був би надто дорогий експеримент. Ризикувати колонією імені Горького ми не можемо. Треба просто Куряж закрити, а дітей розподілити між іншими колоніями. Та й товариш Макаренко не піде в Куряж.

— Ні, — сказав я.

— Це остаточна відповідь? — спитав Юр'єв.

— Я поговорю з колоністами, але, мабуть, вони відмовляться.

Халабуда кліпнув очима.

— Хто відмовиться?

— Колоністи.

— Ці... ваші вихованці?

— Так.

— А що ж вони розуміють?

Джуринська поклала руку на рукав Халабуди:

— Голубчику, Сидоре! Вони там більше за нас з тобою розуміють. Хотіла б я подивитися на їхні обличчя, коли вони побачать твій Куряж.

Халабуда розсердився:

— Та чого ви до мене причепилися: «твій Куряж»? Чому він мій? Я дав вам п'ятдесят тисяч карбованців. І двигун. І дванадцять верстатів. А педагоги ваші... Яке мені діло, що вони погано працюють?..

Я залишив цих діячів соцвижу зводити сімейні рахунки, а сам поспішив на поїзд. Мене проводжали на вокзалі Карабанов і Задоров. Вислухавши мою розповідь про Куряж, вони втупилися очима в колеса вагона і думали. Нарешті Карабанов сказав:

— Нужники чистити — невелика честь для горьківців, а проте біс його знає, подумати треба...

— Зате ми будемо близько, допоможемо, — показав зуби Задоров. — Знаєш що, Семене... поїдьмо подивимось завтра.

Загальні збори колоністів, як і всі збори останнім часом, стримано-роздумливо вислухали мою доповідь. Роблячи її, я з цікавістю прислухався не тільки до зборів, але й до себе самого. Мені раптом захотілося сумно усміхнутися. Що це діється: чи я був дитиною чотири місяці тому, коли разом з колоністами бував і торжествував у створених нами запорізьких палацах? Чи виріс я за чотири місяці, чи виснажився тільки? У своїх словах, у тоні, у рухах обличчя я ясно відчував неприємну непевність.

Протягом цілого року ми поривалися до широких, ясних просторів, невже наше прагнення увінчається якимсь кумедним, запаскудженим Куряжем? Як сталося, що я сам, з власної волі, розмовляю з хлопцями про таке нестерпне майбутнє? Що може вабити нас у Куряжі? В ім'я яких цінностей треба покинути наше, прикрашене квітами і Коломаком життя, наші паркетні підлоги, нами відбудований маєток?

Але в той же час у своїх скупих і правдивих контекстах, в яких неможливо було вмістити навіть жодного приємного слова, я відчував несподіваний для мене самого великий, суворий заклик, за яким десь далеко ховалася ще несмілива, соромлива радість.

Хлопці іноді переривали мою доповідь сміхом, саме в тих місцях, де я розраховував викликати у них замішання. Стримуючи сміх, вони ставили мені запитання, а після моїх відповідей реготали ще більше. Це був сміх надії або щастя — це було глузування.

— А що ж роблять сорок вихователів?

— Не знаю.

Регіт.

— Антоне Семеновичу, ви там нікому морди не набили?
Я б не стримався, слово честі.

Регіт.

— А їдальня є?

— Їдальня є, але хлопці всі ж босі, то каструлі носять до спалень і в спальнях їдять...

Регіт.

— А хто ж носить?

— Не бачив. Мабуть, хлопці...

— По черзі, чи що?

— Мабуть, по черзі.

— Організовано, виходить.

Регіт.

— А комсомол є?

Тут регіт розлягається ще до того, як я встиг відповісти.

Проте, коли я скінчив доповідь, усі дивились на мене стурбовано й серйозно.

— А яка ваша думка? — крикнув хтось.

— А я так, як ви...

Лапоть пильно глянув на мене і, мабуть, нічого не втямив.

— Ну, висловуйтесь... Ну?.. Чого ж ви мовчите? Цікаво, до чого ви домовчитесь?

Підвів руку Денис Кудлатий.

— Ага, Денис? Цікаво, що ти скажеш.

Денис звичним національним жестом поліз у потилицю, але, згадавши, що цю його слабкість колоністи завжди завважують, ураз опустив руку вниз.

Хлопці все-таки помітили його маневр і засміялися.

— Та я, власне кажучи, нічого не скажу. Звичайно, Харків там близько, це правда... А все-таки братися за таке діло... хто ж у нас є? Всі на робітфаки позабирались...

Він покрутив головою, начебто муху проковтнув.

— Власне кажучи, про цей Куряж і говорити б не варто. Чого ми туди поліземо? А потім згадайте: їх двісті вісімдесят, а нас сто двадцять, до того у нас новеньких скільки, а старі які? Тоська тобі командир, і Наталка командир, а Перепелятченко, а Сухоїван, а Галатенко?

— А чого — Галатенко? — пролунав сонний, незадоволений голос. — Як що, то й Галатенко.

— Мовчи! — спинив його Лапоть.

— А чого я мовчатиму? Ось Антон Семенович розповідав, які там люди. А я що, не працюю, чи що?

— Ну, добре, — сказав Денис, — я прошу вибачити, а все ж таки нам там морди понабивають, тільки й діла буде.

— Тихше з мордами, — підвів голову Митька Жевелій.

— А що ти зробиш?

— Будь певен!

Кудлатий сів.

Узяв слово Іван Іванович:

— Товариші колоністи, я однаково нікуди не поїду, то я збоку, так би мовити, дивлюсь, і мені видніше. Чого їхати до Куряжа? Нам залишать триста найзіпсованіших хлопців, та ще харківських...

— А сюди харківських не присилають хіба?— спитав Лапоть.

— Присилають. Та подумайте — триста! І Антон Семенович каже — хлопці там дорослі. І зважайте ще й на таке: ви до них приїдете, а вони у себе дома. Якщо вони самого одягу розікрали на вісімнадцять тисяч карбованців, то ви уявляєте собі, що вони з вами зроблять?

— Печеню!— вигукнув хтось.

— Ну, печеню ще смажити треба,— живцем з'їдять.

— А багатьох з наших вони й красти навчать,— вів далі Іван Іванович.— Є у нас такі?

— Є, скільки хочете,— відповів Кудлатий,— у нас шпани чоловік сорок, тільки бояться красти.

— От-от!— зрадів Іван Іванович.— Зважте: вас буде вісімдесят, а їх триста двадцять, та ще відкиньте наших дівчат і малюків... А навіщо все це? Навіщо губити колонію Горького? Ви на загибель їдете, Антоне Семеновичу!

Іван Іванович сів на місце, переможно озираячись. Колоністи напівсхвально загомоніли, але я не чув у цьому гомоні ніякої ухвали.

На загальне вдовolenня вийшов говорити Калина Іванович у своєму старенькому плащі, але поголений і чистенький, як завжди. Калина Іванович тяжко переживав, що доводиться розлучатися з колонією, і тепер в його голубих очах, які мерехтять старечим непевним світлом, я бачу великий людський сум.

— Значить, таке діло,— почав Калина Іванович не поспішаючи,— я теж з вами не поїду, виходить, і моє діло — сторона, а тільки не чужа сторона. Куди ви поїдете, і куди вас життя поведе — різні речі. Говорили минулого місяця: масло будемо вангажити англійцям. То скажіть, будь ласка, мені, старому, як це можна допустити — працювати на цих паразитів, англійців отих? А я ж бачив, як наші стрибає: поїдемо, поїдемо! Ну й поїхав би ти, а потім що? Теоретично воно, звичайно, Запоріжжя, а практично — ти просто корів би пас, та й годі. Поки твоє масло до англійця дійде, скільки ти поту проллєш, ти лічив? І тобі пасти, і тобі гній возити, і коровам зади мити, а то ж англієць твого масла їсти не схоче, паразит. Так ти ж того не думав, дурню, а — поїду та й поїду. І добре так вийшло, що ти не поїхав, хай собі англієць сухий хліб їсть. А тепер перед тобою Куряж. І ти сидиш і думаєш. А чого ж тут думати? Ти ж людина передова, дивися ж ти, триста ж твоїх братів гине, таких самих Мак-

симів Горьких, як і ти. Розповідав тут Антон Семенович, а ви реготали, а що ж тут смішного? Як це може Радянська влада допустити, щоб у самій харківській столиці, під боком у самого Григорія Івановича, чотириста бандитів росло? А Радянська влада і каже вам: ану, їдьте зробіть, щоб з них люди правильні вийшли, — триста ж людей, ви ж подумайте! А на вас же дивитиметься не якась там шпана, Лука Семенович, чи що, а весь харківський пролетаріат! Так ви — ні! Нам краще англійців годувати, щоб вони тим маслом подавилися! А тут нам шкода. Шкода з трояндами розлучатися і страшно: нас скільки, а їх, паразитів, скільки. А як ми з Антоном Семеновичем удвох починали цю колонію, то що? Може, ми збирали загальні збори та виголошували промови? От Волохов і Таранець, і Гуд хай скажуть, чи ми їх злякались, паразитів? А це ж робота буде державна, Радянській владі потрібна. От я вам і кажу: їдьте, та й годі. І Горький Максим скаже: ось які мої горьківці, поїхали, паразити, не злякались!

В міру того, як говорив Калина Іванович, рум'яніші ставали його щоки, і тепліше горіли очі колоністів. Багато з тих, що сиділи на підлозі, ближче підсунулися до нас, а деякі поклали підборіддя на плечі сусідів і невідступно вдивлялися не в обличчя Калини Івановича, а кудись далі, в якийсь свій майбутній подвиг. А коли сказав Калина Іванович про Максима Горького, ахнули напружені зиниці колоністів людським гарячим вибухом, загаласували, закричали, заворушилися пацани, кинулись аплодувати, але й аплодувати було ніколи. Митька Жевелій стояв серед тих, що сиділи на підлозі, і кричав заднім рядам, мабуть, звідти сподіваючись опору:

— Їдмо, паразити, слово честі, їдмо!

Але й задні ряди стріляли в Митьку різними вогнями і рішучими гримасами, — і тоді Митька кинувся до Калини Івановича, оточеного рухливою кашею пацанів, здатних тепер тільки верещати.

— Калино Івановичу, якщо так, то й ви з нами поїдете?

Калина Іванович гірко усміхнувся, набиваючи люльку. Лапоть виголошував промову:

— У нас що написано, читайте!

Всі закричали хором:

— Не пишцати!

— Ану, ще раз прочитайте!

Лапоть кинув униз стиснутий кулак, і всі дзвінко, вимовливо повторили:

— Не пишцати!

— А ми пишцимо! Які всі математики: рахують вісімдесят і триста двадцять. Хто так рахує? Ми прийняли сорок харківських, ми рахували? Де вони?

— Тут ми, тут! — гукнули пацани.

— Ну, і що?

Пацани гукнули:

— Груба!

— Так якого чорта рахувати? Я на місці Івана Івановича так рахував би: у нас немає вошей, а у них десять тисяч — сидить на місці.

Збори, регочучи, оглянулись на Івана Івановича, який почервонів від сорому.

— Ми повинні рахувати просто, — вів далі Лапоть. — З нашого боку колонія Горького. А з їхнього боку хто? Нікого нема!

Лапоть кінчив. Колоністи закричали:

— Правильно! Ідьмо, і годі! Хай Антон Семенович пише до Наркомосу!

Кудлатий сказав:

— Добре! Іхати, то іхати. Тільки і іхати треба розумно. Завтра вже березень, жодного дня не можна гаяти. Треба не писати, а телеграму, а то без городу лишимося. І друга справа: без грошей іхати однаково не можна. Двадцять тисяч чи скільки, а гроші однаково потрібні.

— Голосувати? — спитав Лапоть моєї поради.

— Хай Антон Семенович скаже свою думку! — гукнули з юрби.

— А ти не бачиш, чи що? — сказав Лапоть. — А для порядку однаково треба. Слово Антонові Семеновичу.

Я став перед зборами і сказав коротко:

— Хай живе колонія імені Горького!..

Через півгодини новий старший конюх і командир другого загону Вітька Богоявленський виїхали верхи до міста.

Зачем он шапкой дорожит?

А в шапці у нього депеша:

«Харків Наркомос Джуринський.

Наполегливо просимо передати Куряж нам якнайскоріше забезпечити посівну кошторис додатково.

Загальні збори колоністів.

Макаренко».

18. БОЙОВА РОЗВІДКА

Джуринська викликала мене телеграмою на другий день. Колоністи надали цій телеграмі великого значення.

— Бачите як: бах-бах-бах, телеграма, телеграма...

А насправді події розвивалися без особливого бахкання. Незважаючи на те, що Куряж за загальним визнанням не можна було терпіти, хоч би тому, що всі навколишні дачі, висілки

й села наполегливо просили ліквідувати цю «малину», у Куряжа знайшлися оборонці. Власне, тільки Джуринська та Юр'єв вимагали перевести колонію без будь-яких застережень. При цьому Юр'єв справді не сумнівався в правильності задуманої операції, а Джуринська йшла на це, тільки довіряючи мені, і в хвилину відвертості призналась:

— Боюся все-таки, Антоне Семеновичу. Нічого не можу зробити з собою, боюсь...

Брегель підтримувала переведення, але пропонувала такі форми його, на які я погодитися не міг: особлива трійка мала організувати всю операцію, горьківські форми поступово будуть впроваджені в новий колектив, і на один місяць на допомогу мені в Харкові мобілізують п'ятдесят комсомольців.

Халабуда, якого накачував хтось із його шахрайського оточення, і слухати не хотів про двадцять тисяч одноразової дотації, повторюючи одне й те ж:

— За двадцять тисяч ми й самі зробимо.

Несподівані вороги напали з профспілки. Особливо чинив опір Клямер, броне і друг народу. Я й тепер не розумію, чому його дратувала колонія Горького, але говорив він про неї тільки з перекошеним від люті обличчям, сердито плювався, стукав кулаками.

— На кожному кроці реформатори! Хто такий Макаренко? Чому через якогось Макаренка ми повинні порушувати закони й інтереси трудящих? А хто знає колонію Горького? Хто бачив? Джуринська бачила, то що? Джуринська все розуміє?

Дратували Клямера такі мої вимоги:

1. Звільнити весь персонал Куряжа без будь-якого обговорення.

2. Мати в колонії Горького п'ятнадцять вихователів (за нормами мало бути сорок).

3. Платити вихователям не сорок, а вісімдесят карбованців на місяць.

4. Педагогічний персонал запрошуюю я, за профспілкою залишається право відхилити.

Ці скромні вимоги дратували Клямера до сліз:

— Я хотів би подивитись: хто наважиться обговорювати цей нахабний ультиматум? Тут у кожному слові глузування з радянського права. Йому потрібно п'ятнадцять вихователів, а двадцять п'ять хай залишаються за бортом. Він хоче навалити на педагогів каторжну працю, то сорока вихователів він боїться...

Я не починав суперечки з Клямером, бо не догадувався, які його справжні мотиви.

Я взагалі намагався не брати участі в дебатах і суперечках, бо, по совісті, не міг ручитися за успіх і нікого не хотів примушувати брати на себе не виправдану його логікою відповідальність. Адже у мене, власне кажучи, був тільки один

аргумент — колонія імені Горького, але її мало хто бачив, а мені розповідати про неї було недоречно.

Навколо справи про переведення колонії закрутилося стільки людей, пристрастей і стосунків, що незабаром я й зовсім втратив орієнтацію, тим паче, що до Харкова я приїжджав не більше як на один день і не встигав ні на які засідання. Чомусь я не вірив у щирість моїх ворогів і підозрював, що за висловленими доказами криються інші підстави.

Тільки в одному місці, в Наркомосі, зіткнувся я із справжньою переконаною пристрастю у людини і замилувався нею відверто. Це була жінка, судячи з убрання, але, мабуть, істота безстатева по суті: низенька, з кінським обличчям, невеличка дощечка грудей і величезні незграбні ноги. Вона завжди розмахувала яскраво-червоними руками, то жестикулюючи, то поправляючи пасма прямого, ясно-солом'яного волосся. Звали її товаришка Зоя. Вона в кабінеті Брегель мала якийсь вплив.

Товаришка Зоя зненавиділа мене з першого погляду і не приховувала цього, не стримуючись від найрізкіших висловів.

— Ви, Макаренко, солдат, а не педагог. Кажуть, що ви колишній полковник, і це скидається на правду. Не розумію, чому тут з вами панькаються. Я б не пустила вас до дітей.

Мені подобалась кришталєво-чиста щирість і прозора пристрасть товаришки Зої, і я цього теж не приховував у своїй звичайній відповіді:

— Я вами завжди захоплений, товаришко Зоя, але я ніколи не був полковником.

До перевodu колонії товаришка Зоя ставилась як до неминучої катастрофи, стукала долонею по столу Брегель і кричала:

— Ви чимось засліплені! Чим вас усіх задурманив оцей...— вона оглядалася на мене.

— ...полковник, — серйозно підказував я.

— Так, полковник... Я вам скажу, чим це скінчиться: різаниною! Він привезе своїх сто двадцять, і буде різанина. Що ви про це думаете, товаришу Макаренко?

— Я захоплений вашими міркуваннями, але цікаво було б знати: хто кого різатиме?

Брегель гамувала наші суперечки:

— Зою! Як тобі не соромно! Яка там різанина! А ви, Антоне Семеновичу, завжди жартуете.

Клубок суперечок і незгод котився в напрямі до високих партійних сфер, і це мене заспокоювало. Заспокоювало й інше: Куряж дедалі гірше смердів, дедалі більше розкладався і потребував рішучих, негайних заходів. Куряж спонукав якнайшвидше розв'язувати справу, незважаючи навіть на те, що курязькі педагоги протестували також:

— Колонію остаточно розкладають розмови про переведення сюди горьківської.

Ті ж вихователі повідомляли конспіративно, що в Куряжі готуються ножові розправи з горьківцями. Товаришка Зоя кричала мені в лице:

— Бачите, бачите?

— Так, — відповідав я. — Отже, з'ясувалося: різатимуть вони нас, а не ми їх.

— Так, виявляється... Варваро, ти за все відповідатимеш, дивись! Де це видано! Нацьковувати одну на одну дві групи безпритульних!

Нарешті мене викликали в кабінет високої організації. Голений чоловік підвів голову від паперів і сказав:

— Сідайте, товаришу Макаренко.

У кабінеті були Джуринська і Клямер.

Я сів.

Голений неголосно спитав:

— Ви певні, що з своїми вихованцями подолаєте розклад у Куряжі?

Я, мабуть, зблід, бо мені довелося просто в очі у відповідь на чесно поставлене запитання збрехати:

— Певен.

Голений пильно на мене подивився і промовив:

— Тепер ще одне технічне питання, — майте на увазі, товаришу Клямер, технічне, а не принципове, — скажіть, коротко тільки, чому вам потрібно не сорок вихователів, а п'ятнадцять і чому ви проти окладу сорок карбованців?

Я подумав і відповів:

— Бачите, якщо коротко казати: сорок сорокакарбованцевих педагогів можуть призвести до цілковитого розкладу не тільки колектив безпритульних, а й який хочете колектив.

Голений раптом відкинувся на спинку крісла в одвертому розкотистому сміхові і, показуючи пальцем, спитав крізь сльози:

— І навіть колектив, складений з Клямерів?

— Неминуче, — відповів я серйозно.

З голеного як вітром здмухнуло його обережну офіційність. Він простяг руку до Любові Савелівни:

— А не казав я вам: «числом більше, ціною дешевше»?

Він раптом втомлено похитав головою і, знову повертаючись до офіційного ділового тону, сказав Джуринській:

— Хай переїжджає! І якнайшвидше!

— Двадцять тисяч, — сказав я, встаючи.

— Одержите. Не багато?

— Мало.

— Добре. До побачення. Переїжджайте і дивіться: має бути цілковитий успіх.

У колонії імені Горького в цей час перша палка ухвала поступово набирала форми спокійно-точної військової підготовки. Колонією фактично керував Лапоть, та Коваль допомагав йому

у складних випадках, але керувати було неважко. Ніколи не було в колонії такого дружного тону, такого глибокого почуття обов'язку одного перед одним. Навіть дрібні провини викликали великий подив і короткий виразний протест:

— А ти ще збираєшся їхати до Куряжа!

Уже ні для кого в колонії не залишалось ніяких сумнівів щодо суті завдання. Колоністи навіть не знали, а відчували особливим найтоншим почуттям завислу в повітрі потребу усе віддати колективові, і це зовсім не було жертвою. Було насолодою, може, найбільшою насолодою в світі відчувати цей взаємний зв'язок, міць та еластичність стосунків, велику могутність колективу, яка вібрала в насиченому силою спокої. І все це можна було прочитати в очах, в рухах, у міміці, в ході, в роботі. Очі всіх дивилися туди, на північ, де в сажневих мурах сиділа і бурчала на нас темна орда, об'єднана злиднями, сваволею і самодурством, глупотою і впертістю.

Я відзначив, що ніякої похвальби у колоністів не було. Десь таємно кожен тамував страх і непевність, тим більш природні, що ніхто супротивника в очі ще не бачив.

Кожного мого повернення чекали нетерпляче й жадібно, пильнували на шляхах і на деревах, виглядали з дахів. Як тільки мій екіпаж в'їжджав у двір, сигналіст хапав сурму і грав загальний збір, не питаючи моєї згоди. Я покійно йшов на збори. В цей час стало звичаєм зустрічати мене, як народного артиста, оплесками. Це, звичайно, стосувалося не стільки мене, скільки нашого спільного завдання.

Нарешті, в перших числах травня, на такі збори прийшов я з готовим договором.

За договором і з наказу Наркомосу колонію імені Горького переводили в повному складі вихованців і персоналу, з усім рухомим майном та інвентарем, живим і мертвим, у Куряж. Курязьку колонію оголошували ліквідованою, з передачею двохсот вісімдесяти вихованців і всього майна в розпорядження і керування колонії імені Горького. Весь персонал Курязької колонії, за винятком деяких технічних працівників, оголошувався звільненим з моменту вступу в завідування завколонії Горького.

Прийняти колонію мені пропонували п'ятого травня. Закінчити переведення колонії Горького — до п'ятнадцятого травня.

Вислухавши угоду і наказ, горьківці не кричали «ура» і нікого не качали. Лапоть сказав серед загальної тиші:

— Напишемо про це Горькому. І найголовніше, хлопці: не пищати!

— Єсть не пищати! — пропищав якийсь пацан.

А Калина Іванович махнув рукою і додав:

— Рушайте, хлопці, не бійтеся!

1. ЦВЯХИ

Через день я мав приймати Курязьку колонію, а сьогодні на раді командирів треба щось зробити, щось сказати таке, щоб колоністи без мене могли організувати надзвичайно важку операцію — згорнути все наше господарство і перевезти його до Куряжа.

У колонії і страхи, і надії, і нерви, і сяючі очі, і коні, і вози, і бурхливі хвилі дрібниць, забутих «нотабене» і загублених мотузків — усе сплелось в такий неймовірно складний клубок, що я не вірив у здатність хлопців успішно розплутати його.

Минула тільки одна ніч, як я одержав договір на передачу Куряжа, а в колонії все встигло перебудуватися на похідний лад: і настрої, і пристрасті, і темпи. Хлопці не боялися Куряжа, може, тому, що не бачили його в усій красі. Зате перед моїм духовним оком Куряж невідступно стояв, як жахливий казковий мрець, здатний міцно схопити мене за горло, незважаючи на те, що смерть його давно вже офіційно констатовано.

На раді командирів ухвалили: разом зі мною їхати в Куряж тільки дев'ятьом колоністам і одному вихователеві. Я просив більшого. Я доводив, що з такими малими силами ми нічого не зробимо, тільки підірвемо горьківський авторитет, що в Куряжі знято з роботи весь персонал, що в Куряжі багато озлоблених проти нас.

Мені відповідав Кудлатий, іронічно-ласкаво усміхаючись:

— Власне кажучи, чи вас поїде десять чоловік, чи дванадцять — один чорт: нічого не робите. Ось коли всі прийдуть, тоді інша річ, — навалом візьмемо. Ви ж знаєте, що їх триста чоловік. Треба й тут добре зібратися. Спробуйте, власне кажучи, самих свиней навантажити триста двадцять душ. А крім того, зверніть увагу: чи сказилися там у Харкові, чи, може, навмисне, що це таке робиться, — щодня до нас новенькі.

Новенькі й мене турбували. Розбавляючи наш колектив, вони заважали зберегти горьківську колонію в цілковитій чистоті й силі. А нашим невеликим загonom треба було вдарити по натовпу в триста чоловік.

Готуючись до боротьби з Куряжем, я розраховував на один блискавичний удар, — куряжан треба було взяти зразу. Будь-яке зволання, надії на еволюцію, будь-яка ставка на «поступове проникнення» зробили б усю нашу операцію сумнівною справою. Я добре знав, що «поступово проникати» будуть не тільки

наші форми, традиції, тон, але й традиції курязької анархії. Харківські мудреці, наполягаючи на «поступовому проникненні», сиділи, власне кажучи, на старих, кустарної роботи, стільцях: гарні хлопчики гарно впливатимуть на поганих хлопчиків. А я вже добре знав, що навіть першосортні хлопчики в колективі з невиразними організаційними формами дуже легко перетворюються на диких звірят. З «мудрецькими» я не починав одвертої суперечки, арифметично точно підрахувавши, що рішучий удар закінчиться раніше, ніж почнеться усяка поступова метушня. Але новенькі мені заважали. Розумний Кудлатий тямив, що їх треба підготувати до перевезення в Куряж так само дбайливо, як і все наше господарство.

Тому, виїжджаючи до Куряжа на чолі «передового зведеного загону», я не міг не оглядатися назад з великим занепокоєнням. Щоправда, Калина Іванович обіцяв керувати господарством до самої останньої миті, але його так пригнітила і приголомшила майбутня розлука, що він був здатний тільки тупцювати серед колоністів, насилу згадуючи окремі деталі господарства і одразу ж забуваючи про них, охоплений гіркою старечою образою. Колоністи уважно й любовно вислухували розпорядження Калини Івановича, відповідали підкресленим салютом і бадьорою готовністю «єсть», але в роботі швидко витрушували з себе незручне почуття жалю до старого і починали по-своєму, самотужки дбати про діло.

На чолі колонії я залишив Коваля, який найбільше боявся того, що його «обдурить» комуна імені Луначарського, яка приймала від нас садибу, засіяні поля і млин. Представники комуни вже маячили між частинами колонійської машини, і руда борода голови Нестеренка давно недовірливо поглядала на Ковалю. Оля Воронова не любила дипломатичних дуелей цих двох людей і умовляла Нестеренка:

— Нестеренко, йди додому. Чого ти боїшся? Ніяких шахраїв тут нема. Іди додому, кажу тобі!

Нестеренко хитро усміхається самими очима і киває на червоного сердитого Ковалю:

— Ти знаєш, Олечко, цього чоловіка? Він же куркуль. Він з природи куркуль...

Коваль ще більше ніяковіє й полум'яніє і через силу, але вперто вимовляє:

— А ти думав як? Скільки тут хлопці праці поклали, а я тобі дурно віддам? За що? Тому що ти луначарський? Черева он понаїдали, а все незаможниками прикидаєтесь!.. Заплатите!..

— Та ти подумай: чим я тобі заплачу?

— Чого я буду про це думати? Ти чим думав, коли я тебе питав: сіяти? Ти тоді таким паном задавався: сійте! Ну, от і плати! І за пшеницю, і за жито, і за буряки...

Схиливши набік голову, Нестеренко розв'язує кисет з махор-

кою, старанно розшукує щось на дні кисета і посміхається винувато:

— Це правильно, справедливо, звичайно ж... насіння... А навіщо ж за роботу вимагати? Могли б же хлопці, так би мовити, попрацювати на громаду...

Коваль люто зривається з стільця і вже на виході обертається, гарячий, як у лихоманці:

— З якої речі, дармоїди чортові! Що ви — хворі? Комунарами називається, а на дитячу працю роти пороззявляли!.. Не заплатите — гончарівцям віддам!

Оля Воронова проганяє Нестеренка додому, а через чверть години вже шепочеться в саду з Ковалем, з суто жіночим талантом примиряючи в собі суперечливі симпатії до колонії і комуни. Колонія для Олі — рідна мати, а в комуні вона відверто верховодить, перемагаючи чоловіків широкою агрономічною манерою, успадкованою від Шере, приваблюючи жінок наполегливо-уїдливою проповіддю жіночої емансипації, у важких кон'юнктурах і випадках використовуючи таран, створений з двох десятків парубків та дівчат, що йдуть за нею, як за Орлеанською дивою. Вона захоплювала культурою, енергією, бадьорою вірою, і Коваль, дивлячись на неї, гордо казав:

— Нашої роботи!

Оля пишалася щедрим подарунком, який колонія імені Горького залишала луначарцям, — упорядкований маєток на повному польовому шестипіллі. А для нас цей подарунок був господарською катастрофою. Ніде так не відчувається велике значення вкладеної в минулому праці, як у сільському господарстві. Ми дуже добре знали, чого коштує винищити бур'яни, організувати сівозміну, припасувати, устаткувати кожну деталь, зберегти в цілості й чистоті кожен елементик повільного, непомітного, багатоденного процесу. Справжнє наше багатство залягало десь глибоко, в переплетеному корінні рослин, в обжитих і по-філософському оброблених стійлах, в серцевині оцих, таких простих коліс, голобель, штурвалів, крил. І тепер, коли багато що треба було покинути, а багато що вирвати із загальної гармонії і втиснути в тісняву задушливих товарних вагонів, ставало зрозумілим, чому таким зеленкувато-сумним зробився Шере, чому в його рухах з'явилося щось таке, що нагадувало погорільця.

А втім, сумний настрій не заважав Едуардові Миколайовичу методично-спокійно готувати свої скарби до подорожі, і, від'їжджаючи до Харкова з передовим зведенням, я без душевної муки обминав його пониклу постать. Навколо нас радісно й заклопотано, мов ельфи, кружляли колоністи.

Минали найщасливіші години мого життя. Я тепер іноді шкодую, чому в той час я не зупинився з особливою шанобливою увагою, чому я не примусив себе пильно глянути в очі

чудовому життю, чому не запам'ятав на віки вічні і вогні, і лінії, і барви кожної миті, кожного руху, кожного слова.

Мені тоді здавалося, що сто двадцять колоністів — це не просто сто двадцять безпритульних, які знайшли для себе дім і роботу. Ні, це сотня етичних напружень, сотня музично настроєних енергій, сотня благодатних дощів, що їх навіть природа, ця пихата баба-самодурка, і та чекає нетерпляче й радісно.

У ті дні важко було побачити колоніста, який би йшов спокійною ходою. Усі вони звикли перебігати з місця на місце, перепурхувати, немов ластівки, з таким самим діловим щebetанням, з такою самою ясною, щасливою дисципліною і красою рухів. Був момент, коли я навіть согрішив і подумав: для щасливих людей не треба ніякої влади, її заступить ось такий радісний, такий новий людський інстинкт, коли кожна людина точно знатиме, що їй треба робити і як робити, для чого робити.

Були такі моменти. Але мене швидко скидали з анархічних висот репліки якого-небудь Альошки Волкова, що незадоволено повертав плямисте обличчя туди, де виникала тривога:

— Що ж ти, бовдуре, робиш? Якими цвяхами ти цей ящик збиваєш? Може, гадаєш ти, що тридюймові цвяхи на дорозі лежать?

Енергійний, почервонілий пацан безсило опускає молоток і розгублено чуває молотком голу п'ятку:

— А? А скількидюймові?

— Для цього є старі цвяхи, розумієш, що були в ужитку. Чекай! А де ти цих набрав... тридюймових?

Отже... почалося! Волков уже стоїть над душею пацана і гнівно аналізує його істоту, яка несподівано опинилась у суперечності з ідеєю нових тридюймових цвяхів.

Так. Є ще трагедії на світі!

Мало хто знає, що таке цвяхи, які були в ужитку.

Їх треба з допомогою різних хитрих пристроїв витягти з старих дощок, з поламаних, померлих речей, з понівеченими головками, із зіпсованими вістрями, часто зігнуті вдвоє, втриє, часто закручені в штопори та вузли, яких, здається, і навмисне не зробить найталановитіший слюсар. Їх треба вирівнювати молотками на куску рейки, сидючи навпочіпки і часто попадаючи молотком не по цвяху, а по пальцях. А коли потім забивають старі цвяхи в нову річ, вони гнуться, ламаються і лізуть не туди, куди треба. Може, тому горьківські пацани з огидою ставляться до старих цвяхів і вдаються до підозрілих афер з новими, кладучи початок слідчим процесам і плямуючи велику, радісну справу походу на Куряж.

Та хіба тільки цвяхи? Всі ці нефарбовані столи, лави суто дрібнобуржуазного фасону — ослони, міради різних табуреток, старих коліс, шевських колодок, спрацьованих шерхебелів, розтріпаних книжок, — увесь цей накіп скупой осілости й казай-

ського ока ображав наш героїчний похід... А покинути було шкода.

І новенькі! У мене починали боліти очі, коли я подибував їх погано зшиті, чужі постаті. Чи не залишити б їх тут, чи не підкинути б їх якому-небудь бідному дитячому будинкові, давши йому хабара — пару поросят або десяток кілограмів картоплі? Я раз у раз переглядав їх склад і розбивав його на купки, класифікуючи з погляду соціально-людських цінностей. Мое око в той час було вже досить гостре, і я вмів одразу ж з зовнішніх ознак, з невловимих мін фізіономії, з голосу, з ходи, ще з якихось найдрібніших завоїв особистості, може, навіть з запаху, порівняно точно завбачити, яка продукція може вийти в кожному окремому випадку з цієї сировини.

Ось, наприклад, Олег Огнев. Брати його з собою в Куряж чи не варто? Ні, цього кинути не можна. Це рідкісна й цікава марка. Олег Огнев — авантюрист, мандрівник і нахаба, цілком імовірно, нащадок стародавніх норманнів, такий самий, як вони, високий, довготелесий, білявий. Може, між ним і його варязькими предками стояло кілька поколінь хороших російських інтелігентів, бо в Олега високий чистий лоб і від вуха до вуха розтягнутий розумний рот, що живе в міцній згоді з гарними, бадьорими сірими очима. Олег попався на якійсь афері з поштовими переказами, і тому його привели до колонії в супроводі двох міліціонерів. Олег Огнев весело й добродушно йшов між ними, зацікавлено придивляючись до власного ненадійного майбутнього. Звільнений, нарешті, від варті, Олег з ввічливою, серйозною увагою вислухав мої перші заповіді, привітно познайомився з старшими колоністами, здивовано-радісно втупився очима в пацанів і, спинившись посеред двору, розставив тонкі ноги й засміявся:

— Так ось яка це колонія? Максима Горького? Ну, дивись ти! Треба, виходить, спробувати...

Його зарахували до восьмого загону, і Федоренко недовіливо примружив на нього одне око:

— Та, мабуть же, ти до роботи... не той... не дуже гарячий? Еге ж? І піджачок у тебе мало підходящий... знавш...

Олег, усміхаючись, оглянув свій джеңджуристий піджак, поперемінно піднімаючи його поли, і весело подивився в обличчя командирів:

— Це, знаєш, нічого, товаришу командир. Піджачок не завадить. А хочеш, я тобі його подарую?

Федоренко зайшовся реготом, зареготали й інші багатирі восьмого загону.

— Ану, давай подивимось, як воно буде!

До вечора проходив Федоренко в куцому Олеговому піджаку, потішаючи колоністів ще не баченим у нас шиком, але ввечері повернув піджак власникові і сказав суворо:

— Цю штуку сховай десь далі, а надінь ось голошилку, завтра за сівалкою погуляєш.

Олег здивовано глянув на командира, ехидно подивився на піджачок:

— Не підходить, значить, ця халамида?

Вранці він був у голошиці й іронічно бубонів сам до себе:

— Пролетар! Треба буде погуляти за сівалкою... Нове, виходить, діло!

У новому ділі в Олега все було невлад. Сівалка чомусь мало йому підходила, і гуляв він за нею сумно, спотикаючись на грудках, раз у раз стрибаючи на одній нозі, незграбно силкуючись витягти скалку. З сошниками сівалки він не вправлявся на ходу і через кожні три хвилини кричав передньому:

— Сеньйоре, придержте своїх тварин, у нас тут маленький карамболь!..

Федоренко перемінив Олегові трудове навантаження, доручивши йому вести другу пару, з бороною, але через півгодини Олег наздогнав Федоренка і звернувся до нього з ввічливим проханням:

— Товаришу командире, знаєте що? Моя сидить!

— Хто сидить?

— Моя коняка сидить! Зверніть увагу: сіла, знаєте, і сидить.

Поговоріть з нею, будь ласка!

Федоренко поспішив до Мері, що розсілася, і обурився:

— От чорт!.. Як ти умудрився?! Заплутав усе на світі! Чого ця барка сюди попала?

Олег чесно намагається втихомирити господарську емоцію:

— Розумієш, мухи якісь літають, чи що!.. Сіла й сидить, коли треба працювати, — правда?

Мері з-за хомута, що налазив їй на вуха, злісно поглядає на Олега, сердиться й Федоренко:

— Сидить... Хіба кобила може сидіти? Поганяй!..

Олег береться за повід і кричить на Мері:

— Но!

Федоренко регоче:

— Чого ти кричиш «но»? Хіба ти візник?

— Бачиш, товаришу командир!..

— Та чого ти зарядив: товаришу командир!..

— А як же?

— Як же... У мене є ім'я?

— Ага!.. Бачиш, товаришу Федоренко, я, звичайно, не візник, але, повірте, в моєму житті це перший випадок близьких стосунків з Мері. У мене були знайомі, теж Мері... ну так з ними, звичайно, інакше, тому, знаєте... тут же ці самі барки, хомути...

Федоренко дико дивиться спокійними сильними очима на вишукано-поношену постать варяга і плює:

— Не плескай язиком, дивись за упряжкою!

Увечері Федоренко розводить руками і не поспішаючи вирікає:

— Куди ж він к бісу годиться? Пирожне жерти, коло панночок ходити... Він для нас, я гадаю, не підходить. І я так скажу: не треба везти його до Куряжа.

Командир восьмого серйозно-заклопотано дивиться на мене, чекаючи санкції на свій вирок. Я розумію, що проект належить усьому восьмому загонові, який відзначається, як відомо, масивністю переконань і вимог до людини. Але я відповідаю Федоренкові:

— Огнева в Куряж ми візьмемо. Ти там розтлумач загонові, що з Огнева треба зробити трудящу людину. Якщо ви не зробите, то й ніхто не зробить, і вийде з Огнева ворог Радянської влади, босяк вийде. Ти ж розумієш?

— Та я розумію, — каже Федоренко.

— То ти там розтлумач, у загоні...

— Ну, що ж, доведеться розтлумачити, — охоче погоджується Федоренко, але так само охоче прикладає руку до того заповітного місця, де у нашого брата, слов'янина, містяться прокляті питання.

Отже, Олег Огнев іде. А Ужиков? Відповідаю категорично й злісно: Аркадій Ужиков не повинен їхати, і взагалі — ну його к чорту! На всякому іншому виробництві, якщо людині підсунуть таку непридатну сировину, вона скличе десятки комісій, напише десятки актів, залучить до цієї справи і НКВС, і всякий контроль, в крайньому разі звернеться до «Правди», а все-таки знайде винного. Ніхто не примушує робити паровози із старих відер або консерви з картопляного лущиння. А я повинен зробити не паровоз і не консерви, а справжню радянську людину. З чого? З Аркадія Ужикова?

Змалку Аркадій Ужиков валявся на битому шляху, і всі колісничі історії та географії проїхали по ньому кованими колесами. Його сім'ю рано покинув батько. В пенатах Аркадія з'явився новий батько, що грав якусь роль у балагані денікінського уряду. Разом з цим урядом новий батько Ужикова і вся його сім'я вирішили покинути країну й оселитися за кордоном. Примхлива доля чомусь приділила для них таке невідповідне місце, як Єрусалим. У цьому місті Аркадій Ужиков утратив усяких батьків, які померли не стільки від хвороби, скільки від людської невдячності, і залишився в незвичному для себе оточенні арабів та інших національних меншостей. Згодом справжній батько Ужикова, що на цей час пристойно осягнув таємниці нової економічної політики і тому став членом якогось комбінату, раптом надумав змінити своє ставлення до нащадка. Він розшукав свого нещасного сина і примудрився так вдало використати міжнародне становище, що Аркадія посадили на пароплав, дали навіть провідника і привезли в одеський порт, де він впав у батькові

обійми. Але вже через два місяці батько жажнувся деяких яскравих наслідків закордонного виховання сина. В Аркадієві добре поєдналися російський розмах і арабська фантазія, — в усякому разі, старого Ужикова було пограбовано начисто. Аркадій продав на товчку не тільки сімейні коштовності: годинники, срібні ложки й підсклянники, не тільки костюми та білизну, але й деякі меблі, а крім того, вміло використав службову чекову книжку батька, виявивши глибоку родинну схожість свого молодого автографа із закрученим батьківським підписом.

Ті самі могутні руки, які так недавно визволили Аркадія з околиць гробу господнього, тепер удруге були пущені в діло. У самому розпалі наших бойових зборів по-європейському вилощений, синдикатно-солідний Ужиков-старший, не дуже ще й поношений, сів проти мене на стільці і докладно розповів біографію Аркадія, закінчивши трохи тремтячим голосом:

— Тільки ви можете повернути мені сина!

Я подивився на сина, який сидів на дивані, і він мені так дуже не сподобався, що мені захотілося повернути його збентеженому батькові негайно. Але батько разом із сином привіз і папірці, а сперечатися з папірцями мені було не під силу. Аркадій лишився в колонії.

Він був високий на зріст, худий і незграбний. По боках його яскраво-руді голови стирчать величезні, прозоро-рожеві вуха, безброве, вкрите великими веснянками обличчя все поривається кудись униз, — важкий, набряклий ніс надто переважає всі інші частини обличчя. Аркадій завжди дивиться спідлоба. Його тьмяні очі, забруднені слизом жовтого кольору, викликають неймовірну огиду. Додайте до цього слинявий, завжди розкритий рот і постійно похмуру, нерухому міну.

Я знав, що колоністи битимуть його в темних кутках, штовхатимуть при зустрічах, що вони не захочуть спати з ним в одній спальні, їсти за одним столом, що вони зненавидять його тією здоровою людською ненавистю, яку я в собі самому гамував тільки педагогічним зусиллям.

Ужиков з першого дня почав красти у товаришів і мочитися в постіль. До мене прийшов Митька Жевелій і серйозно спитав, зсунувши чорні брови:

— Антоне Семеновичу, ні, ви по-доброму скажіть: навіщо його возити? Дивіться: з Єрусалима в Одесу, з Одеси в Харків, з Харкова сюди, а потім у Куряж? Навіщо його возити? Хіба нема інших вантажів? Ні, ви скажіть...

Я мовчу. Митька чекає терпляче моєї відповіді і хмурить брови у відповідь на усмішку Лаптя: потім він починає знову:

— Я таких ні разу не бачив. Його треба... так... стрихніну дати або кульку з хліба зробити і той... шпильками натикати й кинути йому.

— Так він же не візьме! — регоче Лапоть.

— Хто? Ужиков не візьме? От навмисне зробимо, зжере... Ти знаєш, який він жадібний. А їсть як! Ой, не можу згадувати!..

Митька гидливо здригається. Лапоть дивиться на нього, стражденно піднімаючи щоки до очей. Я в душі згоден з ними і гадаю: «Ну, що його робити?.. Ужиков приїхав з такими папірцями...»

Хлопці замислились на дерев'яному дивані. У двері кабінету заглядає чисте, усмінене личко Васьки Алексеева, і Митька враз спалахує радістю:

— Ось таких давайте хоч сотню!.. Васько, іди сюди!

Васька червоніє і обережно підводить до Митьки соромливу усмішку й невідривно-закохані оченята, схиляється на Митчині коліна і раптом видихає своє почуття одним непередаваним півзітханням, півстогоном, півсміхом:

— Гхм...

Васька Алексеев прийшов у колонію з власного бажання, прийшов заплаканий і приголомшений хуліганством життя. Він попав прямо на засідання ради командирів у бурхливий дощовий вечір. Метеорологічні умови, здавалося б, зовсім несприятливі, стали все-таки причиною Васьчиного щастя, бо в гарну погоду Ваську, мабуть, і в будинок не пустили б. А тоді командир сторожового зведеного ввів його в кабінет і спитав:

— Куди цього подіти? Стоїть під дверима й плаче, а там дощ.

Командири припинили дебати і втупилися очима в прибулого. Всім, чим тільки міг, — рукавами, пальцями, кулаками, полами й шапкою — він швидко знищив сліди горя і закліпав вологими очима на Ваньку Лаптя, відразу визнавши його за голову. У нього гарне червонощоче обличчя, а на ногах акуратні сільські витяжки, тільки стара куца сукняна курточка не відповідає його добротності. Років йому тринадцять..

— Ти чого? — спитав суворо Лапоть.

— У колонію, — відповів серйозно пацан.

— Чому?

— Нас батько покинув, а мати каже: іди куди хочеш...

— Як це так? Мати такого не може сказати...

— Так мати не рідна...

Лаптя тільки на мить спантеличує ця нова обставина:

— Стривай... Як же це? Ну так, не рідна... То батько повинен тебе взяти. Повинен, розумієш?..

У пацана знову заблищали гіркі сльози, і він знов дбайливо заходився їх витирати, готуючись говорити. Гострі очі командирів почали усміхатись, відзначаючи оригінальну манеру прохача. Нарешті прохач сказав з мимовільним зітханням:

— Так батько... батько теж не рідний.

На мить у раді принишкли і раптом вибухли високим гучним реготом. У Лаптя навіть сльози виступили від сміху:

— В добру халепу ти вскочив, брате... Як же так вийшло?

Прохач просто і без кокетства, не відводячи погляду від веселого обличчя Лаптя, розповів, що його звать Ваською, а прізвище Алексеев. Батько, визник, кинув їхню сім'ю і «кудись подався», а мати вийшла за кравця. Потім мати почала кашляти і торік померла, а кравець «взяв та й оженився з іншою». А тепер, «саме на великдень», він поїхав у Конград і написав, що більше не приїде. І пише: «Живіть як хочете».

— Доведеться взяти,— сказав Кудлатий.— Тільки, власне кажучи, ти, може, брешеш? Га? Хто тебе навчив?

— Навчив? Та там... один чоловік... живе там... то він навчив! каже, там хлопці живуть і хліб сіють.

Так і прийняли Ваську в колонію. Він скоро став загальним улюбленцем, і питання про можливість обійтися в Куряжі без Васьки навіть не порушувалось у наших кулуарах. Не порушувалося воно ще й тому, що Ваську прийняла рада командирів, отже, з повним правом його можна було вважати за «принца крові».

Серед новеньких були і Марко Шейнгауз, і Віра Березовська.

Марка Шейнгауза прислала одеська комісія в справах неповнолітніх за крадіжку, як було зазначено в супровідному папірці. Прибув він з міліціонером, але з першого ж погляду я зрозумів, що комісія помилилася: людина з такими очима вкрасти не може. Описати Маркові очі я не берусь. У житті вони майже не трапляються, їх можна знайти тільки у таких художників, як Нестеров, Каульбах, Рафаель, взагалі ж їх примальовують тільки до святих лиць, переважно до лиць мадонн. Як вони попали на фізіономію бідного єврея з Одеси, майже неможливо збагнути. А Марко Шейнгауз був за всіма ознаками бідний: його худе шістнадцятирічне тіло було ледве прикрите, на ногах дірявились непристойні залишки взуття, але обличчя Маркове було чисте, вмите, і кучерява голова зачесана. У Марка були такі густі, такі пухнаті вії, що при помаху їх здавалося, ніби вони здіймають вітер.

Я спитав:

— Тут написано, що ти вкрав. Невже це правда?

Святий чорний сум величезних Маркових очей заструмував раптом майже відчутнім потоком. Марко важко змахнув віями і схилив сумне худеньке бліде обличчя.

— Це правда, звичайно... Я... так, украв.

— З голоду?

— Ні, не можна сказати, що з голоду. Я вкрав не з голоду.

Марко, як і раніше, дивився на мене серйозно, сумно і спокійно-пильно.

Мені стало соромно: навіщо я допитую втомленого, сумного хлопчика? Я спробував ласкавіше до нього усміхнутися і сказав:

— Мені не слід нагадувати тобі про це. Вкрав і вкрав. У людини бувають всякі нещастя, треба про них забувати... Ти вчився де-небудь?

— Так, я вчився. Я закінчив п'ять груп, я хочу далі вчитися.

— От і чудово! Добре!.. Призначаю тебе в четвертий загін. Таранця. Ось тобі записка, знайдеш командира четвертого — Таранця, він усе зробить, що слід.

Марко взяв аркушик паперу, але не пішов до дверей, а нерішуче спинився біля стола:

— Товаришу завідувач, я хочу вам сказати одну річ, я повинен вам сказати, бо я їхав сюди і все думав, як я вам скажу, а тепер я вже не можу терпіти...

Марко сумно усміхнувся і дивився просто мені в очі благоючим поглядом.

— Що таке? Будь ласка, кажи...

— Я був уже в одній колонії, і не можна сказати, щоб там було погано. Але я відчув, який у мене стає характер. Мого тата вбили денікінці, і я комсомолец, а характер у мене стає дуже ніжний. Це дуже недобре, я ж розумію. У мене повинен бути більшовицький характер. Мене це почало дуже мучити. Скажіть, ви не відішлете мене до Одеси, якщо я скажу вам щирю правду?

Марко підозріливо глянув на моє лице своїми чудовими очима.

— Яку б правду ти мені не сказав, я нікуди тебе не відішлю.

— За це вам спасибі, товаришу завідувач, велике спасибі! Я так і подумав, що ви так скажете, і наважився. Я подумав тому, що прочитав статтю в газеті «Вісті» під назвою: «Кузня нової людини», — це про вашу колонію. Я тоді побачив, куди мені треба йти, і я почав просити. І скільки я не просив, однаково нічого не допомагало. Мені сказали: ця колонія тільки для правопорушників, чого ти туди поїдеш? То я втік з тієї колонії і пішов прямо в трамвай. І все так швидко сталося, ви собі уявити не можете: я тільки в кишеню заліз до одного, і мене зараз же схопили і хотіли бити. А потім повели в комісію.

— І комісія повірила твоїй крадіжці?

— А як же вона могла не повірити? Вони ж люди справедливі, і були навіть свідки, і протокол, і все як слід. Я сказав, що й раніше лазив по кишенях.

Я відверто засміявся. Мені було приємно, що моє недовір'я до виroku комісії оправдалось. Заспокоєний Марко пішов улаштовуватися в четвертому загоні.

Зовсім інша вдача була у Віри Березовської.

Справа була взимку. Я виїхав на вокзал провести Марію Кіндратівну Бокову і передати через неї в Харків якийсь спішний пакет. Марію Кіндратівну я знайшов на пероні, коли вона палко сперечалася із стрільцем залізничної охорони. Стрелець тримав за руку дівчину років шістнадцяти, в калошах на босую ногу. На її плечі була накинута старомодна коротка тальма, мабуть, подарунок якоїсь доброї дровної істоти. Непокрита голова дівчини мала жахливий вигляд: скуйовджене біляве волосся вже

перестало бути білявим, з одного боку за вухом воно стирчало щільною, добре збитою подушкою, на лоб і щоки виходило темними, липкими жмутами. Силкуючись вирватися з рук стрільця, дівчина широко всміхалась,— вона була дуже гарна на вроду. Але у сміхотливих, жвавих очах я встиг піймати тьмяні іскорки безпомічного відчаю безсилового зв'язати. Її усмішка була єдиною формою, її захисту, її маленькою дипломатією.

Стрілець казав Марії Кіндратівні:

— Вам добре говорити, товаришко, а ми з ними скільки терпимо. Ти минулого тижня була в поїзді? П'яна... була?

— Коли й була п'яна? Він усе вигадає,— дівчина зовсім уже чарівно усміхнулась стрільцеві і раптом вирвала у нього руку і швидко притулила її до губів, неначе їй було дуже боляче. Потім тихенько, кокетливо сказала:

— От і вирвалась.

Стрілець зробив рух до неї, але вона відскочила кроків на три і зареготала на весь перон, не звертаючи уваги на юрбу, що зібралася навколо нас.

Марія Кіндратівна розгублено озирнулась і побачила мене:

— Голубчику, Антоне Семеновичу!..

Вона потягла мене вбік і пристрасно зашепотіла:

— Послухайте, який жах! Подумайте, як же так можна?

Адже це жінка, чудова жінка... Ну та не тому, що чудова... але так же не можна!..

— Маріє Кіндратівно, чого ви хочете?

— Як чого? Не прикидайтесь, будь ласка, хижак!

— Ну, дивись ти!..

— Так, хижак! Все свої вигоди, все розрахунки, так? Це для вас не вигідно, так? З цією хай стрільці морочаться, так?

— Послухайте, вона ж повія... У колективі хлопчиків?

— Облиште ваші заперечення, нещасний... педагог!

Я зблід від образи і сказав люто:

— Добре, вона зараз поїде зі мною в колонію!

Марія Кіндратівна схопила мене за плечі:

— Миленький Макаренко, рідненький, спасибі, спасибі!..

Вона кинулась до дівчини, взяла її за плечі і зашепотіла щось секретне. Стрілець сердито крикнув на публіку:

— Ви чого роти пороззявляли? Що, вам тут кінотеатр? Розходьтесь у своїх справах...

Потім стрілець плюнув, здвигнув плечима й пішов.

Марія Кіндратівна підвела до мене дівчину, яка досі ще усміхалася.

— Рекомендую: Віра Березовська. Вона згодна їхати в колонію... Віро, це ваш завідувач,— дивіться, він дуже добра людина, і вам буде добре.

Віра й мені усміхнулася:

— Поїду... чого ж...

Ми попросилися з Марією Кіндратівною й сіли в сани.

— Ти замерзнеш,— сказав я і дістав з-під сидіння попону.

Віра загорнулась у попону і спитала весело:

— А що я там робитиму, в колонії?

— Будеш учитися й працювати.

Віра довго мовчала, а потім сказала капризним «бабським» голосом:

— Ой, господи!.. Не буду я вчитися, і нічого ви не вигадуйте...

Насунула хмарна, темна, тривожна ніч. Ми їхали вже польовою дорогою. Сани широко забігали на заворотах. Я тихо сказав Вірі, щоб не чув Сорока на передку:

— У нас всі хлопці й дівчата вчать, і ти будеш. Ти будеш добре вчитися. І настане для тебе хороше життя.

Вона щільно притулилася до мене і сказала голосно:

— Хороше життя... Ой, темно як!.. І страшно... Куди ви мене везете?

— Мовчи.

Вона замовкла. Ми в'їхали в гай. Сорока когось лаяв півголосом,— напевно, того, хто вигадав ніч і вузьку лісову дорогу.

Віра зашепотіла:

— Я вам щось скажу... Знаєте що?

— Кажи...

— Знаєте що?.. Я вагітна...

Через хвилину я спитав:

— Це ти все вигадала?

— Та ні... Навіщо я буду вигадувати?.. Слово честі, правда.

У далечині заблищали вогні колонії. Ми знову заговорили пошепки. Я сказав Вірі:

— Аборт зробимо. Скільки місяців?

— Два.

— Зробимо!

— Засміють.

— Хто?

— Ваші... хлопці...

— Ніхто не дізнається.

— Дізнаються...

— Ні. Я знатиму і ти. І більше ніхто.

Віра грайливо засміялась:

— Та... розкажіть!

Я замовк. Піднімаючись на колонійську гору, поїхали ступою. Сорока зліз із саней, ішов поряд з кінською мордою і навистував «Кирпичики». Віра раптом схилилася на мої коліна і гірко заплакала.

— Чого це вона?— спитав Сорока.

— Горе у неї,— відповів я.

— Напевно, родичі є, — догадався Сорока. — Це немає гірше, коли є родичі.

Він виліз на передок, замахнувся батоном:

— Риссю, товаришко Мері, риссю! Так!

Ми в'їхали у двір колонії.

Через три дні повернулася з Харкова Марія Кіндратівна. Я нічого не сказав їй про трагедію Віри. А ще через тиждень ми сказали в колонії, що Віру треба відправити до лікарні, у неї погано з нирками. З лікарні вона повернулася сумно-покірна і спитала у мене тихенько:

— Що мені тепер робити?

Я подумав і відповів спокійно:

— Тепер будемо потрошку жити.

З її розгублено-легкого погляду я зрозумів, що жити для неї — найважча і найнезрозуміліша справа.

Звичайно, Віра Березовська їде з нами до Куряжа. Виходить так, що їдуть усі, їдуть і ті двадцять новеньких, яких мені підкинув Наркомос останніми днями, підкинув, зовсім байдужий до моїх стратегічних планів. Як було б добре, коли б зі мною йшли на Куряж тільки випробувані старі одинадцять горьківських загонів. Загони ці з боєм пройшли нашу шестирічну історію. У них було багато спільних думок, традицій, досвіду, ідеалів, звичаїв. З ними начебто можна не боятися. Як було б добре, коли б не ці новачки, які хоч і загубилися серед загонів, а проте зустрічаються на кожному кроці, і я завжди бентежусь: вони і ходять, і говорять, і дивляться не так, у них ще «третьосортні», погані обличчя.

Нічого, мої одинадцять загонів мають вигляд металічний. Але яка буде катастрофа, якщо ці одинадцять маленьких загонів загинуть у Куряжі! Напередодні виїзду передового зведеного у мене на душі було тоскно й невизразно. А вечірнім поїздом приїхала Джуринська, зачинилася зі мною в кабінеті й сказала:

— Антоне Семеновичу, я боюся. Ще не пізно, можна відмовитись.

— Що сталося, Любов Савелівно?

— Я вчора була в Куряжі. Жах! Я не можу витримати таких вражень. Ви знаєте, я була в тюрмі, на фронті, — я ніколи так не страждала, як тепер.

— Та чого ви так?..

— Я не знаю, не вмю розповісти, чи що. Але ви розумієте: три сотні цілком отупілих, розбещених, озлоблених хлопчаків... це, знаєте, якийсь тваринний, біологічний розвал... навіть не анархія... І ці злидні, сморід, воші!.. Не треба вам їхати, це ми дуже нерозумно придумали.

— Але дозвольте! Якщо Куряж справляє на вас таке гнітюче враження, тим більше треба щось робити.

Любов Савелівна тяжко зітхнула:

— Ах, довго говорити доведеться. Звичайно, треба робити, це наш обов'язок, але не можна приносити в жертву ваш колектив. Ви йому ціни не знаєте, Антоне Семеновичу. Його треба берегти, розвивати, пестити, не можна кидатися ним з першої примхи.

— Чиєї примхи?

— Не знаю чиєї,— втомлено сказала Любов Савелівна,— я про вас не кажу: у вас зовсім інша позиція. Але ось що я вам хочу сказати: у вас набагато більше ворогів, ніж ви думаєте.

— Ну, то що?

— Є люди, які будуть задоволені, якщо в Куряжі ви оскандалитесь.

— Знаю.

— От! Давайте діяти цілком серйозно! Давайте відмовимось. Це ще не важко зробити.

Я міг тільки усміхнутися на пропозицію Джуринської:

— Ви наш друг. Ваша увага і любов до нас дорожчі від усякого золота. Але... побачте мені: тепер ви стоїте на старій педагогічній площині.

— Не розумію.

— Боротьба з Куряжем потрібна не тільки для куряжан і для моїх ворогів, вона потрібна і для нас, для кожного колоніста. Ця боротьба має реальне значення. Пройдіться між колоністами, і ви побачите, що відступ уже неможливий.

Другого ранку передовий зведений виїхав до Харкова. В одному вагоні з нами їхала і Любов Савелівна.

2. ПЕРЕДОВИЙ ЗВЕДЕНИЙ

На чолі передового зведеного йшов Волохов. Волохов дуже скупий на слова, жести й міміку, але він уміє добре виявляти своє ставлення до подій або до людини, і ставлення його завжди сповнене трохи лівової іронії й безтурботної певності в собі. Ці якості в примітивних формах властиві кожному доброму хуліганові, але, відшліфовані колективом, вони надають особі благородного, стриманого блиску і глибокої гри спокійної, непереможної сили. В боротьбі потрібні такі командири, бо їм властиві абсолютна сміливість і абсолютно надійні гальма. Мене найбільше заспокоювало те, що про Куряж і куряжан Волохов навіть не думав. Іноді, спонукуваний невгамовною балаканиною хлопців, Волохов подавав неохоче і свою репліку:

— Та облиште куряжан цих! Побачите: з такого тіста, як і всі.

Проте це не завадило Волохову до передового загону поставитися надзвичайно уважно. Він пильно, мовчки обсмуктував кожну кандидатуру і вирікав коротко:

— Не треба!.. Легкої ваги!

Передовий зведений було укомплектовано дуже дотепно. Він складався з комсомольців і в той же час об'єднував представників усіх головних ідей і спеціальних навичок у колонії. До передового зведеного входили:

1. Вітька Богоявленський, якому рада командирів, не бажаючи виступати на фронті з таким богопротивним прізвиськом, змінила його на нове, зовсім не чуваного шику: Горьківський. Горьківський був худий, невродливий і розумний, як фокстер'єр. Він був дуже дисциплінований, завжди готовий до дії і про все мав власну думку, а про людей судив швидко і точно. Головним талантом Горьківського було вміння бачити кожного хлопця наскрізь і безпомилково оцінювати його справжню суть. Разом з тим Вітька ніколи не розпорозувався і своє уявлення про окремих людей негайно синтезував у колективні образи, в знання груп, ліній, відмінностей і типових явищ.

2. Митька Жевелій — наш давній знайомий, найудатніший і найкращий виразник справжнього горьківського духу. Митька щасливо виріс і став струнким юнаком з добре посадженою, гарною головою, з жвавим чорнобривантовим поглядом трохи косо прорізаних очей. У колонії завжди було багато пацанів, які намагалися наслідувати Митьку і в манері енергійно висловлюватись з несподіваним коротким жестом, і в чистоті та припасованості костюма, і в ході, і навіть в переконаному, веселому й добродушному патріотизмі горьківця. У нашому переїзді до Куряжа Митька вбачав важливу справу великого політичного значення, був певен, що ми знайшли правильні форми «організації пацанів» і для користі пролетарської республіки повинні поширювати нашу знахідку.

3. Михайло Овчаренко — досить дурнуватий хлопець, але чудовий працівник, вельми експансивно настроєний щодо колонії та її інтересів. Мишко мав на диво заплугану біографію, в якій сам насилу розбирався. Він побував майже в усіх містах Союзу, але ніде не набув ніяких знань і ніякого розвитку. З першого дня він закохався в колонію, і за ним майже не бувало провин. Мишко багато дечого вмів, але в жодній галузі не мав кваліфікації, бо не терпів осілості ні біля одного верстата, на жодному робочому місці. Зате мав безперечні господарські таланти. Він здатний був налагодити роботу загону, складання й перевезення швидко і вдало. Всяку роботу Мишко пересипав бурчанням та повчаннями, але вони нікому не докучали, бо від них завжди йшов приємний запах Мишкової прихильної дурості й невичерпної доброти. Мишко Овчаренко був найсильніший у колонії, дужчий навіть від Силантія Отченаша, і, здається, Волохов, вибираючи Мишка в загін, мав на увазі головним чином цю рису.

4. Денис Кудлатий — найвизначніша постать у колонії епохи наступу на Куряж. Багатьох колоністів проймав холодний піт,

коли на загальних зборах Денис брав слово і згадував їхні привітання. Він умів дуже соковито й обгрунтовано змішати з болотом людину і найпереконливіше запропонувати виключити її з колонії. Найстрашніше було те, що Денис був справді розумний, і його аргументація часто була солідно-вбивчою. До колонії він ставився з глибокою й серйозною певністю в тому, що колонія — річ корисна, міцно згуртована й налагоджена. В його уявленні вона, мабуть, нагадувала добре змазаний, справний хазяйський віз, яким можна спокійно, не поспішаючи проїхати тисячу верст, потім з півгодини походити коло нього з молотком та мазицею — і знову проїхати тисячу верст. Зовнішнім виглядом Кудлатий нагадував класичного куркуля і в нашому театрі грав тільки куркульські ролі, а проте він був першим організатором нашого комсомолу і найактивнішим його працівником. По-горьківському небалакучий, він ставився до ораторів з мовчазним осудом, а довгі промови завдавали йому фізичних мук.

5. Євгенєва командир вибрав як конче потрібну блатну принаду. Євгенєв був добрим комсомольцем і веселим, щирим товаришем, але в його мові й манерах ще живі були спогади про бурхливі часи вулиці та реформаторіуму, а тому що він був хороший артист, йому неважко було в разі потреби поговорити з людиною її рідним діалектом.

6. Жорка Волков, права комсомольська рука Коваля, виступав у нашому зведеному в ролі політкома і творця нової конституції. Жорка був природний політичний діяч: палкий, впевнений, наполегливий. Посилаючи його, Коваль казав:

— Жорка їх там посмикає, сволоту, за політичні нерви. А то вони думають, щоб їх чорт забрав, що вони живуть в епоху імперіалізму. Ну, а якщо до кулаків дійде, Жорка теж позаду не стоятиме.

7 і 8. Тоська Соловйов і Ванька Шелапутін — представники молодшого покоління. А втім, обидва вони носили гарні хвилясті «політики», тільки Тоська блондин, а Ванька темно-русий. У Тоськи гарненьке юнацьке свіже личко, а у Ваньки кирпате єхидно-жваве.

Нарешті, дев'ятим номером ішов колоніст... Кость Ветковський. Повернувся він до колонії дуже швидко, прозаїчно і поділовому. За три дні до нашого від'їзду Кость прийшов у колонію — худий, синій і засоромлений. Його зустріли стримано, тільки Лапоть спитав:

— Ну, як там «пронеси господи» поживає?

Кость з гідністю усміхнувся:

— Ну її ж чорту! Я там і не був.

— От шкода, — сказав Лапоть, — марно стоїть, проклята! Волохов прищулювся на Костя по-приятельському:

— Значить, ти налопався різних цікавих речей по саме нікуди?

Кость відповів, не червоніючи:

— Налопався.

— Ну, а що буде у тебе на солодке?

Кость голосно засміявся:

— А от бачиш, чекатиму ради командирів. Вони майстри і на солодке, і на гірке...

— Зараз нам ніколи морочитися з твоїм меню, — суворо сказав Волохов. — А я от що скажу: Альошка Волков ноги намуляв, то поїдеш ти замість Альошки. Лапоть, як ти гадаєш?

— Гадаю, що годиться.

— А рада? — спитав Кость.

— Ми тепер на воєнному стані, можна без ради.

Так несподівано для себе і для нас, без процедур і психології, Кость попав у передовий зведений. Другого дня він ходив уже в-колонійському костюмі.

З нами їхав ще Іван Денисович Киргизов, новий вихователь, якого я переманив з педагогічного подвижництва в Пирогівці на місце Івана Івановича, що залишив колонію. Необізнаному спостерігачеві Іван Денисович здавався звичайним сільським учителем, а насправді Іван Денисович — той самий позитивний герой, якого так ретельно і давно розшукує російська література. Іванові Денисовичу тридцять років, він добрий, розумний, спокійний і надзвичайно працездатний — цією рисою герої російської літератури, і негативні і позитивні, як відомо, похвалитися не можуть, Іван Денисович усе вмів робити і завжди щось робить, але здалеку завжди здається, що йому можна ще щось доручити. Ви підходите ближче й бачите, що додати нічого не можна, але ваш язик, який уже налагодився на певний манір, швидко перебудуватися не вмів, і ви вимовляєте, трохи все ж червоніючи й запинаючись:

— Іване Денисовичу, треба... там... упакувати фізичний кабінет...

Іван Денисович підводиться від якого-небудь ящика або зошита і усміхається:

— Кабінет? Ага... добре! Ось візьму хлопців, та й запакуємо...

Ви ніяково відходите геть, а Іван Денисович уже й забув про ваше бузувірство і лагідно каже комусь:

— Піди, голубе, поклич там хлопців...

До Харкова ми приїхали вранці. На вокзалі зустрів нас, сяючи в унісон з травневим ранком і нашим бойовим настроєм, інспектор наросвіти Юр'єв. Він плескав нас по плечах і привітав:

— От які горьківці!.. Здорово, здорово!.. І Любов Савелівна тут? Здорово! То знаєте що? У мене машина, заїдемо по Халабуду, і просто в Куряж. Любов Савелівно, ви теж поїдете? Здо-

рово! А хлопці хай дачним поїздом до Рижова. А від Рижова близько — два кілометри... там лугом можна пройти. А от тільки... треба ж вас нагодувати, га? Чи в Куряжі нагодують, як ви гадаєте?

Хлопці запитливо поглядали на мене й іронічно на Юр'єва. Їхні бойові шупальці були наелектризовані до найвищої міри і жадібно обмацували першу харківську річ — Юр'єва.

Я сказав:

— Бачоне, наш передовий зведений є, так би мовити, першим ешелоном горьківців. Якщо ми приїдемо, то хай і вони придуть. Здається, можна найняти дві машини?

Юр'єв підстрибнув від захоплення:

— Здорово, слово честі! Як це у них... Все якось... по-своєму. Ах, як чудово! І знаєте що? Я наймаю коштом наросвіти! І знаєте що? Я поїду з ними... з хлопцями...

— Поїдемо, — показав зуби Волохов.

— Чудо-во, чудо-ово!.. Значить, ходімо... ходімо наймати машини!

Волохов наказав:

— Іди, Тосько.

Тоська салютнув, писнув «єсть», Юр'єв втупився в Тоську захопленим поглядом, потираючи руки, танцював на місці:

— Ну, що ти скажеш, що ти скажеш!..

Він побіг по плацу, оглядаючись на Тоську, який, звичайно, не міг швидко забути про свою солідність члена передового зведеного і стрибати по вокзалу.

Хлопці перезирнулися. Горьківський спитав тихо:

— Хто такий... цей дивак?

Через годину три наших авто влетіли на курязьку гору і спинилися коло облупленого боку собору. Кілька нестрижених брудних постатей ліниво рушили до машини, тягнучи по землі довгі стоптані штанини і без особливої цікавості поглядаючи на горьківців, струнких, як пажі, і суворих, як слідчі.

Двоє вихователів підійшли до нас і, ледве приховуючи неприязнь, перезирнулися між собою.

— Де ми їх помістимо? Вам можна поставити ліжко в учительській, а хлопці можуть розташуватись у спальнях.

— Це байдуже. Десь розмістимось. Де завідувач?

Завідувач у місті. Але підходить хтось у ясно-сірих штанах, забруднених круглими масними плямами. Він з деякими застереженнями й посиленнями на неправильність черги погоджується все ж визнати, що він черговий, і показати нам колонію. Мені дивитись нічого. Юр'єва теж мало цікавлять зорові враження. Джуринська сумно мовчить, а хлопці, не чекаючи офіційного чичероне, самі побігли оглядати багатства колонії; за ними не поспішаючи поплентав Іван Денисович.

Халабуда почав тикати палицею в різні точки небосхилу,

згадуючи окремі деталі власної організаційної діяльності, приводячи все це до одного знаменника — жита. Хлопці прибігли назад, обличчя в них були перекривлені від подиву. Кудлатий дивиться на мене з таким виразом, неначе хоче сказати: «Як це ви могли, Антоне Семеновичу, вскочити у таку дурну історію?»

У Митьки Жевелія сердито поблискують очі, руки в кишенях, навколо себе він оглядається через плече; цей презирливий рух добре бачить Джуринська:

— Що, хлопці, погано тут?

Митька нічого не відповідає. Волохов раптом сміється:

— Я думаю, без мордобою тут не обійдеться.

— Як це? — блідне Любов Савелівна.

— Доведеться брати за зябра цю братву, — пояснює Волохов і раптом бере двома пальцями за комір і підводить ближче до Джуринської чорненького худого замуру в довгому «квіфті», але босого й без шапки.

— Подивіться на його вуха.

Замурза покійно повертається. Його вуха справді варті уваги. Це нічого, що вони чорні, нічого, що бруд у них встиг відлакуватися в різких життєвих незгодах, але вуха ці ще розмальовані розкішними кровоточивими болячками, засохлими струпами і висипом.

— Чому у тебе такі вуха? — питає Джуринська.

Замурза усміхається соромливо, почухує ногу об ногу, а ноги у нього такі ж стильні.

— Короста, — каже замуру хрипло.

— Скільки днів до смерті тобі залишилось? — питає Тоська.

— Чого до смерті! Ху, у нас таких скільки, а ніхто ще не вмер!

Колоністів чомусь не видно. В засміченому клубі, на заплъованих сходах, по запаскуджених екскрементами доріжках никають кілька нудних постатей. У розвалених, смердючих спальнях, куди навіть сонце не може пробитись крізь загіджені мухами вікна, теж нікого немає.

— Де ж колоністи? — питаю я чергового.

Черговий гордо відвертається і каже крізь зуби:

— Питання це зайве.

Поруч з нами ходить, не відстаючи, кругловидий хлопець років п'ятнадцяти. Я його питаю:

— Ну, як живете, хлопці?

Він підводить на мене розумну мордочку, невмиту, як і всі мордочки в Куряжі.

— Живемо? Яке там життя? А от, кажуть, скоро буде краще, правда?

— Хто каже?

— Хлопці кажуть, що скоро буде інакше, але кажуть тільки, що лозинами битимуть.

- Битимуть? За що?
- Злодіїв битимуть. Тут злодіїв багато.
- Скажи, чому ти не вмиваєшся?
- Та нічим! Води нема! Електростанція зіпсована і води не качає. І рушників нема, і мила...
- Хіба вам не дають?
- Давали раніше... Та покрали все. У нас усе крадуть. А тепер уже і в коморі нема.
- Чому?
- Вночі комору всю розібрали. Замки поламали і забрали все. Завідувач хотів стріляти...
- Ну?
- Нічого... Не стріляв. Він каже: стрілятиму! А хлопці сказали: стрілай! Ну, а він не стріляв, а тільки послав по міліцію...
- І що ж міліція?
- Не знаю.
- І ти взяв що-небудь у коморі?
- Ні, я не взяв. Я хотів узяти штани, а там були великі, а коли прийшов, то й узяв тільки два ключі, там на підлозі лежали.
- Давно це було?
- Взимку було.
- Так... Як же твоє прізвище?
- Маликов Петро.

Ми йдемо до школи. Юр'єв мовчки слухає нашу розмову. Відстаючи від нас, позаду йде Халабуда, і його вже оточили горьківці: у них надзвичайний нюх на цікавих людей. Халабуда задирає рудобороде обличчя і розповідає хлопцям про добрий урожай. За ним волочиться, дряпаючи землю, товстий сукуватий ціпок.

Нарешті заходимо в школу. Це колишній монастирський готель, перебудований помдітом. Єдиний будинок у колонії, де нема спалень; довжелезний коридор і по боках його — довгі вузькі класи. Чому тут школа? Ці кімнати придатні тільки для спалень.

Один з класів, увесь заліплений плакатами й поганими дитячими малюнками, нам показують, як піонерський куток. Очевидно, його тримають спеціально для ревізійних комісій і політичної пристойності: нам довелося почекати не менш як півгодини, поки знайшли ключ і відімкнули піонерський куток.

Ми сіли на лаві відпочити. Мої хлопці принишкли. Вітька обережно з-за мого плеча шепоче:

— Антоне Семеновичу, треба спати в цій кімнаті. Усім вкупі. Тільки ліжок не беріть. Там, ви знаєте, вошей... алла!

Через Вітьчині коліна нахилється до мене Жевелій:

— А хлопці тут є нічого. Тільки вихователів своїх, ну, й не люблять же! А працювати вони так не будуть...

— А як?

— Так не будуть, щоб без скандалу.

Починається розмова про порядок передачі. З міста візником приїхав завідувач. Я дивлюсь на його тупе безбарвне обличчя і думаю: власне кажучи, його навіть і до суду не можна віддавати. Хто посадив на святе місце завідувача цю жалюгідну істоту?

Завідувач бере войовничий тон і доводить, що передавати колонію треба якнайшвидше, що він взагалі ні за що не відповідає.

Юр'єв питає:

— Як це ви ні за що не відповідаєте?

— Та так, вихованці дуже погано настроєні. Можуть бути ексцеси. Адже у них і зброя є.

— А чого ж вони настроєні так погано? Чи не ви їх так настроїли?

— Мені треба настроювати? Вони й так розуміють, чим тут пахне. Ви гадаєте, вони не знають? Вони все знають!

— Що саме знають?

— Вони знають, що їх чекає, — каже виразно завідувач і ще виразніше відвертається до вікна, показуючи цим, що навіть наш вигляд нічого доброго не віщує вихованцям.

Вітька шепоче мені на вухо:

— От гад, от гад!..

— Мовчи, Вітько! — кажу я. — Які б тут ексцеси не сталися, відповідати за них однаково будете ви, незалежно від того, чи стануться вони до зачі, чи після зачі. А втім, я теж прошу якнайшвидше закінчити всі формальності.

Ми вирішуємо, що передача має відбутися завтра, о другій годині дня. Оголошується, що весь персонал — самих вихователів сорок чоловік — звільнено і протягом трьох днів вони повинні виїхати з квартир. Для передачі інвентаря призначається додатковий строк — п'ять днів.

— А коли прибуде ваш завгосп?

— У нас нема завгоспа. Виділимо для прийому одного з наших вихованців.

— Я вихованцеві не буду здавати, — комизиться завідувач.

Мене починає злити це втілення дурості. Власне кажучи, що він здаватиме?

— Знаєте що, — кажу я, — для мене, либонь, байдуже, чи буде який-небудь акт, чи не буде. Для мене важливо, щоб через три дні жодного з вас тут не залишилося.

— Ага, це значить, щоб ми не заважали?

— Саме так!

Завідувач ображено схоплюється, ображено поспішає до дверей. За ним поспішає черговий. Завідувач у дверях випаює!

— Ми не заважатимемо, але вам інші на заваді стануть!

Хлопці регочуть, Джуринська зітхає, Юр'єв щось ніяково роздивляється на підвіконні, тільки Халабуда спокійно розглядає плакати на стіні.

— Ну, що ж, мабуть, поїдемо,— каже Юр'єв.— Завтра ми приїдемо, Любов Савелівно?

Джуринська сумно дивиться на мене.

— Не приїжджайте,— прошу я.

— А як же?

— Навіщо вам приїжджати? Ви мені нічим не допоможете, а час будемо гаяти на всякі розмови.

Юр'єв прощається трохи ображений. Любов Савелівна міцно тисне руку мені й хлопцям і питає:

— Не боїтеся? Ні?

Вони від'їздять до міста.

Ми виходимо на подвір'я. Очевидно, роздають обід, бо від кухні до спалень несуть у каstrулях борщ. Кость Ветковський сіпає мене за рукав і регоче: Митька й Вітька зупинили двох хлопців, що несли каstrулю.

— Хіба ж можна так робити?— докоряє Митька.— Ну що це за люди? Чи ти не розумієш, чи ти людоїд якийсь?..

Я не відразу розумію, в чому річ. Кость двома пальцями піднімає за рукав руку одного з курязьких хлібодарів. У нього під другою рукою хліб з наполовину обідраною шкоринкою. Кость струшує рукав засоромленого хлопця: весь рукав у борщі, з нього тече, він до самого плеча обліплений шматочками капусти й буряків.

— А ось!— Кость помирає від сміху.

Ми теж не можемо триматися: в кулаці затиснуто шматок м'яса.

— А другий?

— Теж!— заливається Митька.— Це вони з борщу м'ясо вилловлюють... поки донесуть... Як же тобі не соромно, ідіот, за рукав би хоч рукав!

— Ой, важко тут буде, Антоне Семеновичу!— каже Кость.

Хлопці мої кудись розходяться. Ласкавий травнений день схилився над монастирською горою, але гора не відповідає йому теплою усмішкою. У моїй уяві світ поділяється горизонтальною прозорою площиною на дві частини: вгорі проїняте голубим блиском небо, смачне повітря, сонце, польоти птахів і пасма високих спокійних хмарок. До країв неба, які спустилися на землю, підвішено далекі купки хат, затишні гайки і весела змійка річки, що в'ється кудись у далечінь. Чорні, зелені й руді лани, як перед святом, гарно розстелені під сонцем. Чи все це добре, чи погано, хто його знає, але на це приємно дивитися, це здається простим і милим, хочеться стати частиною ясного травневого дня.

А під моїми ногами запаскуджений ґрунт Куряжа, старі стіни, просяклі запахом поту, ладану і блощиць, вікові гріхи попів і кровоточивий бруд безпригульщини. Ні, це, звичайно, не світ, це щось інше, це начебто вигадано!

Я блукаю по колонії, до мене ніхто не підходить, але колоністів нібито стає більше. Вони стежать за мною здалека. Я заходжу в спальні. Їх дуже багато, я не можу уявити собі, де ж, нарешті, нема спалень, скільки десятків будиноків, флігелів, напакковано спальнями. У спальнях тепер багато колоністів. Вони сидять на зібганому в купи ганчір'ї або на голих дошках чи залізних штабках ліжок. Сидять, склавши руки між подраними колінами, і перетравляють їжу. Дехто винищує вошей, по кутках гуртки картярів, по інших — доїдають холодний борщ із закурених каструль. На мене не звертають ніякої уваги, я не існую в цьому світі.

В одній спальні я питаю групу хлопців, які, на моє здивування, роздивляються малюнки в старій «Ниве».

— Поясніть, будь ласка, хлопці, куди поділися ваші подушки?

Усі повертають до мене обличчя. Гостроносий хлопчик сміливо підставляє під мій погляд тонку іронічну фізіономію.

— Подушки? Ви будете товариш Макаренко? Так? Антон Семенович?

— Так.

— Це ви тут ходите, дивитесь?

— Ходжу, дивлюсь.

— Завтра з другої години...

— Так, з другої години, — перебиваю я, — а все-таки ти не відповів на моє запитання: де ваші подушки?

— Давайте ми вам розповімо, добре?

Він мило киває головою і звільняє місце на залатаному брудному матраці. Я сідаю.

— Як тебе звуть? — питаю.

— Ваня Зайченко.

— Ти письменний?

— Я був у четвертій групі торік, а цієї зими... та ви, напевно, знаєте, у нас занять не було.

— Ну, добре... То де ж подушки й простирала?

Ваня, в сірих очах якого спалахнув гумор, швидко оглядає товаришів і пересідає на стіл. Його кошлатий рудий черевик упирається в моє коліно. Товариші тісно сідають на ліжку. Серед них я раптом пізнаю кругловидого Маликова.

— І ти тут?

— Угу... Це наша компанія! Це Тимко Одарюк, а це Ілько... Фонаренко Ілько!

Тимко — рудий, веснянкуватий, очі без вій і усмішка без забобонів. Ілько — пикатий, блідий, прищавий, але очі справжні:

карі, на тугих, міцних мускулах. Ваня Зайченко через голови то-варившів оглядає майже порожню спальню і починає приглуше-ним змовницьким голосом:

— Ви питаєте, де подушки, так? А я вам скажу просто: не-має подушок, та й годі!

Він раптом дзвінко сміється і розводить розчепіреними паль-цями. Сміються й інші.

— Нам тут весело, — каже Зайченко, — бо смішно дуже! Подушок нема... Були спочатку, а потім... ффу... і нема!

Він знову регоче.

— Рудий ліг спати на подушці, а прокинувся без подушки... ффу... і нема!..

Зайченко веселими щілинами очей дивиться на Одарюка. Сміючись, він відхиляється назад і дужче штовхає своє коліно.

— Антоне Семеновичу, ви скажіть: щоб були подушки, треба все записувати, правда? Рахувати треба і записувати, правда? І коли кому видали, і все. А у нас не тільки подушок, а й людей ніхто не записує... Ніхто!.. І не рахує!.. Ніхто!

— Як це так?

— А дуже просто: так! Ви гадаєте, хто-небудь записав, що тут живе Ілько Фонаренко? Ніхто! Ніхто й не знає! І мене ніхто не знає. О! Ви знаєте, ви знаєте? У нас багато таких: тут живе, а потім піде, де-небудь ще поживе, а потім знову сюди прихо-дить. А дивіться: гадаєте, Тимка сюди хто-небудь кликав? Ніхто! Сам прийшов і живе.

— Виходить, йому тут подобається?

— Ні, він сюди прийшов два тижні тому. Він утік з Бого-духівської колонії. Він, знаєте, захотів у колонію Горького.

— А хіба в Богодухові знають?

— Ого! Всі знають! Аякже!

— Чому він тільки один прибіг сюди?

— Та кому що подобається, звичайно. Багатьом хлопцям не подобається суворість. У вас, кажуть, суворість така: «єсть», сурма заграла — бігом, вставати — раз, два, три. Бачите? А по-тім — працювати. У нас теж хлопці такого не хочуть...

— Вони повтікають, — сказав Маликов.

— Куряжани?

— Угу. Куряжани повтікають. Хто куди. Вони так кажуть: «Макаренка ще не бачили? Йому нагороди одержувати треба, а нам працювати?» Вони повтікають усі.

— Куди?

— Хіба мало куди? Ого! В яку хочеш колонію.

— А ви?

— Ну, так у нас компанія, — весело заквапився Зайченко. — Нас компанія чотири чоловіка. Ви знаєте що? Ми не крадемо. Ми не любимо цього. І все! От Тимко... ну, та й то для себе ні-защо, а для компанії...

Тимко добродушно червоніє на ліжку і намагається подивитися на мене крізь соромливо опущені вії.

— Ну, компаніє, до побачення, — кажу я. — Отож будемо жити вкупі!

Усі відповідають мені: «До побачення» — і всміхаються.

Я йду далі. Отже, четверо вже на моєму боці. Але ж, крім них, ще двісті сімдесят шість, може й більше. Зайченко, мабуть, правду каже: тут люди незаписані й нелічені. Я раптом жахаюсь цієї страшної, неліченої цифри. Як я міг так легковажно кинутися в цю зовсім згубну справу? Як я міг ризикнути не тільки своєю удачею, але й життям цілого колективу? Поки це число «280» уявлялося мені у вигляді трьох цифр, написаних на папері, мені здавалося, що моя сила — могутня, але ось сьогодні, коли ці двісті вісімдесят розташувалися брудним табором навколо мого нечисленного загону хлопчиків, у мене починає холонути десь коло діафрагми, і навіть у ногах я починаю відчувати неприємну тривожну слабкість.

Посеред двору до мене підійшли троє. Їм років по сімнадцять, їхні голови навіть пострижені, на ногах справжні черевики. Один — у досить новому коричневому піджаку, але під піджаком забруднена якоюсь їжею, зім'ята сорочка; другий — у шкірянці, третій — у чистій білій сорочці. Власник піджака заклав руки в кишені штанів, нахилив голову до плеча і раптом засвистів мені в обличчя відомий вихлястий «одеський» мотив, виставляючи напоказ білі гарні зуби. Я помітив, що в нього великі каламутні очі й руді кошлаті брови. Двоє інших стояли поруч, обнявши один одного за плечі, і курили цигарки, перекидаючи їх язиком з одного куточка рота в другий. До нашого гурту присунулося кілька куряських постатей.

Рудий примружив одне око і сказав голосно:

— Макаренко, значить, так?

Я зупинився проти нього і відповів спокійно, намагаючись з усіх сил нічого не показати на своєму обличчі:

— Так, це моє прізвище. А тебе як звуть?

Рудий, не відповідаючи, засвистів знову, пильно мене роздивляючись примруженим оком і похитуючи однією ногою. Раптом він круто повернувся спиною, підвів плечі і, не перестаючи свистіти, пішов геть, широко розставляючи ноги й шарячи глибоко в кишенях. Його приятелі рушили за ним, як і раніше, обійнявшись, і заспівали оглушливо:

Гулял, гулял мальчишка,
Гулял я в городах...

Постаті, що оточують нас, усе ще роздивляються на мене, одна тихо каже другій:

— Новий завідувач...

— Один чорт, — так само тихо відповідає друга.

— Думаєте, з чого починати, товаришу Макаренко?

Оглядаюсь: чорноока молода жінка усміхається. Так незвично бачити тут білосніжну блузу і суворий чорний галстук.

— Я — Гуляєва.

Знаю: це інструктор швейної майстерні — єдиний член партії в Куряжі. На неї приємно дивитися: Гуляєва починає повніти, але у неї ще гнучка талія, лискучі чорні кучері, теж молоді, і від неї віє ще не витраченою силою душі. Я відповідаю весело:

— Починаймо разом.

— О ні, з мене поганий вам помічник. Я не вмію.

— Я навчу вас.

— Ну, добре... Я прийшла запросити вас до дівчаток, ви ще не були у них. Вони вас ждуть... Навіть нетерпляче ждуть. Я можу трохи пишатися: дівчатка тут були під моїм впливом — у них навіть три комсомолки є. Ходімо.

Ми простуємо до центрального двоповерхового будинку.

— Ви дуже добре зробили, — каже Гуляєва, — що поставили вимогу зняти весь персонал. Женіть усіх до одного, ні на кого не дивіться... І мене женіть.

— Ні, про вас ми вже домовились. Я саме розраховую на вашу допомогу.

— Ну, дивіться, щоб потім не жалкували.

Спальня дівчаток дуже велика, в ній стоїть шістдесят ліжок. Я вражений: на кожному ліжку ковдра, правда, старенька й поганенька. Під ковдрою простирала. Навіть є подушки.

Дівчатка нас справді чекали. Вони одягнені в поношені, залагані ситцеві платтячка. Найстаршій з дівчаток років п'ятнадцять.

Я вітаюся:

— Добридень, дівчатка!

— Ну от, привела до вас Антона Семеновича, ви хотіли його бачити.

Дівчатка пошепки вимовляють привітання і потихеньку сходяться до нас, по дорозі поправляючи постелі. Мені чомусь стає дуже шкода цих дівчаток, мені страшенно хочеться зробити їм хоч маленьку приємність. Вони сідають на ліжках навколо нас і несміливо дивляться на мене. Я ніяк не можу збагнути, чому мені так шкода їх. Може, тому, що вони бліді, що у них безкровні губи і боязкі погляди, а може, й тому, що у них залатані плаття. У мене майнула думка: негоже дозволяти дівчаткам носити таке дрантя, це може образити на все життя.

— Розкажіть, дівчатка, як ви живете? — прошу я їх.

Дівчатка мовчать, дивляться на мене й усміхаються самими губами. Я раптом ясно бачу: тільки їхні губи вміють усміхатися, а насправді дівчатка навіть і не уявляють собі, що таке справжня жива усмішка. Я поволі оглядаю всі обличчя, переводжу очі на Гуляєву і питаю:

— Ви знаєте, я досвідчена людина, але я чогось тут не розумію.

Гуляєва підводиться брови:

— А що таке?

Раптом дівчинка, яка сидить прямо проти мене, смуглява, в такій коротенькій рожевій спідничці, що видно її коліна, каже, дивлячись на мене не кліпаючи:

— Ви швидше до нас приїжджайте із своїми горьківцями, бо тут дуже небезпечне життя.

І я відразу зрозумів, у чому річ: на обличчі цієї смуглявки, в її нерухомих очах, у мимовільних конвульсіях рота причаївся страх, справжній, звичайний переляк.

— Вони залякані,— кажу я Гуляєвій.

— У них тяжке життя, Антоне Семеновичу, у них дуже тяжке життя...

У Гуляєвої червоніють очі, і вона швидко відходить до вікна.

Я рішуче звернувся до дівчаток:

— Чого ви боїтеся? Розповідайте!

Спочатку несміливо, підштовхуючи одна одну й навперемінки, потім одверто, з жахливими подробицями, дівчатка розповіли мені про своє життя.

Порівняно безпечно почувають вони себе тільки в спальні. Вийти у двір бояться, бо хлопці переслідують їх, щипають, говорять непристойності, підглядають в убиральні і відчиняють у ній двері. Дівчатка часто голодують, бо їм у їдальні не залишають їжі. Розносити по спальнях заборонено, і персонал кухні не дає цього робити, але хлопці не звертають уваги на персонал, виносять каструлі і хліб, а дівчатка цього не можуть зробити. Вони приходять до їдальні і чекають, а потім їм кажуть, що хлопці розтягли все і їсти вже нічого, іноді дадуть трохи хліба. І в їдальні сидіти небезпечно, бо туди забігають хлопці — б'ються, обзивають повіями і ще гірше: хочуть навчити різних слів. Хлопці ще вимагають від них різних речей на продаж, але дівчатка не дають; тоді вони забігають до спальні, хапають ковдру, або подушку, або ще щось і несуть продавати до міста. Прати свою білизну дівчатка наважуються тільки вночі, але тепер і вночі стало небезпечно: хлопці підстерігають у пральні і таке роблять, що й сказати не можна. Валя Городкова і Маня Василенко пішли прати, а потім прийшли і цілу ніч плакали, а вранці втекли з колонії хтозна й куди. А одна дівчинка поскаржилась завідувачеві, то на другий день вона пішла в убиральню, а її спіймали і вимазали обличчя... цим самим... в убиральні... Тепер усі кажуть, що буде інакше, а дехто з хлопців запевняє, що однаково нічого не вийде, бо горьківців дуже мало і їх все одно порозганяють.

Гуляєва слухала дівчаток, не відводячи погляду від мого обличчя. Я усміхнувся не так їй, як щойно пролитим нею сльозам.

Дівчатка закінчили свою сумну оповідь, а одна з них, яку всі називали Зміною, спитала мене серйозно:

— Скажіть, хіба можливе таке за Радянської влади?

Я відповів:

— Те, що ви розповіли, велике неподобство, і за Радянської влади такого неподобства не повинно бути. Мине кілька днів, і все у вас зміниться. Ви житимете щасливо, ніхто вас не кривдитиме, і плаття ці ми викинемо.

— Через кілька днів? — спитала задумливо білява дівчинка, яка сиділа на вікні.

— Рівно через десять днів, — відповів я.

Я ходив по колонії до смерку, охоплений дуже важкими думками.

На цьому стародавньому круглому просторі, обгородженому трьохсотлітніми мурами в сажень завтовшки, з облупленим безглуздим собором у центрі, на кожному квадратному метрі росли переможним бур'яном педагогічні проблеми.

У похилій, хисткій стайні, що по стелю впрнула в гній, в корівнику, цій богадільні для десятка старих дів коров'ячого племені, на всьому господарському подвір'ї, серед поламаних штахетів знищеного давно саду, ген по навколишньому простору стирчали засохлі стебла сощвиху. А в спальнях колоністів і ближче до них — у порожніх квартирах персоналу, в так званих клубах, на кухні, в їдальні, на цих стеблах гойдалися розкішні отруйні плоди, які я мав проковтнути протягом найближчих днів.

Разом з думками у мене розворушилася злість. Це був уже знайомий мені гнів тисяч дев'ясот двадцятого року. За моєю спиною раптом виник демон-спокусник одчайдушної ненависті. Хотілося зараз, негайно, не сходячи з місця, взяти когось за комір, тикати носом у смердючі купи й калюжі, вимагати найелементарніших дій... ні, не педагогіки, не теорії сощвиху, не революційного обов'язку, не комуністичного пафосу, ні, ні, — звичайного здорового глузду, звичайної нікчемної міщанської честності. Злість погасила у мене страх перед невдачею.

Напади непевності, що з'являлися на мить, без жалю руйнувала та обіцянка, яку я дав дівчаткам. Ці кілька десятків заляканих, блідих дівчаток, яким я так бездумно гарантував людське життя через десять днів, у моїй душі раптом стали представниками мого власного сумління.

Поволі смеркало. У колонії не було світла. Від монастирських стін повзли до собору понурі ділові сутінки.

У всіх кутках, щілинах, проходах копошилися безпритульні, сьак-так хапаючи вечерю і влаштовуючись на ночівлю. Ні сміху, ні пісні, ні бадьорого голосу. Долинали іноді приглушене бурчання, лінива звична сварка. На ганок без східців видиралися до спальні двоє п'яних і нудно матюкалися. На них з мовчазним презирством дивилися з сутінків Кость Ветковський і Волохов,

3. БУТТЯ

Наступного дня о другій годині завідувач Куряжа згорда підписав акт про передачу влади і про звільнення всього персоналу, сів на візника й поїхав. Дивлячись йому в потилицю, що віддалялась, я позаздрив осяйному щастю цього чоловіка: він тепер вільний, як горобець, ніхто навздогін йому навіть каменем не кине.

Я не маю таких крил, тому важко пересуваюсь між земними персонажами Куряжа, і в мене пече під грудьми.

Ванька Шелапутін освітлений травневим сонцем. Він виблискує, як діамант, ніяковістю і усмішкою. Разом з ним хоче блищати мідний дзвін, прикріплений до соборної стіни. Але дзвін старий і брудний, він може тільки тьмяно кривлятися проти сонця. І крім того, він розбитий, і, хоч як старається Ванька, нічого путнього не може добути з дзвона. А Ваньці треба продзвонити сигнал на загальні збори.

Неприємне, важке, гнітюче почуття відповідальності за природою своєю нерозумне. Воно чіпляється до кожної дрібниці, воно пронозливо намагається залізти в найменшу щілину і там сидить і тремтить від злості та неспокою. Поки дзвонить Шелапутін, воно прив'язало до дзвона: як це можна допустити, щоб такі огидні звуки лунали над колонією?

Біля мене стоїть Вітька Горьківський і уважно вивчає моє обличчя. Він переводить погляд на дзвіницю біля монастирських воріт, зіниці його очей раптом темнішають і розширюються, дюжина чортенят заклопотано виглядають звідти. Вітька нечутно рече, задираючи голову, трошечки червоніє і каже хрипло:

— Зараз це організуємо, слово честі!

Він поспішає до дзвіниці і по дорозі влаштує спішну раду з Волоховим. А Ванька вже вдруге примушує кашляти старий дзвін і сміється:

— Не розуміють вони, чи що? Дзвоню, дзвоню, хоч би тобі що!..

Клуб — це колишня тепла церква. Високі вікна з ґратами, порох та дві утермарківські груби. У вівтарному півколі на дірявому помості анемічний столик. Китайської мудрості, яка твердить, що «краще сидіти, ніж стояти», в Куряжі не визнають: сісти в клубі ні на чому. А втім, куряжани і не збираються сидати. Іноді в двері зазирне скуйовджена голова і враз зникне; на подвір'ї блукають зграйки по три-чотири чоловіка і нудяться, чекаючи обіду, який через сьогоднішній міжусобний час буде пізно. Але все це плебс: справжні рушіі курязької цивілізації десь ховаються.

Вихователів нема. Я тепер уже знаю, в чому річ. Уночі нам не дуже солодко спалося на твердих столах піонерської кім-

нати, і хлопці розповідали мені захоплюючі історії з курязького побуту.

Сорок вихователів мали в колонії сорок кімнат. Півтора року тому вони переможно наповнили ці кімнати різними предметами культури, плетеними скатертинами й отоманками повітового зразка. Були в них і інші цінності, більш портативні й більш пристосовані до переходу від одного власника до іншого. Саме ці цінності й почали переходити у володіння курязьких вихованців найпростішим способом, відомим ще в стародавньому Римі під назвою крадіжки із зломом. Ця класична форма придбання так поширилась у Куряжі, що вихователі один по одному поспішили перетягти до міста хоч решту предметів культури, і в їхніх квартирах залишилися меблі надзвичайно скромні, якщо можна вважати за меблі розстелений на підлозі номер «Известий», що правив педагогам за постіль під час чергувань.

Але вихователі Куряжа звикли тремтіти не тільки за своє майно, а й за своє життя і взагалі за цілість особи, тому незабаром сорок виховательських кімнат набрали вигляду бойових бастіонів, в стінах яких педагогічний персонал чесно відсиджував призначені години чергування. Ні раніше, ні після того в своєму житті я ніколи не бачив таких потужних захисних пристроїв, прикріплених до вікон, дверей та інших отворів у квартирах курязьких вихователів. Величезні гаки, товсті залізні штанги, нарізні українські прогоничі, російські півпудові замки цілими гронами висіли на рамах та наличниках.

Відтоді, як прийшов передовий зведений, я нікого з вихователів не бачив. Тому саме звільнення їх мало характер символічного акту; навіть їхні квартири я сприйняв як умовні позначення, бо в цих квартирах про людей нагадували тільки горічані пляшки та блощиці.

Промайнув повз мене якийсь Ложкін, людина дуже невиразної зовнішності й віку. Він зробив спробу довести мені свою педагогічну міць і залишитися в колонії імені Горького, «щоб під вашим керівництвом і далі вести юнацтво до прогресу». Цілих півгодини він ходив коло мене і базікав про різні педагогічні тонкощі.

— Тут розлад, цілковитий розлад!.. Ви ось дзвоните, а вони не йдуть. А чому? Я кажу: потрібен педагогічний підхід. Цілком правильно говорять: потрібна зумовлена поведінка, а як же може бути зумовлена поведінка, якщо, пробачте, він краде і йому ніхто не перешкоджає? У мене до них є підхід, і вони завжди до мене звертаються і шанують, а все-таки... я був два дні у тещі, — захворіла, — то вийняли шибку і все чисто вкрали, залишився, як мати породила, в самій толстовці. А чому, спитати? Ну, бери у того, хто до тебе погано ставиться, але навіщо ж ти береш у того, хто до тебе добре ставиться? Я кажу: потрібен

педагогічний підхід. Я зберу хлопців, поговорю з ними раз, удруге, втретє, розумієте? Зацікавлю їх, і гаразд. Задачку скажу. В одній кишені на сім копійок більше, ніж у другій, а разом двадцять три копійки, скільки в кожній? Хитро, правда?

Ложкін лукаво скосив очі.

— Ну, і що ж? — спитав я з чемності.

— Ні, а от ви скажіть: скільки?

— Чого — скільки?

— Скажіть — скільки в кожній кишені? — приставав Ложкін.

— Це... ви хочете, щоб я сказав?

— Ну так, скажіть, скільки в кожній кишені.

— Послухайте, товаришу Ложкін, — обурився я, — ви де-небудь училися?

— Аякже... Тільки я більше самоосвітою взяв. Усе моє життя — це самоосвіта, а, звичайно, у педагогічних технікумах чи там інститутах не довелося. І я вам скажу: у нас тут були і такі, що з вищою освітою, один навіть закінчив стенографічні курси, а другий юрист, а от даси їм таку задачку... Або ще: двоє братів одержали спадщину...

— Це що ж... цей самий стенограф написав там, на стіні?

— Він написав, він... Усе хотів стенографічний гурток завести, та коли його обікрали, він сказав: не хочу в такій некультурі працювати, і гуртка не заснував, а вів тільки виховну роботу...

У клубі біля груби висів шмат картону, і на ньому було написано:

СТЕНОГРАФІЯ — ШЛЯХ ДО СОЦІАЛІЗМУ

Ложкін ще довго про щось говорив, потім зовсім непомітно зник, і я пам'ятаю тільки, що Волохов замість останнього прощавай сказав навздогін кризь зуби:

— Зануда!

У клубі на нас чекало неприємне й образливе: куряжани на загальні збори не прийшли. Очі Волохова тужно поглядали на високі голі стіни. Кудлатий, зелений від люті, зціпивши зуби, щось шепотів, Митька ніяково-презирливо посміхався, тільки Мишко Овчаренко був добродушно-спокійний і вів далі давно почату розмову:

— ...Найголовніше, орати треба... і сіяти... Як же можна так, подумайте: травень же, коні дурно стоять, усе стоїть!..

— І в спальнях нікого нема, усі в місті, — сказав Волохов і, не соромлячись мене, виразно, сильно вилаявся.

— Поки не зберуться, не давати обідати, — запропонував Кудлатий.

— Ні, — сказав я.

— Як «ні!»— закричав Кудлатий.— Власне кажучи, чого нам тут сидіти? На полі бур'ян який, навіть не орано, що це таке? А вони тут обіди собі влаштовують. Дармоїдам воля, виходить, чи як?

Волохов облизав сухі гнівні губи, повів плечима, наче в лихоманці, і сказав:

— Антоне Семеновичу, ходімо до нас, поговоримо.

— А обід?

— Почекають, чорти їх не візьмуть. Та вони однаково в місті.

У піонерській кімнаті, коли всі сіли на лавах, Волохов виголосив таку промову:

— Орати треба? Сіяти треба? А якого чортового диявола сіяти, коли у них нічого нема, навіть картоплі нема! Хай їх чорти беруть, ми й самі посіяли б, та нічого нема. Потім... це паскудство всяке, сморід. Коли наші приїдуть, соромно буде, чистій людині ступити ніде. А спальні, матраці, ліжка, подушки? А костюми? Босі всі, а білизна де? Посуд, дивіться, ложки, нічого нема! З чого починати? Треба з чогось починати?

Хлопці дивилися на мене з палкою надією, начебто я знав, з чого починати.

Мене турбували не стільки курязькі хлопці, скільки незчисленні деталі суто матеріальної роботи. Це було таке складне й хаотичне місиво, що в ньому могли б потонути всі триста куряжан.

За договором з помдітом я мав одержати двадцять тисяч карбованців на впорядкування Куряжа, але й тепер уже видно було, що ця сума — справжні сльози проти наявних потреб. Мої хлопці мали рацію, коли називали цілий список речей, яких не було. Неймовірні злидні Куряжа стали цілком очевидні, коли Кудлатий почав приймати майно. Завідувач даремно турбувався про те, що переданий акт матиме недостойні підписи. Завідувач був просто нахаба; акт вийшов дуже короткий. У майстернях стояли деякі верстати, а в стайні — кілька звичайних шкапин, ото й усього: ні інструментів, ні матеріалів, ні сільськогосподарського реманенту. У жалюгідному, затопленому гноівкою свинарнику верещало півдюжини свиней. Хлопці, дивлячись на них, не могли стримати реготу, — так мало скидалися на наших англійців ці в'юнкі, пронозисті звірі з величезною головою на тоненьких ніжках. У далекому кутку подвір'я Кудлатий знайшов плуг і зрадів йому, як рідному. А борону ще раніш видобули з купи старої цегли. У школі ми побачили тільки ніжки від столів і стільців та рештки класних дощок — явище цілком природне, бо кожна зима має свій кінець, і в кожного господаря можуть на весну залишитися невеликі запаси палива.

Усе треба було купувати, робити, будувати. А насамперед треба було спорудити вбиральні. У методиці педагогічного процесу про вбиральні нічого не сказано, і, мабуть, тому в Куряжі

так легковажно обходилися без цього потрібного життєвого інституту.

Курязький монастир був збудований на горі, яка досить круто обривалася на всі боки. Тільки на південній кручі не було муру, і тут, через заболочений монастирський став, відкривався краєвид на солончакі стріхи села Подвірок. Краєвид був з усіх поглядів непоганий, пристойний український краєвид, який може зворушити серце кожного лірика, вихованого на співзвуччях: мати, хати, дівчата, з додатком невеликої дози ставка та вишневого садка. Милуючись таким гарним краєвидом, курязжани платили подвірчанам чорною невдячністю, виставляючи перед їхніми очима тільки шеренги тубільців, які сиділи над кручею, захоплені останнім перетворенням мільйонів, асигнованих за кошторисами соцвуху, на продукт, з якого вже нічого більше не можна зробити.

Мої хлопці дуже потерпали через згадувану тут проблему. Мишко Овчаренко серйозно й переконливо скаржився:

— Що ж це справді? Як же нам? До Харкова їздити, чи як? Та й чим їздити?

Тому вже під кінець нашої наради на дверях піонерської кімнати стояло двоє подвірчанських теслярів, і старший з них, солдатського вигляду чоловік в хаковому картузі, охоче підтримував мої плани:

— Звісно, як же це можна? Якщо людина їсть, вона не може так... А щодо дощок, — то на Рижові склад. Ви не турбуйтеся, мене тут усі знають, давайте призначену суму, спорудимо таку будівлю, — і в монахів такої не було. Якщо, звісно, дешево хочете, шалівка піде, або, скажімо, лапша, — легка буде будівля, а як хочете, раджу на півтора дюйма або дводюймовку взяти, тоді вийде начебто краще і для здоров'я зручніше: вітер тобі не завіє, і взимку затишок, і влітку спека не дійме.

Здається, вперше в житті я по-справжньому був зворушений, дивлячись на цю чудову людину, будівника й організатора зими й літа, вітрів і затишку. І прізвище у нього було приємне: Боровий. Я дав йому пачку кредиток і ще раз порадив, слухаючи, як він соковито пояснював своєму помічникові, пухкому, рум'яному парубкові:

— То я піду, Ваню, по ліс піду, а ти починай. Збігай по лопату і мою прихопи. Поки се та те, а людям спорудимо будівлю... А хто-небудь нам покаже, де і як...

Киргизов і Кудлатий, усміхаючись пішли показувати, а Боровий замотав гроші в якусь ганчірку і ще раз морально підтримував мене:

— Зробимо, товаришу завідувач, будьте певні!

Я був певний. На душі стало спокійніше, ми струснули з себе неповоротку, дохлу, підготовчу стадію і взялися до педагогічної праці в Курязі.

Другим питанням, яке ми розв'язали цього вечора, було питання, що стосувалося також буття: тарілки й ложки. Під склепінням трапезної, на стінах якої визирали з-під штукатурки чорні серйозні очі святителів та богородиць і де-не-де бовваніли їхні благословляючі персти, стояли столи і лави, але ніякого посуду куряжани не знали. Півгодини клопоту та дипломатичних представлень у стайні, і Волохов посадив на стареньку лінійку Євгенєва й вирядив його до міста, доручивши купити чотириста пар тарілок і стільки ж дерев'яних ложок.

На виїзді з воріт лінійку Євгенєва було зустрінуто захопленими вигуками, обіймами й рукостисканням цілої юрби. Хлопці нюхом відчули потік знайомого радісного вітру і вибігли до воріт. Вибіг і я і вмиль опинився в лапах Карабанова, який з недавнього часу взяв собі за звичай показувати на моїй грудній клітці свою силу.

Сьомий зведений загін під командою Задорова прибув у повному складі, і в моїй уяві юрба таємничих небезпечних куряжан раптом обернулася на дріб'язкову пусту задачку, яку знехтував би навіть Ложкін.

Це велика втіха — у важку, смутну хвилину зустріти всіх своїх робітфаківців: і солідного, важкого Буруна, і Семена Карабанова, на палкій чорній пристрасі якого так приємно було бачити тонкий орнамент, вирізьблений наукою, і Антона Братченка, у якого й тепер широка душа вміла вміститися у вузьких рамках ветеринарної справи, і радісно-шляхетного Матвія Белухіна, і серйозного Осадчого, ніби насиченого сталлю, і Вершнева — інтелігента й шукача істини, і чорнооку розумну Марусю Левченко, і Настю Ночівну, і «сина іркутського губернатора» Георгієвського, і Шнайдера, і Крайника, і Голоса, і, нарешті, мого улюбленця й хрещеника, командира сьомого зведеного Олександра Задорова. Старші в сьомому зведеному вже закінчували робітфак, і ми не мали сумніву, що й у вузі справи в них підуть добре. А втім, для нас вони були більше колоністи, ніж студенти, і тепер нам ніколи було довго радіти з їхніх навчальних успіхів. Після перших привітань ми знову сіли в піонерській кімнаті. Карабанов заліз за стіл, добре вмовстився на стільці й сказав:

— Ми знаємо, Антоне Семеновичу, тут справа ясна: або слави добути, або дома не бути! Ось ми й приїхали!

Ми розповіли робітфаківцям про наш перший сьогоднішній день. Робітфаківці нахмурились, заклопотано озирнулися, зарипіли стільцями. Задоров задумливо подивився у вікно і приружився:

— Та ні... силою зараз не можна: дуже багато!

Бурун повів пудовими плечима й усміхнувся:

— Розумієш, Сашко, не багато! Багато — то начхати! Не багато, а... чорт його знає, взяти ні за що. Багато, ти кажеш, а де-

вони? Де? За кого ти вхопишся? Треба їх якось... той... до купи зібрати. А як ти їх збереш?

Увійшла Гуляєва, послухала наші розмови, усмішкою відповіла на підозрілий погляд Карабанова і сказала:

— Усіх нізащо не зберете! Нізащо!..

— А ось побачимо!— розсердився Семен.— Як це — «нізащо»? Зберемо! Хай не двісті вісімдесят, то сто вісімдесят приїде. Там буде видно. Чого тут сидіти?

Намітили такий план дій. Зараз дати обід. Куряжани добре зголодніли, всі по спальнях чекають обіду. Чорт їх бий, хай лопають! А під час обіду всім піти по спальнях і агітувати. Треба їм сказати, сволоті: приходьте на збори, люди ви чи хто? Приходьте! Дла вас же, гади, цікаво, у вас нове життя починається, а ви, як слимаки, розлазистесь. Якщо хтось буде налазити, заїдатися з ним не треба. А краще так сказати: ти тут герой, біля каstrулі з борщем,— приходь на збори і говори що хочеш. А після обіду подзвонити на збори.

Коло дверей кухні сиділо кілька десятків куряжан, що чекали обіду. Мишко Овчаренко стояв на дверях і повчав того самого рудого, який учора цікавився моїм прізвисьмом:

— Якщо хто не працює, то йому ніякої їжі не належить, а ти мені товчеш: належить! Нічого тобі не належить. Розумієш, друже? Ти це повинен добре затямити, якщо ти людина розумна. Я, може, тобі й дам пообідати, але це буде, любий, з мого доброго бажання. Бо ти не заробив розумієш, друже? Кожна людина повинна заробити, а ти, любий, дармоїд, і тобі нічого не належить. Можу дати милостиню, і годі.

Рудий дивився на Мишка оком скривженого звіра. Друге око не дивилось, і взагалі проти вчорашнього дня на фізіономії рудого сталися великі зміни: деякі деталі цього обличчя значно збільшилися в обсязі і набрали синюватого відтінку, верхня губа і права щока були скривавлені. Все це давало мені право звернутися до Мишка Овчаренка з серйозним запитанням:

— Це що таке? Хто його розмалював?

Але Мишко солідно усміхнувся і взяв під сумнів правильність постановки питання:

— З якої речі ви мене питаєте, Антоне Семеновичу? Не моя це пика, а цього самого Ховраха. А я своє діло роблю, про своє діло можу вам дати докладний звіт, як нашому завідувачеві. Волохов сказав: стій коло дверей, і ніхто щоб не ходив на кухню! Я став і стою. Чи я за ним ганявся, чи я ходив до нього в спальню, чи приставав до нього? Хай сам Ховрах і скаже: вони лазять тут без діла, та, може, він на що-небудь і напорівся здуру?

Ховрах раптом почав хникати, мотнув на Мишка головою і висловив своєю точкою зору:

— Гарзд! Голодом морити будете? Гарзд, ти маєш право бити по морді! Ти мене не знаєш? Гарзд, ти мене узнаєш!..

Тоді ще не було розроблено положення про агресора, і я мусив задуматись. Такі ж неясні випадки траплялись і в історії, і розв'язувати їх завжди було дуже важко.

Я згадав слова Наполеона після вбивства принца Ангієнського: «Це могло бути злочином, але це не було помилкою».

Я обережно повів середню лінію:

— Яке ж ти мав право бити його?

Не перестаючи усміхатися, Мишко подав мені фінку.

— Бачите: це фінка. Де я її взяв? Я, може, вкрав її у Ховраха? Тут розмови були довгі. Волохов сказав: на кухню — нікого! Я з цього місця не сходяв, а він з фінкою прийшов і каже: пусти! Я, звичайно, не пускаю, Антоне Семеновичу, а він знову-таки: пусти, і лізе. Ну, я його штовхнув. Легенько так, ввічливо штовхнув, а він, дурень такий, розмахує й розмахує фінкою. Він не може того зметикувати, що таке порядок. Усе одно як йолоп...

— Усе-таки ти його побив, ось... до крові... Твої кулаки?

Мишко глянув на свої кулаки і зників:

— Кулаки, звичайно, мої, де я їх подіну. Тільки я з місця не сходяв. Як сказав Волохов, так я і стояв на місці. А він, звичайно, розмахував тут, як йолоп...

— А ти не розмахував?

— А хто мені може заборонити розмахувати? Якщо я стою на посту, можу я якось ногу переставити, або, скажімо, мені рука не потрібна з цього боку, можу я її на другий бік якось повернути? А він наштовхнувся, хто йому винен? Ти, Ховрах, повинен розбиратися, де ти ходиш! Скажімо, йде поїзд... Бачиш ти, що поїзд іде, стань осторонь і дивись. А якщо ти стоятимеш на колії з фінкою своєю, то, звичайно, поїздові нікуди звертати, від тебе залишиться калюжа, та й годі. Або, якщо машина працює, ти повинен обережно підходити, ти ж не маленький!

Мишко все це пояснював Ховрахові голосом добрим, навіть трохи розніженим, переконливо й до ладу жестикулюючи правою рукою, показуючи, як може йти поїзд і де в цей час має стояти Ховрах. Ховрах слухав його мовчки і уважно, кров на його щоках починала вже присихати під травневим промінням сонця. Група робітфаківців серйозно слухала слова Мишка Овчаренка, віддаючи належне важкій Мишківій позиції і скромній мудрості його тверджень.

Під час нашої розмови надійшли ще куряжани. З їхніх обличчя бачив, як вони зачаровані чіткими силогізмами Мишка, які в їхніх очах тим більше були доречні, що належали переможцеві. Я задоволено відзначив, що вмію дещо прочитати на обличчях моїх нових вихованців. Мене особливо зацікавили ледве помітні ознаки злорадства, що, мов знаки потертої телеграми, подекуди починали просупати крізь шари бруду та розмазаних борщів. Тільки на личку Вані Зайченка, що стояв попереду своєї компанії, злорадство було написано відверто великими яскравими

літерами, як на святковому гаслі. Ваня закрив руки за пояштанців, розставив босі ноги і з гострою, веселою увагою роздивлявся обличчя Ховраха. Раптом він затупцював на місці і навіть не сказав, а проспівав, відкидаючи назад хлоп'ячу струнку талію:

— Ховрах!.. Виходить, тобі не подобається, коли дають по морді? Не подобається, правда?

— Мовчи ти, комашко, — похмуро, невизразно кинув Ховрах.

— Ха!.. Не подобається. — Ваня показав на Ховраха пальцем. — Набили морду, і квит!

Ховрах кинувся до Зайченка, але Карабанов встиг покласти руку на його плече, і плече Ховраха осіло далеко вниз, перехняблюючи всю його міську, в піджаку постать. А втім, Ваня не злякався. Він тільки ближче присунувся до Мишка Овчаренка. Ховрах оглянувся на Семена, перекривив рота, вирвався. Семен добродушно усміхнувся. Неприємні світлі очі Ховраха заходили по колу і знову здибали той самий пильний і веселий Ванин погляд. Очевидно, Ховрах заплутався: невдача, і самотність, і щойно виголошені Мишкові сентенції, і усмішка Карабанова потребували деякого часу на аналіз, і тим важче було йому відірватися від ненависної мізерності Вані і вгамувати свій, такий звично-переможний, такий нищівний зухвалий погляд. Але Ваня зустрів цей упертий погляд всесильною міною сарказму:

— Який же ти надзвичайно страшний!.. Я сьогодні не спатиму!.. Перелякався, та й годі! Та й годі!

І горьківці, і куряжани голосно засміялися. Ховрах зашипів:

— Сволота! — і приготувався до якогось, особливого стилю, блатного стрибка.

Я сказав:

— Ховрах!

— Ну, що? — спитав він через плече.

— Підійди до мене!

Він не поспішав виконати мій наказ, роздивлявся мої чоботи і, як звичайно, нишпорив у кишнях. До залізного холодка моєї волі я додав трохи вуглецю:

— Підійди ближче, тобі кажу!

Навколо нас усі принишкли, і тільки Петька Маликов злякано шепнув:

— Ого!

Ховрах рушив до мене, закопильюючи губи і намагаючись збентежити мене пильним поглядом. За два кроки він зупинився і захитав ногою, як учора.

— Стань струнко!

— Як це ще струнко! — пробурчав Ховрах, проте виструнчився і руки витяг з кишень, але праву кокетливо поклав на стегно, розчепіривши попереду пальці.

Карабанов зняв цю руку з стегна:

— Дитинко, якщо сказано «струнко», то гопака танцювати не будеш. Голову вище!

Ховрах насупив брови, але я бачив, що він уже готовий. Я сказав:

— Ти тепер горьківець. Ти повинен шанувати товаришів. Чинити насильства над молодшими ти більше не будеш, правда?

Ховрах діловито закліпав повіками і усміхнувся якимсь мініатюрним хвостиком нижньої губи. У моєму запитанні було більше погрози, ніж ніжності, і я бачив, що Ховрах тут уже поставив акуратне нотабене. Він коротко відповів:

— Можна.

— Не «можна», а «єсть», чорт візьми! — задзвенів мажорний тенор Белухіна.

Матвій без церемонії за плечі повернув Ховраха, ляснув з обох боків по його опущених руках, точно і спиритно підкинув руку в салюті і проказав:

— Єсть не чинити насильства над молодшими! Повтори!

Ховрах розтягнув рота:

— Та чого це ви, хлопці, на мене напосілися? Що я таке зробив? Нічого такого не зробив. Це він мені в рило зацідив — факт! Та я ж нічого...

Куряжани, захоплені до краю всім, що діялося, присунулися ближче. Карабанов обняв Ховраха за плечі і промовив палко:

— Друже! Дорогий мій, ти ж розумна людина! Мишко стоїть на посту, він захищає не свої інтереси, а загальні. Ось ходімо на дубки, я тобі розтлумачу...

Оточені віночком любителів етичних проблем, вони йдуть на дубки.

Волохов дав наказ видавати обід. Вусата голова кухаря в білому ковпаку, яка давно визирала з-за Мишкової спини, дружньо закивала Волохову і зникла. Ваня Зайченко став енергійно сіпати всю свою компанію за рукава і зашепотів:

— Розумієте, білу шапку надів! Як це треба розуміти? Тимко! Ти поміркуй!

Тимко, червоніючи, опустив очі й сказав:

— Це його власний ковпак, я знаю!

О п'ятій годині відбулися загальні збори. Чи то агітація робітфаківців допомогла, чи від чого іншого, але куряжан зібралось у клубі досить багато. А коли Волохов поставив на дверях Мишка Овчаренка і Осадчий з Шелалутіним взялися переписувати присутніх, почавши конче потрібний у педагогічній справі облік об'єктів виховання, у двері посунули запізнілі, запитуючи з тривою:

— А хто не записався, дадуть вечеряти?

Колишній церковний зал насили вмістив цю масу людської руди. З вівтарного помосту я вдивлявся в купу безпритульщини, дивувався її обсягу і її мізерній виразності. Рідко серед юрби

вирізнялись цікаві, жваві обличчя, чути було людські слова і дзвінкий дитячий сміх. Дівчата тулилися до задньої груби, і там панувала злякана мовчанка. У чорнувато-брудному морі кліфтів, скуйовджених зачісок та іржавих запахів мертвими круглими плямами виднілись обличчя, байдужі, первісні, з розкритими ротами, з каламутними очима, з м'язами, зробленими з клоччя.

Я коротко розповів про колонію імені Горького, про її життя й роботу. Коротко накресляв наші завдання: чистота, праця, навчання, нове життя, нове людське щастя. Адже вони живуть у щасливій країні, де немає панів і капіталістів, де людина може на волі рости й розвиватися, радісно працюючи. Я швидко втомився, не підтриманий живою увагою слухачів. Скидалося на те, що я звертався до шаф, бочок, ящиків. Я оголосив, що вихованці повинні згуртуватись у загони, в кожному загоні двадцять чоловік, просив назвати чотирнадцять прізвищ, щоб призначити цих людей командирами. Вони мовчали. Я просив ставити запитання, вони також мовчали. На поміст вийшов Кудлатий і сказав:

— Власне кажучи, як вам не соромно? Ви хліб їсте, і картоплю їсте, і борщ, а хто це має для вас робити? Хто має? А якщо я вам завтра не дам обідати? Як тоді?

І на це запитання ніхто не відповів. Взагалі «народ мовчав».

Кудлатий розсердився:

— Тоді я пропоную з завтрашнього дня працювати по шість годин, — треба ж сіяти, хай вас дідько візьме! Будете працювати? Хтось один крикнув з далекого кутка:

— Будемо!

Уся юрба не поспішаючи озирнулася на голос і знову вирівняла лінії сірих фізіономій.

Я глянув на Задорова. Він засміявся у відповідь на моє збентеження і поклав мені руку на плече:

— Нічого, Антоне Семеновичу, це минеться!

4. «УСЕ ГАРАЗД»

Ми морочилися до пізньої ночі, організовуючи куряжан. Робітфаківці ходили по спальнях і знову переписували вихованців, намагаючись створити загони. Никав по спальнях і я, запросивши з собою Горьківського як вимірювальний інструмент. Нам треба було, хоча б приблизно, виявити перші ознаки колективу, хоч би де-небудь знайти сліди соціального клею. Горьківський чутливо поводив носом у темній спальні і питав:

— Ану? Яка тут компанія?

Ні компаній, ні одиниць майже не було в спальнях. Чорт їх знає, куди вони розлізлись, ці куряжани. Ми розпитували при-

сутніх, хто в спальнях живе, хто з ким дружить, хто тут поганий, хто хороший, але відповіді нас не тішили. Більшість куряжан не знали своїх сусідів, рідко знали навіть імена, в кращому разі називали прізвиська: Вухо, Підметка, Комаха, Шофер, або згадували зовнішні прикмети:

— На цьому ліжку рябий, а на цьому — з Валок пригнали.

У деяких місцях ми відчували слабкі запахи соціального клею, але склеювалося до купи не те, що нам було потрібно.

До ночі я все-таки мав уявлення про склад Куряжа.

Звичайно, це були справжні безпритульні, але безпритульні, так би мовити, не класичні. Чомусь у нашій літературі і серед нашої інтелігенції склалося уявлення про безпритульного як про образ якогось байронівського героя. Безпритульний — це на-самперед нібито філософ, і до того ж дуже дотепний, анархіст і руйнівник, блатняк і противник рішуче всіх етичних систем. Перелякані й слізливі педагогічні діячі доповнили цей образ цілим асортиментом більш або менш пишних пер, насмиканих з хвостів соціології і рефлексології та інших багатих наших родичів. Глибоко вірили, що безпритульні організовані, що у них є ватажки й дисципліна, ціла стратегія злочинських дій і правила внутрішнього розпорядку. Для безпритульних не пошкодували навіть спеціальних термінів: «самовиникаючий» колектив тощо.

І без того красивий образ безпритульного далі був ще більше прикрашений благочестивими працями обивателів (російських і закордонних). Усі безпритульні — злодії, п'яниці, розпусники, кокаїністи й сифілітики. В усій всесвітній історії тільки Петрові Першому приписували стільки смертних гріхів. Між нами кажучи, все це дуже допомагало західноєвропейським плегунам складати про наше життя найдурніші й наобурливіші анекдоти.

А тим часом... нічого схожого в житті немає.

Треба рішуче відкинути теорію про постійно існуюче безпритульне товариство, яке начебто сповнює наші вулиці не тільки своїми «страшними злочинами» й мальовничим вбранням, але й своєю «ідеологією». Автори романтичних пліток про вуличного радянського анархіста не помітили, що після громадянської війни й голоду мільйони дітей було з величезним напруженням усієї країни врятовано у дитячих будинках. У переважній більшості випадків усі ці діти давно вже виростили й працюють на радянських заводах і в радянських установах. Інше питання, наскільки педагогічно безболісно проходив процес виховання цих дітей.

Значною мірою з вини тих самих романтиків робота дитячих будинків розгорталася дуже важко, часто-густо призводячи до появи закладів типу Куряжа. Тому деякі хлопчики (мова йде тільки про хлопчиків) часто тікали на вулицю, але зовсім не для того, щоб жити на вулиці, і зовсім не тому, що вважали вуличне життя для себе дуже підходящим. Ніякої спеціальної

вуличної ідеології у них не було, а тікали вони, сподіваючись потрапити в крашу колонію або дитячий будинок. Вони оббивали пороги спонів і соцвихів, помдітів і комісій, але найбільше любили такі місця, де була надія прилучитися до нашого будівництва, обминувши благодать педагогічного впливу. Це їм не часто вдавалося.

Наполеглива й самовпевнена педагогічна братія не так легко випускала з своїх рук належні їй жертви і взагалі не уявляла собі людського життя без попередньої соцвихівської обробки. З цієї причини більшість втікачів змушена була вдруге починати ходіння по педагогічному процесу в якійсь іншій колонії, звідки, зрештою, теж можна було втекти. Між двома колоніями біографію цих маленьких громадян писала, звичайно, вулиця, і оскільки для занять принциповими й моральними питаннями вони не мали ні часу, ні навичок, ні письмових столів, то цілком зрозуміло, що харчові, наприклад, питання, вони розв'язували і аморально, і апринципово. І в іншому вуличні мешканці не налягали на точній відповідності їхніх вчинків з формальними положеннями науки про мораль; безпритульні взагалі ніколи не схильні були до формалізму. Маючи вже деяке поняття про доцільність, безпритульні в глибині душі гадали, що вони йдуть прямою дорогою до кар'єри металіста або шофера, що для цього потрібні тільки дві речі: міцніше триматися на поверхні земної кулі, хоч би для цього й доводилось хапатися за дамські сумки та чоловічі портфелі, і якнайближче тулитися до якого-небудь гаража або механічної майстерні.

В нашій ученій літературі було кілька спроб скласти задовільну систему класифікації людських характерів; при цьому дуже старалися, щоб і для безпритульних там було приділено відповідне антиморальне й дефективне місце. Але з усіх класифікацій я вважаю за найправильнішу ту, яку склали для практичного вжитку харківські комунари-дзержинці.

За комунарською робочою гіпотезою, всі безпритульні поділяються на три сорти. «Перший сорт» — це ті, які беруть найдіяльнішу участь у складанні власних гороскопів, не спляючись ні перед якими неприємностями; які в гонитві за ідеалом металіста ладні приклеїтися до будь-якої частини пасажирського вагона, які більше, ніж будь-хто інший, мають смак до вихорів кур'єрських та швидких поїздів, спокушаючись при цьому зовсім не вагонами-ресторанами, і не спальними речами, і не ввічливістю провідників. Є люди, що намагаються очорнити цих мандрівників, запевняючи, начебто вони їздять залізницями, спокувившись кримськими пахощами або сочинськими водами. Це неправда. Їх цікавлять головним чином дніпропетровські, донецькі й запорізькі гіганти, одеські й миколаївські пароплави, харківські й московські підприємства.

«Другий сорт» безпритульних, відзначаючись багатьма до-

стойностями, все ж позбавлений повного букета шляхетних моральних якостей, які властиві «першому». Ці теж шукають, але їхні погляди не відвертаються з презирством від текстильних фабрик та шкіряних заводів, вони можуть задовольнитися навіть деревообробною майстернею, гірше — вони здатні взятися до картонажної справи, нарешті, вони не соромляться збирати лікарські рослини.

«Другий сорт» теж їздить, але віддає перевагу задньому буферові трамвая, він не знає, який чудовий вокзал у Жмеринці і які суворі порядки в Москві.

Комунари-держинці завжди воліли залучати до своєї комуні тільки громадян «першого сорту». Тому вони поповнювали свої лави, розвиваючи агітацію у швидких поїздах. Другий сорт в уявленні комунарів набагато слабший.

Але в Куряжі переважав не «перший сорт», і навіть не «другий», а «третій». У світі безпритульних, як і в світі вчених, «першого сорту» дуже мало, трохи більше «другого», а переважна більшість — «третій сорт»; переважна більшість нікуди не тікає і нічого не шукає, а простодушно підставляє ніжні пелюстки своїх дитячих душ під організаційний вплив соцвиху.

В Куряжі я натрапив на чималу жилу саме «третього сорту». Ці діти у своїх коротких історіях теж нараховують три-чотири дитячі будинки або колонії, а то й набагато більше, іноді навіть до одинадцяти, але це вже наслідок не їхніх прагнень до кращого майбутнього, а наросвітівських прагнень до творчості, прагнень, часто таких туманних, що й найдосвідченіше вухо не здатне буває розрізнити, де починається або кінчається реорганізація, ущільнення, розукрупнення, поповнення, згортання, розгортання, ліквідація, відновлення, розширення, типізація, стандартизація, евакуація і реєвакуація.

А тому що і я теж прибув у Куряж з реорганізаторськими намірами, то й зіткнувся я мав з такою самою байдужістю, яка є єдиною захисною позою кожного безпритульного проти педагогічних пасьянсів наросвіти.

Тупа байдужість була продуктом тривалого виховного процесу і певною мірою доводила велику могутність педагогіки.

Більшість куряжан була віком тринадцять-п'ятнадцять років, але на їхніх обличчях уже встигли яскраво позначитися різні атавізми. Насамперед впадала в очі цілковита відсутність у них будь-чого соціального, незважаючи на те, що від народження вони росли під знаком «соціального виховання». Первісна рослинна безпосередність виявлялась у кожному їхньому русі, але це не була безпосередність дитини, яка прямодушно відгукується на всі явища життя. Ніякого життя вони не знали. Їхні обрії обмежувались списком харчових продуктів, до яких вони тяглися в сонному й похмурому рефлексі. До казана з їством треба було допастися крізь юрбу таких самих звірят — ось і все

завдання. Іноді воно розв'язувалося більш щасливо, іноді менш, маятник їх особистого життя інших коливань не знав. Куряжани і крали внаслідок безпосередньої дії тільки ті речі, які справді погано лежали або на які накидалась уся їх юрба. Воля цих дітей давно була придушена насильствами, стусанами й мацюками старших, так званих «глотів», які пишно розцвітали на ґрунті соцвихівського непротилення та «самодисципліни».

В той же час ці діти зовсім не були ідіотами, по суті — це були звичайні діти, поставлені долею в неймовірно дурні обставини: з одного боку, вони були позбавлені всіх благ людського розвитку, з другого боку, їх відірвали і від рятівних умов звичайної боротьби за існування, підсунувши їм хоч і поганий, але все ж щоденний казан.

На тлі цієї основної маси виділялись деякі групи іншого характеру. В тій спальні, де жив Ховрах, очевидно, містився штаб «глотів». Наші розповідали, що їх було чоловік п'ятнадцять і що провідну роль у них грав Коротков. Самого Короткова я ще не бачив, та й взагалі ці вихованці більшу частину часу проводили в місті. Євгенєв, який знайшов серед них давніх приятелів, запевняв, що всі вони звичайні міські злодії, що колонія потрібна їм тільки як квартира. Вітька Горьківський не погоджувався з Євгенєвим:

— Які там вони злодії? Шпана!..

Вітька розповідав, що і Коротков і Ховрах, і Перець, і Чурило, і Піднебесний, і всі інші промишляють саме в колонії. Спочатку вони обкрадали квартири вихователів, майстерні й комори. Дещо можна було вкрасти й у вихованців: на Перше травня багатьом вихованцям видано було нові черевики; за словами Горьківського, черевики були головним об'єктом їх діяльності. Крім того, вони промишляли на селі, а дежто навіть на дорозі. Колонія стояла на великому охтирському шляху.

Вітька раптом пришулювся і засміявся:

— А тепер знаєте, що вони видумали, гади? Пацани їх бояться, просто тремтять, то що вони роблять: організатори, розумієте! У них ці пацани називаються «собачками». У кожного кількка «собачок». Їм і кажуть оце вранці: іди куди хочеш, а ввечері принось. Хто краде — то в поїздах, а то й на баварі, а більше таких — де там їм красти, так більше просять. І на вулицях стоять, і на мосту, і на Рижові. Кажуть, за день карбованців два-три збирають. У Чурила найкращі «собачки» — по п'ять карбованців приносять. І норма у них є: четверта частина — «собачці», а три чверті халяїнові. О, ви не дивіться, що у них в спальнях нічого немає. У них і костюми, і гроші є, тільки все поховане. Тут на Подвірках є такі двори і каїнів скільки завгодно. Вони там щовечора гуляють.

Другу групу становили такі, як Зайченко та Маликов. При ближчому знайомстві з колонією виявилось, що їх не так і мало,

чоловік до тридцяти. Якимось чудом їм пощастило пронести через життєві негоди блискучі очі, чудову хлоп'ячу агресивність і свіжі аналітичні таланти, які давали їм змогу до кожного явища ставитися з бойовою причепливістю. Я дуже люблю цю частину людства, люблю за красу і шляхетність душевних рухів, за глибоке почуття честі, навіть за те, що всі вони переконані холостяки і женоненависники. Як тільки мій передовий зведений почав робити перші кроки, люди ці підняли носи, втягнули в себе, віддихуючись, свіже повітря, потім заметушилися по спальнях, поставивши хвости трубою і надавши швидкого обертання зазначеним вище аналітичним талантам. Вони ще боялися відверто перейти на мій бік, але в їхній підтримці можна було не сумніватися.

На третю групу соціальних елементів ми натрапили з Вітькою несподівано, і Вітька зупинився перед нею, як сетер перед зайцем, у сторопілому подиві. В далекому кутку подвір'я стояв, притулившись до старовинного муру, самотній флігель з дерев'яною різьбленою верандою. Ваня Зайченко, показуючи на цей будинок, сказав:

— А там живуть агрономи.

— Хто це агрономи? Скільки ж їх?

— А їх чотирнадцять чоловік.

— Чотирнадцять агрономів? Навіщо так багато?

— А вони жито сіяли, а тепер там живуть...

Я відчув запах Халабуди, і мене взяв ще більший сумнів:

— Це ви їх так дражните?

Але Ваня зробив серйозне обличчя і ще наполегливіше мотнув головою в напрямі до флігеля.

— Ні, справжні агрономи, ось подивіться! Вони орали й сіяли жито! І дивіться: виросло! Отаке вже виросло!

Вітька витріщився на Зайченка обурено:

— Це ті... в синіх сорочках? Вони ж вихованці у вас? Чого ж ти брешеш?

— Та не брешу! — запищав Ванька. — Не брешу! Вони й атестати повинні одержати. Як одержать атестати, так і поїдуть...

— Ну, добре, ходім до ваших агрономів.

У флігелі було дві спальні. На ліжках, вкритих порівняно свіжими ковдрами, сиділи підлітки, справді в синіх сатинових сорочках, чистенько причесані і якимось по-особливому добродішні. На стінах були акуратно розліплені картинки, вирізки з журналів і в дерев'яних рамках маленькі дзеркальця. З підвіконня звисали мережані краї чистого паперу.

Серйозні хлопчики сухувато відповіли на моє привітання і не виявили ніякого обурення, коли Ваня Зайченко з запалом відрекомендував їх нам:

— Оце всі агрономи, я ж казав! А це головний — Воскобойников!

Вітька Горьківський подивився на мене так, начебто нас запрошували познайомитися не з агрономами, а з лісовиками, або водяниками, в існування яких повірити Вітька ні в якому разі не міг.

— Ось що, хлопці, ви не ображайтесь, тільки скажіть, будь ласка, чому вас називають агрономами?

Воскобойников — високий юнак, на обличчі якого блідість змагалася з пихатістю, і обидві однаково не могли приховати нерухомою застиглої темряви, — підвівся з ліжка, з великим зусиллям засунув руки в тісні кішені штанів і сказав:

— Ми — агрономи. Скоро одержимо атестати...

— Хто вам дасть атестати?

— Як — «хто дасть»? Завідувач.

— Який завідувач.

Вітька засміявся:

— Може, він і мені дасть?

— Нічого насміхатися, — промовив Воскобойников, — ти нічого не розумієш, то й не кажи. Що ти розумієш?

Вітька розсердився:

— Я розумію, що ви тут усі йолопи. Розкажіть докладно, хто тут дурня валяє?

— Може, ти й валяєш дурня, — дотепно почав Воскобойников, але Вітька більше не міг витримати ніякої чортівні:

— Облиш, кажу тобі!.. Ну, розповідай!

Ми посідали на ліжках. Перемагаючи пиху і доброчесність, опираючись і ображаючись, пересипаючи скупі слова недовірливими й презирливими гримасами, агрономи розкрили перед нами секрет халабудівського жита і своєї запаморочливої кар'єри. Восени в Куряжі працював якийсь уповноважений Халабуди, який мав від нього спеціальне доручення посіяти жито. Він умовив працювати п'ятнадцять старших хлопців і розплатився з ними дуже щедро: їх оселили в окремому флігелі, купили ліжка, білизну, ковдри, костюми, пальта, заплатили по п'ятдесят карбованців кожному і зобов'язалися після закінчення роботи видати дипломи агрономів. Оскільки все, про що домовилися, ліжка та інше, стало реальністю, то у хлопців не було підстав брати під сумнів і реальність дипломів, тим більше, що всі вони були малописьменні і ніхто з них вище другої групи трудової школи не бував. Видача дипломів затяглася до весни. А втім, це не дуже турбувало хлопців, бо хоч халабудівський уповноважений і розчинився в ефірі помдітівських комбінатів, але його зобов'язання благородно взяв на себе завідувач колонії. Виїжджаючи вчора, він підтвердив, що дипломи вже готові, тільки треба їх привезти в Куряж і урочисто видати агрономам.

Я сказав хлопцям:

— Хлопці, вас просто обдурили! Щоб бути агрономом, треба багато вчитися, кілька років учитися, є такі інститути й техні-

куми, а щоб вступити туди, теж треба вчитися в звичайній школі кілька років. А ви... Скільки буде сім раз по вісім?

Чорненький вродливий юнак, до якого я безпосередньо звернувся з запитанням, непевно відповів:

— Сорок вісім.

Ваня Зайченко охнув і витріщив щирі оченята:

— Ой-ой-ой, агрономи! Сорок вісім! От підсікли, так підсікли! Скажіть, будь ласка!

— А ти чого лізеш? Тобі яке діло?— закричав на Ваньку Воскобойников.

— Та п'ятдесят же шість!— Ванька навіть зблід від пристрасної переконаності,— П'ятдесят шість!

— То як же?— спитав широкоплечий, вайлуватий хлопець, якого всі називали Сватко.— Нам обіцяли, що дадуть посаду в радгоспі, а тепер як?

— А це можна,— відповів я.— Працювати в радгоспі хороша справа, тільки ви будете не агрономами, а робітниками.

Агрономи застрибали на ліжках надзвичайно обурені. Сватко зблід від люті:

— Ви думаєте, ми правди не дійдемо? Ми розуміємо, все розуміємо! Нас і завідувач попереджав, так! Вам зараз треба орати, а ніхто не хоче, то, значить, ви крутите! І товариша Халабуду підбили! По-вашому не буде, не буде!

Воскобойников знову засунув руки в кишені і знов витяг до стелі своє цибате тіло.

— Чого ви прийшли сюди обдурювати? Нам обізнані люди казали. Ми он скільки посіяли і працювали. А вам треба експлуатувати? Годі!

— От дурні,— спокійно промовив Вітька.

— От я тобі затоплю в морду!.. Горьківці!.. Приїхали сюди чужими руками жар загірбити?

Я підвівся з ліжка. Агрономи повернули до нас сердиті тупі обличчя. Я постарався якомога спокійніше попроситися з ними:

— Справа ваша, хлопці. Хочете бути агрономами— будь ласка... Ваша робота зараз не потрібна, обійдемося без вас.

Ми попрямували до виходу. Вітька все-таки не стерпів і вже на порозі твердо сказав:

— А все-таки ви ідіоти!

Заява ця викликала таке незадоволення у агрономів, що Вітьці довелося з ганку взяти третю швидкість.

У піонерській кімнаті Жорка Волохов оглядав куряжан, виділених різними правдами й неправдами на командирів. Я й раніше казав Жорці, що з цього нічого не вийде, що такі командири нам не потрібні. Але Жорка схотів переконатися в цьому на досвіді.

Виділені кандидати сиділи на лавах, і їхні босі ноги, як у мух, раз у раз чухали одна одну. Жорка зараз схожий на тигра:

очі у нього гострі й іскристі. Кандидати поводяться так, начебто їх притягли сюди вгратися в нову гру, але правила гри заплутані, та й старі ігри взагалі крашчі. Вони намагаються делікатно усміхатись у відповідь на запальні пояснення Жорки, але ефект цей Жорку мало радує:

— Ну, чого ти смієшся? Чого ти смієшся? Ти розумієш? Годі жити паразитом! Ти знаєш, що таке Радянська влада?

Обличчя кандидатів стають суворіші, і соромливо тьмяніють щоки, які вигравали до того усмішкою.

— Я ж вам пояснюю: якщо ти командир, твій наказ мусить бути виконаний.

— А якщо він не схоче? — знову проривається усмішкою лобатий блондин, очевидно, ледар і тюхтій, — прізвище його Петрушко.

Серед запрошених сидить і Спиридон Ховрах. Недавня розмова його з Белухіним та Карабановим, здається, зворушила його, але зараз він розчарований: від нього вимагають невігідних і неприємних ускладнень у взаєминах з товаришами.

Цього вечора, після запальних промов Жорки і усмішливої байдужості куряжан, ми все ж організували раду командирів, переписали всіх мешканців колонії і навіть виробили наряд на роботі наступного дня. В цей час Волохов і Кудлатий налагоджували реманент до завтрашнього виїзду в поле. І рада командирів, і реманент мали дуже поганий вигляд, і ми полягали спати втомлені й прикро вражені невдачами. Хоч Боровий з помічником і почали роботу і навколо яскраво-чорних навалів землі вже блищали свіжі тріски, загальне завдання в Куряжі однаково залишалось невиразним і було позбавлене того рятівного хвостика, за який треба смикнути для початку.

Другого дня рано-вранці робітфаківці поїхали до Харкова. Як було умовлено на раді командирів, о шостій годині подзвонили побудку. Незважаючи на те, що біля соборної стіни висів уже новий дзвін з добрим голосом, побудка не справила на куряжан ніякого враження. Черговий по колонії Іван Денисович Киргизов із свіженькою червоною пов'язкою зайшов у деякі спальні, але виніс звідти лише зіпсований настрій. Колонія спала; тільки біля стайні порався наш передовий зведений, збираючись у поле. Через двадцять хвилин він виступив у складі трьох парних запрягів плугів і борін. Кудлатий сів на лінійку і поїхав до міста діставати картоплю на насіння. Йому назустріч пленталися з міста вимоклі бліді постаті. У мене не лишилося сил, щоб зупинити їх і обшукати, поговорити про обставини минулої ночі. Вони без перешкод пройшли в спальні і, таким чином, навіть збільшили число тих, що спали.

За складеними вчора нарядами, однастайно затвердженими радою командирів, усі сили куряжан передбачалося кинути на прибирання спалень і подвір'я, на розчищення площадки під

парники, на скопування городніх ділянок навколо монастирського муру і на розбирання самого муру. В моменти оптимістичних просвітків я починав відчувати в собі нове, приємне почуття сили. Чотириста колоністів! Уявляю, як зрадів би Архімед, якби йому запропонували чотириста колоністів. Можливо, що він відмовився б навіть від точки опори у своєму задумі перевернути світ. Та й двісті вісімдесят куряжан були для мене незвичним згустком енергії після ста двадцяти горьківців.

Але цей згусток енергії валяється в брудних постелях і навіть не поспішає снідати. У нас уже були тарілки й ложки, і все це порівняно в порядку було розкладено на столах у трапезній, але цілу годину бамкав у дзвін Шелапутін, поки в їдальні з'явилися перші постаті. Сніданок тривав до десятої години. В їдальні я виголосив кілька промов, вдсяте повторив, хто в якому загоні, хто в загоні командир і яку роботу призначено для загону. Вихованці вислухали мої промови, не підводячи голови від тарілки. Ці чорти навіть не звернули уваги на те, що для них приготували жирний і смачний суп, а на хліб поклали кубики масла. Вони байдуже зжерли суп і масло, позапихали в кишені шматки хліба і вилізли з їдальні, облизуючи брудні пальці й ігноруючи мої погляди, сповнені архімедівської надії.

Ніхто не підійшов до Мишка Овчаренка, який біля соборної паперті розклав на сходах нові, вчора куплені лопати, граблі, мітли. В руках у Мишка новенький блокнот, теж учора куплений. У цьому блокноті Мишко повинен був записувати, якому загоніві скільки видано інструментів. Мишко мав дуже дурний вигляд коло свого ярмарку, бо до нього не підійшов ні один чоловік. Навіть Ваня Зайченко, командир десятого загону куряжан, створеного з його приятелів, на який я особливо покладався, не прийшов по інструменти, і за сніданком я його не бачив. З нових командирів в їдальні підійшов до мене Ховрах, став поруч зі мною і презирливо розглядав юрбу, що проходила повз нас. Його загін — четвертий — повинен був узятись розбирати монастирський мур; для нього у Мишка заготовлені були ломи. Але Ховрах навіть не згадав про доручену йому роботу. Як і раніше, з зухвалою невимушеністю він заговорив зі мною про речі, які нічого спільного з монастирським муром не мали:

— Скажіть, правда, що в колонії імені Горького дівчата гарні?

Я відвернувся від нього і рушив до виходу, але він пішов зі мною поруч і, заглядаючи мені в обличчя, співав своєї:

— І ще кажуть, що виховательки у вас є... Такі... хліб з маслом. Га-га, цікаво буде, коли сюди прийдуть! У нас тут теж жіночки підходящі... тільки знаєте що? Ока мого ну й боялись! Я як гляну на них, то аж червоніють! А чого це так, скажіть мені, чого це у мене око таке небезпечне, скажіть?

- Чому твій загін не вийшов на роботу?
- А чорт його знає, мені яке діло! Я й сам не вийшов...
- Чому?
- Не хочеться, га-га-га!..

Він прищулився на соборний хрест:

— А у нас тут, на Подвірках, теж є жіночки хльосткі... га-га... коли хочете, могу познайомити...

Мій гнів ще з учорашнього дня був придушений мертвою хваткою найсильніших гальм. Тому всередині в мене щось наростало круто й наполегливо, але на поверхні моєї душі я чув тільки приглушений скрип, та нагрівались клапани серця. В голові хтось скомадував «струнко», і почуття, думки й навіть найдрібніші гадки поспішили вирівняти ряди, що захитались. Той самий «хтось» суворо наказав:

«Відставити Ховраха! Негайно треба з'ясувати, чому загін Вані Зайченка не вийшов на роботу і чому Ваня не снідав?»

І тому і з інших причин я сказав Ховрахові:

— Геть від мене к чорговій матері... Г..но!

Ховрах був дуже вражений моім поводженням і швидко пішов. Я поспішив до спальні Зайченка.

Ваня лежав на голому матраці, і навколо матраца сиділа вся його компанія. Ваня поклав руку під голову, і його бліда худа ручка на тлі брудної подушки здавалася чистою.

— Що сталося? — спитав я.

Компанія мовчки пропустила мене до ліжка. Одарюк через силу усміхнувся і сказав ледве чутно:

— Побили.

— Хто побив?

Несподівано дзвінко Ваня сказав з подушки:

— Хтось, розумієте, побив! Ви можете собі уявити? Прийшли вночі, накрили ковдрою... і здорово побили! У грудях болить!

Дзвінкий голос Вані Зайченка був цілковитою протилежністю його схудлому, синюватому личку.

Я знав, що серед курязьких флігелів один називається лікарнею. Там серед порожніх брудних кімнат була одна, в якій жила старенька фельдшерця. Я послав по неї Маликова. У двірях Маликов зустрівся з Шелапутінім.

— Антоне Семеновичу, там машиною приїхали, вас шукають!

Коло великого чорного фіата стояли Брегель, товаришка Зоя і Клямер. Брегель велично усміхнулась.

— Прийняли?

— Прийняв.

— Як справи?

— Все добре.

— Цілком добре?

— Жити можна.

Товаришка Зоя недовіжливо на мене поглядала. Клямер озирався на всі боки. Мабуть, він хотів побачити моїх стокарбованцевих вихователів. Повз нас, спотикаючись, старечим алюром поспішала до Вані Зайченка фельдшерця. Від стайні долетіли обурені слова Волохова:

— Наволоч, людей перепсували і коней перепсували! Жодна пара не працює, поноровили коней, гади, не коні, а повіі! Товаришка Зоя почервоніла, підстрибнула і закрутила великою незграбною головою:

— Оце соцвих, я розумію!

Я засміявся:

— Це не соцвих. Це просто людина слів не добирає.

— Як не добирає? — уїдливо усміхнувся Клямер. — Здається, таки добирає?

— Авжеж, спочатку не добирав, а потім уже добрав.

Брегель хотіла щось сказати, пильно глянула мені в очі і нічого не сказала.

5. ІДИЛІЯ

Другого дня я надіслав Ковалеві таку телеграму:

«Колонія Горького Ковалеві прискорити від'їзд колонії виховательському персоналові прибути Куряж першим поїздом повному складі».

Другого дня надвечір я одержав таку відповідь:

«Вагонами затримка вихователі виїжджають сьогодні».

Єдина в Куряжі лінійка о другій годині ночі привезла з рижовської станції Катерину Григорівну, Лідію Петрівну, Буцаю, Журбіна та Горовича. З численних педагогічних бастионів ми вибрали для них кімнати, злагодили сякі-такі ліжка, матраци довелося купити в місті.

Зустріч була радісна. Шелапутін і Тоська, незважаючи на свої п'ятнадцять років, обіймались і цілувались, як дівчатка, пищали і чіплялись на шиї, задираючи ноги. Горьківці приїхали життерадісні й свіжі, і на їхніх обличчях я прочитав рапорт про стан справ у колонії. Катерина Григорівна підтвердила коротко:

— Там усе готове. Все складено. Потрібні тільки вагони.

— Як хлопці?

— Хлопці сидять на ящиках і тремтять від нетерплячки. Я гадаю, що хлопці наші дуже щасливі. І, здається, всі ми щасливі люди. А ви?

— Я теж повний щастя, — відповів я стримано, — але в Куряжі більше, здається, немає щасливих...

— А що сталося? — схвильовано спитала Лідочка.

— Та нічого страшного, — сказав Волохов презирливо, — тільки у нас сил мало. І не мало, так у полі ж робота. Ми тепер і перший зведений, і другий зведений, і який хочете.

— А тутешні?

Хлопці засміялись:

— Ось побачите...

Петро Іванович Горович міцно стиснув гарні губи, придивився до хлопців, до темних вікон, до мене:

— Треба швидше хлопців?

— Так, якомога швидше,— сказав я.— Треба, щоб колонія поспішала, як на пожежу. А то зірвемося.

Петро Іванович крехнув:

— Недобре виходить... треба поїхати в колонію, хоч би нам і скрутно довелося в Куряжі. За вагони просять дуже дорого, не дають ніякої знижки, та й взагалі воляють. Вам треба на один день... Коваль уже пересварився на залізниці.

Ми задумались. Волохов ворухнув плечима і теж крехнув, як старий:

— Та нічого... Ідьте скоріше, якось обійдемось... і однаково гірше не буде. А тільки наші хай там не баряться.

Іван Денисович, сидючи на підвіконні, усміхався спокійно і розглядав стрілки годинника:

— А через дві години й поїзд. А який ваш заповіт буде?

— Мій заповіт? Чорт, які тут заповіді? Сили, звичайно, ніякої застосовувати не можна. Вас тепер шестеро. Якщо зможете повернути на наш бік два-три загони, буде чудово. Тільки намагайтесь перетягати не поодинці, а загонами.

— Агітація, значить? — спитав Горович сумно.

— Агітація, тільки якось не дуже прозоро. Більше розповідьте про колонію, про різні випадки, про будівництво. Та чого мені вчити вас! Очей розкрити, звичайно, не зможете так швидко, але понюхати чого-небудь дайте.

У моїй голові варилась якась найогидливіша каша. Стрибали, корчилились, повзали, навіть непритомніли різні думки й образи, а коли якась з них і кричала іноді веселим голосом, я починав серйозно думати, що вона нетвереза.

Є педагогічна механіка, фізика, хімія, навіть педагогічна геометрія, навіть педагогічна метафізика. Постає питання, навіщо я залишав тут, у Куряжі, темної ночі цих шістьох подвижників? Я розводився перед ними про агітацію, а насправді думав: ось у гурті куряжан завтра з'явиться шестеро культурних, серйозних, хороших людей. Слово честі, це була ставка на ложку меду в бочці дьогтю... а втім, чи дьогтю? Жалюгідна, звичайно, хімія. І хімічна реакція могла намітитися жалюгідна, млява, нескінченна.

Якщо вже потрібна тут хімія, то інша: динаміт, нітрогліцерин, взагалі несподіваний, страшний, переконливий вибух, щоб стрілою злетіли в небеса і стіни собору, і кліфти, і дитячі душі, і «глати», і агрономічні дипломи.

Між нами кажучи, я ладен був і себе самого, і свій передовий зведений закласти в яку-небудь добру бочку,— вибухової сили у нас, слово честі, досить. Я згадав тисяча дев'яťсот двадцятий рік. Так, тоді починали сильніше, тоді були вибухи і мене самого носило між хмарами, як гоголівського Вакулу, і нічого я тоді не боявся. А тепер засіли в голові всякі бантики, якими начебто треба прикрашати найсвятішу ханжу — педагогіку. «Будь ласка, grand papa, дозвольте один раз садонути в повітря». — «Будь ласка, — каже вона, — садоніть, тільки щоб хлопчики не ображались».

— Які вже там вибухи!

— Волохов, запрягай, їду!

Через годину я стояв біля відчиненого вікна вагона і дивився на зорі. Поїзд був четвертого сорту, сісти було ніде.

Чи не втік я ганебно з Куряжа, чи не злякався власних запасів динаміту? Треба було себе заспокоїти. Динаміт — річ небезпечна, і навіщо з ним носитися, коли є на світі мої чудові горьківці? Через чотири години я залишу душний, брудний чужий вагон і буду в їхньому вишуканому товаристві.

У колонію я приїхав візником, коли сонце давно вже шкодувало, що у нього нема радіатора. Колоністи збіглись до мене з усіх боків. Це колоністи чи еманация радію? Навіть Галатенко, що раніше категорично заперечував біг як спосіб пересування, тепер визирнув з дверей кузні і раптом затупотів по стежці, стрясаючи землю, мов один з бойових слонів царя Дарія Гістаспа. У загальний гомін привітань, подиву і нетерплячих запитань він додав і свою частку:

— Як там воно, помагає чи не помагає, Антоне Семеновичу?

Звідки у тебе, Галатенко, така мужня, одверта усмішка, де ти дістав той гарненький мускул, який так граціозно морщить твою нижню повіку, чим ти змастив очі — брильянтином, китайським лаком чи джерельною чистою водою? І хоч повільно ще повертається твій важкий язик, але ж він висловлює емоцію. Хай йому біс, емоцію!

— Чого це ви такі вичепурені, що у вас, бал? — спитав я у хлопців.

— Ого! — відповів Лапоть. — Справжній бал! Сьогодні ми перший день не працюємо, а ввечері — «Блоха» — остання вистава, і будемо з граками прощатися... Ні, ви скажіть, як там справи?

У нових трусиках і в нових оксамитових тубетейках, спеціально виготовлених, щоб вразити куряжан, колоністи пахли святом. По колонії метушились шості зведені, готуючи виставу. У спальнях, у школі, в майстернях, в клубних приміщеннях по кутках стояли забиті ящики, загорнуті в рогожі речі, лежали купки матраців і гори клунків. Скрізь було підметено й помито,

як і годиться на свято. У моїй квартирі хазяйнував одинадцятий загін на чолі з Шуркою Жевелієм. Бабуся теж сиділа на чемо- данах; тільки ліжко-розкладачку пацани великодушно залишили їй, і Шурка пишався цією великодушністю.

— Бабусі не можна так, як нам. Ви бачили? Хлопці тепер усі на току сплять, — сіно... навіть краще, ніж на ліжках. А дівчата — на возах. Та ви дивіться! Нестеренко цей, учора тільки хазяїном став, а сьогодні вже заїдається, — шкода йому сіна. Дивіться, ми йому дали цілу колонію, а він сіна шкодує. А ми бабусю хіба погано спакували, га? Як ви скажете, бабусю?

Бабуся покірно усміхається пацанам, але у неї є пункти розходження з ними:

— Спакували ви добре, а де ваш завкол спатиме?

— Єсть! — кричить Шурка. — У нашому загоні, в одинадцятому, найкраще сіно, пирій. Навіть Едуард Миколайович лявся, каже: таке сіно, хіба можна спати? А ми спали, а після того Молодцеві давали, — лопає хіба ж так! Ми вкладаємо, ви не бійтеся!

Значна частина колоністів розташувалася по квартирах вихователів. Це були справжні опікунсько-пакувальні організації. У Лідоччиній кімнаті штаб Коваля й Лаптя. Коваль, жовтий від люті і втоми, сидить на підвіконні, розмахує кулаком і лає залізничників:

— Чиновники, бюрократи, Акакії! Їм кажуть: діти, — так не вірять. Що, кажу, тобі метрики подати? Та наші зроду метрик не бачили. Ну, що ти йому скажеш, коли він, хай йому, нічого не розуміє? Каже: при одному дорослому дозволяється одну дитину безплатно, а коли тільки діти... Я йому, проклятому, товчу: які діти, які діти, чорт тебе няньчив, — трудова колонія, і потім: вагони ж товарні... Як пень! Цокає, цокає: вантаження, простій, оренда... Накопав якихось там правил: якщо коні та якщо хатні меблі — така плата, а якщо посівкампанія — інша. Які, кажу, хатні меблі? Що це тобі, міщани якісь перебираються, які хатні меблі?.. Такі нахабні, розумієш, чинуші, такі нахабні! Сидить собі, погань, волинить: ми не знаємо ніяких міщан-селян, ми знаємо пасажирів або вантажовідправників. Я йому — класовий розріз, а він мені просто в очі: якщо є збірник тарифів, класовий розріз не має значення.

Лапоть пускає повз вуха і трагічне оповідання Коваля про залізничників, і мої сумні розповіді про Куряж і все звертає на веселі місцеві теми, начебто ніякого Куряжа немає, начебто йому не доведеться через кілька днів очолювати раду командирів цього занедбаного краю. Мене починає засмучувати його легковажність, але й мій сум розбивається швент його блиско-лого вигадкою. Я разом з усіма регочу і теж забуваю про Куряж. Тепер, вільний від поточних турбот, виріс і розцвів оригінальний талант Лаптя. Він чудовий колекціонер: коло нього завжди

крутяться, в нього закохані, йому вірять і поклоняються дурні, диваки, одержимі, психічні і з-за рогу мішком прибиті. Лапоть уміє сортувати їх, розкласти по коробочках, пестити і перебирати па долоні. В його руках вони грають найтоншими відтінками краси і здаються найцікавішими екземплярами людської породи.

Блідому, мовчазно-розгубленому Густоїванові він каже зворушливо:

— Атож... там церква серед подвір'я. Навіщо нам чужий дякон? Ти будеш дяконом.

Густоїван ворухить ніжно-рожевими губами. Ще до колонії хтось підсипав у його ріденьку душу кінську порцію опіуму, і з того часу він ніяк не може відкашлятися. Він молиться вечорами в темних кутках спалень, а жарти колоністів сприймає, як солодкі страждання. Колісник Козир не такий довірливий:

— Навіщо ви так говорите, товаришу Лапоть, господи прости? Як може Густоїван бути дяконом, якщо на нього духовної благодаті не возлив господь!

Лапоть задирає м'який веснянкуватий ніс:

— Подумаєш, яка цяця — благодать? Надягнемо на нього оту саму халамиду, ого! Такий дякон буде!

— Благодать потрібна, — музично-ніжним тенором перекоує Козир. — Владика повинен руки возложити.

Лапоть присідає навпочіпки перед Козирем і пильно моргає на нього големи підпухлими повіками:

— Ти зрозумій, діду: владика — значить «володіє», влада, значить... Так?

— Владика має владу...

— А рада командирів, як ти гадаєш? Якщо рада командирів руки возложить, це я розумію!

— Рада командирів, голубе мій, не може, нема у неї благодаті, — схиляє голову на плече розчулений розмовою Козир.

Але Лапоть кладе руки на коліна Козиря і задушевно-ласкаво запевняє його:

— Може, Козирю, може! Рада командирів може таку благодать випустити, що твій владика тільки мекатиме!

Старий добрий Козир уважно слухає тихі слова Лаптя, що так і влізають в душу, і вже скоро поступиться. Що йому дали владики і всі святі угодники? Нічого не дали. А рада командирів возлила на Козиря реальну, добру благодать: вона захистила його від жінки, дала світлу, чисту кімнату, в кімнаті ліжко, ноги Козиря взуті в міцні, гарні чоботи, що їх пошив перший загігн Гуда. Може, в раю, коли помре старий Козир, є ще надія одержати яку-небудь компенсацію від господи бога, але в земному житті Козиря рада командирів зовсім незамінна.

— Лапоть, ти тут? — заглядає у вікно похмуре обличчя Галатенка.

— Еге ж. А що таке? — відволікається Лапоть від благодатної теми.

Галатенко не поспішаючи влаштовується біля підвіконня і показує Лаптеві повну чашу гніву, від якого повільно клубочиться пара людського страждання. Великі сірі Галатенкові очі блищать важкою, густою сльозою.

— Ти скажи йому, Лапоть, ти скажи... а то я можу йому морду набити...

— Кому?

— Таранцеві.

Галатенко пізнає мене в кімнаті й усміхається, витираючи сльози.

— Що сталося, Галатенко?

— Хіба він має право? Він думає, як він командир четвертого, то що ж з того? Йому сказали — зробити станок для Молодця, а він каже: і для Молодця зробіть, і для Галатенка.

— Кому каже?

— Та столярам, своїм хлопцям.

— Ну?

— То ж станок для Молодця, щоб з вагона не вистрибнув, а вони спіймали мене і мірку знімають, а Таранець каже: для Молодця з лівого боку, а для Галатенка — з правого.

— Що?

— Та станок же.

Лапоть замислено чухає за вухом, а Галатенко терпляче-уважно чекає, як розв'яже справу Лапоть.

— Та невже ти вистрибнеш з вагона? Не може бути!

Галатенко за вікном щось виробляє ногами і сам на свої ноги оглядається:

— Та чого ж я вистрибну? Куди ж я стрибатиму? А він каже: зробіть міцний станок, а то він вагон розтrocить.

— Хто?

— Та я ж...

— А ти не розтrocиш?

— Та хіба я буду... там... справді...

— Таранець тебе за дуже сильного вважає. Ти не ображайся.

— Що я сильний, то це інша річ... А станок тут ні до чого.

Лапоть стрибає через вікно і діловито поспішає до столярні, за ним суне Галатенко.

У колекції Лаптя і Аркадій Ужиков. Лапоть вважає Аркадія за надзвичайно рідкий екземпляр і розповідає про нього з щирим запалом:

— Такого, як Аркадій, за ціле життя хіба одного можна побачити. Він від мене далі як на десять кроків не відходить, боїться хлопців. І спить поруч і обідає.

— Любить тебе?

— Ого! А тільки в мене були гроші, на мотузки дав Коваль, то поцупив...

Лапоть раптом голосно регоче і питає Аркадія, що сидить на ящику:

— Розкажи, чудило, де ти їх ховав?

Аркадій відповідає мляво-байдуже, не змінюючи пози, не сромлячись:

— Сховав у своїх старих штанях.

— А далі що було?

— А потім ти знайшов.

— Не знайшов, друже, а спіймав тебе на місці злочину. Так?

— Спіймав.

Аркадій не зводить брудних очей з обличчя Лаптя, але це не людські очі, це поганого сорту мертві, скляні прилади.

— Він і у вас може вкрасти, Антоне Семеновичу. Слово честі, може! Можеш?

Ужиков мовчить.

— Може! — захоплено говорить Лапоть, і Ужиков так само байдуже стежить за його виразним жестом.

Ходить за Лаптем і Ниценко. У нього тонка, довга шия з кадиком і маленька голова, яка сидить на плечах з дурною пихою верблюда. Лапоть про нього каже:

— З цього дурня можна всяких речей наробити: голоблі, ложки, корита, лопати. А він гадає, що він вуркаган!

Я задоволений, що вся ця компанія тягнеться до Лаптя. Завдяки цьому мені легше виділити її з загальної маси горьківців. Невтомно сентенції Лаптя поливають цю групу неначе дезинфекцією, і від цього у мене посилюється враження розумного порядку й зібраності колонії. А це враження тепер у мене яскраве, і чомусь воно здається ще й новим.

Усі колоністи питали мене, як справи в Куряжі, але в той же час я бачу, що насправді питали вони тільки з чемності, як звичайно питають під час зустрічі: «Як ся маєте?» Живий інтерес до Куряжа в якихось далеких закутках нашого колективу присох і загубився. Домінують інші живі теми і переживання: вагони, станки для Молодця і Галатенка, залишені на піклування колоністів квартири вихователів, повні речей, ночівлі на сіні, «Блоха», скнарість Нестеренка, клунки, ящики, підводи, нові оксамитові тубетейки, сумні личка Марусь, Наталок і Тетян з Гончарівки, — свіженькі паростки кохання, приречені на консервацію. На поверхні колективу ходять анекдоти й жарти, перелющується сміх, і потріскує дружнє нехитре зубоскальство. Отак само на стиглому пшеничному полі ходять хвилі, і здалеку воно здається легковажним і грайливим. А насправді в кожному колоску спокійно мріють сили, колос мирно погойдується під ласкавим вітром, жодна легка порошинка з нього не впаде, і нема в ньому ніякої тривоги. І як не треба колоскові дбати

про молотьбу, так не треба колоністам турбуватися про Куряж. І молотьба прийде своєчасно, і в Куряжі у свій час буде робота.

По теплих доріжках колонії з уповільненою грацією ступають босі ноги колоністів, і стягнуті вузьким поясом талії ледве-ледве коливаються в спокої. Очі їх усміхаються мені спокійно, і губи ледве здригаються у дружньому вітальному салюті. В парку, в саду, на лавах, на травиці, над річкою розташувались групки; бувалі пацани розповідають про минуле: про матір, про тачанки, про степові та лісові загони. Над ними притихлі крони дерев, польоти бджіл, запахи «снігових королев» і білої акації.

В ніяковому хвилюванні я починаю помічати ідилію. В голову лізуть іронічні образи пастушків, зефірів, кохання. Але, слово честі, життя може жартувати і жартує іноді нахабно. Під куцем бузку сидить кирпатий зморщений пацан, що зветься «Мопсик», і награв на сопілці. Не сопілка це, а дудка, звичайно, а може, — флейта, і у Мопсика ехидна мордочка маленького фавна. А на березі в лузі дівчата плетуть вінки, і Наталка Петренко у волошковому віночку зворушує мене до сліз своєю казковою красою. А з-за пухнастої стіночки бузини виходить на стежку Пан, усміхається тремтячим сивим вусом і мружить ясно-сині глибокі очі:

— А я тебе шукав, шукав! Казали, ти начебто до міста їздив. Ну, що, умовив цих паразитів? Дітлахам їхати треба, придумали, адійоти, знущатися...

— Слухай, Калино Івановичу, — кажу я, — поки тут хлопці, краще буде тобі переїхати в місто до сина. А як поїдемо, тобі важче буде це зробити.

Калина Іванович риється в широких кишенях піджака, шукає люльку.

— Першим я сюди приїхав, останнім виїду. Граки мене сюди привезли, граки й вивезуть, паразити. Я вже й домовився з цим Мусієм. А перевозити мене пусте діло. Ти читав, напевно, в книжках, скільки світ стоїть? То скільки за цей час таких старих дурнів перевезли і жодного не загубили. Перевезуть, хе-хе...

Ми йдемо з Калиною Івановичем по алейці. Він пихкає люлькою і шулиться на верхки кущів, на блискучу заводину Коломаку, на дівчат у вінках і на «Мопсика» з сопілкою.

— Коли б брехати вмів, як деякі паразити, сказав би: приїду, подивлюсь на Куряж. А так прямо скажу: не приїду. Розумієш ти, погано людина створена, ніжна тварина, не стільки тієї роботи, скільки клопоту. Чи робив, чи не робив, а дивися: теоретично людина, а практично тільки на клей годиться. Коли люди порозумнішають, вони із старечі клей варитимуть. Гарний клей може вийти...

Після безсонної ночі й роз'їздів по місту у мене якийсь кришталевий стан: світ потихеньку дзвенить і поблискує колами. Калина Іванович згадує різні випадки із життя, а я здатний відчувати тільки його сьогоднішню старість і обратитися на неї.

— Ти гарне життя прожив, Калино...

— Я тобі так скажу, — зупинився, вибиваючи люльку, Калина Іванович. — Я ж тобі не який-небудь адійот і розумію, в чому річ... Життя, воно погано зліплене, якщо так подивитись: нажерся, сховався до вітру, виспався, знову-таки за хліб чи за м'ясо...

— Стривай, а робота?

— Кому ж та робота була потрібна? Ти ж розумієш, яка механіка: кому потрібна робота, так той же не робив, паразит, а кому вона зовсім не потрібна, так ті робили й робили, як чорні воли.

Помовчали.

— Шкода, мало пожив при більшовиках, — вів далі Калина Іванович. — Вони, чорти, все по-своєму, і грубіяни, звичайно, я не люблю, коли люди грубіяни. А тільки при них життя не таке стало. Він тобі каже, хе-хе... чи ти поїв, чи може, не поїв, а може, тобі куди треба, однаково, а ти свою роботу зроби. Ти бачив таке? Стала робота всім потрібна. Буває, такий адійот, як я, і не розуміє нічого, а робить і обідати забуває, хіба жінка нагонить. А ти хіба не пам'ятаєш? Я до тебе прийшов якось та й питаю: ти обідав? А вже вечір. А ти, хе-хе, став та й думаєш, чи обідав, чи ні? Здається, обідав, а може, то вчора було. Забув, хе-хе... Ти бачив таке?

Ми ходили з Калиною Івановичем по парку, аж поки стемніло. Коли на заході вимкнули навіть чергове освітлення, прибіг Кость Шаровський і, лясаючи себе по босих ногах проти-комариною гілочкою, обурювався:

— Там уже гримуються, а ви все гуляете й гуляете! І хлопці кажуть, щоб туди йшли. Ой, і цар же смішний виходить! Лапоть царя грає: ніс такий!..

У театрі зібралися всі наші друзі з села та хуторів. Комуна імені Луначарського прийшла в повному складі. Нестеренко сидів за спущеною завісою на троні і відбивався від пацанів, які обвинувачували його в скнарості, невдячності й черствості. Оля Воронова намазувала перед дзеркалом обличчя царської дочки і турбувалася:

— Вони там мого Нестеренка замучать...

«Блоха» ставилася у нас не вперше, але зараз вистава готувалася з великим напруженням, бо головні гримувальники, Буцай та Горович, були в Куряжі. Тому прими виходили надто яскраві. Це нікого не турбувало: вистава була тільки приводом для прощальних привітань. У багатьох пунктах прощальний ритуал не потребував навіть ніякого оформлення. Пирогівські й гончарівські дівчата повертались у доісторичну епоху; бо в

їхньому уявленні історія починалася з приходу на Коломак чарівних горьківців. По кутках млинового сарая, коло груб, які погасли ще в березні, в притінених проходах за сценою, на випадкових лавах, обрубках, на різних театральних умовностях сиділи дівчата, і їхні хустки з квіточками сповзали на плечі, відкриваючи сумні схилені русьві голови. Ніякі слова, ніякі звуки небес, ніякі зітхання не могли вже сповнити радістю дівочі серця. Ніжні, сумні пальчики перебирали на колінах торочки хусток, і це теж було непотрібним, запізнілним виявом грації. Поруч з дівчатами стояли колоністи й удавали, що у них душа отруєна стражданням. З артистичної кімнати визирав іноді Лапоть, іронічно морщив ніс над трупилом амура і говорив ніжним, повним муки голосом:

— Петю, голубе!.. Маруся і без тебе помовчить, а ти йди готуйся. Забув, що ти коня граєш?

Петя по-шахрайському замінює нахабне зітхання полегкості на делікатне зітхання розлуки і залишає Марусю на самоті. Добре, що серця Марусь збудовані за принципом взаємозамінності частин. Мине два місяці, вигвинтить Маруся спрацьований іржавий образ Петі і, прочистивши серце гасом надії, загвинтить нову блискучу деталь — образ Панаса з Сторожового, який тепер у групі колоністів теж сумно випроводжає хорошу дружбу з горьківцями, але який в глибині душі думкою вже припасовується до різьби Марусиною серця. Загалом усе добре на світі, і роллю своєю, роллю коня в трійці отамана Платова, Петя теж задоволений.

Почалась урочисто-прощальна частина. Після хороших, теплих слів, напутніх побажань, слів подяки, слів трудової єдності знялася вгору завіса, і навколо нікчемного, дурного царя заходили старезні генерали, і чудакуватий, неповороткий двірник підмітає за ними розсипане старече порохно. З задніх дверей млинового сарая вилетіла трійка жеребців. Галатенко, Корито, Федоренко, закусивши вудила, мотаючи важкими головами, руйнуючи театральні меблі, на натягнутих віжках кучера, Таранця, з грюкотом вилетіли на сцену, і затріщала стара підлога наших підмостків. За пояса Таранця тримається бойовий, придуркувато-вимуштруваний отаман Платов — висхідна зоря нашої сцени Олег Огнев. Публіка придушє великими пальцями останні іскорки суму і поринає у вир театральної вигадки й краси. В першому ряді сидить Калина Іванович і плаче, збиваючи слізю зморщеним жовтим пальцем, — так йому смішно!

Я раптом згадав про Куряж.

Ні, тепер нема звичаю молитися про полегкість, і ніхто не пронесе мимо мене цю чашу. Я раптом відчув, що втомився і виснажився до краю.

У кімнаті артистів було весело й затишно. Лапоть у царському одязі, в короні набакир сидів у широкому кріслі Кате-

рини Григорівни і переконував Галатенка, що роль коня він виконав геніально:

— Я такого коня в житті не бачив, а не те що в театрі.

Оля Воронова сказала Лаптеві:

— Устань, Ваню, хай Антон Семенович відпочине.

У цьому чудовому кріслі я й заснув, не чекаючи кінця вистави. Крізь сон чув, як пацани одинадцятого загону сперечалися оглушливими дискантами:

— Перенесемо! Перенесемо! Давайте перенесемо!

Силантій, навпаки, шепотів, умовляючи пацанів:

— Ти, тут ото не кричи, як то кажуть. Заснув чоловік, не заважай, і більше ніяких даних... Бач, яка історія.

6. П'ЯТЬ ДНІВ

На другий день, розцілувавшись з Калиною Івановичем, з Олею, з Нестеренком, я виїхав. Коваль дістав розпорядження точно виконати план вантаження і через п'ять днів виїхати з колонією до Харкова.

Я був неспокійний. У моїй душі були порушені якісь природні баланси, і я почував себе незручно. До курязького монастиря я прийшов з рижовської станції близько першої години дня і, як тільки ввійшов у ворота, на мене зразу навалилися так звані неприємності.

У Курязі сиділа ціла слідча організація: Брегель, Клямер, Юр'єв, прокурор, і між ними чомусь крутився колишній курязький завідувач. Брегель сказала мені суворо:

— Тут почали вже бити.

— Хто кого б'є?

— На жаль, невідомо хто... і з чієї намови...

Прокурор, гладкий чоловік в окулярах, винувато глянув на Брегель і сказав тихо:

— Я гадаю, випадок... ясний... Намови могло й не бути. Якісь, знаєте, рахунки... Власне кажучи, побої легкого типу. А все-таки цікаво, було б подивитися, хто це зробив? Ось тепер приїхав завідувач... Ви тут, може, про що-небудь дізнаєтесь докладніше і нас повідомите.

Брегель була явно незадоволена поведінкою прокурора. Не сказавши мені більше ні слова, вона сіла в машину. Юр'єв соромливо усміхнувся мені. Комісія поїхала.

Вихованця Дорошка побили вночі у дворі, коли він, назбиравши по спальнях півдюжини пар порівняно нових черевиків, прокрадався з ними до воріт. Усі обставини нічної події доводили, що побиття було добре організоване, що за Дорошком стежили під час самої крадіжки. Коли він підходив уже до дзвіниці, з-за кущів акації, яка росла біля сусіднього флігеля, на нього накинули ковдру, повалили на землю й побили.

Горьківський, ідучи із стайні, бачив, як кілька малих постатей врзнібіч розбіглися в темряві, покинувши Дорошко, але прихопивши з собою ковдру. Негайні розшуки винних по спальнях не дали наслідків: усі спали. Дорошко був весь у синцях, його довелися покласти у колонійську лікарню, викликати лікаря, але особливо тяжких ушкоджень в його організмі лікар не виявив. Горович усе ж негайно повідомив про подію Юр'єва.

Слідча комісія, яка приїхала на чолі з Брегель, повела справу енергійно. Наш передовий зведений вернули з поля і почали допитувати поодиночі. Клямер наполегливо шукав доказів, які б засвідчили, що били горьківці. Нікого з вихователів не допитували, з ними взагалі уникали розмовляти і обмежились тільки розпорядженням викликати того чи іншого вихованця. З куряжан викликали на допит в окрему кімнату лише Ховраха і Перця, і то, мабуть, тому, що вони кричали під вікнами:

— Ви нас спитайте! Що ви їх питаєте? Вони вбивати нас будуть, а поскаржитися нікому.

У лікарні лежав рябий хлопчик років шістнадцяти, Дорошко, дивився на мене уважним сухим поглядом і шепотів:

— Я давно хотів вам сказати...

— Хто тебе побив?

— А що, приїжджали?.. А хто мене бив, кому яке діло! А я кажу, не ваші побили, а вони хочуть — ваші. А коли б не ваші, мене вбили б. Той... такий командир, він проходив, а ті розбіглись, пацани...

— Це хто ж?

— Я не скажу... Я не для себе крав. Мені ще вранці сказав... той...

— Ховрах?

Мовчанка.

— Ховрах?

Дорошко уткнувся обличчям у подушку і заплакав. Кризь ридання я ледве розбирав його слова:

— Він... дізнається. Я думав... востанне... я думав...

Я почекав, поки він заспокоїться, і ще раз спитав:

— Виходить, ти не знаєш, хто тебе бив?

Він раптом сів на ліжку, взявся за голову і захитався зліва направо, пойнятий глибоким горем. Потім, не однімаючи рук від голови, повними ще сліз очима усміхнувся:

— Ні, як же можна? Це не горьківці. Вони не так били б...

— А як?

— Я не знаю як, а тільки вони без ковдри... Вони не можуть з ковдрою...

— Чому ти плачеш? Болить?

— Ні, не болить, а тільки... я думав, востанне... І ви не дізнаєтесь...

— Це нічого, — сказав я. — Одужуй, все забудемо...

— Угу... Будь ласка, Антоне Семеновичу, ви забудьте...
Він, нарешті, заспокоївся.

Я почав своє слідство. Горович і Киргизов розводили руками і сердились. Іван Денисович пробував навіть надути обличчя і супив брови, але на його фізіономії давно залягли такі потужні шари лагідності, що ці гримаси тільки розсмішили мене:

— Чого ви, Іване Денисовичу, надимаєтесь?

— Як — «чого надимаюсь»? Вони тут один одного поріжуть, а я повинен знати! Побили цього Дорошка, ну й що ж, якісь давні рахунки...

— Сумнів мене бере, чи давні?

— Ну, а як же?

— Рахунки тут, мабуть, все-таки нові. А от — чи певні ви, що це не горьківці?

— Та що ви, бог з вами! — здивувався Іван Денисович. — На чорта це нашим потрібно?

Волохов дивився на мене як звір:

— Хто? Наші? Таку комашку? Бити? Та хто з наших таке зробить? Якщо, скажімо, Ховраха, або Чурила, або Короткова — ого, я хоч зараз, тільки дозвольте! А що він черевики поцупив! То вони ж щоночі крадуть. Та й скільки там тих черевиків залишилось? Однаково, поки колонія приїде, тут нічого не залишиться. Чорт їх бий, хай крадуть. Ми на це й уваги не звертаємо. Працювати не хочуть — оце інша річ...

Катерину Григорівну і Лідочку я застав у їхній порожній кімнаті. Вони були цілком розгублені. Їх особливо налякав приїзд слідчої комісії. Лідочка сиділа біля вікна і не зводила погляду їй засміченого подвір'я. Катерина Григорівна уважно вдивлялася в моє обличчя.

— Ви задоволені? — спитала вона.

— Чим?

— Усім: монастирем, хлопцями, начальством?

Я на хвилину замислився: чи задоволений я? А власне, що ж, які я маю особливі підстави бути незадоволеним? Приблизно всього цього я сподівався.

— Так, — сказав я, — і взагалі я не збираюсь пиццати.

— А я пишу, — сказала без усмішки й жвавості Катерина Григорівна, — так, пишу. Я не можу зрозуміти, чому ми такі самотні. Тут велике нещастя, справжній людський жах, а до нас приїжджають якісь... бояри, величаються, зневажають нас. У такій самотності ми неодмінно зірвемося. Я не хочу... І не можу.

Лідочка поволі постукала кулачком по підвіконню і почала умовляти її, на найтоншій павутинці стримуючи ридання:

— Я маленька, маленька людина... Я хочу працювати, хочу страшенно працювати, може, навіть... я можу подвиг учинити... Тільки я... людина... людина ж, а не комашка.

Вона знов обернулася до вікна, а я щільно зачинив двері і вийшов на високий хисткий ганок. Біля ганку стояли Ваня Зайченко та Кость Ветковський. Кость сміявся:

— Ну, і що ж? Полопали?

Ваня урочисто, як маркіз, повів рукою по лінії обрїю і сказав:

— Полопали. Розпалили вогнища, попекли і полопали! І годі! Бачиш? А потім полягали спати. І спали. Мій загін працював поруч, ми кавуни сіяли. Ми сміємося, а їхній командир Петрушко теж сміється... Та й годі... Каже: добре картоплі поїли печеної!

— Та хіба ж вони всю картоплю поїли? Там же сорок пудів!

— Поїли! Попекли і поїли! А щось у лісі заховали, а то покинули в полі. І полягали спати. А обідати теж не пішли. Петрушко каже: навіщо нам обід, ми сьогодні картоплю садили. Одарюк йому сказав: ти свиня! І вони побилися. А ваш Мишко, він спочатку там був, показував, як садити картоплю, а потім його покликали до комісії.

Ваня сьогодні не в довгих подертих штанях, а в трусиках, і трусики у нього з кишнями, — такі трусики шили тільки в колонії імені Горького. Не інакше, як Шелапугін або Тоська поділилися з Ванею своїм гардеробом.

Розповідаючи Ветковському, розмахуючи руками, притопуючи струнками ніжками, Ваня прижмурювався на мене, і в його очах раз у раз проскакували теплі цяточки милої хлоп'ячої іронії.

— Ти вже одужав, Іване? — спитав я.

— Ого, — сказав Ваня, погладжуючи себе по грудях. — Здоровий. Мій загін сьогодні був у «першому ка» зведеному. Ха-ха, «перший ка» — кавуни, значить! Ми працювали з Денисом, а потім його покликали, то ми без Дениса. Ось побачите, які кавуни виростуть. А коли прийдуть горьківці? Через п'ять днів? Ох, і цікаво, які всі ці горьківці? Правда ж, цікаво?

— Ваню, як ти гадаєш, хто це побив Дорошка?

Ваня раптом повернувся до мене серйозним обличчям і прицілився невіддирним поглядом до моїх окулярів. Потім підняв щоки, опустив, знову підняв і, нарешті, закрутив головою, повів пальцем навколо вуха і усміхнувся:

— Не знаю.

І швидко, надзвичайно діловито рушив кудись.

— Ваню, зачекай! Ти знаєш і повинен мені сказати.

Коло стіни собору Ваня зупинився, здалеку подивився на мене, на мить засоромився, але потім, як мужчина, просто і досить холодно сказав, підкреслюючи кожне слово:

— Скажу вам правду: я там був, а хто ще був, не скажу! І хай не краде!

І я, і Ваня замислились. Кость пішов ще раніше. Думали ми, думали, і я сказав Вані:

— Іди під арешт. У піонерській кімнаті. Скажи Волохову, що тебе заарештовано до сигналу «спати».

Ваня підвів очі, мовчки кивнув головою і побіг у піонерську кімнату.

Ці п'ять днів я уявляю собі на тлі всього мого життя, як довге чорне тире. Тире, і більше нічого. Тепер я ледве-ледве пригадую деякі подробиці моєї тодішньої діяльності. По суті, мабонь, це не була діяльність, а якийсь внутрішній рух, а може, чиста потенція, спокій добре вимуштруваних, пов'язаних сил. Тоді мені здавалось, що я у вирі роботи, що я аналізую, щось розв'язую. А насправді я просто чекав приїзду горьківців.

А втім, де що ми робили.

Пригадую: ми щоразу підводилися о п'ятій годині ранку. Щоразу і терпляче гнівалися, спостерігаючи цілковите небажання куряжан наслідувати наш приклад. Передовий зведений у цей час майже не лягав спати: була робота, якої не можна було відкладати. Шере приїхав другого дня після мене. Протягом двох годин він міряв поля, двори, служби, майданчики гострим ображеним поглядом, проходив по них суворовським маршем, мовчав і гриз усяку погань з рослинного світу. Увечері зазмагли, схудлі, запорашені горьківці взялися розчищати майданчик, на якому треба було розмістити наше величезне стадо свиней.

Почали копати ями для парників і оранжереї. Волохов у ці дні показав високий клас командира і організатора. Він примудрявся залишати в полі при двох парах коней одну людину, а решту переводив на іншу роботу. Петро Іванович Горович виходив уранці в метровому брилі з якоюсь дуже чудною лопатою в руках і, потрясаючи нею, казав гурту цікавих куряжан:

— Ходімо копати, багатирі!

«Багатирі» відверталися і розходились у своїх справах. По дорозі вони зустрічали чорного як ніч Буцяя в трусиках і так само соромливо вислухували його запрошення, оформлене в найнижчих тонах реєстру:

— Чортові дармоїди, довго я на вас працюватиму?..

Вечорами приїжджав дехто з робітфаківців і брався за лопату, але цих я скоро проганяв назад у Харків, — жартувати не можна було, у них ішли весняні іспити. Перший наш робітфаківський випуск цієї весни переходив уже до вузів.

Пригадую: за ці п'ять днів багато було зроблено всякої роботи і багато було почато. Навколо Борового, який блискавично закінчив просторі, без протягів будівлі особливого призначення, тепер працювала ціла бригада теслярів: льохи, школа, квартири, парники, оранжерея... В електростанції поралосся троє monterів, така сама трійка вела розшуки в надрах землі: від подвірчан ми дізналися, що ще за чернечої влади був у Куряжі водогін.

Справді, на верхній площадці дзвіниці стояв великий бак, а від дзвіниці ми досить вдало почали розкопувати прокладені труби.

Усе подвір'я Куряжу через два дні було закидане дошками, трісками, колодами, покопане канавами: починався відбудовчий період у повному розумінні цього слова.

Ми дуже мало зробили для поліпшення санітарного стану куряжан, але, правду кажучи, ми й самі рідко вмивалися. Рановранці Шелапутін і Соловійов ішли з відрами до «чудотворного» джерела під горою, але, поки вони видиралися по стрімкому схилу, падаючи й розливаючи дорогоцінну воду, ми поспішно розходилися на роботу, хлопці виїжджали у поле, і відро води так і стояло, нагріваючись у жаркій піонерській кімнаті. Так само і в інших галузях, близьких до санітарії, у нас було не гаразд. Десятий загін Вані Зайченка, що так безоглядно перейшов на наш бік, поза всякими планами і розпорядженнями перебрався до нашої кімнати і спав на підлозі, на принесених з собою ковдрах. Незважаючи на те, що загін цей складався з гарних, милих хлопчиків, він натаскав у нашу кімнату кілька поколіль вошей.

З точки зору світових педагогічних проблем це була не така велика біда, проте Лідочка і Катерина Григорівна просили нас по можливості не заходити до них у кімнати, а зайшовши, по можливості, не користуватися меблями, не підходити близько до столів, ліжок та інших ніжних речей. Як вони самі влаштувалися і звідки у них взялася така вимогливість щодо нас, сказати мені важко, а тим часом протягом цілого дня вони майже не виходили із спальень вихованців, з'ясовуючи дуже багато деталей курязького співжиття за спеціальним програмним завданням, виробленим нашою комсомольською організацією.

Я намітив капітальну реорганізацію всіх приміщень колонії. В довгих кімнатах колишнього монастирського готелю, що називався у куряжан школою, я вирішив влаштувати спальні. Виходило так, що в самому цьому будинку я міг розмістити всі чотири сотні вихованців. З цього будинку неважко було викинути уламки шкільних меблів і наповнити його штукатурами, столами, малярями, склярами. Під школу я вирішив віддати той самий будинок без дверей, в якому жив «перший колектив», але робити тут ремонт, звісно, було неможливо, поки в ньому гніздилися куряжани.

Так, ми розгорнули неабияку діяльність, але це була діяльність не педагогічна. У колонії не було такого кутка, в якому не працювали б люди. Все лагодили, шпарували, фарбували, мили. Навіть ідальню ми перевели у двір і заходилися рішуче замазувати образи святих угодників чоловічої й жіночої статі. Тільки спальень не торкнулася ідея відбудування.

У спальнях, як і раніше, щось робили куряжани — спали, перетравлювали їжу, годували вошей, крали один в одного всякий

дріб'язок і приховували якісь таємничі думки про мене та мою діяльність. Я перестав заходити до спальень і взагалі цікавитися внутрішнім життям усіх шести курязьких «колективів». З куряжанами у мене встановилися суворо точні взаємини. О сьомій годині, о дванадцятій і о шостій вечора відчинялася їдальня, хто-небудь з моїх хлопців бамкав у дзвін, і куряжани пленталися на покорм. А втім, надто повільно плентатися їм було, мабуть, не вигідно, не тільки тому, що їдальня зачинялася в певний час, але й тому, що хто приходив раніше, той пожирав і свої порції і порції запізнілих товаришів. Ті, що запізнювалися, лаляли мене, персонал кухні і радянську владу, але на енергійніший протест не наважувались, бо комендантом нашого харчового пункту, як і раніше, був Мишко Овчаренко.

Я навчився зловтішно спостерігати, з якими труднощами теper куряжани пробиралися до їдальні і, поївши, розходилися в своїх справах: на їхньому шляху були колоди, канави, поперечні пилки, підняті сокири, розмішані круги глини і купи вапна... і власні душі. В душах цих, за всіма ознаками, зачинялися трагедії, трагедії не в якому-небудь жартівливому розумінні, а справжні шекспірівські. Певен, що в цей час багато хто з куряжан декламував собі: «Бути чи не бути? — ось питання...»

Вони купками зупинялись біля тих, хто працював, боязко озиралися на товаришів і винувато, повільно чвалали до спальень. Але в спальнях не лишилося вже нічого цікавого, навіть і вкрасти було нічого. Вони знову виходили й сновигали побіля роботи, і тільки з фальшивого сорому перед товаришами не наважувалися підняти білий прапор і просити дозволу хоч би що-небудь перенести з місця на місце. Повз них пролітали по прямих лініях бістрі, як глісери, горьківці, легко піднімаючись у повітря біля різних перепон; їх діловитість приголомшувала куряжан, і вони знову зупинялися в позах Гамлета або Коріолана. Певне, становище куряжан було трагічніше, бо Гамлетові ніхто не кричав веселим голосом:

— Не лазь під ногами, бо до обіду ще дві години!

З такою самою недозвільною, звичайно, зловтіхою я помічав неприємні завмирання і перебої в серцях куряжан при згадуванні імені горьківців. Члени передового зведеного іноді дозволяли собі виголошувати репліки, які вони, звісно, не виголошували б, коли б кінчили педагогічний вуз:

— Ось стривай, приїдуть наші, тоді побачиш, як це чужим коштом жити...

Куряжани, хто старший і нахабніший, пробували навіть висловлювати сумнів щодо важливості майбутніх подій і запитували з деякою іронією:

— Ну, і що ж таке страшне буде?

Денис Кудлатий на таке запитання відповідав:

— Що буде? Ого! Власне кажучи, вони тебе таким вузлом зав'яжуть... женитися будеш, так і то згадаєш.

Мишко Овчаренко, який взагалі не любив натяків і темних місць, висловлюючись ще зрозуміліше:

— Скільки тут вас є, дармоїдів, двісті вісімдесят чи скільки, стільки і морд буде битих. Ох, і понабивають морди, дивитися буде страшно!

Слухає такі розмови й Ховрах і цідить крізь зуби:

— Понабивають... Це вам не колонія імені Горького. Це вам Харків!

Мишко вважає порушене питання таким важливим, що на мить перестає працювати і ласкаво промовляє:

— Милий чоловіче! Що ти мені кажеш: не колонія Горького, а Харків і все таке... Ти зрозумій, друже, хто це дозволить тобі сидіти на його шиї? Ну, нащо ти кому здався, кому ти, друже, потрібний?

Мишко знову береться до роботи, і вже в руках у нього який-небудь робочий інструмент, а на устах останній акорд:

— Як твоє прізвище?

Ховрах насторожується здивовано:

— Що?

— Прізвище твоє як? Хом'яков? Чи як? Може — Іжаків?

Ховрах червоніє від сорому й образи:

— Та якого ти чорта?

— Скажи своє прізвище, шкода тобі, чи що?

— Ну, Ховрах...

— Ага! Ховрах... Правильно. А я вже забувати почав. Стає тут, бачу, під ногами якийсь рудий, користі з тебе ніякої... Якби ти працював, друже, дивишся туди-сюди, і буває, треба сказати: «Ховрах, принеси те», «Ховрах, ти швидко зробиш?», «Ховрах, подерж, голубе». А так, звісно, можна й забути... Ну, іди гуляй, любий, у мене, бач, діло, треба цю штуківину проконопатити, а то везуть однією бочкою і на суп, і на чай, і на посуд. А тебе ж годувати треба. Якщо тебе, розумієш, не нагодувати, ти здохнеш, смердітимеш, неприємно все-таки, та ще труну тобі робити доведеться — теж клопіт...

Ховрах, нарешті, виривається з Мишкових обіймів і йде. Мишко ласкаво говорить йому навздогін:

— Іди, подихай свіжим повітрям... Дуже корисно, дуже корисно...

Хто його знає, чи впевнений Ховрах у користі свіжого повітря, чи впевнена разом з ним у цьому вся курязька аристократія? Останніми днями вони намагаються все-таки менше попадатися на очі, але я вже встиг познайомитися з курязькою паростю голубої крові. Взагалі вони хлопці нічого собі, у них все-таки є своє «я», а це мені завжди подобається: є за що взятися. Найбільше мені подобається Перець. Правда, він ходить навмисне

перевальцем, і чуб у нього до брів, і кепка на одне око, і курити він уміє, тримаючи цигарку на самій нижній губі, і плювати може художньо. Але я вже бачу: його попсоване віспою обличчя дивиться на мене зацікавлено, і це — цікавість розумного й жвавого хлопця.

Недавно я підійшов до їхньої компанії ввечері, коли компанія сиділа на могильних плитах нового поросячого солярію, курила і про щось байдуже собі розмовляла. Я зупинився проти них і почав скручувати козячу ніжку, думаючи в них прикурити. Перець весело й приязно розглядав мене і сказав голосно:

— Стараєтесь, товаришу завідувач, багато, а курите махорку. Невже Радянська влада і для вас цигарок не наготувала?

Я підійшов до Перця, нахилився до його руки і прикурив. Потім сказав так само голосно й весело, з мікроскопічною дозою наказу:

— Ану, скинь шапку!

Очі Перця враз з усміхнених стали здивованими, а рот ще усміхався.

— А що таке?

— Скинь шапку, не розумієш, чи що?

— Ну, скину...

Я своєю рукою підняв йому чуба, уважно подивився в його вже трохи злякану фізіономію і сказав:

— Так... Ну, добре.

Перець знизу пильно втупився в мене, але я за кілька затяжок розкурив козячу ніжку, швидко повернувся і пішов від них до теслярів.

У цей момент буквально в кожному своєму русі, навіть у слабкому блиску мого пояса я відчував щедро розіллятий педагогічний обов'язок: треба цим хлопцям подобатися, треба, щоб їх брала за серце непереможна, спокуслива симпатія, і в той же час до зарізу треба, щоб вони були глибоко певні, що мені на їхню симпатію начхати, хай навіть ображаються, і криють матом, і скрегочуть зубами.

Теслярі кінчали роботу, і Боровий настирливо почав доводити переваги доброї вареної олії перед поганою вареною олією. Я так пильно зацікавився цим новим питанням, що не помітив навіть, як мене сіпнули ззаду за рукав. Сіпнули вдруге. Я озирнувся. Перець дивився на мене.

— Ну?

— Слушайте, скажіть, чого ви на мене дивилися? Га?

— Та нічого особливого... То слухай, Боровий, треба все-таки дістати олії справжньої...

Боровий радо вів далі свій монолог про добру олію. Я бачив, як люто дивився на Борового Перець, чекаючи, доки він скінчить промову. Нарешті Боровий підняв свій гуркотливий ящик, і ми рушили до дзвіниці. Поруч з нами простував Перець і

пощипував верхню губу. Боровий пішов униз, у село, а я заклав руки за спину і став прямо перед Перцем:

— То в чому річ?

— Чого ви на мене дивилися? Скажіть.

— Твоє прізвище Перець?

— Ага.

— А звуть Степан?

— А ви звідки знаєте?

— Ти з Свердловська?

— Та вжеж... А звідки ви знаєте?

— Я все знаю. Я знаю, що ти і крадеш і хуліганиш, я тільки не знав, розумний ти чи дурень.

— Ну?

— Ти поставив мені дуже дурне запитання, от — про цигарки, дуже дурне... просто таке дурне, чорт його знає! Ти вибач, будь ласка...

Навіть у сутінках помітно було, як зашарівся Перець, як обважніли від крові його повіки, і як стало йому жарко. Він ніяково переступив і озирнувся:

— Ну, добре, чого там просити пробачення... Звичайно... А тільки яка ж там така дурість?

— Дуже проста. Ти знаєш, що у мене багато роботи і ніколи поїхати до міста купити цигарок. Це ти знаєш. Ніколи тому, що Радянська влада навалила на мене роботу: зробити *твое* життя розумним і щасливим, *твое*, — розумієш?.. Чи, може, не розумієш? Тоді ходімо спати.

— Розумію, — прохрипів Перець, дряпаючи носком землю.

— Розумієш?

Я презирливо глянув йому в очі, аж у самі зіниці... Я бачив, як штопори моєї думки й волі вгвинчуються в його зіниці. Перець опустив голову.

— Розумієш, ледащо, а гавкаєш на Радянську владу. Дурень, справжній дурень!

Я повернув до піонерської кімнати. Перець загородив мені дорогу витягнутою рукою:

— Ну, добре, добре, хай дурень... А далі?

— А далі я подивився на твоє обличчя. Хотів перевірити, дурень ти чи ні?

— І перевірили?

— Перевірів.

— І що?

— Піди подивись на себе в дзеркало.

Я пішов у свою кімнату і дальших переживань Перця не бачив.

Курязькі обличчя ставали мені більш знайомі, я вже навчився читати на них деякі мімічні фрази. Багато хто позирав на мене з неприхованою симпатією і розцвітав тією милою, пов-

ною щирості й ніяковості усмішкою, яка буває тільки у безпритульних. Я вже знав багатьох на прізвища і вмів пізнавати деські голоси.

Біля мене часто крутиться неймовірно кирпатий Зорень, у якого навіть віковічні шари бруду не можуть приховати чудового рум'янця щік і лінивої грації очних мускулів. Зореню років тринадцять, руки у нього завжди за спиною, він завжди мовчить і усміхається. Цей хлопчисько гарний, у нього вигнуті темні віі. Він повільно відкриває їх, вмикає якесь далеке світло в чорних очах, не поспішаючи задирає носик, мовчить і усміхається. Я питаю:

— Зорень, промов мені хоч словечко, — який у тебе голос, страшенно цікаво!

Він червоніє й ображено відвертається, тягнучи хрипким шепотом:

— Та-а...

У Зореня є друг, такий же рум'яний, як і він, і теж гарний, кругловидий, — Митька Нісінов, добродушна, чиста душа. З таких душ за старого режиму робили шевських хлопчиків і тракторних молодців. Я дивлюсь на нього й думаю: «Митько, Митько, що ми з тебе зробимо? Як ми розмалюємо твоє життя на радянському тлі?»

Митька теж червоніє і теж відвертається, але не хрипить і такає, а тільки насуплює прямі чорні брови й ворухить губами. Але Митьчин голос я знаю: це дуже глибоке контральто, голос пещеної, вродливої жінки, з такими самими, як у жінки, прикрасами і несподіваними елементами солов'їного співу. Приємно слухати цей голос, коли Митька розповідає мені про курязьких жителів:

— Та ось побіг... Ах, ти, чорт, куди це він побіг?.. Володько, дивись, дивись, то Буряк побіг... Та це ж Буряк, хіба ви не знаєте? Він може випити тридцять склянок молока... це він у корівник побіг... А той — вредний хлопець, он з вікна виглядає, ох, і вредний же! Ви розумієте, він такий підлиза, ну це ж просто, знаєте, масло. Він до вас, мабуть, теж підлизується. О, я вже бачу, хто до вас підлизується, слово честі, бачу!

— Ванька Зайченко, — ображено відвертається Зорень і... червоніє.

Митька — розумне бісеня. Він винувато вислухує кирпату образу Зореня і поглядом просить мене вибачити товаришеві безтактність.

— Ні, — каже він, — Ванька ні! У Ваньки така лінія!

— Яка лінія?

— Така лінія вийшла, що ж...

Митька великим пальцем ноги починає щось малювати на землі.

— Розкажи.

— Та що тут розказувати? Ванька як прийшов у колонію, то у нього зараз же ця сама компанія завелась, — бачиш Володьку?.. Ну, звичайно, їх і били, а все-таки у них така й була лінія...

Я чудово розумію глибоку філософію Нісінова, яка «і не снилась нашим мудрецам».

Багато тут таких рум'яних, гарних і не дуже гарних хлопчаків, яким не пощастило мати власну лінію. Серед чужих ще мені похмуро-насторожених облич я дедалі більше бачу таких дітей, життя яких тягнеться по чужих лініях. Це звичайна в старому світі річ — так зване підневільне життя.

Зорень, і Нісінов, і скуйовджений гострий Собченко, і серйозно-журливий Вася Гардінов, і темлолиций м'який Сергій Храбренок сновигають навколо мене і сумно усміхаються, зсуваючи брови, але одверто перейти на мій бік не можуть. Вони неймовірно задрять компанії Вані Зайченка, тужливими поглядами проводжають сміливі польоти її членів по нових транспарантах життя... і чекають.

Чекають усі. Це так прозоро і так зрозуміло. Чекають приїзду містично нематеріальних, незрозумілих, невловно привабливих горьківців. З кожною годиною наближається, може, біда, може, радість. Навіть у дівчат, і то з кожним днем розгоряється життя. Вже Оля Ланова згуртувала свій шостий, повний енергії загін. Загін щось робить у своїй спальні — лагодить, мие, білить, навіть співає вечорами. Туди щохвилини прибігає заклопотана Гуляєва і ховає від мене збиту набік, зім'яту блузку. Там вечорами сидить частий гість — Кудлатий і відверто меценатствує. Тільки на польові роботи шостий загін не виходить, — боїться, що курязькі традиції, висаджені в повітря таким виходом, поховують загін під уламками.

Чекає і Коротков. Це головний центр курязької традиції. Він чудовий дипломат. Ніякої провини, слова, літери, хвостика від літери не можна знайти в його поведінці, які дали б підстави обвинуватити його в чомусь. Він винен не більше ніж інші: як і всі, він не виходить на роботу, і тільки. В передовому зведенному всі знемагають від люті, від ненависті до Короткова, від цілковитої певності, що Коротков у Курязі — головний наш ворог.

Я потім уже дізнався, що Волохов, Горьківський і Жорка Волков пробували кінчити справу невеличкою конференцією. Вночі вони викликали Короткова на побачення на березі ставу і запропонували йому забиратися з колонії під усі чотири вітри. Але Коротков відхилив цю пропозицію і сказав:

— Мені забиратися поки що немає рації. Залишусь тут.

На тому конференція і скінчилась. Зі мною Коротков ні разу не говорив і взагалі не виявляв ніякої цікавості до моєї особи. Але під час зустрічей він дуже ввічливо піднімав чепурну світлу кепку і говорив дружнім вологим баритоном:

— Добридень, товаришу завідувач.

Його вродливе обличчя з темними, чудово відтушованими очима уважно-ввічливо звертається до мене і цілком ясно семафорить: «Бачите, наші шляхи один одному не заважають, робіть далі своє, а у мене є свої міркування. Моє поважання, товаришу завідувач».

Тільки після моєї вечірньої розмови з Перцем, на другий день, Коротков зустрів мене під час сніданку біля кухонного вікна, ввічливо одступив, поки я давав якесь розпорядження, і раптом серйозно спитав:

— Скажіть, будь ласка, товаришу завідувач, у колонії Горького є карцер?

— Карцера нема, — так само серйозно відповів я.

Він спокійно розглядав мене, як експонат, і вів далі:

— Кажуть все-таки, що ви саджаєте хлопців під арешт?

— Особисто ти можеш не турбуватися: арешт існує тільки для моїх друзів, — сказав я сухо й негайно пішов від нього, не цікавлячись більше тонкою грою його фізіономії.

15 травня я одержав телеграму:

«Завтра ввечері виїжджаємо всі по вагонах *Лапоть*».

Під час вечері я оголосив телеграму і сказав:

— Післязавтра зустрічатимемо наших товаришів. Я дуже хочу, дуже хочу, щоб зустріли їх по-дружньому. Адже тепер ви будете вкупі жити... і працювати.

Дівчатка злякано припинили, мов пташки перед грозою. Пацани різних сортів скося позирали на обличчя товаришів, деяка кількість голів збільшила ротовий отвір і секунду побула в такому стані.

У кутку, біля вікна, там, де навколо столів стоять не лави, а стільці, компанія Короткова раптом стає дуже веселою, голосно регоче і, очевидно, обмінюється дотепами.

Увечері передовий зведений до подробиць обговорив, як прийняти горьківців, і перевірів найдрібніші деталі спеціальної декларації комсомольського осередку. Кудлатий частіше, ніж будь-коли, прикладав руку до потилиці:

— Слово честі, власне кажучи, аж соромно сюди хлопців везти.

Відчинилися поволі двері; і в них насилу проліз Жорка Волков. Тримаючись за столи, добрався до лави і глянув на нас одним тільки оком, та й те було вузьенькою щілиною в м'яси-стому синці.

— Що таке?

— Побили, — прошепотів Жорка.

— Хто побив?

— Чорт його знає! Граки... Я йшов із станції... На переїзді... зустріли і... побили...

— Стривай! — розсердився Волохов. — Побили, побили! Ми й самі бачимо, що побили... Як діло було? Розмова якась була, чи як?

— Розмова була коротка, — відповів, сумно скривившись, Жорка. — Один тільки сказав: «А-а, комса?..» Ну... і в морду.

— А ти ж?

— Ну, і я ж, звичайно. Тільки їх було четверо.

— Ти втік? — спитав Волохов.

— Ні, не втік, — відповів Жорка.

— А як же?

— Ти ж бачиш: і зараз сиджу на переїзді.

Хлопці зайшлися запорозьким реготом, і тільки Волохов докірливо дивився на скалічену усмішку друга.

7. ТРИСТА СІМДЕСЯТ ТРЕТІЙ-БІС

Удосвіта сімнадцятого я виїхав зустрічати горьківців на станцію Люботин, за тридцять кілометрів від Харкова. На брудньому пероні станції було бідно й жарко, тинялися ліниві, змуджені селяни, змучені транспортними незручностями, човгали чобітьми по перону неповороткі, засмальцьовані залізничники — діячі товарного руху. Всі сьогодні змовилися псувати урочисту парчу, в яку одяглась моя душа. А може, це і не парча, а щось простіше: «капелюх троекутний і сірий похідний сюртук».

Сьогодні день генерального бою. Це нічого, що незграбний дядько, носій, ненароком штовхнувши мене, не тільки не жахнувся свого вчинку, а навіть не помітив мене. Нічого також, що черговий на станції не досить шанобливо і навіть не досить ввічливо відповідав мені, коли я довідувався, де перебуває триста сімдесят третій-біс. Ці диваки удавали, начебто вони не розуміють, що триста сімдесят третій-біс — це головні мої сили, це славні легіони маршалів Коваля і Лаптя, що вся їхня станція Люботин сьогодні має стати плацдармом мого наступу на Куряж. Як розглумачити цим людям, що ставки мого сьогоднішнього дня, слово честі, величніші й значніші, ніж ставки якогось-небудь Аустерліца. Сонце Наполеона навряд чи могло б затьмарити мою сьогоднішню славу. А Наполеонові ж далеко легше було воювати, ніж мені. Хотів би я подивитись, що вийшло б з Наполеона, якби методи соцівху для нього були такі ж обов'язкові, як для мене.

Сновигаючи по перону, я поглядав у напрямку Куряжа і пригадував, що ворог сьогодні виявив деякі ознаки слабості духу.

Хоч як рано я встав, а в колонії вже почався рух. Чомусь багато хто товкся біля вікон піонерської кімнати, інші, бряз-

каючи відрами, спускалися до «чудотворного» джерела по воду. Біля воріт дзвіниці стояли Зорень і Нісінов.

— А коли приїдуть горьківці? Уранці? — спитав серйозно Митька.

— Уранці. Ви сьогодні рано повставали.

— Угу... Не спиться яось... Вони на Рижов приїдуть?

— На Рижов. А ви будете тут зустрічати.

— А скоро?

— Встигнемо вмитися.

— Ходімо, Митько, — негайно реалізував Зорень мою пропозицію.

Я наказав Горовичу для зустрічі колони горьківців і салюту прапорові вишикувати куряжан на подвір'ї, не вживаючи для цього ніякого особливого тиску:

— Просто запросіть.

Нарешті з тайників станції Люботин вийшов добрий дух в образі вайлуватого сторожа і задзвонив у дзвін. Віддзвонивши, він розкрив мені таємницю цієї символічної дії:

— Запросився триста сімдесят третій-біс. Через двадцять хвилин прибуде.

Раптом намічений план зустрічі несподівано ускладнився, і далі все покотилося яось по-особливому заплутано, схвилювано і по-хлоп'ячому радісно. Перше ніж прибув триста сімдесят третій-біс, з Харкова підскочив дачний, і з вагонів полився на мене свіжий комсомольсько-робітфаківський душ. Белухін тримав у руці букет квітів:

— Це зустрічатимемо п'ятий загін, неначе дами-графині приїжджають. Мені, старому, можна.

У юрбі пищала від надміру почуттів золотокудра Оксана, і мирно ніжилась під сонцем спокійна усмішка Рахлі. Братченко розмахував руками, начебто тримав батіг, і доводив невідомо кому:

— Ого! Я тепер вільний козак! Сьогодні ж на Молодія сяду.

Прибіг хтось і крикнув:

→ Та поїзд уже давно тут!.. На десятій колії!..

— Та ти що?

— Та на десятій колії... Давно стоїть!

Ми не встигли сторопіти від несподіваної прози цього повідомлення. З-під товарного вагона на третій колії на нас глянула шахраювата фізіономія Лаптя, і його припухле око іронічно розглядало нашу групу.

— Дивись! — крикнув Карабанов. — Ванька вже з-під вагона лізе.

На Лаптя накинулись всією юрбою, але він глибше заліз під вагон і звідти серйозно заявив:

— Додержуйте черги! І, крім того, цілуватимусь тільки з Оксаною та Рахіллою, для решти маю потиск руки.

Карабанов за ногу витяг Лаптя з-під вагона, і його голі п'яти замигтіли в повітрі.

— Чорт з вами, цілуйте! — сказав Лапоть, опустившись на землю, і підставив веснянкувату щоку.

Оксана й Рахіль справді розпочали цілувальний обряд, а решта кинулася під вагони.

Лапоть довго тиснув мені руку і сявав незвичайною на його обличчі простою й щирою радістю.

— Як ідете?

— Як на ярмарок, — сказав Лапоть. — Молодець тільки бешкетує: цілу ніч бив по вагону. Там від вагона самі стояки залишилися. Чи довго ми тут стоятимемо? Я наказав усім бути напоготові. Якщо довго, то вмитися ж треба і взагалі...

— Іди, довідайся.

Лапоть побіг на станцію, а я поспішив до поїзда. В поїзді було сорок п'ять вагонів. З широко розсунутих дверей і верхніх люків дивилися на мене чудові обличчя горьківців, сміялись, кричали, розмахували тубетейками. З найближчого люка виліз до пояса Гуд, розчулено кліпав очима й бубонів:

— Антоне Семеновичу, батьку рідний, хіба ж так годиться? Так же не годиться. Хіба це закон? Це ж не закон.

— Доброго ранку, Гуд, на кого ти сердишся?

— На цього чортового Лаптя. Сказав, розумієте: хто з вагона вилізе до сигналу, голову одірву. Скоріше приймайте команду, а то Лапоть нас уже замучив. Хіба Лапоть може бути начальником? Правда ж, не може?

За моєю спиною стоїть уже Лапоть і охоче веде далі в гамі Гуда:

— А спробуй вилізити з вагона до сигналу! Ну, спробуй! Думаєш, мені приємно з такими шмаровозами морочитись? Ну, вилазь!

Гуд розчулено співав своєї:

— Ти гадаєш, мені дуже треба вилазити? Мені й тут добре. Це я принципово.

— Отож-то, — сказав Лапоть. — Ну, давай сюди Синенького!

Через хвилину з-за плеча Гуда визирнуло гарненьке дитяче личко Синенького, здивовано закліпало заспаними оченятами і розтягло пружний яскравий ротик:

— Антон Семенович...

— Доброго ранку скажи, дурню! Чи ти не розумієш? — почав картати Гуд.

Але Синенький вдивляється в мене, червоніє і гуде розгублено:

— Антон Семенович... ну, а це що ж?.. Антон Семенович... диви-но.

Він потер кулачками очі і раптом справді образився на Гуда:
— Ти ж казав: розбуджу! Ти ж казав... У, який Гудище, а ще командир! Сам устав, диви-но... Уже Куряж? Так? Уже Куряж?

Лапоть засміявся:

— Який там Куряж! Це Люботин! Прокидайся швидше, досить тобі. Сигнал давай!

Синенький вмить став серйозний і прокинувся:

— Сигнал? Єсть!

Він уже цілком свідомо усміхнувся мені і сказав ласкаво:

— Доброго ранку, Антоне Семеновичу! — І поліз на якусь полицю по сигналку.

Через дві секунди він виставив сигналку назовні, подарував мені ще одну чарівну усмішку, витер губи голою рукою і притулив їх у непередавано граціозному напруженні до мундштука сурми. По станції пролунав наш давній сигнал побудки.

З вагонів почали стрибати колоністи, і я став без кінця стискати руки. Лапоть уже сидів на даху вагона й обурено гримасував на нашу адресу:

— Ви чого сюди приїхали? Ви будете тут ніжності розводити? А коли ви будете вмиватися й прибирати у вагонах? Чи, може, ви думаете: здамо вагони брудними, чорт їх бери? Так майте на увазі, пощади не буде. І трусики надівайте нові. Де черговий командир? Га?

Таранець визирнув з сусідньої гальмової площадки. На його тілі лише прим'яті, полиняли трусики, а на голій руці — новенька червона пов'язка.

— Я тут.

— Порядку не бачу! — закричав Лапоть. — Вода де, знаєш? Скільки стоятимемо, знаєш? Сніданок роздавати, знаєш? Ну, кажи!

Таранець виліз до Лаптя на дах і, загинаючи пальці на руках, відповів, що стоятимемо сорок хвилин, умиватися можна коло тієї башти, а сніданок у Федоренка вже готовий і коли завгодно можна починати.

— Чули? — спитав у колоністів Лапоть. — А якщо чули, то якого ангела гав ловите?

Засмаглі ноги колоністів замигтіли на всіх люботинських коліях. По вагонах заскребли віниками, і четвертий «П» зведений ходив перед вагонами з відрами, збираючи сміття.

З останнього вагона Вершнев і Осадчий винесли на руках Коваль, який ще не прокинувся, і старанно вмощували його посідіти на сигнальному стовпчику.

— Вони ще не прокинулися, — сказав Лапоть, присівши перед Ковалем навпочіпки.

Коваль упав зі стовпчика.

— Тепер вони вже прокинулися, — відзначив цю подію Лапоть.

— Як ти мені надокучив, Рудий! — сказав серйозно Коваль і пояснив мені, подаючи руку: — Чи є на цю людину який-небудь упин, чи нема! Цілу ніч по дахах лазив, то на паровозі, то йому приверзлося, що свині показалися. Якщо я стомився за цей час, то хіба від Лаптя. Де тут умиватися?

— А ми знаємо, — сказав Осадчий. — Берімо, Миколо!

Вони потягли Ковалю до башти, а Лапоть сказав:

— І він ще невдоволений... А знаєте, Антоне Семеновичу, Коваль, мабуть, за цей тиждень оце першу ніч спав.

Через півгодини у вагонах було прибрано, і колоністи в блискучих темно-синіх трусиках і білих сорочках сіли спідати. Мене втягли у штабний вагон і примусили їсти «Марію Іванівну».

Знизу, з колій, хтось голосно сказав:

— Лапоть, начальник станції оголосив — через якихось п'ять хвилин поїдемо.

Я визирнув на знайомий голос. Величезні очі Марка Шейнгауза дивилися на мене серйозно, і по них ходили ті самі темні хвилі пристрасті.

— Марку, здоров був! Як це я тебе не бачив?

— А я був на караулі біля прапора, — суворо сказав Марко.

— Як тобі живеться? Ти тепер задоволений своїм характером?

Я скочив униз. Марко підтримав мене і, користуючись нагодою, швидко зашепотів:

— Я ще не дуже задоволений своїм характером, Антоне Семеновичу. Не дуже задоволений, хочу вам сказати правду.

— Ну?

— Ви розумієте: вони їдуть, так вони пісень співають, і нічого. А я весь час думаю і не можу пісень з ними співати. Хіба це характер?

— Про що ти думаєш?

— Чому це вони не бояться, а я боюся...

— За себе боїшся?

— Ні, чого мені боятися за себе. За себе я нітрохи не боюся, а я боюся і за вас, і за всіх, я взагалі боюся. У них було хороше життя, а тепер, напевно, буде погане, і хто його знає, чим це кінчиться.

— Зате вони йдуть на боротьбу. Це, Марку, велике щастя, коли можна йти на боротьбу за краще життя.

— То я ж вам і кажу: вони щасливі люди, тому вони і пісень співають. А чому я не можу співати, а все думаю?

Над самісіньким моїм вухом Синенький оглушливо заграв сигнал загального збору.

«Сигнал атаки», — зміркував я і разом з усіма поспішив до вагона. Влазячи у вагон, я бачив, як спритно, підкидаючи голі п'яти, підбіг до свого вагона Марко, і подумав: сьогодні цей

юнак пізнає, що таке перемога або поразка. Тоді він стане більшовиком.

Паровоз засвистів. Лапоть нагримав на якогось запізнілого. Поїзд рушив.

Через сорок хвилин він повільно втягнувся на рижовську станцію і зупинився на третій колії. На пероні стояли Катерина Григорівна, Лідочка й Гуляєва, і в них тремтіли обличчя від радості.

Коваль підійшов до мене.

— Чого будемо волинити? Розвантажуватися?

Він побіг до начальника. Виявилось, що поїзд для розвантаження треба подати на першу колію, до «рамки», але подати нічим. Поїзний паровоз пішов на Харків, а тепер треба викликати звідкись спеціальний маневровий паровоз. На станцію Рижов ніколи таких поїздів не прибувало, і свого маневрового паровоза тут не було.

Цю звістку сприйняли спочатку спокійно. Але минуло півгодини, потім година, нам надокучило нудитися коло вагонів. Турбував нас і Молодець, який, чим вище піднімався сонце, тим більше бешкетував у вагоні. Він встиг ще вночі розтрошити вщент всю вагонну обшивку і тепер добивав решту. Біля його вагона вже ходили якісь чини і в засмальцьованих книжках щось підраховували. Начальник станції літав по коліях, як на змаганнях, і вимагав, щоб хлопці не виходили з вагонів і не ходили по коліях, по яких раз у раз пробігали пасажирські, дачні, товарні поїзди.

— Та коли ж буде паровоз? — пристав до нього Таранець.

— Я не більше знаю, ніж ви, — чомусь розсердився начальник. — Може, завтра буде.

— Завтра? О! То я тоді більше знаю...

— Чого більше? Чого більше?

— Більше знаю, ніж ви.

— Як це більше знаєте, ніж я?

— А так: якщо нема паровоза, ми самі перекотимо поїзд на першу колію.

Начальник махнув рукою на Таранця і побіг. Тоді Таранець пристав до мене:

— Перекотимо, Антоне Семеновичу, ось побачите. Я знаю. Вагони легко котяться, навіть коли навантажені. У нас припадає по три чоловіка на вагон. Ходім поговоримо з начальником.

— Відчепись, Таранець, дурниці які!

І Карабанов розвів руками:

— Ну, таке придумав, поїзд він перекотить. Це ж треба аж до семафора подавати, за всі стрілки.

Але Таранець наполягав, і багато хлопців його підтримували. Лапоть запропонував:

— Про що нам сперечатися? Заграємо зараз на роботу і спробуємо. Перекотимо — добре, не перекотимо — не треба, будемо ночувати в поїзді.

— А начальник? — спитав Карабанов, у якого очі вже заграли.

— Начальник! — відповів Лапоть. — У начальника є дві руки і одна горлянка. Хай собі розмахує руками і кричить. Веселіше буде.

— Ні, — сказав я, — так не можна. Нас на стрілках може накрити який-небудь поїзд. Такої каші наробите!

— Ну-у, це ми розуміємо! Семафор закрити треба!

— Облиште, хлопці!

Але хлопці оточили мене цілою юрбою. Задні вилізли на гальмові площадки та дахи і переконували мене хором. Вони просили у мене тільки одне: пересунути поїзд на два метри.

— Тільки на два метри і — стоп. Яке кому діло? Ми нікого не чіпаємо! Тільки на два метри, а потім самі скажете.

Я, нарешті, погодився. Той самий Синенький заграв на роботу, і колоністи, які давно засвоїли деталі завдання, розташувалися біля стояків вагонів. Десь попереду пищали дівчата. Лапоть виліз на перон і махнув тубетейкою.

— Стій, стій! — закричав Таранець. — Зараз начальника приведу, а то він більше від мене знає.

Начальник вибіг на перон і зняв угору руки:

— Що ви робите? Що ви робите?

— На два метри, — сказав Таранець.

— Нізачо, нізачо!.. Як це можна? Як можна таке робити?

— Та на два метри!.. — закричав Коваль. — Чи ви не розумієте, чи як?

Начальник втупився в Ковалья поглядом і забув опустити руки. Хлопці реготали біля вагонів. Лапоть знову підняв руку з тубетейкою, і всі притулилися до стояків, уперлись босими ногами в пісок і, закусивши губи, поглядали на Лаптя. Він махнув тубетейкою, і, наслідуючи його рух, начальник мотнув головою і відкрив рота. Хтось ззаду крикнув:

— Натискай!

Якусь мить здавалося, що нічого не вийде — поїзд стоїть непорушно, але, глянувши на колеса, я раптом помітив, що вони поволі обертаються, і відразу після цього побачив, що й поїзд рухається. Але Лапоть загорлав щось, і хлопці зупинились. Начальник станції оглянувся на мене, витер лисину і усміхнувся милою старечою, беззубою усмішкою.

— Котіть... що ж... бог з вами! Тільки не придушіть кого.

Він крутнув головою і раптом голосно засміявся:

— Сучі сини, ну, що ти скажеш, га?.. Ну, котіть...

— А семафор?

— Будьте спокійні.

— Го-о-ту-у-йсь! — закричав Таранець, і Лапоть знову підняв свою тубетейку.

Через півхвилини поїзд котився до семафора, начебто його штовхав потужний паровоз. Хлопці, здавалося, просто йшли поряд з вагонами і тільки тримались за стояки. На гальмових площадках уже сиділи виділені хлопці, щоб гальмувати на зупинці.

Від вихідної стрілки треба було прогнати поїзд другою колією в протилежний кінець станції, щоб уже звідти подати його назад до рамки. Коли поїзд проходив повз перон і я повними грудьми вдихав у себе солоне повітря авралу, з перону мене гукнули:

— Товаришу Макаренко!

Я озирнувся. На пероні стояли Брегель, Халабуда і товаришка Зоя. Брегель височіла на пероні в сірому широкому платті і нагадувала мені пам'ятник Катерині Великій — така Брегель була велична.

І так само велично вона запитала мене з свого п'єдесталу:

— Товаришу Макаренко, це ваші вихованці?

Я винувато підвів очі на Брегель, але в цю мить на мою голову впала цілком катерининська фраза:

— Ви тяжко відповідатимете за кожну відрізану ногу.

У голосі Брегель було стільки заліза й дерева, що їй могла позаздрити будь-яка самодержиця. На довершення схожості рука з указуючим перстом простяглася до одного з коліс нашого поїзда.

Я приготувався відповісти, що хлопці дуже обережні, що я сподіваюся на щасливий кінець, але товаришка Зоя стала на перешкоді чесному пориву моєї покірливості. Вона підскочила ближче до краю перону і зацокотіла швидко, киваючи величезною головою в такт своїм словам:

— Говорили-балакали, що товариш Макаренко дуже любить своїх вихованців... Треба показати всім, як він їх любить.

До мого горла підкотився якийсь клубок. Але в той час мені здавалось, що я дуже стримано і ввічливо сказав:

— О, товаришко Зоя, вас нахабно обдурили! Я така черства людина, що завжди здоровому розумові віддаю перевагу перед палкою любов'ю.

Товаришка Зоя стрибнула б на мене з висоти перону, і може, там і скінчилася б моя антипедагогічна поема, коли б Халабуда не сказав просто, по-робітничому:

— А здорово, негідники, покотили поїзд! Ах ти, капшук, дивись, дивись, Брегель... Ах, ти, поросья!..

Халабуда вже йде поруч з Васьком Алексеєвим, сиротою багатьох батьків. Про щось він з Васьком перемовився, і не встигли ми ще подолати нашої злості, як Халабуда вже натиснув руками на якийсь упор у вагоні. Я мигцем глянув на

скам'янілу велич пам'ятника Катерині, переступив через калюжу жовчі, яка набігла з товаришки Зої, і теж поспішив до вагонів.

Через двадцять хвилин Молодця вивели з напівзруйнованого вагона, і Антін Братченко кар'єром помчав у Куряж, далеко за собою залишаючи змару куряви і нервове збудження рижовських собак.

Лишивши зведений загін під командою Осадчого, ми швидко вишикувалися на маленькому привокзальному майдані. Брегель з подругою залізи в автомобіль, і я мав приємність ще раз позеленити їхні обличчя дзвоном сурм і гуркотом барабанів нашого салюту прапоріві. Прапор, загорнутий у шовковий чохол, плавно пронесли повз наші урочисті ряди на своє місце. Став на своє місце і я. Коваль подав команду, і, оточена юрбою станційних хлопчаків, колона горьківців рушила до Куряжа. Машина Брегель, переганяючи колону, порівнялась зі мною, і Брегель сказала:

— Сідайте.

Я здивовано здвигнув плечима і приклав руку до серця.

Було тихо й жарко. Дорога пролягала через луку і місток, перекинутий над вузькою річкою. Ішли по шестеро в ряд: попереду чотири сурмачі і вісім барабанщиків, за ними я і черговий командир Таранець, а за нами — прапорова бригада. Прапор ішов у чохлах, і від блискучої його верхівки звисали й погойдувалися над головою Лаптя золоті китиці. За Лаптем сяяв свіжістю білих сорочок і молодим ритмом голих ніг стрій колоністів, поділений у центрі чотирма рядами дівчат у синіх спідницях.

Виходячи іноді на хвилинку з рядів, я бачив, як раптом стали суворіші і спружинилися постаті колоністів. Незважаючи на те, що ми йшли безлюдною лукою, вони строго додержували рівняння і, збиваючись іноді на грудках, старанно поспішали поправити ногу. Гриміли тільки барабани, породжуючи десь далеко біля стін Куряжа виразну суху луну. Сьогодні барабанний марш не присипляв свідомості. Навпаки, чим ближче ми підходили до Куряжа, тим гуркіт барабанів здавався енергійнішим і вимогливішим, і хотілося не тільки в ході, але й у кожному ударі серця підкоритися його суворому порядку.

Колона ввійшла в Подвірки. За тинами й хвртками стояли жителі, стрибали на мотузках люті пси, нащадки стародавніх монастирських собак, які колись охороняли багатства монастиря. В цьому селі не тільки собаки, а й люди були вирощені на розкішних пасовиськах монастирської історії. Їх зачинали, виходували, виховували на п'ятаках та копійках, уторгованих за спасіння душ, за зцілення від недуг, за сльози пресвятої богородиці і за пера з крил архангела Гавриїла. У Подвірках осіло багато всякого преподобного народу: колишніх попів

і монахів, послушників, монастирських кухарів, садівників та новій.

І тому, проходячи через село, я гостро відчував ворожі погляди і шепіт гуртів, що з'юрмилися за тинами, точно вгадував і думки, і слова, і добрі побажання на нашу адресу.

Ось тут, на вулицях Подвірок, я раптом ясно зрозумів велике історичне значення нашого маршу, хоч він і відбивав тільки мікроскопічне явище нашої епохи. Уявлення про колонію імені Горького раптом звільнилось у мене від предметних форм і педагогічного забарвлення. Вже не було ні плес Коломаку, ні гарних будівель старого Трепке, ні двохсот кущів троянд, ні свинарника з порожнього бетону. Присохли також і десь по дорозі розсипалися хитрі проблеми педагогіки. Залишилися тільки чисті люди, люди нового досвіду і нової людської позиції на рівнинах землі. І я зрозумів раптом, що наша колонія виконує тепер хоч і маленьке, але гострополітичне, справді соціалістичне завдання.

Ідучи вулицями Подвірок, ми ступали ніби по ворожій країні, де в живому ще здриганні скупчилися і старі люди, і старі інтереси, і старі пожадливі павучі пристосування. І за мурами монастиря, який уже показався попереду, складено цілі штабелі ненависних для мене ідей і забобонів: слиняве інтелігентське ідеальничання, буденний, безталанний формалізм, дешева жіноча сльоза і запаморочливе канцелярське нецтво. Я уявив собі величезні площі цього безмежного смітника: ми вже пройшли ним стільки років, стільки тисяч кілометрів, і попереду він усе ще смердить, і праворуч, і ліворуч, ми оточені ним з усіх боків. Тому такою обмеженою в просторі здається маленька колона горьківців, у якої тепер нема нічого матеріального: ні комунікації, ні бази, ні родичів,— Трепке покинуто назавжди, Куряж ще не завойовано. Лави барабанщиків рушили на гору,— ворота монастиря були вже перед нами. З воріт вибіг у трусиках Ваня Зайченко, на секунду сторопів і стрілою полетів до нас з гірки. Я навіть злякався: що-небудь сталося,— але Ваня круто зупинився проти мене і слізно благав, прикладаючи паць до щоки:

— Антоне Семеновичу, я піду з вами, я не хочу там стояти.

— Іди тут.

Ваня підійшов до мене, зразу піймав ногу і підвів голову, Потім перехопив мій уважний погляд, витер сльозу і усміхнувся гаряче, полегшено видихаючи хвилювання.

Барабани оглушливо загриміли в лункому тунелі воріт. Незліченна маса куряжаң вишикувалася в кілька рядів, і перед нею завмер і підвів руку для салюту Горович.

8. ГОПАК

Стрій горьківців і юрба куряжан стояли одне проти одного на відстані семи-восьми метрів. Ряди куряжан, яких нашвидку вишикував Петро Іванович, були, звісно, німі. Як тільки зупинилася наша колона, ряди ці змішались і розтяглися далеко від воріт до собору, загинаючись на кінцях і серйозно загрожуючи охопити нас з флангів і навіть цілком оточити.

І куряжани, і горьківці мовчали: перші тому, що трохи очманіли, другі тому, що цього вимагала дисципліна в строю при прапорі. Досі куряжани бачили колоністів тільки в передовому зведеному, завжди в робочому одязі, досить втомлених, запошених і немитих. Тепер перед ними тяглися шеренги уважних, спокійних облич, блискучих поясних пряжок і зручних коротких трусиків над лінією засмаглих ніг.

З нелюдським напруженням в якісь частки секунди я хотів схопити і зберегти в свідомості бодай основний тон у виразі курязької юрби, але мені не пощастило цього зробити. Це вже не була анонімна, тупа юрба, як того першого дня, коли я приїхав до Куряжа. Перебігаючи поглядом від групи до групи, я бачив нові й нові вирази, часто навіть зовсім несподівані. Лише дехто дивився байдуже або нейтрально спокійно. Більшість малюків відверто захоплювалась — так, як захоплюються вони іграшкою, яку хочеться взяти в руки і краса якої не викликає заздрості й не бентежить самолюбства. Нісінов і Зорень стояли обнявшись і дивилися на горьківців, схиливши на плечі один одному голови, про щось мріючи, може, про ті часи, коли й вони стануть у такому самому привабливому ряду і так само дивитимуться на них замріяні «вільні» пацани. Було багато облич, які дивилися з тією несподівано-серйозною увагою, коли збуджені всі мускули обличчя, а очі шукають швидше зручного повороту. На цих обличчях життя пролітало бурхливо; через десятки частки секунди ці обличчя вже щось розповідали самі, висловлюючи то схвалення, то вдовolenня, то сумнів, то заздрість. Зате дуже повільно зникали ехідні міни, заготовлені задалегідь, міни насмішки й презирства. Ще далеко зачувши наші барабани, ці люди заклали в кишені руки і повигинали талії в ліниво-зневажливих позах. Багато хто з них відразу був збитий з позицій чудовими торсами і біцепсами перших рядів горьківців — Федоренка, Корита, Нечитайла, проти яких їхні власні постаті здавалися слабенькими. Інші розгубились пізніше, коли стало цілком ясно, що з цих ста двадцяти навіть найменшого не можна зачепити безкарно. І найменший — Синенький Ванька — стояв попереду, сперши сурму на коліно, і стріляв очима так вільно, наче він не вчорашній безпритульний,

а мандрівний принц, а за ним шанобливо завмер багатий ескорт, яким його наділив батько-король.

Тільки секунди тривало це мовчазне розглядання. Я мав негайно покласти край і семиметровій відстані між двома таборами і цьому взаємному їхньому розгляданню.

— Товариші! — сказав я. — З цієї хвилини ми всі, чотириста чоловік, становимо один колектив, який називається: трудова колонія імені Горького. Кожен з вас повинен це завжди пам'ятати, кожен повинен знати, що він, горьківець, повинен вважати іншого горьківця за свого найближчого товариша і першого друга, повинен шанувати його, захищати, допомагати в усьому, якщо він потребує допомоги, і виправляти, якщо він помиляється. У нас буде сувора дисципліна. Дисципліна нам потрібна тому, що справа наша важка і роботи в нас багато. Ми її зробимо погано, якщо у нас не буде дисципліни.

Я ще сказав про завдання, що стоять перед нами, про те, як нам треба багатіти, вчитися, прокладати дорогу для себе і для майбутніх горьківців, що нам треба жити правильно, як справжнім пролетарям, і вийти з колонії справжніми комсомольцями, щоб і після колонії будувати й зміцнювати пролетарську державу.

Я був здивований несподіваною увагою куряжан до моїх слів. А горьківці слухали мене трохи не уважно, може, тому, що мої слова не відкривали вже для них нічого нового, що все це давно сиділо міцно в кожній клітинці їхнього мозку.

Але чому ті самі куряжани два тижні тому повз вуха пропустили мої звернення до них, далеко палкіші й переконливіші? Яка важка наука ця педагогіка! Не можна припустити, ніби вони слухали мене тільки тому, що за моєю спиною стояв горьківський легіон, або тому, що на правому фланзі цього легіону перухомо і суворо стояв прапор в атласному чохла! Цього не можна припустити, бо це суперечило б усім аксіомам і теоремам педагогіки.

Я скінчив промову й оголосив, що через півгодини будуть загальні збори колонії імені Горького; за ці півгодини колоністи повинні познайомитися один з одним, потиснути один одному руки і прийти разом на збори. А тепер, як годиться, віднесемо наш прапор у приміщення...

— Розійдись!..

Мої сподівання, що горьківці підійдуть до куряжан і подадуть їм руки, не справдилися. Вони розлетілися із строю, як заряд дробу, і кинулися бігцем до спалень, клубів та майстерень. Куряжани не образились на таку неувважність і побігли навздогін, тільки Коротков стояв серед своїх прибічників, і вони про щось тихенько розмовляли. Коло соборної стіни сиділи на могильних плитах Брегель і товаришка Зоя. Я підійшов до них.

— Ваші одягнені досить кокетливо, — сказала Брегель.

— А спальні для них приготовлено? — спитала товаришка Зоя.

— Обійдемо без спалень, — відповів я і зацікавився новою подією.

Оточене колоністами ступіцинського загону, у ворота монастиря повільно й поважно входило наше стадо свиней. Воно йшло трьома групами: попереду матки, за ними молодняк і позаду татусі. Їх зустрів, усміхаючись, Волохов із своїм штабом, і Денис Кудлатий вже любовно чухав за вухом нашого загального улюбленця, п'ятимісячного Чемберлена, названого так на згадку про добре знаний ультиматум цього діяча.

Стадо посунуло до приготовлених для нього загородок. У ворота ввійшли захоплені цікавою розмовою Ступіцин, Шерв і Халабуда. Халабуда розмахував рукою, а другою тулив до серця малюсінке цінної породи порося.

— Ох, і свині ж у них! — сказав Халабуда, підходячи до нас. — Якщо у них і люди такі, як свині, діло буде, буде, я тобі кажу.

Брегель підвелася з могильного каменя і сказала суворо:

— Мабуть, усе-таки товариш Макаренко найбільше піклується про людей?

— Не думаю, — сказала Зоя, — для свиней місце приготовлено, а для дітей — обійдуться...

Брегель раптом зацікавилася таким оригінальним становищем.

— Так, Зоя слушно зауважила. Цікаво, що скаже товариш Макаренко, до того ж не свинар Макаренко, а педагог Макаренко?

Я був дуже вражений відвертою неприязню цих слів, але не схотів у цей день відповідати такою самою відвертою грубістю.

— Дозвольте цим двом діячам відповісти, так би мовити, колективно.

— Будь ласка.

— Бачите, колоністи тут господарі, а свині — підопічні.

— А ви хто? — спитала Брегель, дивлячись убік.

— Коли хочете, я ближче до господарів.

— Але ви спальню маєте?

— Я теж обходжусь без спальні.

Брегель досадливо здвинула плечима і сухо запропонувала товаришці Зои:

— Припинімо ці розмови. Товариш Макаренко любить гострі ситуації.

Халабуда голосно зареготав:

— Що ж тут поганого? І правильно робить, ха — гострі ситуації! А навіщо йому тупі ситуації?

Я ненароком усміхнувся, і тому Зоя на мене знову напала:

— Я не знаю, яка це ситуація, гостра чи тупа, якщо людей треба виховувати на зразок свиней.

Товаришка Зоя увімкнула якісь сердиті мотори, і опуклі очі її почали свердлити мене з швидкістю двадцяти тисяч обертів на секунду. Я навіть злякався. Але в цю хвилину прибіг із своєю сурмою рум'яний, збуджений Синенький і залепетав приблизно з такою ж швидкістю:

— Там... Лапоть сказав... а Коваль каже: почекай. А Лапоть ляється і каже: я тобі сказав, так і роби, еге... А ще каже: якщо будеш воїнити... і хлопці теж... Ой, спальні які, ой-ой-ой, і хлопці кажуть: не можна терпіти, а Коваль каже — з вами по-радиться.

— Я розумію, що кажуть хлопці і що каже Коваль, але ніяк не розумію, чого ти від мене хочеш.

Синенький засоромився:

— Я нічого не хочу... А тільки Лапоть каже...

— Ну?

— А Коваль каже: порадімося...

— Що саме каже Лапоть? Це дуже важливо, товаришу Синенький.

Синенькому так сподобалося моє запитання, що він навіть не розчув його:

— Га?

— Що сказав Лапоть?

— Ага... Він сказав: сурми сигнал на збір.

— Оце й треба було сказати з самого початку.

— Та я ж казав вам...

Товаришка Зоя взяла двома пальцями рум'яні щоки Синенького і зробила з його губок маленький рожевий бантик:

— Яка чудова дитина!

Синенький незадоволено вирвався з ласкавих рук Зої, витер рукавом сорочки рот і ображено скося глянув на Зою:

— Дитина... Дивись ти!.. А якби я так зробив?.. І зовсім не дитина... А колоніст зовсім...

Халабуда легко підняв Синенького на руки з його сурмою.

— Добре сказав, слово честі, добре, а все-таки ти порося!

Синенький задоволено прийняв запропоновану йому партію і проти поросяти не заявив протесту. Зоя і це відзначила:

— Здається, звання поросяти у них найпочесніше.

— Ти облиш! — сказав незадоволено Халабуда і опустил Синенького на землю.

Мала розгорітись якась суперечка, але прийшов Коваль, а за Ковалем і Лапоть.

Коваль по-сільському соромився начальства і моргав з-за плеча Брегель, пропонуючи мені відійти вбік і поговорити. Лапоть начальства не соромився:

— Він, розумієте, думав, Коваль, що для нього тут пухові перини приготовлено. А я вважаю — нічого не треба відкладати. Зараз збори, і зачитаємо їм нашу декларацію.

Коваль почервонів від того, що треба говорити при начальстві, та ще при «бабському», яке він в глибині душі завжди вважав за начальство другого сорту, але викласти свій погляд не відмовився:

— Навіщо мені твої перини, і не кажи дурниць!.. А тільки — чи примусимо ми їх підкоритися нашій декларації? І як ти його примусиш? Чи за комір його брати, чи за груди?

Коваль боязко глянув на Брегель, але справжня небезпека загрожувала з іншого боку.

— Як це: за груди? — тривожно спитала товаришка Зоя.

— Та ні, це ж тільки так говориться, — ще більше зашарівся Коваль, — Нащо мені їхні груди, хай їм! Я завтра піду до міськкому, хай мене завтра на село посилають...

— А от ви сказали: «Ми примусимо». Як це ви хочете примусити?

Коваль від злості відразу втратив повагу до начальства і навіть шарахнувся в інший бік:

— Та ну його к... Якого чорта! Чи тут робота, чи теревені бабські.. До бісового батька!..

І швидко пішов до клубу, запорошеними чобітьми вивертаючи з курязького ґрунту залишки монастирських цегляних тротуарів.

Лапоть розвів руками перед Зоєю:

— Я вам це можу пояснити, як примусити. Примусити — це значить... ну, значить, примусити та й годі!

— Бачиш, бачиш? — підстрибнула товаришка Зоя перед Брегель. — Ну, що ти тепер скажеш?

— Синенький, сурми збір, — наказав я.

Синенький вихопив свою сигналку з рук Халабуди, задер її до хрестів собору і розірвав тишу виразним, задириливо-тривожним стаккато. Товаришка Зоя затулила руками вуха.

— Господи, сурми оці!.. Командири!.. Казарма!..

— Нічого, — сказав Лапоть. — Зате, бачите, ви вже зрозуміли, в чому річ.

— Дзвоник далеко краще, — м'яко заперечила Брегель.

— Ну, що ви: дзвоник! Дзвоник — дурень, він завжди те саме кричить. А це розумний сигнал: загальний збір. А є ще «збір командирів», «спати», а є ще «тривога». Якщо ось Ванька засурмить тривогу, то й покійник на пожежу вискочить, і ви побіжите.

З-за флігелів, сараїв, з-за монастирських мурів показалися юрби колоністів, які прямували до клубу. Малюки часто поривалися бігти, але їх стримували різні випадкові враження. Горьківці й куряжани вже змішалися і вели якісь розмови, що з усіх ознак мали характер повчання. Більшість куряжан усе ж трималася осторонь.

У порожньому холоднуватому клубі стали всі тісною юрбою, але білі сорочки горьківців відділилися ближче до вітарного помосту, і я помітив, що це робилося за вказівками Таранця, який на всякий випадок концентрував сили.

Впадала в очі нечисленність ударного кулака горьківців. На чотириста чоловік зборів їх було десятків п'ять: другий, третій і десятий загони поралися біля худоби, та в Осадчого на Рижові залишилося чоловік двадцять, не рахуючи робітфаківців. Крім того, наших дівчат можна було не рахувати. Їх дуже ласкаво, майже зворушливо з поцілунками й примовками прийняли курязькі дівчатка і розмістили у своїй спальні, яку недарма Оля Ланова так захоплено прибирала.

Перед тим, як відкрити збори, Жорка Волков спитав у мене пошепки:

— Отже, діяти прямо?

— Дій прямо, — відповів я.

Жорка вийшов на вітарний поміст і приготувався читати те, що ми всі жартома називали декларацією. Це була постанова комсомольської організації горьківців, постанова, в яку Жорка, Волохов, Кудлатий, Жевелій та Горьківський вклали багато ініціативи, дотепності, широкого російського розмаху і скрупульозної арифметики, додавши до неї помірну дозу нашого горьківського перцю, доброї товариської любові й любовної товариської жорстокості.

«Декларація» вважалася досі секретним документом, хоч в обговоренні її брало участь дуже багато колоністів, — її обговорювали кілька разів на нараді членів бюро в Курязі, а під час моєї поїздки в колонію її ще раз переглянули і перевірили разом з Ковалем та комсомольським активом.

Жорка сказав невеличке вступне слово:

— Товариші колоністи, будемо говорити просто: чорт його знає, з чого починати! Та ось я вам зачитаю постанову осередку комсомолу, і ви зразу побачите, з чого починати і як воно все піде. Зараз ти не працюєш, і не комсомолец, і не піонер, чорт-зна-що, сидиш у бруді, і що ти таке є насправді? З якої точки тебе можна розглядати? Прямо з такої точки: ти є харчова база для блощиць, вошей, тарганів, бліх і всякої сволоти.

— А ми хіба винні, чи що! — крикнув хтось.

— Аякже, звичайно, винні, — негайно відповів Жорка. — Ви винні, і здорово винні. Яке ви маєте право рости дармоїдами, і занудами, і сьяками? Не маєте права. Не маєте права, і годі! І бруд у вас в той же час. Яка ж людина має право жити в такому бруді? Ми свиней шотижня з милом миємо, треба вам подивитися. Ви гадаєте, що якась свиня не хоче митися чи каже: «Ідіть ви геть від мене з своїм милом»? Нічого схожого: клапняється й каже: «Дякую». А у вас мила нема два місяці...

— Та не давали, — сказав з юрби хтось гірко ображений.

Кругле обличчя Жорки, яке ще не втратило синіх слідів нічної зустрічі з класовим ворогом, нахмурилося й загострилось.

— А хто тобі повинен давати? Тут ти господар. Ти сам маєш знати, як і що.

— А у вас хто господар? Може, Макаренко? — спитав хтось і сховався в юрбі.

Голови повернулися на голос, та тільки кола, як на воді, розходились на тому місці, і кілька облич в центрі задоволено осміхалися.

Широко всміхнувся і Жорка:

— От дурні! Антону Семеновичу ми довіряємо, бо він наш, і ми діємо разом. А це великий дурень у вас спитав. Та тільки хай він не турбується, ми й таких дурнів навчимо, а то, розумієте, сидить і дивиться туди й сюди: де ж мій господар?

У клубі вибухнули реготом: дуже вдало Жорка скорчив дурну морду тюхтія, який шукає господаря.

Жорка вів далі:

— У Радянській країні господар є пролетаріат і робітник. А ви тут сиділи на казенних харчах, паскудили під себе, а політичної свідомості у вас, як у півня.

Я вже починаю турбуватися: чи не надто Жорка дратує куряжан, не завадило б ласкавіше. І в цю саму мить той же невловимий голос крикнув:

— Подивимось, як ви паскудити будете!

По клубу пройшла хвиля стриманого, злого сміху і вдоволених, догадливих посмішок.

— Можеш дивитись, — серйозно-привітно сказав Жорка. — Я тобі навіть крісло коло вбиральні поставити можу, сиди собі й дивись. І навіть дуже для тебе корисно, а то ти й до вітру ходити не вмієш. Це все-таки хоч і маленька кваліфікація, а знати її кожному треба.

Хоч і червоніли куряжани, а не могли стримати сміху, ховалися одне за одного і похитувалися від задоволення. Дівчата пищали, відвернувшись до груби, і ображались на промовця. Тільки горьківці делікатно тамували усмішку, гордо поглядаючи на Жорку.

Куряжани пересміялися, і їхні погляди, спрямовані на Жорку, стали тепліші й місткіші, наче й справді вони вислухали від Жорки цілком прийнятну й корисну програму.

Програма має велике значення в житті людини. Навіть наймізерніша людина, коли бачить перед собою не звичайний простір землі з горбами, ярами, болотами та грудками, а хай навіть найскромнішу перспективу — доріжки чи дороги з поворотами, містками, посадками і стовпчиками, — починає й себе розкладати на певні етапики, веселіше дивиться вперед, і сама природа здається їй більш упорядкованою: то — лівий бік, то — правий, то — ближче до шляху, то — далі.

Ми свідомо розраховували на велике значення всякої перспективності, навіть такої, в якій нема ні одного пряника, ні одного граму цукру. Саме так і була складена декларація комсомольського осередку, яку, нарешті, Жорка почав читати перед зборами:

«Постанова осередку ЛКСМ трудової колонії імені Горького від 15 травня 1926 року.

1. Вважати всі загни старих горьківців і нових у Куряжі розпущеними й організувати негайно нові двадцять загонів у таку складі... (Жорка прочитав список колоністів з розподілом на загни та імена командирів окремо).

2. Секретарем ради командирів залишається товариш Лапоть, завідувачем господарства — Денис Кудлатий і комірником — Олексій Волков.

3. Раді командирів пропонується запровадити в життя все намічене в цій постанові і здати колонію в повному порядку представникам Наркомосу та окрвиконкому в день першого снопа, який відсвяткувати як годиться.

4. Негайно, тобто до вечора 17 травня, відібрати у вихованців колишньої курязької колонії весь їхній одяг і білизну, всю постільну білизну, ковдри, матраци, рушники тощо, не тільки казенні, але, у кого є, і свої, сьогодні ж здати в дезинфекцію, а потім в ремонт.

5. Усім вихованцям і колоністам видати трусики та голошійки, пошиті дівчатами в старій колонії, а другу зміну видати через тиждень, коли першу віддадуть прати.

6. Усім вихованцям, крім дівчат, постригтися під машинку і одержати негайно оксамитову тюбетейку.

7. Всім вихованцям сьогодні викупатися, де хто може, а пральню віддати в розпорядження дівчат.

8. Усім загонам не спати в спальнях, а спати надворі, під кущами або де хто може, там, де вибере командир, доти, поки не буде закінчено ремонт і обладнання нових спалень у колишній школі.

9. Спати на тих матрацах, ковдрах і подушках, котрі привезли горьківці, а скільки припаде цього на загін, ділити без суперечок, багато чи мало, однаково.

10. Ніяких скарг і стогону, що ні на чому спати, щоб не було, а щоб знаходили розумні виходи з становища.

11. Обідати на дві зміни цілими загонами і з загону в загін не лазити.

12. Найсерйознішу увагу звернути на чистоту.

13. До 1 серпня майстерням не працювати, крім швейної, а працювати на таких роботах:

Розібрати монастирський мур і з цегли збудувати свинарник на 300 свиней.

Пофарбувати скрізь вікна, двері, поруччя, ліжка.

Польові й городні роботи.

Відремонтувати всі меблі.

Провести генеральну очистку подвір'я і всього схилу гори з усіх боків, прокласти доріжки, влаштувати квітники й оранжерею.

Пошити всім колоністам гарну пару костюмів і купити на зиму взуття, а влітку ходити босоніж.

Вичистити став і купатися.

Посадити новий сад на південному схилі гори.

Підготувати верстати, матеріали та інструмент у майстернях для роботи з серпня».

Хоч зовні декларація була проста, вона справила на всіх дуже сильне враження. Навіть нас, її авторів, вона захоплювала суворою упевненістю й вимогою діяти. Крім того,— це потім особливо відзначали куряжани,— вона раптом показала всім, що в нашій бездіяльності перед приїздом горьківців крилися тверді наміри. Це була таємна підготовка, під час якої ми зважали на різні фактичні обставини.

Комсомольці чудово склали нові загони. Геній Жорки, Горьківського та Жевелія дав їм змогу розподілити куряжан по загонах з аптекарською точністю, врахувати дружбу і безодню ненависті, характери, нахили, прагнення і відхилення. Недурно ж протягом двох тижнів передовий загін ходив по спальнях.

З такою ж сумлінною уважністю було розподілено й горьківців: сильні і слабкі, енергійні і тютхії, суворі і веселі, люди справжні і люди приблизні — всі знайшли для себе місце з тих чи інших міркувань.

Навіть для багатьох горьківців рішучі рядки декларації були новиною; а куряжани всі були зовсім приголомшені Жорчиним читанням. Під час читання дехто ще тихенько питав сусіда про недочуте, дехто здивовано ставав навшпиньки і озирався, хтось сказав навіть: «Ого!»— в найсильнішому місці декларації. Та коли Жорка скінчив, у залі запала тиша, і в тиші несміливо піднімались ледве помітні, мовчазні запитання. Що робити? Куди податися? Підкоритися, протестувати, «бузити»? Аплодувати, сміятися чи лаятися?

Жорка скромно склав аркушик паперу. Лапоть іронічно-уважно обвів юрбу припухлими повіками і єхидно розтягнув рота:

— Мені це не до вподоби. Я старий горьківець, я мав своє ліжко, постіль, свою ковдру. А тепер я повинен спати під кущем. А де цей кущик? Кудлатий, ти мій командир скажи, де цей кущик?

— Я для тебе вже давно вибрав.

— На цьому кущику хоч що-небудь росте? Може, цей кущик з вишнями або яблуками? І добре б солов'я... Там є соловей, Кудлатий?

— Солов'я поки що нема, горобці є.

— Горобці? Мені особисто горобці мало підходять. Співають вони бузово, і до того ж — неакуратні. Хоч чижика якогонебудь посади.

— Добре, посаджу чижика! — регоче Кудлатий.

— Далі... — Лапоть жалісно озирнувся. — Наш загін третій... Дай-но список... Угу... Третій... Наших горьківців раз, два, три... вісім. Виходить, вісім ковдр, вісім подушок і вісім матраців, а хлопців у загоні двадцять два. Мені це мало подобається. Хто тут є? Ну, скажімо, Стегній. Де тут у вас Стегній? Підніми руку. Ану, йди сюди! Іди, іди не бійся!

На вівтарний поміст виліз із часів кам'яного віку не митий і не стрижений пацан, з головою, що вигоріла вкрай, і з обличчям, на якому рум'янець, засмага і бруд давно перетворилися в надзвичайно складну композицію, що встигла вже взятися розколинами. Стегній збентежено переступав на помості чорними ногами, ніяково позирав на юрбу неповороткими очима і скалив ясно-білі великі зуби.

— То це я з тобою маю спати під однією ковдрою? А скажи, ти в ночі дуже хвищаєшся?

Стегній бризнув слиною, хотів витерти рот кулаком, але засоромився свого чорного кулака і витер рот довжелезним подолом напівзотлілої сорочки.

— Ні...

— Так... Ну, а скажи, товаришу Стегній, що ми робитимемо, коли дощ піде?

— Тікатимемо, ги-ги...

— Куди?

Стегній подумав і сказав:

— А хто його знає.

Лапоть заклопотано обернувся до Дениса:

— Денисе, куди тікатимемо, як піде дощ?

Денис висунувся вперед і по-хохлацькому хитро прищулився на збори:

— Не знаю, як інші товариші командири думають про це, і в декларації, власне кажучи, в цьому місці недогляд. Отже, я вам скажу: якщо трапиться дощ чи там інше що — третьому загоні боятися нічого. Річка близько, поведу загін у річку. Власне кажучи, якщо в річку залізи, то дощ нічого, а коли ще пірнути, ні одна крапля не зачепить, і не страшно, і для гігієни корисно.

Денис невинно глянув на Лаптя і відійшов убік. Лапоть раптом розсердився і закричав на Стегнія, який, споглядаючи великі події, несподівано задрімав.

— Ти чув? Чи ні?

— Чув,— весело сказав Стегній.

— Ну, то дивись, спати будемо разом, на моїй ковдрі, чорт з тобою. Тільки я раніше тебе виперу в цій самій річці і зріжу в тебе на голові вовну. Зрозумів?

— Та зрозумів,— усміхнувся Стегній.

Лапоть скинув з себе пустотливу маску і присунувся ближче до краю помосту:

— Отже, все ясно?

— Ясно!— гукнули в різних місцях.

— Ну, як ясно, то скажемо відверто: постанова ця не дуже, звичайно, така... приємна. А треба все-таки ухвалити нашими загальними зборами, іншого ходу нема.

Він раптом махнув рукою безнадійно і з несподіваною гіркою сльозою сказав:

— Голосуй, Жорко!

Збори зайшлися реготом. Жорка витяг руку вперед:

— Голосую: хто за нашу постанову, підніми руку!

Ліс рук витягнувся вгору. Я уважно переглянув ряди всієї моєї команди. Голосували всі, в тому числі й група Короткова біля входних дверей. Дівчата з урочистою ніжністю підвели рожеві долоні й усміхалися, схиливши набік голови. Я був дуже здивований: чому голосували коротковці? Сам Коротков стояв, притулившись до стіни, і терпляче тримав руку, спокійно роздивляючись чудовими очима нашу компанію на сцені.

Урочистість цієї хвилини порушив Боровий. Він ввалився в зал у настрої надзвичайно мажорному, спіткнувся на порозі, оглушливо рикнув величезною гармонією і загорлав:

— А, господарі приїхали? Зараз... стривайте... туш заграю, я знаю такий... туш.

Коротков поклав руку на плече Борового і щось просигналізував йому очима. Боровий задер голову, роззявив рота і замовк, але гармонію і далі тримав агресивно,— щохвилини можна було сподіватися дуже темпераментної музики.

Жорка оголосив наслідки голосування.

— За пропозицію комсомольського осередку подано триста п'ятдесят чотири голоси. Проти — ні одного. Отже, вважатимемо, що ухвалено одноголосно.

Горьківці, усміхаючись і презирируючись, заплескали, куряжани палко підхопили цю незвичну для них форму виразу почуттів, і, може, вперше з часу заснування монастиря під його склепінням розляглися радісні звуки оплесків людського колективу. Малюки плескали довго, розчепіривши пальці, то задираючи руки над головою, то переносячи їх до вуха, плескали доти, аж поки на поміст вийшов Задоров.

Я не помітив, як він прийшов. Очевидно, він щось привіз із Рижова, бо і лице і костюм його були запорошені чимось білим. Тепер, як і завжди, він викликав у мене почуття незаплямованої

чистоти й відвертої простої радості. Він і зараз насамперед звернувся до зборів із своєю чарівною усмішкою:

— Друзі, хочу сказати два слова. Ось що: я найперший горьківець, найстаріший і колись був найгірший. Антон Семенович, напевно, це добре пам'ятає. А тепер я вже студент першого курсу Технологічного інституту. Тому слухайте: ви ухвалили зараз гарну постанову, чудову, слово честі, тільки важку, прямо треба сказати, ой, і важку ж!

Він закрутив головою — ой, важку! В залі засміялися любовно.

— Та однаково. Якщо ухвалили — кінець. Це треба пам'ятати. Може, хто думає зараз: ухвалити можна, а там видно буде. Це не людина, ні, це гірше від гада, — це, розумієте, гадина. За нашим законом, якщо хто не виконує постанов загальних зборів, — одна дорога: в двері, за ворота!

Задоров міцно стиснув побілілі губи, підняв кулак над головою.

— Вигнати! — сказав різко, опускаючи кулак.

Юрба завмерла, чекаючи нових страхів, але крізь юрбу вже пробрався Карабанов, теж запорошений, тільки вже чимось чорним, і спитав серед загальної тиші:

— Кого тут вигнати треба? Я зараз!

— Це взагалі, — проспівав безтурботно Лапоть.

— Я можу і взагалі і як завгодно. А тільки, чого ви тут стоїте і понадувались, як піп на ярмарку?

— Та ми нічого, — сказав хтось.

— Отак! Приїхали та й голови похнюпили? Га? А музика де?

— А е, е музика, аякже! — захоплено закричав Боровий і рикнув гармонією.

— О! І музика! Давай коло! Ану, дівчата, годі там біля печі грітися, хто гопака! Наталко, серденько! Дивіться, хлопці, яка у нас Наталка!

Хлопці з веселою готовністю втупились у лукаво-ясні очі Наталки Петренко, в її коси й косий зубик у зарум'янілій її усмішці.

— Гопака, значить, замовляєте, товаришу? — з вишуканою усмішкою маестро спитав Боровий і знову рикнув гармонією.

— А тобі чого хочеться?

— Я можу і вальс, і падепатинер, і деспань, і все можу.

— Падепатинер, дядечку, потім, а зараз давайте гопака.

Боровий поблажливо усміхнувся на хореографічну невибагливість Карабанова, подумав, схилив голову, раптом розтягнув свій інструмент і заграв якийсь особливий, дрібний і скрекотливий танець. Карабанов розмахнувся руками і з місця в кар'єр кинувся навально, безоглядно навприсядки. Натальчині вії раптом шугнули над спалахнулим обличчям і опустились. Не дивлячись ні на кого, вона нечутно відпливла від берега, ледве

хвилюючи випрасувану в зборках, парадно-скромну спідницю. Семен стукнув об підлогу підбором і пішов навколо Наталки з нахабною усмішкою, розсипаючи по всьому клубу добірний густий перебір і викидаючи на всі боки десятки спиритних, балакучих ніг. Наталка підвела вії і глянула на Семена тим особливим променем, яким дивляться тільки в гопаку і який перекладається на нашу мову так: «Красивий ти, хлопче, і танцюєш гарно, а тільки, дивись, обережніше!..»

Боровий додав перцю в музиці. Семен додав вогню, додала й Наталка радості: вже й спідниця у неї не ледве хвилюється, а цілим виром зборок і країв літає навколо Наталчиних ніжок. Куряжани ширше розсунули коло, спішно витерли носи рукавами і загомоніли про щось. Дріботіння, й хвилі, і навальність гопака закружляли по клубу, здіймаючи до високої стелі задьористий ритм гармонії.

Тоді звідкись з глибини юрби простяглися дві руки, рішуче розсунули лацанячий гурт, і Перець, взявшись у боки, став над виром танцю, граючи ногою і підморгуючи Наталці. Мила, ніжна Наталка гордо повела на Перця ледве розплющеним оком, перед самим його носом ворухнула вишиваним чистеньким плечиком і раптом усміхнулась йому просто й по-дружньому, як товариш, розумно й тямуче, як комсомолец, який щойно подав Перцю руку допомоги.

Перець не витримав цього погляду. Він занепокоєно озирнувся навкруги, зруйнував у собі якісь башти і бастіони і, злетівши в повітря, вдарив старою кепкою об підлогу і кинувся у вир. Семен вискалив зуби, Наталка ще швидше, гойдаючись, попливла повз носи куряжан. Перець танцював щось своє, пустотливо-веселе, глумливо-дотепне і трошки блатне.

Я глянув. Задумані очі Короткова серйозно примружилися, ледве помітні тіні пробігли від білого чола на стривожений рот. Він кашлянув, озирнувся, помітив мій уважний погляд і раптом почав пробиратися до мене. Ще відокремлений від мене якоюсь постаттю, він подав мені руку і сказав хрипко:

— Антоне Семеновичу! Я з вами сьогодні ще не вітався.

— Добридень, — усміхнувся я, дивлячись йому в очі.

Він повернув обличчя до танцю, примусив себе знову глянути на мене, задер голову і хотів сказати весело, але сказав, як і перше, хрипко.

— А здорово танцюють, волоцюги!..

9. ПЕРЕТВОРЕННЯ

Перетворення почалося негайно після загальних зборів і тривало годин зо три, — строк для всякого перетворення рекордний. Коли Жорка махнув рукою на знак того, що збори закриваються, в клубі почався гармидер. Стаючи на-

вшпиньки, командири горлали на всю горлянку, скликаючи членів своїх загонів. У клубі виникло два десятки течій, і кілька хвилин ці течії, стикаючись і перетинаючись, клекотіли в старих стінах архієрейської церкви. По окремих кутках клубу, за грубами, в нішах і на середині почалися мітинги в загонах, і кожен з них — то брудно-сіра юрба голодранців, серед яких повільно поверталися білі плечі горьківців.

Потім з дверей клубу посунули колоністи в двір і до спалень. Ще через п'ять хвилин і в клубі, і в дворі стало тихо, і тільки загонові меркурії пролітали з спішними дорученнями, тріпочучи крильцями на ногах.

Я можу трохи відпочити.

Я підійшов до гурту жінок на церковній паперті і в цього підвищення спостерігав дальші події. Мені хотілося мовчати і не хотілося ні про що думати. Катерина Григорівна та Лідочка, радісні й заспокоєні, неухважно і ліниво відбивалися від якихось запитань товаришки Зої. Брегель стояла біля загорошених ґрат паперті і казала Гуляєвій:

— Я бачу, ця атрибутика створює враження стрункості. Ну, що ж? Адже, це все зовнішнє.

Гуляєва озирнулася на мене.

— Антоне Семеновичу, ви відповідайте, я нічого не розумію в цих справах.

— Я на теорії теж розбираюся погано,— відповів я неохоче.

Замовкли. Я все ж міг організувати мінімальну порцію відпочинку і, озирнувшись, помітив ту чудову річ, яка здавна називається світом. Було близько другої години дня. По той бік ставу під сонцем вигрівався солом'яний лишайник села. На небі зазмерли білі спокійні хмарки, спинившись над Куряжем, мабуть, за спеціальним розкладом, аж до розпорядження: якийсь резерв хмар.

Я знав, що тепер робиться в колонії. В спальнях хлопці складають ліжка, витрушують солому з матраців та подушок, зв'язують усе це в клунки. В клунках ковдри, простирала, старі й нові черевики — все. В каретному сараї Альошка Волков, приймає все це барахло, записує і відсилає в дезкамеру. Дезкамера приїхала з міста. Вона стоїть на колесах. Дезкамера працює на току, і порядкує там Денис Кудлатий. На прогилежній паперті, по той бік собору, Дмитро Жевелій видає командирам загонів або їх уповноваженим за списком новий одяг і мило.

З-за стін собору раптом випурхнув заклопотаний Синенький і, простягаючи свою сурму вбік, заспішив:

— Сказав Таранець сурмити збір командирів в ідальні!

— Давай!

Синенький зашарудів невидимими крильцями і перепурхнув до дверей їдальні. Зупинившись на дверях, він кілька разів програв короткий, з трьох звуків, сигнал.

Брегель уважно подивилася на Синенького й обернулася до мене:

— Чому цей хлопчик увесь час питає вашого дозволу дати... ці самі... сигнали? Адже це така дрібниця.

— У нас є правило: якщо сигнал дається поза розкладом, мене повинні повідомити. Я маю знати.

— Це все, звичайно, досить... я все-таки скажу... атрибутно! Але це ж тільки зовнішність. Ви так не думаете?

Я почав сердитись. З якої речі вони причепилися до мене саме сьогодні? І, крім того, чого вони, власне, хочуть? Може, їм шкода Куряжа?

— Ваші прапори, барабани, салюти,— адже все це тільки зовні організує молодь.

Я хотів сказати: «Відчепись!»— але сказав трохи ввічливіше:

— Ви уявляєте собі молодь або, скажімо, дитину у вигляді якоїсь коробочки: є зовнішність, упаковка, чи що, а є внутрішність — тельбухи. На вашу думку, ми повинні піклуватися тільки про тельбухи? Але без упаковки всі ці дорогоцінні тельбухи розсиплються.

Брегель злим поглядом провела Ветковського, який пробіг до їдальні.

— Все-таки у вас дуже скидається на кадетський корпус...

— Знаєте що, Варваро Вікторівно,— якнайпривітніше сказав я,— обличчю ці розмови. Нам дуже важко говорити з вами без...

— Без чого?

— Без перекладача.

Масивна сіра постать Брегель важко відштовхнулася від ґрат і рушила до мене. Я за спиною стиснув кулаки, але вона звідкись з-за коміра витягла кустарно зроблену усмішку і не поспішаючи наділа її на обличчя, як короткозорі надівають окуляри.

-- Перекладачі знайдуться, товаришу Макаренко.

— Підждемо.

Від воріт підійшов перший загін, і його командир Гуд, швидко оглянувши паперть, спитав голосно:

— То ти кажеш, у ці двері не ходять, Устименко?

Один з куряжан, смуглявий хлопчик років п'ятнадцяти, протяг руку до дверей:

— Ні, ні... Кажу тобі правду. Ніхто не ходить. Вони завжди замкнені. Ходять на ті двері і аж он на ті, а на ці не ходять, правду тобі кажу.

— У них там усередині шафи стоять. Свічки і всяке...— сказав хтось ззаду.

Гуд збіг на паперть, покрутився на ній, засміявся:

— То чого нам треба? Ого! Тут шикарно буде. На чорта їм

такий шикарний ганок? І піддашок є, якщо дощ... А тільки твердо буде. Чи не дуже твердо?

Карпинський, наш горьківець і швець загону Гуда, весело придивлявся до кам'яних плит паперті:

— Нічого не твердо: у нас шість матраців і шість ковдр. А може, ще що-небудь знайдемо.

— Правильно, — сказав Гуд.

— Щоб усі знали: цей ганок зайняв перший загін. І ніяких розмов! Антоне Семеновичу, ви свідок.

— Добре!

— Значить, беріться... хто тут?.. Стривай!

Гуд витяг з кишені список.

— Слива й Хлібченко, які ви будете, покажіться.

Хлібченко — маленький, худий, блідий. Чорне пряме волосся росте у нього чомусь не вгору, а вперед, а ніс у чорних цяточках. Брудна сорочка в нього по коліна, а відірваний край сорочки спускається ще нижче. Він усміхається невміло й озирається. Гуд критично його оглядає й переводить очі на Сливу. Слива такий самий худий, блідий і обідраний, як і Хлібченко, але вищий за нього на зріст. На тонкій-претонкій шиї сидить у нього сторчма вузька голова, і вражають повні рум'яні губи. Слива усміхається жалісно й поглядає в куток паперті.

— Чорт його знає! — каже Гуд. — Чим вас тут годують? Чого ви всі такі худі... як собаки. Загін підгодувати треба, Антоне Семеновичу! Який же це загін! Хіба може бути такий перший загін? Не може! Їжі у нас вистачить? Ну, аякже! Тріскати вмієте?

У загоні сміються. Гуд ще раз недовіжливо проводить поглядом по обличчях Сливи й Хлібченка і каже ніжно:

— Слухайте, голуб'ята, Слива й Хлібченко. Зараз цей ганок треба чисто вимити. Розумієте, чим треба мити? Водою. А куди воду наливати? У відро. Карпинський, швидко, на носках: візьми у Митька наше відро й ганчірку! І віник! Вмієте мити?

Слива й Хлібченко кивають. Гуд повертається до нас, скидає з голови тубетейку і відводить руку далеко вбік:

— Просимо вибачити, дорогі товариші: територію займає перший загін, і нічого не поробиш. На тій підставі, що тут буде генеральне прибирання, я вам покажу гарне місце, там є й лави. А тут — перший загін.

Перший загін захоплено спостерігає цю галантерейну процедуру. Я дякую Гудові за гарне місце й лави і відмовляюся.

Прибіг, брязкаючи відрами, Карпинський. Гуд віддав останні розпорядження і весело махнув рукою:

— А тепер стригтиса, голитиса!

Сходячи з паперті, Брегель мовчки уважно стежить, як її ноги ступають по сходах. Мені страшенно хочеться, щоб гості швидше поїхали. Біля тієї самої паперті, де працює магазин Жевелія і де вже стоїть черга загонових уповноважених і групки

їхніх помічників та носіїв, накладають на плечі сині паки трусиків і білі паки сорочок, бряжчать відрами, затискають під пахвами коричневі коробки з милом, стоїть і фіат окрвиконккому. Сонний, млявий шофер сумно поглядає на Брегель.

Ми йдемо до воріт і мовчимо. Я не знаю, куди треба йти. Коли б я був сам, я ліг би на травичці біля соборної стіни і дивився б на світ та його чудові деталі. До кінця нашої операції залишається ще понад годину, тоді мене знову закружляє вир справ. Одне слово, я добре розумію сумні погляди шофера.

Але з воріт виходить, сміючись, жваво-гомінкий гурт, і на душі у мене знову радісно. Це восьмий загін. Попереду я бачу прекрасно виліплена статуру Федоренка, тут і Корито, і Нечитайло, і Олег Огнев. Мої очі мимоволі здивовано спиняються на зовні нових постатях, які ще незграбно носять звичайний для мене одяг горьківців. Нарешті я починаю розуміти: тут усі колишні куряжани. Це і є те саме перетворення, на організацію якого ми згаяли два тижні. Чисті, вимиті обличчя, на свіжоострижених головах хлопців — оксамитові тубетейки, на яких ще не розрівнялися згортки. І найголовніше, найприємніше: щойно виникли веселі й довірливі погляди, щойно народжена грація чисто одягненої, прятаної від вошей людини.

Федоренко, з властивою йому велично-уповільненою манерою, відступає вбік і каже, заокруглено вимовляючи солідні баритонні слова:

— Антоне Семеновичу, можете прийняти восьмий загін Федоренка у повному, як годиться, порядку.

Поруч з ним Олег Огнев розтягує довгі, інтелігентно чутливі губи і стримано кланяється мені.

— Хрестилися ці народи з моєю посильною участю. Відзначте це де-небудь у записничку на випадок, коли інші мої дії будуть не такі вдалі.

Я по-дружньому стискаю Олегові плечі і роблю це тому, що мені страшенно хочеться його розцілувати, і розцілувати Федоренка, і всіх інших моїх прекрасних, моїх чудових пацанів. Важко мені зараз щось відзначити і в записничку і в душі. В душу мою раптом налізло багато всяких думок, міркувань, образів, урочистих хоралів і танцювальних ритмів. Я ледве встигаю піймати що-небудь за хвостик, як це спіймане зникає в юрбі, і щось нове волає, нахабно привертаючи мою увагу. «Хрестилися й перетворилися, — по дорозі міркую я. — Усе це якісь релігійні витівки. Але усміхнене обличчя Короткова вмить стирає і цю оригінальну схему. Так, адже я сам наполягав зарахувати Короткова у восьмий загін». На льоту спіймавши мій погляд на Короткові, геніальний Федоренко обіймає його за плечі й каже, ледве-ледве тріпочучи зіницями сірих очей:

— Доброго колоніста дали нам у загін, Антоне Семеновичу, Я вже з ним говорив. Добрий командир буде через деякий час.

Коротков серйозно дивиться мені в очі і каже привітно:

— Я хочу потім з вами поговорити, добре?

Федоренко весело-іронічно вдивляється в обличчя Короткова:

— Який ти дивак! Навіщо тобі говорити! Говорити не треба.

Для чого це говорити?

Коротков теж уважно придивляється до хитрого Федоренка:

— Бачиш... у мене особлива справа...

— Ніякої у тебе особливої справи нема. Дурниці!

— Я хочу, щоб мене... теж можна було під арешт... садовити.

Федоренко регоче:

— Ого, чого захотів!.. Швидко, друже, захотів!.. Треба ще добитися звання колоніста, — бачиш, значок? А тебе ще не можна під арешт. Тобі скажи: під арешт, а ти скажеш: «За що? Я не винен».

— А коли й справді не винен?

— От бачиш, ти цієї справи не розумієш. Ти вважаєш: я не винен, то це така важлива річ. А коли будеш колоністом, тоді інше зрозумієш... як би це сказати?.. Значить, важлива справа дисципліна, а винен ти чи не винен — це, по суті, не така важлива річ. Правда ж, Антоне Семеновичу?

Я кивнув Федоренкові. Брегель дивилась на нас, мов на вродків у банці, і її щокі почали набирати бульдожачої форми. Я поспішив відвернути її увагу від неприємних речей:

— А це що за компанія? Хто ж це?

— А це той пацан... — каже Федоренко. — Бойовий такий.

Кажуть, побили його дуже.

— Правильно, це загін Зайченка, — пізнаю і я.

— Хто його побив? — питає Брегель.

— Побили вночі... тутешні, звичайно.

— За що? Чому ви не повідомили? Давно?

— Варваро Вікторівно, — сказав я суворо, — тут, у Куряжі, протягом кількох років знущалися з дітей. Оскільки те мало вас цікавило, я мав підстави вважати, що й цей випадок не вартий вашої уваги... тим більше, що я зацікавився ним особисто.

Брегель мої суворі слова зрозуміла як запрошення виїжджати. Вона сказала сухо:

— До побачення.

І рушила до машини, з якої вже виглядала голова товаришки Зої.

Я полёгшено зітхнув і пішов назустріч вісімнадцятому загонові Вані Зайченка.

Ваня вів загін урочисто. Ми вісімнадцятий загін навмисне склали з самих куряжан: це надавало загонові і Вані особливого блиску. Ваня це зрозумів. Федоренко голосно засміявся:

— Ах, ти, шкети такі!..

Вісімнадцятий загін підходив до нас, красуючись військовою виправкою. Двадцять пацанів ішли по четверо в ряд, тримали

ногу і навіть руками розмахували по-військовому. Коли це Зайченко встиг досягти такої мілітаризації? Я вирішив підтримати військовий дух вісімнадцятого загону і приклав руку до козирка картуза.

— Здорові були, товариші!

Але вісімнадцятий загін не був готовий до такого маневру. Хлопці загалалали як попало, і Ваня ображено махнув рукою.

— От ще... граки!

Федоренко в захваті ляснув себе по колінах:

— Дивись ти, вже навчився!

Щоб дати якийсь вихід із ніякового становища, я сказав:

— Вільно, вісімнадцятий загін! Розкажіть, як купалися...

Петро Маликов усміхнувся ясно:

— Купалися? Добре купалися. Правда ж, Тимку?

Одарюк відвернувся і стримано сказав комусь у плече:

— З милом...

Зайченко гордо глянув на мене:

— Тепер щодня з милом будемо. У нас завгосп Одарюк, бачите?

Він показав на коричневу коробку в руках Одарюка.

— Два бруски мила сьогодні вимазали: аж два бруски! Ну, та це першого дня тільки. А потім менше буде. А ось у нас яке питання, розумієте... Звичайно, ми не пищимо... Правда ж, ми не пищимо?— звернувся він до своїх.

— Ах ти, чортів пацани!— захоплювався Федоренко.

— Не пищимо! Ні, ми не пищимо!— крикнули пацани.

Ваня кілька разів повернувся навкруги:

— А тільки питання таке, розумієте?

— Добре. Я розумію: ви не пищите, а тільки запитуєте.

Ваня витяг губи і напружив очі:

— От-от. Запитуємо: в інших загонах є горьківці, хоч троє, хоч п'ятеро. Так же? А у нас нема. Нема, і годі!

Коли Ваня вимовляв слово «нема», він підвищував голос до писку і робив чудовий рух витягнутим пальцем від правого вуха вбік.

Раптом Ваня дзвінко засміявся:

— Ковдр нема! Нема, і годі! І матраців. Ні одного! Нема!

Ваня ще веселіше зареготав, засміялись і хлопці вісімнадцятого загону.

Я написав командирові вісімнадцятого записку до Альошки Волкова: негайно видати шість ковдр і шість матраців.

По дорозі до річки почався великий рух. Загони колоністів заходили по ній, як на маневрах.

За стайнею, серед заростей бур'яну, розташувались четверо перукарів, привезених з міста ще вранці. Курязька шкаралупа частками відпадала від організму куряжан, підтверджуючи мою

тверду думку, що куряжани — звичайні хлопчики, жваві, балакучі і взагалі «радісний народ».

Я бачив, як щиро захоплено оглядають хлопці свій новий одяг, як несподівано кокетливо розправляють зморшки на сорочках, крутять в руках тубетейки. Дотепний Альошка Волков, покопирсавшись у безмежному ярмарку всяких речей, розкладених навколо собору, насамперед витяг на поверхню єдине наше трюмо, і його зразу прилаштували на помості двоє пацанів. І біля трюмо вмить зібралася юрба охочих побачити свій відбиток і помилуватися ним. Серед куряжан було багато вродливих хлопців, та й інші мали незабаром погарнішати, бо краса — то функція праці і харчування.

У дівчат було особливо радісно. Горьківські дівчата привезли для курязьких дівчат спеціально для них пошите розкішне вбрання: синю сатинову спідничку, закладену у великі зборки, доброї тканини білу блузку, голубі шкарпетки і так звані балетки. Кудлатий дозволив дівочим загонам затягти у спальню швейні машини, і там почалася звичайна жіноча вакханалія: перешивання, примірювання, припасовування. Курязьку пральню на сьогодні ми віддали в повне розпорядження дівчат. Я зустрів Перця і сказав йому суворо:

— Переодягнись у спецівку і нагрій дівчатам казан у пральні. Тільки, будь ласка, без волинок: одна нога тут, друга там.

Перець витяг до мене своє подряпане обличчя — тикнув себе в груди і спитав:

— Це... щоб я нагрів дівчатам води?

— Так.

Перець випнув живіт, надув щоки і загорлав на весь монастир, козируючи рукою, як звичайно козирають військові:

— Єсть нагріти води!

Вийшло це у нього досить незграбно, але енергійно. Та після такого параду Перець раптом засумував:

— Так... А де ж я візьму спецівку? Наш дев'ятий загін ще не одержав.

Я сказав Перцю:

— Дитинко! Може, треба взяти тебе за ручку і повести переодягти? І, крім того, скажи, скільки ще часу ти будеш тут правити теревені?

Хлопці навколо зареготали. Перець покрутив головою і закричав уже без будь-якої парадності:

— Зроблю!.. Зроблю, будьте певні!

І побіг.

Лапоть знову сурмив раду командирів, на цей раз на паперті собору, де вже влаштував свою спальню загін Гуда.

Стоячи на паперті, Лапоть сказав:

— Командири, сідати не будемо, на хвилинку тільки. Будь ласка, сьогодні ж розтлумачте пацанам, як треба носи витирати.

Що це таке, ходять по всьому двору, сякаються! Потім друге: про вбиральною скажіть, — говорив же Жорка на зборах. І далі: Альошка ж поставив ящики на сміття, а кидують куди попало.

— Та ти не поспішай, раніше он усяку гидоту прибрати треба, які там ящики! — усміхнувся Ветковський.

— Помовч, Костю! То прибрати, а то лад... А ще мандрівник! Та не забудьте, щоб усі знали наше правило, а то потім скажуть: «Не знали! Хіба ми знали?..»

— Яке правило?

— Наше правило про плювання. Повторіть хором...

Лапоть задиригував рукою, і командири, сміючись, хором продекламували:

— Раз плюнеш — три дні миєш.

Пацани куряжани, які слухали раду командирів із священним трепетом новоспечених масонів, ойкнули і затулили роти долонями. Лапоть розпустив раду, а пацани понесли новий лозунг по тимчасових лівах загонів. Донесли його і до Халабуди, який несподівано для мене виліз із корівника, в соломі, запорошений, в якихось кормових відходах, і загув басом:

— Чортові баби, кинули мене, тепер пішки на станцію. Так. Раз плюнеш — тричі миєш! Здрóрово!.. Вітько, пожалій старого, ти тут кінський господар, запряжи яку-небудь шкапину, одвези на станцію.

Вітька озирнувся на поважного Антона Братченка, а Антін теж міг похвалитися басом:

— Яку там шкапину! Запряжи Молодця в кабріолет, одвези старого, він сьогодні сам Зірку вичистив. Давайте вас тепер вичистимо.

До мене підійшов схвильований Таранець з пов'язкою чергового.

— Там... агрономи якісь живуть... Відмовилися звільнити спальні і кажуть: ніяких загонів нам не потрібно.

— У них, здається, чисто?

— Був щойно у них. Оглянув ліжка і так... барахло на вішалці... Вошей багато. І блощиць.

— Ходімо.

У кімнаті агрономів було цілковите безладдя: видно, давно вже не прибирали. Воскобойников, призначений командиром загону корівників, і ще двоє, зараховані в його загін, підкорились постанові, здали свої речі в дезинфекцію і пішли, залишивши в агрономічному гнізді зяючі діри, кинуті клапті й шматки ліквідованої осілости. У кімнаті було кілька чоловік. Вони зустріли мене похмуро. Але і я, і вони знали, на чиему боці перемога, питання могло стояти тільки про форму капітуляції.

Я спитав:

— Не хочете підкоритися постанові загальних зборів?

Мовчанка.

— Ви були на зборах?

Мовчанка. Таранець відповів:

— Не були.

— Я вам дав досить часу думати й вирішити... За кого ви себе вважаєте: за колоністів чи за квартирантів?

Мовчанка.

— Якщо ви квартиранти, я можу вам дозволити жити в цій кімнаті не більше десяти днів. Годувати не буду.

— А хто нас годуватиме? — спитав Сватко.

Таранець усміхнувся:

— От диваки!

— Не знаю, — сказав я. — Я не буду.

— І сьогодні обідати не дасте?

— Ні.

— Ви маєте право?

— Маю.

— А якщо ми будемо працювати?

— Тут працюватимуть тільки колоністи.

— Ми будемо колоністами, тільки житимемо в цій кімнаті.

— Ні.

— То що ж нам робити?

Я дістав годинника:

— П'ять хвилин можете подумати. Скажете черговому про вашу ухвалу.

— Єсть! — сказав Таранець.

Через півгодини я знову проходив повз флігель агрономів. Альошка Волков замикав двері флігеля. Таранець стовбичив тут ex officio.

— Вибрались?

— Ого! — засміявся Таранець.

— Вони всі у різних загонах?

— Так, по одному в різних загонах.

Через півтори години за святковими столами, накритими білими скатертинами, у невпізнанній ідальні, яку передовий зведений ще вдосвіта Альошка вилізав, прикрасивши гілками й ромашками, і де, згідно з диспозицією, негайно після прибуття з вокзалу Альошка Волков повісив портрети Леніна, Ворошилова і Горького, а Шелапутін з Тоською розтягли під стелею гасла й привітання, між якими несподівано сторч ставало в голові у глядача:

НЕ ПИЩАТИ!

відбувся урочистий обід.

Вгамовані, украй деморалізовані куряжани, всі обстрижені, вимиті, всі в білих нових сорочках, вставлені в тоненькі рамки з горьківців і вискочити з рамок уже не можуть. Вони тихенько

сидять за столами, склавши руки на колінах, і з глибокою пошаною дивляться на повні тарелі хліба та кришталево-прозорі карафки з водою.

Дівчата в білих фартушках, Жевелій, Шелапутін та Белухін у білих халатах, пересуваючись безшумно, розмовляючи пошепки, поправляють останні ряди виделок і ножів, щось додають, для когось звільняють місце. Куряжани коряться їм кво-ло, як хворі в санаторії, і Белухін підтримує їх, як хворих, обе-режно.

Я стою на вільному просторі, біля портретів, і бачу до кінця весь оазис ідальні, який несподіваним чудом виріс серед забруд-неної монастирської пустелі. В ідальні панує тиша, що вражає слух, але на рум'яних щоках, на блиску очей, на ніяковій грації збентеження вона відбивається, як заспокоєна правда, як таєм-ниця народження чогось нового.

Так само безшумно, майже не помічені, один по одному в двері входять сурмачі й барабанщики і, тихенько озираючись, заклопотано червоніючи, вирівнюються біля стіни. Тільки те-пер побачили їх усі, і всі невідривно вп'ялися в них поглядом, забувши про обід.

Таранець з'явився в дверях:

— Під прапор встати! Струнко!

Горьківці звично виструнчилися. Приголомшені командою куряжани ледве встигли озирнутися і вперлися руками в дошки столів, щоб устати, як удруге були приголомшені громом на-шого енергійного оркестру.

Таранець вніс наш прапор, який уже був без чохла і впев-нено вигравав бадьорими зборками червоного шовку. Прапор завмер біля портретів, одразу надавши нашій ідальні виразу пишної радянської урочистості.

— Сідайте.

Я сказав колоністам коротку промову, в якій не нагадував уже їм ні про роботу, ні про дисципліну, в якій не закликав їх ні до чого і не сумнівався ні в чому. Я тільки привітав їх з но-вим життям і висловив впевненість, що це життя буде прекрасне, як тільки може бути прекрасне людське життя.

Я сказав колоністам:

— Ми будемо красиво жити, і радісно, і розумно, тому що ми люди, тому що у нас є голови на плечах, і тому що ми так хочемо. А хто нам може перешкодити? Нема таких людей, які могли б відібрати у нас нашу працю і наш заробіток. Нема в нашому Союзі таких людей. А подивіться, які люди є навколо нас. Дивіться, серед вас цілий день сьогодні був старий робіт-ник-партизан товариш Халабуда. Він з вами перекочував поїзд, розвантажувал вагони, чистив коні. Підраховувати важко, скільки хороших людей, великих людей, наших вождів, наших більшо-виків думають про нас і хочуть нам допомогти. Ось я зараз про-

читаю вам два листи. Ви побачите, що ми не самотні, ви побачите, що вас люблять, про вас піклуються:

Лист Максима Горького
до голови Харківського виконкому

«Дозвольте мені від душі подякувати Вам за увагу й допомогу, яку Ви подали колонії імені Горького.

Хоч я знаю колонію тільки з листування з дітьми й завідувачем, але мені здається, що колонія заслуговує найсерйознішої уваги і діяльної допомоги.

Серед безпритульних дітей злочинність дедалі зростає і поряд з чудовими здоровими паростками росте й багато потворного. Будемо сподіватися, що робота таких колоній, як та, якій Ви допомогли, покаже шляхи до боротьби з потворністю, зробить з поганого гарне, як вона вже навчилася це робити.

Міцно тисну Вашу руку, товаришу. Бажаю здоров'я, душевної бадьорості і добрих успіхів у вашій важкій роботі.

М. Горький».

Відповідь Харківського виконкому
Максимові Горькому

«Дорогий товаришу! Президія Харківського окрвиконкому просить Вас прийняти глибоку подяку за увагу, виявлену до дитячої колонії, яку названо Вашим ім'ям.

Питання боротьби з дитячою безпритульністю і дітьми-правопорушниками привертають до себе нашу особливу увагу і спонукають нас вживати найсерйозніших заходів, щоб виховати і пристосувати їх до здорового трудового життя.

Звичайно, завдання це важке, воно не може бути виконане за короткий час, але до його розв'язання ми вже підійшли дуже близько.

Президія виконкому впевнена, що робота колонії в нових умовах чудово налагодиться, що найближчим часом цю роботу буде розширено і спільними дружними зусиллями піднято на таку височінь, на якій має стояти колонія Вашого імені.

Дозвольте, дорогий товаришу, від усієї душі побажати Вам якнайбільше сил і здоров'я для дальшої благодійної діяльності, для дальшої праці».

Читаючи ці листи, я через верхній край паперу поглядав на дітей. Вони слухали мене, і душа їх, вся цілком, зосередилася в очах, здивованих і радісних, але в той же час нездатних досягнути всю таємничість і широчінь нового світу. Багато хто

підвівся за столом і, спершись на лікті, наблизив до мене своє обличчя. Робітфаківці, стоячи біля стіни, усміхалися мрійно, дівчатка починали вже витирати очі, і на них нишком поглядали мужні пацани. За правим столом сидів Коротков і думав, нахмуривши гарні брови. Ховрах дивився у вікно, болісно стиснувши щоки.

Я скінчив. Пробігли за столами перші хвили рухів і слів, але Карабанов підняв руку:

— Знаєте що? Що тут говорити?.. Тут... чорт його знає... тут співати треба, а не говорити. А давайте ми заспіваємо... знаєте, тільки так, по-справжньому... «Інтернаціонал».

Хлопці закричали, засміялись, але я бачив, як багато куряжан зніяковіло й принишло, — я догадався, що вони не знали слів «Інтернаціоналу».

Лапоть виліз на лаву:

— Ну! Дівчата, заводьте голосніше!

Він махнув рукою, і ми заспівали.

Може, тому, що кожен рядок «Інтернаціоналу» тепер такий близький був до нашого сьогоднішнього життя, співали ми наш гімн весело й натхненно. Хлопці скоса позирали на Лаптя і мимоволі наслідували його жваву, палку міміку, в якій Лапоть умів відбити всі людські ідеї. А коли ми співали:

Чуеш, сурми заграли,
Час розплати настав...

Лапоть виразно показав на наших сурмачів, які вливали у наш спів срібні голоси корнетів.

Скінчили співати. Матвій Белухін махнув білою хусткою і задзвенів у напрямі до кухонного вікна:

— Подавати гусей-лебедів, мед-пиво, горілку-закуску і морозива по повній тарілці!

Хлопці голосно засміялися, дивлячись на Матвія веселими очима, і Белухін, усміхнувшись жартівливо, відповів їм стримано розміреним тенором:

— Горілки-закуски не привезли, дорогі товариші, а морозиво є, слово честі! А зараз лопайте борщ!

У ідальні заграли хороші, дружні усмішки. Стежачи за ними, я несподівано побачив відкриті очі Джуринської. Вона стояла в дверях їдальні, і з-за її плеча виглядало усміхнене обличчя Юр'єва. Я поспішив до них.

Джуринська неуважно подала мені руку, не в силі відірватись від лінії обстрижених голів, білих плечей і дружніх усмішок.

— Що це таке? Антоне Семеновичу... Стривайте!.. Та ні! — У неї затремтіли губи. — Це все ваші? А ці... де? Та розповідайте, що тут у вас діється?

— Діється? Чорт його знає, що тут діється... Здається це називається перетворенням. А втім... Усе це наші.

10. КОЛО ПІДНІЖЖЯ ОЛІМПУ

Травень і червень у Куряжі були до краю заповнені роботою. Я не хочу тепер про цю роботу говорити із захватом. Якщо до роботи підходити тверезо, то треба визнати, що багато є робіт важких, неприємних, нецікавих, багато робіт потребують великого терпіння, звички переборювати больові гнітючі відчуття в організмі; є дуже багато такої роботи, яку тільки тому й можливо робити, що людина звикла страждати й терпіти.

Долати важку працю, її фізичну непривабливість люди навчилися давно, але мотивації цього подолання нас тепер не завжди задовольняють. Зважаючи на слабкість людської природи, ми терпимо і тепер деякі мотиви особистого задоволення, мотиви власного добробуту, але ми незмінно прагнемо виховувати широкі мотивації колективної зацікавленості. Проте багато проблем у цій справі дуже заплутано, і в Куряжі мені доводилося розв'язувати їх майже без сторонньої допомоги.

Коли-небудь справжня педагогіка розробить це питання, розгляне механіку людського зусилля, покаже, яке місце належить у ньому волі, самолюбству, соромові, навіюваності, наслідуванню, страхові, змаганню і як усе це комбінується з явищами чистої свідомості, переконаності, розуму. Мій досвід, між іншим, рішуче твердить, що відстань між елементами чистої свідомості і безпосередніми мускульними витратами енергії досить значна і що неодмінно потрібен певний ланцюг сполучних більш простих і більш матеріальних елементів.

У день приїзду горьківців у Куряжі дуже вдало було розв'язано питання про свідомість. Курязька юрба протягом одного дня впевнилася, що загони, які приїхали, привезли їй краще життя, що до куряжан прибули люди з досвідом, щоб допомогти, і що треба йти далі з цими людьми. Тут визначальними не були навіть міркування вигоди, тут відбувався, звичайно, колективний гіпноз, тут вирішували не розрахунки, а очі, вуха, голоси і сміх. І як наслідок — першого ж дня куряжани безоглядно захотіли стати членами горьківського колективу, хоч би вже й тому, що це був колектив, ще не спробована насолода в їхньому житті.

Але я перетягнув на свій бік тільки свідомість, а цього було страшенно мало. Другого ж дня це постало переді мною у всій своїй складності. Ще ввечора було створено зведені загони для різної роботи, наміченої в декларації комсомолу. Майже до всіх зведених було прикріплено вихователів або старших горьківців, настроїв у куряжан із самісінького ранку був чудовий, і все-таки до обіду виявилось, що працюють вони погано. Після обіду багато хто вже не вийшов на роботу, десь сховався, а частина за звичкою подалася до міста та на Рижов.

Я сам обійшов усі зведені — картина була скрізь однакова. Вкрапляння горьківців здавалися скрізь дуже незначними, перевага куряжан впадала в очі, і треба було побоюватися, що почне переважати і їхній стиль роботи, тим більше, що серед горьківців було дуже багато новеньких, та й деякі старі колоністи, розчинившись у курязькій прісній рідині, могли просто зникнути як активна сила.

Вдатися до зовнішніх дисциплінарних заходів, які так певно і добре діють у сталому колективі, небезпечно. Порушників дуже багато, морочитися з ними — справа складна, яка потребує багато часу, та й неефективна, бо всякий захід стягнення тільки тоді робить свій корисний вплив, коли він виштовхує людину із загальних лав і підтримується безсумнівним вироком громадської думки. Крім того, зовнішні заходи найменше впливають у галузі організації мускульного зусилля.

Менш досвідчена людина втішила б себе такими міркуваннями: діти не звикли до трудового зусилля, вони невинні, не вміють працювати, у них немає звички рівнятися на трудове зусилля товаришів, нема тієї трудової гордості, яка завжди вирізняє колоніста; все це не можна створити за один день, для цього потрібен час. На жаль, я не міг цим втішитися. В цьому пункті давався взнаки вже відомий мені закон: у педагогічному явищі нема простих залежностей, тут менш за все можлива силогістична формула, дедуктивний короткий кидок.

У травневих умовах Куряжа поступовий і повільний розвиток трудового зусилля міг виробити загальний стиль роботи, що відбивався б у дуже середніх формах, і ліквідувати пружну, швидку й точну манеру горьківців.

Питання стилю і тону завжди ігнорувала педагогічна «теорія», а тим часом це найістотніший, найважливіший елемент колективного виховання. Стиль — це найніжніша і найнестійкіша річ. Його треба доглядати, щодня пильнувати, він потребує такого самого дбайливого піклування, як квітник. Стиль створюється дуже повільно, бо він неможливий без нагородження традицій, тобто положень і звичок, що їх сприймають уже не чистою свідомістю, а свідомою повагою до досвіду старших поколінь, до великого авторитету цілого колективу, що живе в часі. Невдача багатьох дитячих закладів зумовлювалася тим, що в них не виробився стиль і не склалися звички й традиції, а якщо вони й почали складатися, інспектори наросвіти, які заступали одне одного, постійно руйнували їх, спонукувані до цього, однак, найкращими міркуваннями. Внаслідок цього соціалістичні діти завжди жили без жодного натяку на будь-яку наступність не тільки «вікову», а навіть однорічну.

Переможена свідомість куряжан давала мені змогу встановити більш близькі й довірливі стосунки з дітьми. Але цього було мало. Для справжньої перемоги я мав тепер застосувати

педагогічну техніку. В галузі цієї техніки я відчував себе так само самотньо, як і 1920 року, хоч уже не був так гумористично неписьменний. Самотність ця була самотністю в особливому розумінні. І у виховательському, і в дитячому колективі я вже мав солідні кадри помічників; отож, я міг сміливо наважитися на найскладніші операції. Але все це було на землі.

На «небесах» і ближче до них, на верхів'ях педагогічного «Олімпу», всяка педагогічна техніка у галузі виховання у власному розумінні цього слова вважалася за єресь.

На «небесах» на дитину дивилися, як на істоту, наповнену особливому складу газом, назви якому навіть не встигли придумати. А втім, це була знову-таки та сама старомодна душа, над якою вправлялися ще апостоли. Припускалося (робоча гіпотеза), що газ цей мав здатність саморозвиватися, не слід тільки йому заважати. Про це було написано багато книжок, але всі вони повторювали, по суті, вислови Руссо:

«Ставтеся до дитинства з побожною шанобливістю...»

«Бійтеся перешкодити природі...»

Головний догмат цього віровчення полягав у тому, що в умовах такої побожної шанобливості та послужливості перед природою з вищезазначеного газу неодмінно має вирости комуністична особа. Насправді в умовах чистої природи виростало тільки те, що природно могло вирости, тобто звичайний польовий бур'ян, але це нікого не бентежило — небожителям були дорогі принципи та ідеї. Мої вказівки на практичну невідповідність вирощеного бур'яну заданим проектам комуністичної людини називали ділянцтвом, а коли хотіли підкреслити мою справжню суть, казали:

— Макаренко хороший практик, але в теорії він тямить дуже мало.

Виникали розмови й про дисципліну. Базою теорії в цьому питанні були два слова, які часто подибуються у Леніна: «свідома дисципліна». Для кожної розсудливої людини ці слова містять у собі просту, зрозумілу і практично необхідну думку: дисципліна має супроводитися розумінням її доконечної потреби, корисності, обов'язковості, її класового значення. В педагогічній теорії це виходило інакше: дисципліна повинна виростати не з соціального досвіду, не з практичної товариської колективної дії, а з чистої свідомості, з голої інтелектуальної переконаності, з пари душі, з ідей. Потім теоретики пішли далі й вирішили, що «свідома дисципліна» нікуди не годиться, якщо вона виникає внаслідок впливу старших. Це вже не дисципліна по-справжньому свідомо, а натаскування і, по суті, насильство над парєю душі. Потрібна не свідомо дисципліна, а «самодисципліна». Так само непотрібна і небезпечна будь-яка організація дітей, а тільки «самоорганізація».

Повертаючись до свого глухого закутка, я починав думати. Я міркував так: ми всі чудово знаємо, яку нам слід виховувати людину, це знає кожен письменний свідомий робітник і добре знає кожен член партії. Отже, труднощі не в питанні, що треба зробити, а як зробити. А це питання педагогічної техніки.

Техніку можна вивести тільки з досвіду. Законів різання металів не можна було б винайти, якби в досвіді людства ніхто ніколи металів не різав. Тільки тоді, коли є технічний досвід, можливі винахід, удосконалення, добір і бракування.

Наше педагогічне виробництво ніколи не будувалося за технологічною логікою, а завжди за логікою моральної проповіді. Це особливо помітно в галузі виховання у власному розумінні цього слова, у шкільній роботі якось легше.

Саме тому у нас просто нема всіх найважливіших відділів виробництва: технологічного процесу, обліку операцій, конструкторської роботи, застосування кондукторів і приладів, нормування, контролю, допусків і бракування.

Коли такі слова я несміливо вимовляв біля підніжжя «Олімпу», боги шпурляли в мене цеглою і галасували, що це механістична теорія.

А я, чим більше думав, тим більше виявляв схожості між процесами виховання й звичайними процесами в матеріальному виробництві і ніякої особливо страшної механістичності в цій схожості не вбачав. Людська особа в моєму уявленні і далі залишалась особою з усією її складністю, багатством і красою, але мені здавалося, що саме тому до неї слід підходити з точнішими вимірниками, з більшою відповідальністю і з більшою наукою; а не із звичайним, темним забобоном. Дуже глибока аналогія між виробництвом і вихованням не тільки не ображала мого уявлення про людину, а, навпаки, викликала в мене особливу повагу до неї, бо не можна ставитися без поваги і до гарної складної машини.

В усякому разі, для мене було ясно, що дуже багато деталей людської особи і людської поведінки можна зробити на пресах, просто штампувати за стандартом, але для цього потрібна особливо тонка робота самих штампів, скрупульозна обережність і точність. Інші деталі потребували, навпаки, індивідуальної обробки в руках висококваліфікованих майстрів, людей із золотими руками й гострим оком. Для багатьох деталей необхідні були складні спеціальні прилади, які в свою чергу потребують великої винахідливості і польоту людського генія. А для всіх деталей і для всієї роботи вихователя потрібна особлива наука. Чому в технічних вузах ми вивчаємо опір матеріалів, а в педагогічних не вивчаємо опору особи, коли її починають виховувати? Адже ж ні для кого не секрет, що такий опір існує. Чому, нарешті, у нас нема відділу контролю, який міг би сказати різним педагогічним партачам:

— У вас, голубчики, дев'яносто відсотків браку. У вас вийшла не комуністична особа, а справжня погань, п'яничка, лежень і шкурник. Заплатіть, будь ласка, з вашої платні.

Чому у нас немає ніякої науки про сировину, і ніхто до ладу не знає, що з цього матеріалу слід робити — коробку сірників чи літак?

З вершин олімпійських кабінетів не видно ніяких деталей і частин роботи, тільки безмежне море безликого дитинства, а в самому кабінеті стоїть модель абстрактної дитини, зроблена з найлегших матеріалів: ідей, друкованого паперу, маніловської мрії. Коли люди «Олімпу» приїжджають до мене в колонію, у них не розплющуються очі і живий колектив дітей їм не здається новою обставиною, яка викликає насамперед технічні заходи. А я, супроводячи їх по колонії, вже піднятий на дибу теоретичних сутичок з ними, не можу позбутися будь-якої технічної дрібниці.

У спальні четвертого загону не помили підлоги, бо відро кудись зникло. Мене цікавить і матеріальна цінність відра, і техніка його зникнення. Відра видаються загонам на відповідальність помічника командира, який встановлює чергу прибирання, отже, і чергу відповідальності. Ось саме це — відповідальність за прибирання, і за відро, і за ганчірку — становить для мене технологічний момент.

Воно — як найгірший, старий, без фірми і року випуску, токарний верстат на заводі. Такі верстати завжди ставлять у найбільшому кутку цеху, на найбільш засмальцьованій ділянці підлоги і називають «козами». На них виробляють різну детальну шпану: шайби, кріпильні деталі, прокладки, які-небудь болтики. І все-таки, коли така «коза» починає заїдати, по заводу пробігають ледве помітні брижі занепокоєння, у складальному цеху несподівано заводять «умовний випуск», на полицях у складі з'являється досадна гора неприємної продукції — «некомплект».

Відповідальність за відро й ганчірку для мене такий самий токарний верстат, хай і останній у ряді, але на ньому обточують кріпильні деталі для надзвичайно важливого людського атрибута: почуття відповідальності. Без цього атрибута не може бути комуністичної людини, буде «некомплект».

Олімпійці зневажливо ставляться до техніки. Внаслідок їх панування давно захиріла в наших педвузах педагогічно-технічна думка, особливо в справі виховання у власному розумінні цього слова. В усьому нашому радянському житті нема жалюгіднішого технічного стану, ніж у галузі виховання. І тому виховна справа є справа кустарна, а з кустарних виробництв — найвідсталіша. Саме тому досі правдивою залишається скарга Луки Лукича Хлопова з «Ревізора»:

«Нема нічого гіршого, як служити по вченій лінії: всякий втручається, всякий хоче показати, що він теж розумна людина».

І це не жарт, не гіперболічний трюк, а просто прозаїчна правда. «Кому розуму забракло» вирішувати будь-які виховні питання? Досить людині засісти за письмовий стіл, і вона вже віщує, зв'язує і розв'язує. Якою книжкою можна її приборкати? Навіщо книжка, коли у неї самої є дитина? А в цей час професор педагогіки, спеціаліст з питань виховання, пише записку до ДПУ або НКВС:

«Мій хлопець кілька разів мене обкрадав, удома не ночує, звертаюсь до вас з великим проханням...»

Постає питання, чому чекісти повинні бути кращими педагогічними техніками, ніж професори педагогіки.

На це захоплююче питання я відповів не скоро, а тоді, в 1926 році, я з своєю технікою почувався не краще за Галілея з його трубою. Переді мною стояв короткий вибір: або провал у Куряжі, або провал на «Олімпі» і вигнання з раю. Я вибрав останнє. Рай блищав над моєю головою, переливаючи всіма барвами теорії, але я вийшов до зведеного загону куряжан і сказав хлопцям:

— Ну, хлопці, робота ваша нікудишня... Візьмуся за вас сьогодні на зборах. Під три чорти з такою роботою!

Хлопці почервоніли, і один з них, вищий на зріст, ткнув сапкою в моєму напрямі і ображено прогук:

— Так сапки тупі... Дивіться...

— Брешеш, — сказав йому Тоська Соловйов, — брешеш. Признайся, що збрехав. Признайся...

— А що, гостра?

— А що, ти не сидів на межі цілу годину? Не сидів?

— Слушайте, — сказав я зведеному. — Ви повинні до вечері закінчити цю ділянку. Якщо не закінчите, будемо працювати після вечері. І я буду з вами.

— Та закінчимо, — заспівав хлопець із тупою сапкою. — Що тут кінчати.

Тоська засміявся.

— Ну і хитрий!..

У цьому місці підстав для суму не було: якщо люди ухиляються від роботи, але намагаються придумати добрі причини для свого ухиляння, це значить, що вони виявляють творчість і ініціативу — речі, які мають велику ціну на олімпійському базарі. Моїй техніці залишалося тільки пригасити цю творчість, і годі, зате я задоволено міг відзначити, що демонстративних відмовлянь від роботи майже не було. Дехто потихеньку ховався, втік куди-небудь, але ці турбували мене найменше: для них була завжди наготові своєрідна техніка у пацанів. Де б не гуляв прогульник, а обідати хоч-не-хоч приходив до стола свого загону. Куряжани зустрічали його порівняно спокійно, іноді тільки питали наївним голосом:

— Хіба ти не втік з колонії?

У гурьківців язика і руки були чутливіші. Прогульник під-

ходить до стола і намагається вдати, що людина він звичайна і не заслугує на особливу увагу, але командир кожному повинен віддати по заслугі. Командир суворо каже якому-небудь Кольці:

— Колько, чого ж ти сидиш? Хіба ти не бачиш? Криворучко прийшов, швидше місце звільни! Тарілку йому чисту! Та яку ти ложку кладеш, яку ложку?!

Ложка зникає в кухонному вікні.

— Наливай йому найжирнішого!.. Найжирнішого! Петре, біжи до кухаря, принеси добру ложку! Швидше! Степане, відріж йому хліба... Та що ти ріжеш? Це граки їдять такими скибками, йому тоненьку треба... Та де ж Петро з ложкою?.. Петре, швидше там! Іване, поклич Петра з ложкою!..

Криворучко сидить перед повною тарілкою справді жирного борщу і червоніє прямо в центр борщової поверхні. З-за сусіднього стола хто-небудь солідно питає:

— Тринадцятий, що, гостя спіймали?

— Прийшли, аякже, прийшли, обідати будуть... Петре, та дай же ложку, ніколи!..

Пустотливо заклопотаний Петро влітає в їдальню і простягає звичайну колонійську ложку, тримає її в двох руках урочисто, мов подарунок. Командир лютує:

— Яку ти ложку приніс? Тобі яку сказано? Принеси найбільшу...

Петро вдає, що сторопів, покvapливо, наче очманілий, метушиться по їдальні, кидаючись до вікна замість дверей. Починається складна містерія, в якій беруть участь навіть кухонні люди. Де в кого зараз перехоплює дух, бо й вони, власне кажучи, випадково не стали об'єктом такої самої палкої гостинності. Петро знову влітає в їдальню, тримаючи в руках якийсь сажневий друшляк або ополоник. Їдальня аж лягає від сміху. Тоді з-за свого стола повільно вилазить Лапоть і підходить до місця події. Він мовчки дивиться на всіх учасників мелодрами і сердито поглядає на командира. Потім його суворе обличчя при всіх набирає виразу розчуленого жалю й співчуття, тобто тих саме почуттів, на які Лапоть, як всім відомо, не здатний. Їдальня завмирає, чекаючи найвищої і найтоншої гри артистів! Лапоть орудує найніжнішими відтінками фальцету і кладе руку на голову Криворучка:

— Дитинко, їж, дитинко, не бійся... Навіщо знущуєтесь з хлопчика? Га? Їж, дитинко... Що, ложки нема? Ах, яке свинство. Дайте йому яку-небудь... Та хоч оцю, чи що...

Але дитинка не може їсти. Вона реве на всю їдальню і вилазить з-за столу, залишаючи незайману тарілку найжирнішого борщу. Лапоть дивиться на страдника, і по обличчю Лаптя видно, як важко й глибоко він уміє переживати.

— Як же це?— мало не з сльозми каже Лапоть.— Що ж, ти й не обідатимеш? Ось до чого довели людину!

Лапоть оглядається на хлопців і беззвучно регоче. Він обіймає Криворучка за плечі, які здригаються від ридання, і ніжно виводить його з ідальні. Публіка заходиться реготом. Але є й останній акт мелодрами, якого публіка вже не бачить. Лапоть провів гостя на кухню, посадив за широкий кухонний стіл і наказав кухареві подати і нагодувати «цю людину» якнайкраще, бо «її, розумієте, кривдять». І коли, ще схлипуючи, Криворучко доїв борщ і у нього знаходиться досить вільної душі, щоб зайнятися носом і слизьми, Лапоть завдає останнього тихенького удару, від якого навіть Іуда Іскаріотський став би голубом:

— Чого це вони на тебе? Мабуть, на роботу не вийшов? Так?

Криворучко киває, гикає, зітхає і взагалі більше сигналізує, ніж говорить.

— От диваки!.. Ну, що ти скажеш?.. Адже ж ти останній раз? Останній раз, правда? Так чого ж тут в'їдатися? Мало чого не буває? Я, як прийшов у колонію, так сім днів на роботу не ходив... А ти тільки два дні. А дай я гляну на твої м'язи... Ого! Звичайно, з такими м'язами треба працювати... Правда ж?

Криворучко знову киває і береться до каші. Лапоть іде в ідальню, кидаючи Криворучкові несподіваний комплімент:

— Я відразу побачив, що ти свій хлопець...

Досить було однієї-двох таких містерій, щоб втеча з робочого загону стала справою неможливою. Цей інститут вивівся в Куряжі дуже швидко. Важче було з такими симулянтами, як Ховрах. Уже на третій день у нього почалися сонячні удари, він, стогнучи, залазив під кущі і вкладався відпочивати. З такими вмів геніально розправлятися Таранець. Він випрошував у Антона лінійку й Молодця і з цілою юрмою санітарів, з прапорами і хрестами, виїжджав на поле. Найсильнішим засобом у Таранця був Кузьма Леший, який брав з собою справжній ковальський міх. Не встигне Ховрах розніжитися в гаю, як на нього налітає «швидка допомога» в нещасливих випадках. Леший вмить ставить проти хворого свій міх, і кілька чоловік, щиро захоплені, працюють міхом. Вони обдувають Ховраха в усіх місцях, де міг причаїтися сонячний удар, а потім тягнуть до карети. Але Ховрах уже здоровий, і карета спокійно іде в колонію. Хоч як важко було Ховрахові витримувати таку медичну процедуру, однак ще важче йому повертатися у зведений і мовчки приймати нові дози ліків у формі найпростіших запитань:

— Що, Ховрах, допомогло? Добрий засіб, правда?

Звісно, це були партизанські дії, але вони випливали із загального тону і з загального прагнення колективу налагодити роботу. А тон і прагнення — це були справжні об'єкти моїх технічних турбот.

Основним технологічним моментом, як і досі, був, звичайно, загін. Що таке загін, на «Олімпі» так і не второпали до самого кінця нашої історії. А тим часом я з усіх сил намагався розтлу-

мачити олімпійцям значення заgonу та його визначальну користь у педагогічному процесі. Але ж ми говорили різними мовами, нічого не можна було розтлумачити. Я наводжу тут майже повністю одну розмову між мною і професором педагогіки, який заїхав у колонію, — дуже чепуристим чоловіком в окулярах, у піджаку, в штанах, людиною мислячою і добродісною. Він причепився до мене з питанням, чому столи в їдальні між загонами розподіляв черговий командир, а не педагог.

— Серйозно, товаришу, ви, мабуть, просто жартуєте. Я прошу вас серйозно зі мною говорити. Як це так: черговий хлопчик розподіляє їдальню, а ви спокійно тут стоїте. Ви певні, що він усе зробить правильно, нікого не скривдить?.. Нарешті... він може просто помилитися.

— Розподілити їдальню не так важко, — відповів я професорові. — Крім того, у нас є давній і дуже добрий закон.

— Цікаво. Закон?

— Еге ж, закон. Такий: усе приємне і все неприємне або важке розподіляється між загонами по черзі, за порядком їхніх номерів.

— Як це? Що т-таке? Не розумію...

— Це дуже просто. Зараз перший загін дістає найкраще місце в їдальні, після нього через місяць — другий і так далі.

— Добре. А «неприємне» — що це таке?

— Буває дуже часто так зване неприємне. Ну, от, наприклад, якщо зараз треба буде негайно зробити щось позапланове, то викличуть перший загін, а наступного разу — другий. Коли розподілятимуть прибирання, перший загін насамперед призначать чистити вбиральні. Це, звісно, стосується тільки чергових робіт.

— Це ви придумали такий жахливий закон?

— Ні, чому я? Це хлопці. Для них так зручніше: адже такі розподіли робити дуже важко, завжди будуть невдоволені. А тепер це робиться механічно. Черга пересувається через місяць.

— Так, виходить, ваш двадцятий загін буде чистити вбиральні через двадцять місяців?

— Звичайно, але й краще місце в їдальні він теж займе через двадцять місяців.

— Кошмар! Але ж через двадцять місяців у двадцятому загоні будуть нові люди. Так же?

— Ні, склад загонів майже не змінюється. Ми — прихильники сталих колективів. Звичайно, дехто піде, будуть два-три новачки. Але якщо навіть і більшість загону оновиться, в цьому нема нічого небезпечного. Загін — це колектив, у якому є свої традиції, історія, заслуги, слава. Правда, тепер ми значно перемішали загони, але все ж — ядра залишилися.

— Не розумію. Усе це якісь вигадки. Усе це несерйозно. Яке значення має загін, слава, якщо там нові люди? На що це схоже?

— Це схоже на Чапаєвську дивізію, — сказав я, усміхаючись.

— Ах, ви знову з вашою воєнізацією... Хоча!.. що ж тут, власне, Чапаєвського?

— У дивізії вже нема тих людей, що були раніше. І нема Чапаєва. Нові люди. Але вони несуть на собі славу і честь Чапаєва та його полків, — розумієте чи ні? Вони відповідають за славу Чапаєва. А якщо вони вкриють себе ганьбою, через п'ятдесят років нові люди відповідатимуть за їхню ганьбу.

— Не розумію, нащо це вам потрібно?

Так він і не зрозумів, цей професор. Що я міг зробити?

У перші дні Куряжа в загонах відбувалась дуже велика робота. До двох-трьох загонів було здавна прикріплено вихователя. Вихователі мали збуджувати в загонах уваження про колективну честь і краще, гідне місце в колонії. Нові благородні мотиви колективного інтересу з'являлися порівняно швидко, значно швидше, ніж коли б ми поклалися тільки на індивідуальну обробку.

Другим нашим дуже важливим інститутом була система перспективних ліній. Є, як відомо, два шляхи в галузі організації перспективи, а отже, і трудового зусилля. Перший полягає в організації особистої перспективи, між іншим, з допомогою впливу на матеріальні інтереси особи. Проте це останнє рішення заборонялося тодішніми педагогічними мислителями. Коли справа доходила до найнезначнішої кількості карбованців, що їх намічали видати дітям як зарплату або премію, на «Олімпі» зчинявся справжній скандал. Педагогічні мислителі були певні, що гроші від диявола, недаремно ж вони чули у «Фаусті»:

Люди гинуть за метал...

Їхнє ставлення до зарплати і до грошей було таке панічне, що будь-яка аргументація не мала сили. Тут могло допомогти тільки окроплення святою водою, але я цього засобу не мав.

А тим часом зарплата — дуже важлива річ. Одержуючи зарплату, вихованець виробляє вміння координувати особисті й громадські інтереси, потрапляє в дуже складне море радянського промфінплану, госпрозрахунку та рентабельності, вивчає всю систему радянського заводського господарства і принципово стає на позиції, спільні з усяким іншим робітником. Нарешті привчається просто цінити заробіток і вже не виходить з дитячого будинку в образі безпритульної інститутки, яка не вміє жити, а має тільки «ідеали».

Однак нічого не можна було зробити, на цьому лежало «табу»¹.

Я мав змогу користуватися тільки другим шляхом — методом підвищення колективного тону й організації дуже складної системи колективної перспективи. Від цього методу не так тхнуло

○

¹ Табу — заборона.

нечистою силою, і олімпійці багато чого терпіли тут, хоч і бурчали іноді підозріливо.

Людина не може жити на світі, якщо у неї нема попереду нічого радісного. Справжнім стимулом людського життя є завтрашня радість. У педагогічній техніці ця завтрашня радість є одним з найважливіших об'єктів роботи. Спочатку треба організувати саму радість, покликати її до життя і поставити як реальність. По-друге, треба наполегливо перетворювати простіші види радості в складніші і для людини значніші. Тут проходить цікава лінія: від примітивного задоволення яким-небудь пряником до найглибшого почуття обов'язку.

Найважливіше, що ми звикли цінити в людині, — це сила її краса. І те і друге визначається в людині тільки за тим, як вона ставиться до перспективи. Людина, яка визначає свою поведінку найближчою перспективою, сьогоднішнім обідом, саме сьогоднішнім, то людина найслабша. Якщо її задовольняє тільки своя власна перспектива, хоч би й далеко, вона може бути сильною, але не викликає у нас почуття краси особи і її справжньої цінності. Чим ширший колектив, перспективи якого є для людини перспективами особистими, тим людина красивіша й вища.

Виховати людину — значить виховати у неї перспективні шляхи, якими піде її завтрашня радість. Можна написати цілу методичку цієї важливої роботи. Вона полягає в організації нових перспектив, у використанні вже наявних, у поступовому підставлянні більш цінних. Починати можна і з доброго обіду, і з походу до цирку, і з очистки ставу, але треба завжди викликати до життя і поступово розширювати перспективи цілого колективу, доводити їх до перспектив усього Союзу.

Найближчою колективною перспективою після завоювання Куряжа стало свято першого снопа.

Але я маю розповісти про один винятковий вечір, який став чомусь переломним у трудовому зусиллі куряжан. А втім, я не сподівався такого наслідку, я хотів зробити тільки те, що треба було зробити, зовсім не з практичних міркувань.

Нові колоністи не знали, хто такий Горький. Найближчими днями по приїзді ми влаштували вечір Горького. Він був дуже скромний. Я свідомо не хотів йому надавати характеру концерту або літературного вечора. Ми не запросили гостей. На скромно прибраній сцені поставили портрет Олексія Максимовича.

Я розповів дітям про життя і творчість Горького, розповів докладно. Кілька старших хлопців прочитали уривки з «Дитинства».

Нові колоністи слухали мене, широко розплющивши очі: вони не уявляли, що в світі можливе таке життя. Вони не ставили мені запитань і не хвилювалися до тієї хвилини, поки Ланько не приніс папки з листами Горького.

— Це він написав? Сам написав? Він писав колоністам? Ану покажіть...

Лапоть обережно поніс між рядами розгорнуті листи Горького. Дехто затримав руку Лаптя, прагнучи глибше ввійти в суть того, що відбувалося.

— Ось бачиш, ось бачиш: «Дорогі мої товариші». Так і написано...

Усі листи ми прочитали на зборах. Я після цього спитав:

— Може, хто хоче щось сказати?

Хвилини зо дві не було охочих. Але потім, червоніючи, на сцену вийшов Коротков і сказав:

— Я скажу новим горьківцям... от, як я. Тільки я не вмію говорити... Ну, однаково. Хлопці! Жили ми тут, і очі у нас є, а нічого ми не бачили... Як сліпі, слово честі. Аж досадно — скільки років пропало! А зараз нам показали одного Горького... Слово честі, у мене все на душі перевернулось... не знаю, як у вас...

Коротков присунувся до краю сцени, ледве-ледве примружив серйозні гарні очі:

— Треба, хлопці, працювати... Інакше треба працювати... Розумієте?

— Розуміємо! — палко закричали пацани і дружно заплескали, проводжаючи зі сцени Короткова.

На другий день я їх не пізнав. Віддихуючись, крекчучи, крутячи головами, вони чесно, хоч і з великим зусиллям, перемагали одвічні людські лінощі. Вони побачили перед собою радісну перспективу: цінність людської особи.

11. ПЕРШИЙ СНІП

Останні дні травня по черзі приносили нам нові подарунки: нові майданчики на подвір'ї, нові двері й вікна, нові запахи в дворі і нові настрої. Останні випадки лінощів тепер легко вже долалися. Дедалі дужче починало сяти попереду свято нашої перемоги. З надр монастирської гори, з глибин незліченних келій виходив на поверхню останній чад минулого, і його враз підхоплював літній послужливий вітер, несучи кудись далеко, на якісь смітники історії.

Вітрові тепер неважко було працювати: завязі ломи зведених за два тижні розкидали геть віковий сажневий мур. Коршак, Мері й посвіжілі коні Куряжа, яким рада командирів дала пристойні імена: Васильок, Монах, Орлик, розвезли цегельний прах куди слід: більший і ціліший — на побудову свинарника, дрібніший — на доріжки, ярки, ями. Інші зведені з лопатами, тачками, ношами розширили, розчистили, утрамбували крайні майданчики нашої гори, розкопали спуски в долину, виклали сходи, а бригада Борового вже зробила десяток лав, щоб поставити їх

на спеціальних терасках і поворотах. У нашому дворі стало світло й просторо, побільшало неба, і зелена краса та безкрая далечінь обрїю облямували нас широченною рамою.

Двір і простір навколо гори давно було очищено від решток соціалістичних мільйонів, і наш садівник Мізак, людина мовчазна й похмура, якими часто бувають невродливі чоловіки красунь, уже скопував з хлопцями узбіччя двору й доріжок і складав в рівненькі купки стерті цеглинки чернечих тротуарів.

На північному краю подвір'я закладали фундамент свинарника. Свинарник робили справжній, з добрими стійлами. Шере вже не скидався на погорільця, тепер і він відчув архімедівський захват: щодня виходило на роботу понад тридцять зведених загонів, у наших руках відчувалася величезна сила. І я побачив, які неймовірні запаси робочого апетиту закладено в Шере. Він ще більше схуд від жадоби: роботи багато, робочої сили багато, тільки в ньому самому сили організатора мають свою межу. Едуард Миколайович став менше спати, немовби подожжив ноги, викреслив з розпорядку денного різні розкоші, як-от: сніданок, обід та вечерю, і все-таки не встигав усього зробити.

На нашій сотні гектарів Шере хотів за півтора місяця пройти той шлях, який на старому місці ми проходили протягом шести років. Він кидав великі зведені на прополювання полів, на викубування найдрібнішої травички, він без найменшого вагання переорював невдалі ділянки і пересівав їх якимись особливими пізними культурами. На полях пролягли рівні, як промені, межі, очищені від бур'янів і прикрашені, як і раніше, візитними картками «королів андалузських» та «принцес» різних сортів. Центральну ділянку, біля польової дороги, Шере виділив під баштан, ставлячись поблажливо до моїх педагогічних перспектив. На раді командирів відзначили це починання як дуже корисне, і Лапоть негайно взявся обліковувати усяку заслужену каліч, щоб з її елементів скласти спеціальний загін баштанників.

Хоч як багато було роботи у Шере, а вистачало наших сил і на зведений загін для очистки ставу. Командиром зведеного призначили Карабанова. Сорок голих хлопців, обгорнувши стегна найстарішими, які тільки були у Дениса Кудлатого, трусиками, почали спускати воду. На дні ставу знайшли багато цікавих речей: гвинтівки, обрізи, револьвери. Карабанов сказав:

— Якщо тут добре пошукати, то й штани знайдуться. Я так гадаю, що сюди й штани кидали, бо без штанів тікати легше...

Зброю з болота витягти було неважко, значно важче було витягти саму твань. Став був досить великий, виносити багно відрами й носилками — коли закінчиш роботу? Коли ж прилади до діла четверо коней і спеціально винайдені дошані лопаті, товща твані почала помітно меншати.

Особливий другий зведений Карабанова під час роботи був на диво мальовничий. Вимазані по саме тім'я хлопці страшенно

скидалися на чорношкірих, їх важко було пізнати в лице. Здавалося, ця юрба прибула з невідомої далекої країни. Вже на третій день ми мали змогу милуватися видовищем, зовсім неможливим у наших широтах: хлопці вийшли на роботу, прикрасивши стегна стильними спідничками з листя акації, дуба та інших «тропічних» рослин. На шиях, на руках, на ногах у них з'явилися відповідні прикраси з дроту, штабок листового заліза, жерсті. Деякі примудрилися прилаштувати до носів поперечні палички, а на вуха повісити сережки з шайб, гайок, цвяхків.

Чорношкірі, звичайно, не знали ні російської, ні української мови і розмовляли тільки невідомою колоністам тубільною крикливою говіркою, в якій переважали незвичні для європейського вуха гортанні звуки. На наш подив, члени особливого другого зведеного не тільки розуміли один одного, але й були надзвичайно балакучі, і над величезною западиною ставу цілий день стояв нестерпний гамір. Залізши по пояс у болото, чорношкірі підпругають Вертуху або Коршака до нескладного дощатого пристрою в глибині мулу і репетують не своїм голосом.

Карабанов, блискучий і чорний, як і всі, зробивши з своєї чуприни, якийсь неймовірно потворний кок, поводить величезними білими очима і скалить страшні зуби:

— Каррамба!

Десятки пар таких же диких і таких же білих очей втуплюються в одну точку, куди показує вся в браслетах екзотична рука Карабанова, кивають головами і очікують. Карабанов горлає:

— Пхананяй, пхананяй!

Дикуні стрімголов кидаються до пристрою і тісною ордою криками і підштовхуванням допомагають Вертусі витягти на берег цілу тонну густого, важкого мулу.

Ця етнографічна метушня особливо поживається надвечір, коли вся колонія сідає на схилі нашої гори і голоногі пацани захоплено чекають тої солодкої миті, коли Карабанов загорлає: «Горли резити!..» і чорношкірі з люжими обличчями кровожерно кинуться на білих. Білі, охоплені жахом, тікають у двір колонії, з дверей і щілин виглядають їхні перелякані обличчя. Але чорношкірі не переслідують білих, і взагалі справа до канібальства не доходить, бо хоч дикуні і не розуміють російської мови, проте добре знають, що за бруд, нанесений у житлові приміщення, буде кара — домашній арешт.

Тільки один раз щасливий випадок дав змогу дикунам справді позбиткуватися над білим населенням в околицях столичного міста Харкова.

Одного вечора після сухого жаркого дня з заходу прийшла грозова хмара. Підгортаючи під себе пошматований сірий гребінь, хмара впоперек захопила небо, заричала і кинулась на нашу гору. Особливий другий зведений зустрів хмару захоплено, на дні ставу розляглися радісні крики. Хмара загуркотіла по

Куряжу з усіх своїх батареї важкими тисячотонними вибухами раптом, не втримавшись на хиткій небесній гойдалці, впала на нас, перемішавши в димному вихорі смуги зливи, громи, блискавки й оскаженілий гнів. Особливий другий зведений відповідь на це несамовитим криком і шаленим танцем у самому центрі хлосу.

Але в цей приемний момент на край гори під дощ вибіг суворий, заклопотаний Синенький і загравав розкотисто-розливчаний сигнал тривоги. Дикунки припинили танці і згадали рідну мову:

— Чого дудиш? Га? У нас?.. Де?

Синенький показав сурмою на Подвірки, куди вже, обминаючи став, поспішали колоністи, що вибігли з подвір'я. За сотню метрів від берега жарким великим полум'ям палахкотіла хата, і коло неї урочисто навколішках повзали рештки якоїсь процесії. Всі сорок чорношкірих на чолі з ватажком кинулись до хати. Десятка півтора зляканих баб і дідів у цей момент утворили проти прибулих раніше колоністів загородження з ікон, і один з бородачів кричав:

— Яке ваше діло? Господь бог запалив, господь бог і погасить...

Та, озирнувшись, і бородач і інші віруючі переконались, що не тільки господь бог не вживає ніяких протипожежних заходів, але потуранням божим вирішальну участь у катастрофі надано нечистій силі: на них з дикими вигуками мчить юрба чорношкірих, стрясаючи волохатими стегнами і брязкаючи залізними прикрасами. Не було сумніву, що ці чорношкірі істоти з обличчями, спотвореними паличками у носі й огидними коками, не мають ніяких інших намірів, як захопити всю процесію і затягти її в пекло. Діди й баби пронизливо закричали і врзнобіч затупотіли по вулиці, притискаючи під пахвами ікони. Хлопці кинулись до стайні й до корівника, та було вже пізно: худоба загинула. Розгніваний Семен першим поліном, яке потрапило до рук, висадив вікно і поліз у хату. Через хвилину у вікні раптом з'явилася сива борода та голова, і Семен закричав з хати:

— Приймай діда, хай йому...

Хлопці підхопили діда, а Семен вискочив через інше вікно і застрибав по зеленому мокрому двору, рятуючись від опіків. Один з чорношкірих побіг у колонію по лінійку.

Хмара вже посунула на схід, розтягнувши по небу чорний широкий хвіст. З колонії примчав на Молодіці Антін Братченко:

— Лінійка зараз буде... А граки ж де? Чого тут самі хлопці?

Ми поклали діда на лінійку і рушили за ним у колонію. З-за поріт та тинів дивилися нерухомі обличчя і самими поглядами проклали нас.

Село поставилося до нас холодно, хоч ми й чули, що запроваджену в колонії дисципліну жителі схвалюють.

Щосуботи й неділі на нашому подвір'ї юрмилися віруючі. В церкву звичайно заходили тільки старі. Молодь вважала за краще прогулюватися навколо храму. Наші сторожові зведені і цим формам спілкування — з нами чи з богами? — покляли край. На час відправи виділяли патруль, який надівав блакитні пов'язки і пропонував віруючим таку альтернативу:

— Тут вам не бульвар. Або проходите в церкву, або забирайтеся з подвір'я. Нема чого тут вештатись з вашими забобонами.

Більшість віруючих воліла забиратися. Поки що ми не починали наступу проти релігії. Навпаки, намічався навіть певний контакт між ідеалістичним та матеріалістичним світоглядами. Церковна рада іноді заходила до мене, щоб розв'язати дрібні прикордонні питання. І одного разу я не стримався і висловив деякі свої почуття:

— Знаєте що, діди? Може, ви виберетеся в ту церкву, що над отим самим... чудотворним джерелом, га? Там тепер усе очищено, вам добре буде...

— Громадянине начальнику, — сказав староста, — як же ми можемо вибратися, коли то не церква, а каплиця тільки? Там і престолу нема... А хіба ми вам заважаємо?

— Мені подвір'я потрібне. У нас повернутися ніде. І зверніть увагу, у нас все пофарбоване, побілене, прибране, а ваш собор стоїть облуплений, брудний... Ви вибирайтеся, а я цей собор вмиць розкидаю, через два тижні квітник на тому місці буде.

Бородачі усміхаються, мій план їм до вподоби, чи що...

— Розкидати не штука, — каже староста. — А збудувати як? Хе-хе! Триста років тому будували, трудову копійку на це діло не одну поклали, а ви тепер кажете: розкидаю. Це ви так вважаєте, виходить: начебто віра вмирає. А ось побачите, не вмирає віра... народ знає...

Староста добре сів в апостольське крісло, і навіть голос у нього задзвенів, як у перші віки християнства, але інший дід спинив старосту:

— Ну, нащо ви таке говорите, Іване Якимовичу? Громадянин завідувач своєї справи пильнує, він, як Радянська влада, виходить, йому храм, можна так би мовити, що й без потреби. А тільки вниз, як ви сказали, — так то каплиця. Каплиця, так. І до того ж місце опоганене, просто будемо казати...

— А ви святою водою побризкайте, — радить Лапоть.

Старий зніяковів, почухав бороду:

— Свята вода, синку, не на кожному місці допомагає.

— Ну... як же не на кожному!..

— Не на кожному, синку. От якщо, скажімо, тебе покропити, адже не pomoже, правда?

— Не pomoже, мабуть, — висловлює сумнів Лапоть.

— Ну, от бачиш, не pomoже. Тут з розбором треба.

— Попи з розбором роблять?

— Священники наші? Вони розуміють, звичайно. Розуміють, синку.

— Вони, бач, розуміють, що їм потрібно, — сказав Лапоть, — а ви не розумієте. Пожежа вчора була... Коли б не хлопці, згорів би дід. Як тепленький, згорів би.

— Значить, така божа воля. Згоріти такому старому, може, уготовано було від господа бога.

— А хлопці втрутилися й перешкодили...

Старий крякнув:

— Молодий ти, синку, про ці справи міркувати.

— Ага?

— А тільки під горою каплиця. Каплиця, отже й престолу немає.

Діди пішли, смиренно попросившись, а на другий день начепили на стіни собору мотузи й петлі, і на них повисли майстри з відрами. Чи то засоромились облуплених стін храму, чи то хотіли довести живучість віри, але церковна рада асигнувала на побілку собору чотириста карбованців. Контакт.

Колоністи якийсь час до собору ставились без ворожнечі, швидше навіть з цікавістю. Пацани звернулись до мене з проханням:

— Адже ж можна нам подивитись, що вони там роблять у церкві.

— Подивіться.

Жорка попередив пацанів:

— Тільки, глядіть, не хуліганити. Ми боремося проти релігії переконанням і перебудовою життя, а не хуліганством.

— То що ми, хулігани, чи що? — образились пацани.

— І взагалі треба, розумієте, не ображати нікого там... Якнебудь так, розумієте, делікатніше... Так...

Хоч Жорка робив це розпорядження більше з допомогою міміки й жестів, пацани його зрозуміли.

— Та знаємо, все буде гаразд.

Але через тиждень до мене підійшов старенький, зморщений попик і зашепотів:

— Прохання до вас, громадянине начальнику. Не можна, звичайно, нічого сказати, ваші хлопчики нічого такого не роблять, тільки знаєте... все-таки спокуса для віруючих, незручно якось... Вони, правда, і стараються, боже борони, нічого такого не можемо сказати, а все-таки розпорядіться, хай не ходять до церкви.

— Хуліганять, значить, потрошку?

— Ні, боже борони, боже борони, не хуліганять, ні. Ну, а приходять у трусиках, у шапочках цих... як вони... А деякі хрестяться, тільки, знаєте, лівою рукою хрестяться і взагалі не

вміють. В різні боки дивляться, не знають, в який бік дивитися, повернуться, знаєте, то боком до вітара, то спиною. Йому, звичайно, цікаво, але все-таки дім молитви, а хлопчики, вони ж не знають, як це молитва, і благоліпність, і страх божий. У віттар заходять, скромно, звичайно, дивляться, ходять, ікони торкають, на престолі все розглядають, а один навіть став, розумієте, в царських вратах і дивиться на молільників. Незручно, знаєте...

Я заспокоїв попка, сказав, що заважати йому більше не будемо, а на зборах колоністів оголосив:

— Ви, хлопці, до церкви не ходіть, піп скаржиться

Пацани обурились:

— Що? Нічого такого не було. Хто заходив, не хуліганив: пройде, там ото, і додому. Це він бреше, водолаз!

— А нащо ви там хрестились? Нащо це тобі потрібно хреститися? Чи ти в бога віруєш, чи що?

— Так казали ж не ображати. А хто їх знає, як з ними треба? Там усі якісь психічні. Стоять, стоять, а потім бух на коліна і хрестяться. Ну, і наші думають, щоб не ображати.

— Так от, не ходіть, не треба.

— Та що ж? Ми й не підемо... А смішно ж там! Говорять якось чудно. І всі стоять, а чого стоять? А в цій загородці... як вона... ага, віттар, так там чисто, килимки, пахне так, а тільки, ха, піп там здорово працює, руки вгору так задирає... Здорово!

— А ти й у віттарі був?

— Я так зайшов, а водолаз саме задер руки і белькоче щось. А я стою і не заважаю йому зовсім, а він каже: іди, іди, хлопче, не заважай. Ну, я й пішов, що мені...

Хлопцям було дуже цікаво знати, як Густоіван ставиться до церкви, і він справді одного разу пішов до церкви, але повернувся звідти дуже розчарований. Лапоть питає його:

— Скоро будеш дияконом?

— Ні-і!... — каже, усміхаючись, Густоіван.

— Чому?

— Та... це, хлопці кажуть, контра... і в церкві там нічого немає... самі картини...

В середині червня колонію було цілком упорядковано. Десятого червня електростанція дала перший струм, гасові лампочки склали в комірчині. Водогін почав працювати трохи пізніше.

В середині ж червня жолоністи перебрались у спальні. Ліжка майже наново були зроблені в нашій кузні, на них поклали нові матраци й подушки, але на ковдри у нас не вистачило, а вкрити постелі різним лахміттям не хотілось. На ковдри треба було витратити до десяти тисяч карбованців. Рада командирів кілька разів розглядала це питання, але ухвалазавждибула та сама, і Лапоть формулював її так:

— Ковдри купити — свинарника не кінчимо. Ну їх к свиням, ковдри!

Влітку ковдри були потрібні тільки для параду, але дуже хотілося всім, до зарізу хотілося на свято першого снопа причепурити спальні. А тепер спальні стояли білою плямою на нашому радісному бутті. Але нам щастило.

Халабуда часто приїжджав у колонію, ходив по спальнях, ремонтах, будівлях, розмовляв з хлопцями, його дуже тішило, що його жито збиралися косити урочисто. Колоністи полюбилися Халабуді, він казав:

— Там наші баби ляпають язиками: те, розумієте, не так, те неправильно, я ніяк не розберу, хоч би мені хто-небудь пояснив, якого їм хріна ще треба? Працюють хлопці, стараються, хлопці хороші, комсомольці. Ти їх там дражниш, чи що?

Але, відгукуючись щиро на всі злоби дня, Халабуда холодів, як тільки мова заходила про ковдри. Лапоть і так і сяк під'їжджав до Сидора Карповича.

— От, — зітхає Лапоть, — у всіх людей є ковдри, а у нас нема. Добре, що Сидір Карпович з нами. Ось побачите, він нам подарує...

Халабуда відвертається і незадоволено рокоче:

— Теж хитрі, негідники... «Сидір Карпович подарує...»

На другий день Лапоть додає в ключі один бемоль:

— Виходить так, що й Сидір Карпович не допоможе. Бідні гурьківці!

Але й бемоль не допомагає, хоч ми й бачимо, що на душі у Сидора Карповича стає моторошно.

Раз надвечір Халабуда приїхав у доброму гуморі, хвалив поля, краєвиди, свинарник, свиней. Радів у спальні з відшнурованих ліжок, прозорості вимитих шибок, свіжості підлог і пухкого затишку перебитих подушок. Постелі, щоправда, різали очі сліпучою наготою простирадл, але я вже не хотів докучати старому ковдрами. Халабуда з власного почину засумував, виходячи з спалень, і сказав:

— Так, чорт його бери... Ковдри треба... той, як його... дістати...

Коли ми з Халабудою вийшли на подвір'я, всі чотириста колоністів стояли в строю — був час гімнастики. Петро Іванович Горович відповідно до стройових правил колонії подав команду:

— Товариші колоністи, струнко! Салют!

Чотириста рук спалахнули рухом угору і завмерли над рядами звернених до нас серйозних облич. Взвод барабанщиків пустив далеко до обрії чотири такти частого дробу привітання. Горович підійшов з рапортом і виструнчився перед Халабудою:

— Товаришу голова комісії допомоги дітям! У строю колоністів колонії імені Горького на заняттях гімнастикою триста

вісімдесят дев'ять, відсутні — на чергуванні три, у сторожовому зведеному шість, хворих два.

Бувалий кавалерист Петро Іванович ступив крок убік і відкрив перед очима Сидора Карповича розсунутий на широкі спортивні інтервали, завмерлий у салюті, чарівний стрій горьківців.

Сидір Карпович схвильовано смикнув вус, став серйозніший разів у десять проти звичайного, стукнув сукуватою палицею об землю і сказав голосно незмінним своїм басом:

— Здорові, хлопці!

Сидорові Карповичу довелося добре кліпнути очима, коли дзвінкий хор чотирьохсот молодих веселих глоток відповів йому:

— Дра!..

Халабуда не витримав, усміхнувся, озирнувся і ніяково рокотнув:

— Ач, негідники! Як насобачились! Це... я от скажу їм... одну річ скажу.

— Вільно стояти!

Колоністи відставили праву ногу, заклали руки за спину, ворушили таліями і усміхнулись Сидорові Карповичу.

Сидір Карпович ще раз стукнув палицею об землю, ще раз смикнув за вус.

— Я, знаєте, хлопці, промов не люблю говорити, а зараз скажу, що ж. Ось бачите, — молодці, прямо в очі вам кажу: молодці. І все це у вас іде по-нашому, по-робітничому, добре йде, прямо скажу: був би у мене син, хай буде такий, як ви, хай такий буде. А що там баби всякі балакають, не звертайте уваги. Я вам прямо скажу: ви свою лінію держіть, бо я старий більшовик і робітник теж старий, я бачу. У вас це все по-нашому. Якщо хто скаже не так, не звертайте уваги, ви собі йдіть уперед. Розумієте, вперед! От! А я на знак цього прямо вам скажу: ковдри я вам дарую, укривайтесь ковдрами!

Хлопці розсипали кристали строю і кинулись до нас. Лапоть вискочив уперед, присів, махнув руками, крикнув:

— Що? Так значить... Сидір Карпович, ура!

Ми з Горовичем ледве встигли відскочити вбік. Халабуду підняли на руки, підкинули кілька разів і понесли до клубу, стриміла тільки над юрбою його сукувата палиця.

Коло дверей клубу Халабуду спустили на землю. Скуйовджений, почервонілий і схвильований, він ніяково поправляв піджак і вже здивовано зачепився за якусь кишеню, коли до нього підійшов Таранець і скромно сказав:

— Ось ваш годинник, а ось гаманець і ще ключі.

— Все випало? — спитав здивовано Халабуда.

— Не випало, — сказав Таранець, — а я прийняв, а то могло випасти й загубитися... буває, знаєте...

Халабуда взяв з рук Таранця свої цінності, і Таранець відійшов у юрбу.

— Народ, я тобі скажу!.. Слово честі!

І раптом зареготав:

— Ах ви... Ну, що це таке, справді... Де цей самий... що «приймав»?

Він поїхав до міста зворушений.

Тому я був просто знищений другого дня, коли той самий Сидір Карпович у власному багатому кабінеті зустрів мене неприступно холодно і не стільки говорив зі мною, скільки копався у шухлядах стола, перегортав блокноти і сякався.

— Довдр у нас нема, — сказав він, — нема!

— Давайте гроші, ми купимо.

— І грошей нема... грошей нема... І потім, кошторису такого теж нема:

— А як же вчора?

— Ну, мало що? Що там... розмови. Якщо нема нічого, що ж...

Я уявив собі оточення, в якому живе Халабуда, згадав Чарлза Дарвіна, приклав руку до козирка і вийшов.

У колонії звістку про зраду Сидора Карповича зустріли роздратовано. Навіть Галатенко обурювався:

— Дивись, який чоловік! Ну, так тепер же йому в колонію не можна приїхати. А він казав: «На баштан приїжджатиму. І стергтиму...»

Другого дня я одвіз до арбітражної комісії скаргу на голову помдіту, в якій натискав не на юридичний бік справи, а на політичний: не можемо допустити, щоб більшовик не додержав слова.

На наше здивування на третій день викликали в арбітраж мене й Лаптя. Перед судовим червоним столом став Халабуда і почав щось доводити. За його спиною притаїлися представники оточення, в окулярах, з гофрованими потилицями, з американськими вусиками, і про щось перешіптувались між собою. Голова, в чорній косоворотці, лобатий і кароокій, поклав розчепірену п'ятірню на якийсь папірець і перебив Халабуду:

— Стривай, Сидоре. Скажи прямо: обіцяв ковдри?

Халабуда почервонів і розвів руками:

— Ну... розмова була така... Та мало що!

— Перед строем колоністів?

— Це вірно... у строю були хлопчачки...

— Качали?

— Та хлопчачки!.. Качали... що ти їм зробиш?

— Плати.

— Як?

— Плати, кажу. Ковдри треба дати, так і ухвалили.

Судді усміхнулися. Халабуда повернувся до оточення і щось забубонів погрозово.

Ми почекали кілька днів, і Задоров поїхав до Халабуди одержувати коври або гроші. Сидір Карпович не пустив Задорова до себе, а його керівник справ пояснив:

— Не розумію, як могло вам спастись на думку судитися з нами? Що це за порядок? Ну, от, будь ласка, у мене лежить постанова арбітражної комісії. Бачите, лежить?

— Ну?

— Ну і все! І, будь ласка, сюди не ходіть. Може, ми ще надуємося оскаржити. В крайньому разі ми внесемо в кошторис майбутнього року. Ви гадаєте як: поїхали на базар і купили мотириста коври? Це вам серйозна установа...

Задоров повернувся з міста дуже засмучений. На раді командирів цілий вечір кипіли й вирували промови, і вирішили звернутися з листом до Григорія Івановича Петровського. Але на другий день знайшовся вихід, такий простий і природний, такий навіть веселий, що вся колонія від несподіванки реготала й стрибала і мріяла про ту щасливу хвилину, коли в колонію приїде Халабуда і колоністи розмовлятимуть з ним. Вихід полягав у тому, що судовий виконавець наклав арешт на поточний рахунок помдту. Минуло ще два дні. Мене викликали до того самого високого кабінету, і той же голений товариш, який свого часу цікавився, чому мені не подобаються сорокакарбованцеві вихователі, сидів у широкому кріслі і наливавсь веселою кров'ю, поглядаючи на Халабуду, який, теж налитий кров'ю, але вже іншого сорту, ходив по кабінету.

Я мовчки зупинився біля дверей, і голений поманив мене пальцем, ледве стримуючи сміх:

— Іди сюди... Як же це? Як же це ти, брате, насмілився, га? Це не годиться, треба зняти арешт, а то... ось він ходить тут, а його до власної кишені не пускають. Він прийшов на тебе скаржитись. Каже: не хочу працювати, мене кривдить завідувач горьківський.

Я мовчав, бо не розумів, яку спіраль закручує голений.

— Арешт треба зняти, — сказав серйозно хазяїн. — Що це ще за новина, арешти якісь!

Він раптом знову не стримався і зайшовся сміхом на своєму кріслі. Халабуда закривав руки в кишені і дивився на майдан.

— Накажете зняти арешт? — спитав я.

— Ось у чому річ: наказувати не маю права. Чуєш, Сидоре Карповичу, я не маю права! Я йому скажу: зніми арешт, а він скаже: не хочу! У тебе, я бачу, в кишені чекова книжка. Випиши чек, на скільки там: на десять тисяч? Ну от...

Халабуда відійшов од вікна, витяг руку з кишені, торкнув рудий вус і усміхнувся:

— Ну, і народ же сволочний, що ти скажеш?

Він підійшов до мене, ляснув мене по плечу:

— Молодець, так з нами й треба! Адже ми хто? Бюрократи! Так і треба!

Гелений знову вибухнув сміхом і навіть хустку витяг. Халабуда, усміхаючись, дістав книжку і виписав чек.

Перший сніп святкували п'ятого липня.

Це було наше давнє свято, для якого вже був вироблений порядок і яке давно стало важливою віхою в нашому річному календарі. Але тепер у ньому переважала ідея здачі колонії після воєнної операції. Ця ідея захопила всіх колоністів, і тому підготовка до свята відбувалася «без сигналів», у глибокому захваті пристрасті й твердого рішення; все повинно бути чудово. Недороблених місць майже й не було: на ліжках тепер лежали червоні нові ковдри, став блищав, як чисте дзеркало, на схилі гори пролягли сім нових терас для майбутнього саду. Було зроблено все. Силантій колов кабанів, зведений загін Буцає розвішував гірлянди й гасла. Над ворітьми на білому тлі склепіння Кость Ветковський старанно розмістив:

І ПІДНЕСЕМ НАД ЗЕМЛЕЮ ПРАПОР ЧЕРВОНИЙ ТРУДА!

а з внутрішнього боку воріт коротко:

ЕСТЬ!

Другого числа причепурений тринадцятий зведений під командуванням Жевелія розвозив по місту запрошення.

У день свята зранку півгектара жита, що його мали жати, обнесли рядами червоних прапорів, дорогу до цього місця прикрасили теж прапорами й гірляндами. Коло в'їзних воріт — маленький столик гостьової комісії. Над кручею коло ставу поставлено столи на шістсот місць, і святковий дбайливий вітерець ворухить ріжки білих скатертин, пелюстки букетів і халати столової комісії.

За ворітьми, внизу на шляху, чергують верхи на Молодці та Мері одягнені в червоні трусики й сорочки, в білих кавказьких капелюхах Синенький і Зайченко. За плечима у них майорять білі півплащі з червоною зіркою, облямовані справжнім кролячим хутром. Ваня Зайченко за тиждень вивчив усі наші дев'ятнадцять сигналів, і командир бригади сигналістів Горьківський визнав, що він гідний честі бути черговим сурмачем на святі. Сурми висять у них через плече на атласній стрічці.

О десятій годині прибули перші гості — пішоходи з рижовської станції. Це представники харківських комсомольських організацій. Вершники підняли сурми, розпустивши по плечах

атласні стрічки, міцніше вперлись у стремена і тричі просурмили привітання.

Почалося свято. На воротах гостей зустрічає гостьова комісія з блакитними пов'язками, кожному приколє до грудей три колоски жита, перев'язані червоною стрічкою, і передає квиток, на якому написано, приміром:

*11-й загін колоністів
запрошує вас обідати за його столом.
К-р загону Д. Ж е в е л і й*

Гостей ведуть оглядати колонію, а знизу лунають нові звуки привітання наших чудових вершників.

Подвір'я та приміщення колонії заповнюють гості. Приходять представники харківських заводів, співробітники окрвиконкому та наросвіти, сільради сусідніх сіл, кореспонденти газет, машинами під'їжджають до воріт Джуринська, Юр'єв, Клямер, Брегель і товаришка Зоя, члени партійних організацій, приїжджає і голений товариш. Прибуває своїм фордом і Халабуда. Халабуду зустрічає спеціально для цього зібрана рада командирів, витягає з машини і відразу ж кидає у повітря. По другий бік машини стоїть і регоче голений. Коли Халабуду поставили на землю, голений питає:

— Що вони з тебе зараз викачали?

Халабуда розсердився:

— А ти думаєш, не викачали? Вони завжди викачають.

— Та ну? А що?

— Трактор викачали! Дарую трактор — фofdзон... Ну, біс із вами, качайте, тільки тепер уже все.

Довелося Халабуді ще політати в повітрі, і його негайно кудись потягли хлопці.

На подвір'ї колонії стає велелюдно, як на головній вулиці міста. Колоністи, прикрашені бутоньєрками, широкими чепурними рядами ходять по доріжках з приїжджими, усміхаються їм червоними губами, освітлюють їх обличчя то зніжковим, то відвертим сьайвом очей, щось показують, кудись ведуть.

О дванадцятій годині на подвір'я виїхали Синенький і Зайченко. Нахилившись із сідел, пошепки поговорили з черговим командиром Наталкою Петренко, і Синенький, розганяючи веселих гостей і колоністів, чвалом помчав на господарський двір. За хвилину звідти пролунали піднебесні звуки загального збору, який завжди сурмлять на октаву вище від усякого іншого сигналу. Ваня Зайченко підхопив. Колоністи, покинувши гостей, збігалися до головного майданчика, і не встиг полинати до Рижова останній сурмовий речитатив, а вони вже витягалися в одну лінію, і на лівий фланг, високо підкидаючи п'яти і зворушуючи

гостей, пробіг з зеленим прапорцем Митя Нісінов. Я починаю кожним нервом відчувати своє торжество. Цей радісний хлоп'ячий стрій, що синьо-білою стрічкою раптом виріс поряд з лінією квітників, уже вдарив по очах, по смаках і по звичках людей, які зібралися тут, уже змусив поважати себе. Обличчя гостей, до цього моменту доброзичливо-поблажливі, які бувають звичайно у дорослих, що великодушно ставляться до дітей, раптом витяглися і загострилися увагою. Юр'єв, який стояв позаду мене, сказав голосно:

— Здорово, Антоне Семеновичу! Так їх!

Колоністи заклопотано закінчували ривнятися, раз у раз поглядаючи на мене. Я певний, що скрізь усе готове, і не затримую дальшої команди:

— Під прапор, струнко!

З-за стін собору, точно узгоджуючи свій рух з темпами салюту, вийшла Наталка і повела до правого флангу прапоріву бригаду.

Я звернувся до колоністів з двома словами, привітав їх із святом, привітав з перемогою.

— А тепер вшануємо кращих наших товаришів, восьмий зведений першого снопа загін Буруна.

Знову заграла сурми привітання. З далеких, широко відчинених воріт господарського двору вийшов восьмий зведений. О дорозі гості, я розумію ваше хвилювання, я розумію ваші невідривні, здивовані погляди, бо вже не вперше в житті я сам вражений і захоплений високою врочистою красою восьмого зведеного загону! Певно, я маю можливість більше, ніж ви, бачити й відчувати.

Попереду загону Бурун, поважний, заслужений Бурун, який не вперше водить вперед робочі загони колонії. У нього на багаторських плечах високо лежить блискуча вигострена коса з грабельками, прикрашена великими ромашками. Бурун велично гарний сьогодні, особливо гарний для мене, бо я знаю: це не тільки декоративна постать попереду живої картини, це не тільки командир, який знає, кого веде за собою і куди веде. У суворо-спокійному обличчі Буруна я бачу думку про завдання: він повинен сьогодні протягом тридцяти хвилин зібрати й заскиртувати півгектара жита. Гості не бачать цього. Гості не бачать і іншого: цей сьогоднішній командир косарів — студент медичного інституту, у цьому сполученні особливо переконливо струмують лінії нашого радянського стилю. Та мало чого не бачать гості і навіть не можуть бачити, хоч би тому, що не тільки ж на Буруна дивитися. За Буруном ідуть по чотири в ряд шістнадцять косарів у таких же білих сорочках, з такими ж завітчаними косами. Шістнадцять косарів! Так легко їх перелічити! Але з цих шістнадцяти стільки славетних імен: Карабанов, Задоров,

Белухін, Шнайдер, Георгієвський! Тільки останній ряд складається з молодих горьківців: Воскобойников, Сватко, Перець та Коротков.

За косарями — шістнадцять дівчат. На голові у кожної вінок з квітів, і в душі у кожної вінок з прекрасних наших радянських днів. Це — в'язальниці.

Восьмий зведений загін підходить уже до нас, коли з воріт рясю виїжджають дві жниварки, запряжені кожна двома парами коней. І у кожного в гриві і на упряжі квіти, квітами прибрані й крила жниварок. На правих конях їздові в сідлах, на сидінні першої машини сам Антін Братченко, на другій — Горьківської. За жниварками кінні граблі, за граблями бочка з водою, а на бочці Галатенко, найледачіша людина в колонії, але рада командирів, не змигнувши оком, преміювала Галатенка участю у восьмому зведеному загоні. Тепер можна бачити, як старанно, не лінуючись, прикрасив квітами свою бочку Галатенко. Це не бочка, а запашна клумба, навіть на спицях коліс квіти. І, нарешті, за Галатенком лінійка під червоним хрестом, на лінійці Олена Михайлівна і Зміна, — все може статися на роботі.

Восьмий зведений зупинився проти нашого строю. З строю виходить Лапоть і каже:

— Восьмий зведений! За те, що ви добрі комсомольці, колоністи і добрі товариші, колонія нагородила вас великою нагородою: ви коситимете наш перший сніп. Зробіть це як годиться і покажіть ще раз усім пацанам, як треба працювати і як треба жити. Рада командирів вітає вас і просить вашого командира товариша Буруна прийняти командування над усіма нами.

Цю промову, як і всі наступні промови, невідомо хто склав. Їх виголошують рік у рік в однакових словах, записаних у раді командирів. І саме тому їх слухають з особливим хвилюванням, і з особливим хвилюванням усі колоністи затихають, коли підходить до мене Бурун, потискує руку і говорить також традиційно необхідне:

— Товаришу завідувач, дозвольте вести восьмий зведений загін на роботу і дайте нам на допомогу цих хлопців.

Я повинен відповісти так, як я й відповідаю:

— Товаришу Бурун, веди восьмий зведений на роботу, а хлопців цих бери на допомогу.

З цього моменту командиром колонії стає Бурун. Він подає ряд команд перешикуватися, і за хвилину колонія вже на марші. За барабанщиками і прапором ідуть косарі й жниварки, за ними вся колонія, а потім гості. Гості підкоряються загальній дисципліні, шикуються в ряди і йдуть у ногу. Халабуда йде поруч зі мною і каже голеному:

— Чорт!.. З цими ковдрами!.. А то й я був би в строю... от, з косою!

Я киваю Силантію, і Силантії біжить на господарський двір. Коли ми підходимо до наміченого півгектара, Бурун зупиняє колону і, порушуючи традицію, питає колоністів:

— Надійшла пропозиція призначити у восьмий зведений загін у бригаду Задорова п'ятим косарем Сидора Карповича Халабуду. Чи є заперечення?

Колоністи сміються і плещуть у долоні. Бурун бере з рук Силантія заквітчану косу і передає її Халабуді. Сидір Карпович швидко, по-юнацькому, скидає з себе піджак, кладе його на межу, стрясає косяю:

— Спасибі!

Халабуда стає в ряд косарів п'ятим у Задорова. Задоров свариться на нього пальцем:

— Дивіться не заженіть у землю! Ганьба нашій бригаді буде!

— Відчепись, — каже Халабуда, — я ще вас навчу...

Стрій колоністів шикуються з одного боку поля. В жито вносять прапор, — тут зв'яжуть перший сніп. До прапора підходить Бурун, Наталка і наготові стоїть Зорень, як наймолодший член колонії.

— Струнко!

Бурун починає косити. Кількома помахами коси він кладе до Наталчиних ніг порцію високого жита. У Наталки з першого накусу готове перевесло. Сніп вона зв'язує двома-трьома спритними рухами, двоє дівчат надівають на сніп квіткову гірляндку, і Наталка, рожева від роботи й удачі, передає сніп Бурунові. Бурун піднімає сніп на плече і каже кирпатому серйозному Зореню, який високо задер носик, щоб чути, що говорить Бурун:

— Візьми цей сніп з моїх рук, працюй і вчись, щоб, коли виростеш, був комсомольцем, щоб і ти добився тіві честі, якої добився я, — косити перший сніп.

Прийшла черга Зореня. Дзвінко-дзвінко, як жайворонок над нивою, відповідає Зорень Бурунові:

— Дякую тобі, Грицю! Я буду вчитися і буду працювати. А коли виросту і стану комсомольцем, здобуду й собі таку честь — косити перший сніп і передати його наймолодшому пацанові.

Зорень бере сніп і весь потопає в ньому. Але вже підбігли до Зореня пацани з ношами, і на квіткове ложе їх укладає Зорень свій багатий подарунок. Під грім салюту прапор і перший сніп переносять на правий фланг.

Бурун подає команду:

— Косарі і в'язальниці — на місця!

Колоністи розбігаються по намічених точках і займають усі чотири сторони поля. Підвівшись на стременах, Синенький сурмить сигнал на роботу. За цим знаком усі сімнадцять косарів пішли навкруги поля, обкошуючи широку дорогу для жнивара.

Я дивлюся на годинника. Минає п'ять хвилин, і косарі підняли коси вгору. В'язальниці дов'язують останні снопи і відносять їх убік.

Настає найвідповідальніший момент роботи. Готові і Антін, і Вітька, і відгодовані, відпочили коні.

— Риссю... ру-у-уш!

Жниварки з місця вилітають на прокошені доріжки. Минає ще дві-три секунди, і вони вже стрекочуть у житі, йдучи уступом одна за одною. Бурун тривожно прислухається до їх роботи. Останніми днями вони багато передумали з Антоном та Шере, багато поморочилися коло жниварок, двічі виїжджали на поле. Буде великий скандал, якщо коні не підуть риссю, якщо треба буде на них кричати, якщо жниварка заїсть і зупиниться.

Але обличчя Буруна поволі ясніє. Жниварки йдуть з рівним механічним звуком, коні вільно набирають рись, навіть на поворотах не затримуються, хлопці нерухомо сидять у сідлах. Один, два кола. На початку третього кола жниварки так само красиво пролітають повз нас, і серйозний Антін кидає Бурунові:

— Усе гаразд, товаришу командир!

Бурун повернувся до строю колоністів і підняв косу.

— Готуйся! Струнко!

Колоністи опустили руки, але всередині у них все поривається вперед, мускули вже не можуть стримати запалу.

— На поле... бігом!

Бурун опустив косу. Три з половиною сотні дітей кинулись на поле. На скошеному житі замиготіли їхні руки й ноги. Регочучи й перекидаючись один через одного, відскакуючи, як м'ячики, вони зв'язали скошений хліб і погнались за жниварками, по троє, по четверо навалюючись животами на кожен порцію колосся:

— Цур, п'ятнадцятого загону!..

Гості регочуть і витирають сльози, а Халабуда, який уже повернувся до нас, суворо дивиться на Брегель:

— А ти кажеш... Ти подивись!..

Брегель усміхнулась:

— Ну, що ж... я дивлюсь: працюють чудово і весело. Але ж це тільки робота...

Халабуда видав якийсь звук, щось середнє між «б» і «д», нічого більше не сказав Брегель, а глянув на голеного люто і забурчав:

— Поговори з нею...

Збуджений, щасливий Юр'єв тиснув мені руку і вмовляв Джуринську:

— Ні, серйозно.. ви подумайте!.. Мене це зворушує, і я не знаю чому. Сьогодні це, звичайно, свято, звичайно, це не робочий день... Але знаєте, це... це містерія праці. Ви розумієте?

Голений уважно дивиться на Юр'єва:

— Містерія праці? Навіщо це так? На мою думку, тут що добре: вони щасливі, вони організовані, і вони вміють працювати. На перший час, слово честі, досить. Як ви вважаєте, товаришко Брегель?

Брегель не встигла подумати, бо перед нами присадив Молодця Синенький і пропищав:

— Бурун прислав... Копи кладемо! Збиратися всім до кіп.

Біля кіп під прапором ми співали «Інтернаціонал». Потім виголошували промови, і вдалі і невдалі, але всі однаково щирі, і виголошували їх люди, чуйні, гарні люди, громадяни країни трудящих, зворушені і святом, і пацанами, і близьким небом, і сюрчанням коників у полі.

Повернувшись з поля, обідали впереміжку, забувши, хто від кого старший і хто від кого поважніший. Навіть товаришка Зоя сьогодні жартувала і сміялась.

Свято тривало довго. Ще грали в гилки, і в «довгої лози», і в «масло». Халабуді зав'язали очі, дали в руки джгут і примусили марно ловити в'юнкаго пацана з дзвіночком. Ще водили гостей купатися в ставку, ще пацани ставили феєрію на головному майданчику. Феєрія починалася хорОВОЮ декламацією:

Что у нас будет через пять лет?
Тогда у нас будет городской совет,
Новый цех во дворе,
Новый сад по всей нашей горе,
И мы очень бы хотели,
Чтоб у нас были электрические качели.

А закінчувалась феєрія побажанням:

И колонист будет, как пружина,
А не как резиновая шина.

Після фейєрверку на березі ставу пішли проводити гостей до Рижова. Машинами поїхали раніше, і, прощаючись зі Мною, голений — «хазяїн» — сказав:

— Ну, що ж? Так тримати, товаришу Макаренко!

— Есть так тримати, — відповів я.

12. ЖИТТЯ ПОКОТИЛОСЯ ДАЛІ

І знову пішли один за одним суворі й радісні робочі дні, сповнені турбот, маленьких удач і маленьких провалів, за якими часто ми не бачимо великих шаблів і значних знахідок, що надовго наперед визначають наше життя. І, як і раніше, у ці робочі дні, а більше пізніми тихими вечорами складалися мрії, підсумовувались швидкі денні думки, прощупувались невловно-ніжні контури майбутнього.

Але приходило майбутнє, і виявлялось, що зовсім воно не таке ніжне, і можна було б поводитися з ним безцеремонніше. Ми недовго вболівали за втраченими можливостями, дечого вчилися і знову жили вже із збагаченим досвідом, щоб робити нові помилки і жити далі.

Як і раніше, на нас дивилися суворі очі, лаяли нас і доводили, що помилок ми не повинні робити, що ми повинні жити правильно, що ми не знаємо теорії, що ми повинні... взагалі, ми були кругом винні.

У колонії скоро завелось справжнє виробництво. Різними правдами й неправдами ми організували деревообробну майстерню з добрими верстатами: стругальним, фугувальним, пилами, самі винайшли і зробили шипорізний верстат. Ми укладали договори, одержували аванси і дійшли до такого нахабства, що відкрили в банку поточний рахунок.

Робили ми даданівські вулики. Це досить складна річ, і виготовлення її потребує великої точності, але ми так набили руку, що почали випускати вулики сотнями. Робили також меблі, зарядні ящики і ще дещо. Відкрили ми й металообробну майстерню, але в цій галузі не встигли досягти успіхів, ми зазнали катастрофи.

Так минали місяці. Відбиваючись направо і наліво, пристосовуючись, прикидаючись, іноді рикаючи і показуючи зуби, іноді загрожуючи справжнім отруйним жалом, а часто навіть хапаючи за щтани чиюсь найближчу ногу, ми й далі жили й багатіли.

Багатіли ми й на друзів. Крім Джуринської та Юр'єва, в самому Наркомосі знайшлося багато людей, які мали реальний розум, природне почуття справедливості, позитивне бажання замислитись над деталями нашої важкої справи. Та ще більше друзів було в широкій громадськості, в партійних і окружних органах, у пресі, серед робітників. Тільки завдяки їм для нашої роботи вистачало кисню.

Пішла вглиб культурна робота. Школа доходила до шостого класу. З'явився в колонії і Василь Миколайович Перський, людина незвичайна. Це був Дон-Кіхот, облогороджений віками техніки, літератури і мистецтва. У нього і зріст, і худина були зроблені за Сервантесом, і це дуже допомагало Перському «загвинтити» і налагодити клубну роботу. Він був великий вигадько і фантазер, і я не ручуся, що в його уяві світ не заселений злими і добрими духами. Але я всім рекомендую запрошувати на клубну роботу тільки Дон-Кіхотів. Вони вміють у кожній трісці побачити майбутнє, вони вміють з картону й фарб створювати феєрії, з ними хлопці навчаються випускати стінгазети завдовжки сорок метрів, у паперовій моделі аероплана пізнавати бомбовоза і розвідника і до останньої краплі крові обстоювати переваги металу перед деревом. Такі Дон-Кіхоти надають клубній роботі потрібної їм пристрасті, горіння талантів і народження

творців. Я не описуватиму тут усіх подвигів Перського, скажу коротко, що він переродив наші вечори, заповнив їх струганням, точінням, клеєм, спиртовими лампами і вищанням пилки, шумом пропелерів, хорошою декламацією й пантомімою.

Багато грошей почали ми витратити на книжки. На вівтарному помості вже не вистачало місця для шаф, а в читальному залі — для читачів.

І було ще дещо.

Перше — оркестр! На Україні, а може і в Союзі, наша колонія перша завела цю хорошу річ. Товаришка Зоя остаточно впевнилася, що я — колишній полковник, а зате рада командирів була задоволена. Правда, заводити оркестр у колонії — дуже велике навантаження для нервів, бо протягом чотирьох місяців ви не можете знайти жодного кутка, де б не сиділи на стільцях, столах, підвіконнях баритони, басы, тенори і не вимотували вашу душу і душі всіх навколо непередавано огидними звуками. Але Першого травня ми ввійшли в місто з власною музикою. Скільки в цей день було яскравих переживань, зворушливих сліз і здивованого захвату у харківських інтелігентів, бабусь, газетних працівників і вуличних хлопчаків!

Другим досягненням було кіно. Воно дало нам змогу посправжньому вчепитися в роботу капища, яке стояло посеред нашого двору. Хоч як плакала церковна рада, хоч як загрожувала, ми починали сеанси точно за церковним передзвоном до вечірні. Ніколи цей старий сигнал не збирав стільки віруючих, скільки тепер. І так швидко. Тільки-но дзвонар вліз із дзвіниці, батюшка тільки-но ввійшов у браму, а біля дверей нашого клубу вже стоїть черга в дві-три сотні чоловік. Поки батюшка начепить ризи, в апаратній кіномеханік начепить стрічку, батюшка заводить «Благословенно царство...», кіномеханік заводить свої. Повний контакт!

Цей контакт для Віри Березовської закінчився сумно. Віра — одна з тих моїх вихованок, собівартість яких у моєму виробництві дуже велика, кошторисним наміткам вона ніколи навіть не снілась.

У перший час після «хвороби нирок» Віра притихла і включилася в роботу. Але тільки-тільки порожевіли у неї щоки, тільки-тільки на якийсь міліметр прибуло підшкірного жирку, Віра заграла всіма барвами, плечима, очима, ходюю, голосом. Я часто ловив її в темних кутках поруч з якою-небудь невиразною постаттю. Я бачив, яким уникливим і непевним став стріблястий блиск її очей, яким огидно-нещирим тоном вона виправдовувалась:

— Та що ви, Антоне Семеновичу! Вже й поговорити не можна.

У справі перевиховання нема нічого важчого, ніж дівчата, які побували в руках. Хоч би як довго тинявся на вулиці

хлопець, хоч би в яких складних і незаконних пригодах він брав участь, хоч би як, настовбурчувався проти нашого педагогічного втручання, але якщо у нього є — хай найменший — інтелект, у доброму колективі з нього завжди вийде людина. Це тому, що хлопець цей, по суті, тільки відстав, його віддаль від норми завжди можна виміряти і заповнити. Дівчина, яка почала рано, майже з дитячих років, жити статевим життям, не тільки відстала і фізично, і духовно, вона несе на собі глибоку травму, дуже складну і болючу. З усіх боків на неї дивляться «розуміючі очі», то боязко-сороміцькі, то нахабні, то співчутливі, то слізливі. Всім цим поглядам одна ціна, всім одна назва: злочин. Вони не дають змоги дівчині забути про своє горе, вони підтримують у ній повсякчасну впевненість у власній неповноцінності. І водночас з приниженням особистості у цих дівчат живе примітивна дурна гордість. Інші дівчата — зелень проти неї, дівчиська, тоді як вона вже жінка, вже зазнала того, що для інших таємниця, вже має над чоловіками особливу владу, знайому їй і доступну. У цих найскладніших переплетеннях болю і пики, бідності й багатства, нічних сліз і денних загравань потрібен діявольський характер, щоб намітити лінію і йти по ній, створити новий досвід, нові звички, нові форми обережності й такту.

Такою важкою для мене була Віра Березовська. Вона завдала мені багато прикростей після нашого переїзду, і я мав підозру, що за цей час вона додала багато петель і вузлів на нитці свого життя. Говорити з Вірою треба було з особливою делікатністю. Вона легко ображалася, вередувала, намагалась якнайшвидше від мене втекти кудись на сіно, щоб там наплакатися досхочу. Це не заважало їй попадатися все в нових і нових парах, руйнувати які тільки тому було неважко, що чоловічі їх компоненти найбільше в світі боялися стати на середині в раді командирів і відповідати на запрошення Лаптя:

— Стань струнко і давай пояснення, як і що!

Віра, нарешті, зміркувала, що колоністи невідхожий народ для романів, і перенесла свої любовні пригоди на менш уразливий ґрунт. Коло неї почав крутитися молоденький телеграфіст з Рижова, істота прищувата і похмура, глибоко переконана, що найвищий вияв цивілізації на земній кулі — його жовті канти. Віра почала ходити на побачення з ним у гай. Хлопці зустрічали їх там, протестували, але нам уже обридло ганятися за Вірою. Єдине, що можна було зробити, зробив Лапоть. Він застукав у безлюдному місці телеграфіста Сильвестрова і сказав йому:

— Ти Віру з пуття збиваєш. Дивись: оженимо!

Телеграфіст відвернув убік прищувату подушку обличчя:

— Чого там «оженимо»!..

— Дивись, Сильвестров, не оженишся, в'язи скруtimo, ти

ж знаєш... Ти від нас і в своїй апаратній не сховавсь, і в іншому місті знайдемо.

Віра махнула рукою на всі етикетки і в першу вільну хвилину летіла на побачення. Зустрічаючись зі мною, вона червоніла, поправляла щось у зачісці й тікала.

Нарешті настав час і для Віри. Пізно ввечері вона прийшла до мене в кабінет, нахабно розсілась на стільці, поклала ногу на ногу, зашарілась і опустила повіки, але сказала голосно, високо тримаючи голову, сказала неприязно:

— У мене є до вас справа.

— Будь ласка, — відповів я їй так само офіційно.

— Мені треба зробити аборт.

— Он як?

— Так. І прошу вас: напишіть записку до лікарні.

Я мовчав, дивлячись на неї. Вона похилила голову:

— Ну... і все.

Я ще трошки помовчав. Віра пробувала позирати на мене з-під опущених повік, і з цих поглядів я зрозумів, що в неї зараз немає сорому: і погляди ці, і краска на щоках, і манера говорити.

— Будеш родити, — сказав я сухо.

Віра подивилася на мене кокетливо-косо і захитала головою.

— Ні, не буду.

Я не відповів їй нічого, замкнув шухляди стола, надів картуз. Вона підвелася, дивилась на мене, як і раніше, боком, незручно.

— Ходімо! Спати пора, — сказав я.

— Так мені потрібна... записка. Я не можу чекати! Ви ж повинні розуміти!

Ми вийшли в темну кімнату ради командирів і зупинились.

— Я тобі сказав серйозно і свого слова не зміню. Ніяких абортів! У тебе буде дитина!

— А! — крикнула Віра, побігла, грюкнула дверима.

Днів через три вона зустріла мене за ворітьми, коли пізно ввечері я повертався із села, і пішла поруч зі мною, починаючи мирним, штучно-котячим ходом.

— Антоне Семеновичу, ви все жартуєте, а мені зовсім не до жартів.

— Чого тобі треба?

— У, не розуміють начебто!.. Записка потрібна, чого ви прикидаєтесь?

Я взяв її під руку і повів на польову дорогу.

— Давай поговоримо.

— Про що там говорити!.. От ще, господи! Дайте записку, і годі!

— Слухай, Віро! — сказав я. — Я не прикидаюсь і не жартую. Життя — річ серйозна, грати в житті не треба і небез-

печю. У твоєму житті трапилась серйозна річ: ти покохала чоловіка... От виходь заміж.

— На якого чорта він мені здався, ваш чоловік? Заміж я буду виходити, таке придумали!.. І ще скажете: дітей няньчити! Дайте мені записку! І нікого я не покохала!

— Нікого не покохала? Значить, ти розпутничала?

— Ну, й хай розпутничала! Ви, звичайно, все можете казати!

— Я от і кажу: я тобі розпутничати не дозволю! Ти зійшла-ся з чоловіком, тепер ти будеш матір'ю!

— Дайте записку, я вам кажу! — крикнула Віра вже із слізьми. — І чого ви знущаетесь з мене?

— Записки я не дам. А якщо ти проситимеш про це, я поставлю питання на раді командирів!

— Ой господи! — скрикнула вона і, опустившись на межу, почала плакати, жалібно здригаючись плечима й захлинаючись.

Я стояв над нею і мовчав. З баштана до нас підійшов Галатенко, довго розглядав Віру на межі і вимовив не поспішаючи:

— Я думаю, хто це тут скиглиць? А це Вірка плаче... А то все сміялась... А тепер плаче...

Віра затихла, встала з межі, ретельно обтрусилла плаття, так само діловито востаннє схлипнула і пішла до колонії, розмахуючи рукою і розглядаючи зорі.

Галатенко сказав:

— Ходімо, Антоне Семеновичу, в курінь. От кавуном почастую! Цар-кавун називається! Там і хлопці сидять.

Минуло два місяці. Наше життя котилося, як добре налагоджений поїзд: подекуди повним ходом, на поганих мостах потихеньку, з гірки — на гальмах, на підйомах — віддуваючись і пирхаючи. І разом з нашим життям котилося по інерції і життя Віри Березовської, але вона їхала зайцем на нашому поїзді.

Що вона вагітна, не могло лишитися таємницею для колоністів, та, мабуть, і сама Віра поділилася секретом з подругами, а які бувають секрети в їхнього брата, всім відомо. Я мав нагоду віддати належне благородству колоністів, в якому, проте, і раніше був певний. Віру не дразнили і не цькували. Вагітність і народження дитини, на думку хлопців, не були ні ганьбою, ні нещастям. Жодного образливого слова не сказав Вірі ні один колоніст, не кинув ні одного презирливого погляду. Але про Сильвестрова — телеграфіста — була розмова окрема. У спальнях і в «салонах», у зведеному загоні, у клубах, на току, в цеху, очевидно, докладно обговорили всі деталі питання, бо Лапоть запропонував мені цю тему як зовсім готову:

— Сьогодні на раді поговоримо із Сильвестровим. Не заперечуєте?

— Я не заперечую, але, може, Сильвестров заперечує?

— Його приведуть. Хай не прикидається комсомольцем!

Сильвестрова ввечері привели Жорка й Волохов, і, при всій трагічності питання, я не міг стримати усмішки, коли поставили його на середину і Лапоть закрутив останню гайку:

— Стань струнко!

Сильвестров до холодного поту боявся ради командирів. Він не тільки вийшов на середину, не тільки став струнко, він ладен був вчинити які завгодно подвиги, розгадувати хоч які загадки, тільки б вирватися цілим і здоровим з цього жахливого закладу. Несподівано все обернулося так, що загадки довелося розгадувати самій раді, бо Сильвестров мимрив на середині:

— Товариші колоністи, хіба я який кривдник... чи хуліган?.. Ви кажете — женитися. Я з охотою, та що ж я зроблю, коли вона не хоче?

— Як не хоче? — підскачів Лапоть.— Хто тобі сказав?

— Та вона ж сама й казала... Віра.

— Ану, давай її на раду! Зорень!

— Єсть!

Зорень, грюкнувши дверима, вилетів і за дві хвилини знову вскочив у кабінет і закивав носиком на Лаптя, правим вухом показуючи на якісь далекі краї, де тепер була Віра:

— Не хоче!.. Розумієш, я кажу... а вона каже: іди ти!

Лапоть обвів поглядом раду і спинився на Федоренкові. Федоренко солідно підвівся з місця, дружньо-недбало підкинув руку, соковито і неголосно сказав «єсть» і рушив до дверей. Під його рукою прослизнув у двері Зорень і в панічному стані скотився зі сходів. Сильвестров блід і завмирав на середині, спостерігаючи, як на його очах колоністи здирають шкуру з поваленого ангела кохання.

Я поспішив за Федоренком і спинив його в дворі:

— Іди на раду, я піду до Віри.

Федоренко мовчки дав мені дорогу.

Віра сиділа на ліжку і терпляче ждала катувань і кар, перебираючи в руках білі великі гудзики. Зорень робив перед нею справжню мисливську стійку і дзязкав дискантом:

— Іди! Вірко, йди!.. А то Федоренко... Іди! Краще йди! — Він зашепотів: — Іди! А то Федоренко... на руках понесе.

Зорень побачив мене і зник, лише на тому місці, де він стояв, підскачів синенький вихор повітря.

Я сів на ліжко Віри, кивнув двом-трьом дівчаткам, щоб вийшли.

— Ти не хочеш виходити заміж за Сильвестрова?

— Не хочу.

— І не треба. Це правильно.

Перебираючи гудзики, Віра сказала не мені, а гудзикам:

— Усі хочуть видати мене заміж! А коли я не хочу!.. І робіть мені аборт!

— Ні!

— А я кажу: зробіть! Я знаю: якщо я хочу, не маєте права.

— Вже пізно!

— Ну й хай пізно!

— Пізно. Ні один лікар не може цього зробити.

— Може! Я знаю! Це тільки називається кесарів розтин.

— Ти знаєш, що це таке?

— Знаю. Розріжуть, і все.

— Це дуже небезпечно. Можуть зарізати.

— І хай! Хай краще заріжуть, ніж з дитиною! Не хочу!

Я поклав руку на її гудзики. Вона перевела погляд на подушку.

— Бачиш, Віро. Для лікарів теж є закон. Кесарів розтин можна робити тільки тоді, коли мати не може родити.

— Я теж не можу!

— Ні, ти можеш. І в тебе буде дитина!

Вона скинула мою руку і підвелася з ліжка, з силою жбурнула гудзики на ліжку:

— Не можу! І не родитиму! Так і знайте! Однаково — повішусь або втоплюсь, а родити не буду!

Вона впала на ліжку й заплакала.

До спальні влетів Зорень:

— Антоне Семеновичу, Лапоть питає, чи чекати Віру, чи як? І Сильвестрова як?

— Скажи, що Віра не піде за нього заміж.

— А Сильвестрова?

— А Сильвестрова женить утришия!

Зорень блискавично тріпнув невидимим хвостиком і з свистом пролетів у двері.

Що мені було робити? Скільки десятків віків живуть люди на землі, і завжди у них безлад у коханні! Ромео і Джульєтта, Отелло і Дездемона, Онегін і Татьяна, Віра і Сильвестров. Коли це скінчиться? Коли, нарешті, на серцях закоханих поставлять манометри, амперметри, вольтметри і автоматичні швидкодіючі вогнегасники? Коли вже не треба буде стояти над ними й думати: повіситись чи не повіситись?

Я розсердився і вийшов. Рада вже випроварила жениха. Я попросив залишитися дівчат-командирів, щоб поговорити з ними про Віру. Повна червонощока Оля Ланова вислухала мене привітно-серйозно і сказала:

— Це правильно. Якби зробили їй це саме, зовсім пропала б.

Наталка Петренко, яка стежила за Олею спокійними розумними очима, мовчала.

— Наталко, яка твоя думка?

— Антоне Семеновичу, — сказала Наталка, — якщо людина захоче повіситись, нічого не зробиш. І встежити не можна,

Дівчата кажуть: будемо стежити. Звичайно, будемо, але тільки не встежимо.

Ми розійшлися. Дівчата пішли спати, а я — думати і чекати стуку у вікно.

У цьому корисному занятті я провів кілька ночей. Іноді ніч починалася з візиту Віри, яка приходила розпатлана, заплакана і пригнічена горем, сідала проти мене і плела найобурливіші дурниці про пропаше життя, про мою жорстокість, про різні вдалі випадки кесаревого розтину.

Я користувався нагодою, щоб викласти Вірі деякі основи конче потрібної життєвої філософії, яких вона майже зовсім не знала.

— Ти страждаєш тому, — казав я, — що ти дуже зажерлива. Тобі потрібні радощі, розваги, насолоди, втіхи. Ти вважаєш, що життя — це безплатне свято. Прийшла людина на свято, її всі частують, з нею танцюють, усе для її вдовolenня.

— А по-вашому, людина повинна завжди мучитися?

— По-моєму, життя — це не вічне свято. Свята бувають рідко, а більше буває праця, всякі у людини турботи, обов'язки, так живуть усі трудящі. І в такому житті більше радості й смислу, ніж у твоєму святі. Це раніше були такі люди, які самі не працювали, а тільки святкували, розкошували. Ти ж знаєш: ми цих людей просто вигнали.

— Так, — схлипує Віра, — по-вашому, якщо трудящий, то він повинен завжди страждати?

— Навіщо йому страждати? Робота і трудове життя — це теж радість. Ось у тебе народиться син, ти його полюбиш, буде в тебе сім'я і турбота про сина. Ти будеш, як і всі, працювати й іноді відпочивати — в цьому й полягає життя. А коли твій син виросте, ти будеш часто мені дякувати за те, що я не дозволив його знищити.

Дуже, дуже повільно Віра починала прислухатися до моїх слів і поглядати на своє майбутнє без страху й огиди. Я мобілізував усі жіночі сили колонії, і вони оточили Віру спеціальним піклуванням, а ще більше спеціальним аналізом життя. Рада командирів виділила для Віри окрему кімнату. Кудлатий очолив комісію з трьох чоловік, яка зносила в цю кімнату меблі, посуд, різні життєві дрібниці. Навіть пацани почали виявляти цікавість до цього збору, але, звичайно, вони нездатні були позбутися своєї постійної легковажності й несерйозного ставлення до життя. Тільки тому я одного разу спіймав Синенького в щойно пошитому дитячому чепчику.

— Що це таке? Ти нащо це надів?

Синенький скинув з голови чепчик і важко зітхнув.

— Де це ти взяв?

— Це... Віриної дитини... чепа... Дівчата шили...

— Чепа! Чому вона в тебе?

— Я там проходив...

— Ну?

— Проходив, а вона лежить...

— Це ти у швейній майстерні... проходив?

Синенький розуміє, що «не треба більше слів», і тому мовчки киває, відвернувшись убік.

— Дівчатка пошили для діла, а ти порвеш, забрудниш, кинеш... Що це таке?

Ні, це обвинувачення перевищує слабкі сили Синенького.

— Та ні, Антоне Семеновичу, ви розберіть... Я взяв, а Наталка каже: «До чого ти розпустився». Я кажу: «Це я віднесу Вірі». А вона сказала: «Ну, добре, віднеси». Я побіг до Віри, а Віра пішла в лікарню. А ви кажете — порвеш...

Ще минув місяць, і Віра примирилася з нами, і з таким самим запалом, з яким вимагала від мене кесаревого розтину, вона захопилася материнськими турботами. В колонії знову з'явився Сильвестров, і Галатенко, на що вже людина байдужа, і той розвів руками.

— Нічого не можна зрозуміти: заново женяться!

Наше життя котилося далі. Воно, як поїзд, летіло вперед, огортаючи запашним веселим димом широкі поля радянських бадьорих днів. Радянські люди дивилися на наше життя й раділи. Щонеділі до нас приїжджали гості: студенти вузів, робітничі екскурсії, педагоги, співробітники газет і журналів. На сторінках газет і двотижневиків вони вміщували прості дружні оповідання, портрети пацанів, знімки свинарника та деревобробної майстерні. Гості йшли від нас трохи зворушені скромним нашим блиском, стискали руки новим друзям і на запрошення ще приходили салютували й відповідали: «Єсть».

Дедалі частіше почали привозити до нас іноземців. Добре вбрані джентльмени чомно шутилися на примітивне наше багатство, на старовинні монастирські склепіння, на бавовняні спецівки хлопців. Корівником нашим ми теж не могли їх здивувати. Але жваві хлоп'ячі обличчя, діловий стриманий гомін і трошки іронічні блискавки поглядів, спрямовані на рябі панчохи і куці куртки, на випещені обличчя й записні книжечки, дивували гостей.

До перекладачів вони приставали з каверзними запитаннями і нізащо не хотіли вірити, що ми розібрали монастирський мур, хоч муру й справді вже не було. Просили дозволу поговорити з хлопцями, і я дозволяв, але категорично вимагав, щоб ніяких запитань про минуле дітей не було. Вони насторожувались і починали сперечатися. Перекладач казав мені, трохи ніяковіючи:

— Вони питають: навіщо ви приховуєте минуле вихованців? Якщо воно було погане, тим більше вам честі.

І вже з цілковитим задоволенням перекладав мою відповідь:
— Нам ця честь не потрібна. Я вимагаю звичайної делікатності. Ми ж не цікавимося минулим наших гостей.

Гості розквітали усмішками і кивали дружельюбно:

— Йєс, йєс!

Гості від'їжджали в дорогих авто, а ми жили собі далі.

Восени пішла від нас нова група робітфаківців. Узимку в класних кімнатах, цеглину по цеглині, ми знову терпляче склали різьблену будову шкільної культури.

І ось знову весна! Та ще й рання. За три дні все було скінчено. На твердій акуратній доріжці тихенько доживає рябенка суха корочка льоду. Шляхом хтось їде, і на возі весело деренчить порожнє відро. Небо синє, високе, чепурне. Червоний прапор гомінко тріпотить під весняним теплим вітром. Парадні двері клубу відчинені навстіж, у незвичній прохолоді вестибюля особлива чистота і старанно розстелено після прибирання доріжку.

У парниках вже давно кипить робота. Солом'яні мати вдень складено збоку, скляні покрівлі косо стоять на підпорах. По краях парників сидять пацани й дівчата, озброєні гострими паличками, пікірують розсаду і невгамовно балакають про те, про се. Женя Журбіна, людина випуску тисяча дев'яцот двадцять четвертого року, вперше в житті вільно бродить по землі, заглядає у величезні ями парників, боязко позирає на стайню, бо там живе Молодець, і теж лепече про цікаві для неї справи.

— А хто ж буде орати? Хлопці, так? І Молодець буде орати? З хлопцями? Так? А як це орати?

Селяни святкували великдень. Цілу ніч вони товклись у дворі, носилися з клуночками, з свічками. Цілу ніч бамкали на дзвіниці. Над ранок розійшлись, розговорились і почали вештатись п'яні по селу і навколо колонії. Але бамкати не перестали, лазили на дзвіницю по черзі і дзвонили в усі дзвони. Черговий командир нарешті також поліз на дзвіницю і висипав звідки на село цілу купу музикантів. Приходили в святкових піджаках члени церковної ради, їхні сини й брати розмахували руками, сміливіші були, ніж завжди раніше, і репетували:

— Не маєте права! Радянська влада дозволяє святий празник! Відмикай дзвіницю! Празників празник! Хто може забронити дзвонити?

— Ти й без дзвону мокрий, — каже Лапоть.

— Не твоє діло, що мокрий, а чому не можна дзвонити?

— Дядьку, — відповідає Кудлатий, — власне кажучи, надокучило, розумієш? З якої нагоди торжество? Христос воскрес? А тобі яке до цього діло? На Подвірках ніхто не воскресав? Ні? То чого ви втручаєтесь не в свою справу?

Члени церковної ради хитаються на місці, піднімають руки і галасують:

— Однаково! Дзвони! Та й годі!

Хлопці, сміючись, утворили ланцюг і вигорнули цю великодню піну за ворота.

На цю сцену здалеку дивиться Козир і осудливо гладить борідку:

— От народ розбестився! Ну й святкуй собі потихеньку. Ні, ходить і лається, господи прости!

Увечері по селу забігали з ножами, закричали, закрутили подвірськими конфліктами перед очима один в одного і повезли до нас у лікарню цілими гронами порізаних і побитих. З міста примчав наряд кінної міліції. Коло ганку лікарні юрмилися родичі потерпілих, свідки й співчуваючі, ті ж таки члени церковної ради, їхні сини та брати. Колоністи оточують їх і запитують, іронічно усміхаючись:

— Дядьку, дзвонити не треба?

...Після великодня дійшли до нас чутки: по другий бік Харкова ДПУ буде новий будинок, і там буде дитяча колонія, не наросвітівська, а ДПУ. Хлопці сприйняли цю звістку як ознаку нової епохи:

— Будують новий будинок, розумієте! Зовсім новий!

В середині літа в колонію приїхав автомобіль, і чоловік з малиновими петлицями сказав мені:

— Будь ласка, якщо маєте час, поїдьмо. Ми закінчуємо будинок для комуни імені Дзержинського. Треба подивитися... з педагогічної точки зору.

Поїхали.

Я був вражений. Як? Для безпритульних? Просторий сонячний палац? Паркет і розмальовані стелі?

Але даремно я мріяв сім років. Даремно мені снилися майбутні палаци педагогіки. З важким почуттям заздрості й образи я розгорнув перед чекістом «педагогічну точку зору». Він довірливо прийняв її за наслідок мого педагогічного досвіду і подякував.

Я повертався до колонії, пригнічений заздрістю. Кому саме доведеться працювати в цьому палаці? Неважко збудувати палац, є дещо й важче. Але я сумував недовго. Хіба мій колектив не кращий від будь-якого палацу?

У вересні Віра народила сина. Приїхала в колонію товаришка Зоя, зачинила двері і вчепилася в мене:

— У вас дівчатка родять?

— Чому множина? І чого ви так злякались?

— Як — «чого злякалась»? Дівчатка родять дітей?

— Звичайно, дітей... Що ж вони ще можуть родити?

— Не жартуйте, товаришу!

— Та я й не жартую!

- Треба негайно скласти акт.
- Загс уже склав усе, що потрібно.
- То загс, а то ми.
- Вас ніхто не уповноважив складати акти про народження.
- Не народження, а... гірше!
- Гірше від народження? Здається, нічого не може бути гіршого... Шопенгауер чи хтось інший каже...
- Товаришу, облиште цей тон!
- Не облишу!
- Не облишите? Що це значить?
- Сказати вам серйозно? Це значить, що набридло, розумієте, от набридло, і годі! Їдьте собі, ніяких актів ви не складатимете!
- Добре!
- Будь ласка!

Вона поїхала, і з її «добре» так нічого й не вийшло. Віра виявила неабиякі таланти матері, дбайливої, люблячої і розумної. Чого мені ще треба? Їй дали роботу в нашій бухгалтерії. Давно зібрали з ланів, обмолотили, закопали, що треба, набили цехи матеріалом, прийняли новеньких.

Рано-рано випав перший сніг. Напередодні було ще тепло, а вночі нечутно й обережно закружляли над Куряжем сніжинки. Женя Журбіна вийшла вранці на ганок, витріщила оченята на білу площину двору і здивувалась:

— Хто це посолов землю?.. Мамо!.. Це, мабуть, хлопці!

13. «ДОПОМОЖІТЬ ХЛОПЧИКОВІ»

Будинок комуні імені Дзержинського було закінчено. На узліссі молодого дубняка, лицем до Харкова, виріс красивий сірий, іскристий від терезиту будинок. У будинку високі світлі спальні, гарні зали, широкі сходи, гардини, портрети. Все в комуні було зроблено з розумним смаком, взагалі не в стилі наросвіти.

Під майстерні виділено було два зали. В кутку одного з них я побачив шевську майстерню і дуже здивувався.

У деревообробній майстерні комуні були чудові верстати. І все ж у цьому відділі відчувалась деяка непевність організаторів.

Будівники комуні доручили мені і колонії Горького підготувати новий заклад до відкриття. Я виділив Киргизова з бригадою. Вони з головою поринули в нові турботи.

Комуна імені Дзержинського розрахована була всього на сто дітей, але це був пам'ятник Феліксу Едмундовичу, і україн-

ські чекісти вкладали в цю справу не тільки особисті кошти, а й увесь вільний час, усі сили душі й думки. Тільки одного вони не могли дати новій комуні. Чекісти не дуже розумілися на педагогічній теорії. Проте педагогічної практики вони чомусь не боялися.

Мене дуже цікавило питання, як товариші чекісти вийдуть із скрутного становища. Вони, певно, можуть ігнорувати теорію, але чи погодиться теорія ігнорувати чекістів? У цій новій, такій важливій справі чи не до речі буде застосувати останній відкриття педагогічної науки, наприклад підпільне самоврядування? Може, чекісти згодяться в інтересах науки пожертвувати розмальованими стелями й гарними меблями? Найближчі дні показали, що чекісти не згодні жертвувати нічим. Товариш Б. в своєму кабінеті посадив мене в глибоке крісло і сказав:

— Бачите, яке в мене до вас прохання: не можна допустити, щоб усе це попсували, рознесли. Комуна, звичайно, потрібна, і довго ще буде потрібна. Ми знаємо, у вас дисциплінований колектив. Ви дайте нам для початку чоловік з п'ятдесят, а потім уже будемо поповнювати з вулиці. Ви розумієте? У них одразу і самоврядування і порядок. Розумієте?

Ще б пак я не розумів! Я чудово зрозумів, що ця розумна людина ніякого уявлення не має про педагогічну науку. Власне кажучи, в цей момент я вчинив злочин: я приховав від товариша Б., що існує педагогічна наука, і жодним словом не прохопився про «підпільне самоврядування». Я сказав: «єсть» і тихо вийшов, озираячись навкруги і усміхаючись підступно.

Мені було приємно, що горьківцям доручили заснувати новий колектив, але в цій справі були й трагічні моменти. Віддавати кращих, — як же це можна? Хіба горьківський колектив не зацікавлений у кожному кращому?

Робота бригади Киргизова закінчувалась. У наших майстернях робили для комуни меблі, у швейній почали шити для майбутніх комунарів одяг. Щоб пошити його за міркою, треба було відразу виділити п'ятдесят «дзержинців».

На раді командирів до завдання поставилися серйозно. Лапоть сказав:

— У комуну треба послати хороших пацанів, а тільки старших не треба. Хай старші, як були горьківцями, так і залишаться. Та їм скоро і в життя виходити однаково.

Командири погодилися з Лаптем, а коли підійшли до списків, почалися гострі розмови. Всі намагалися виділити комунарів з чужих загонів. Ми просиділи до глибокої ночі і, нарешті, склали список сорока хлопців і десяти дівчат. До списку ввійшли обидва Жевелії, Горьківський, Ваня Зайченко, Маліков, Одарюк, Зорень, Нісінов, Синенький, Шаровський, Гордінов, Оля Ланова, Зміна, Васька Алексеев, Марко Шейнгауз.

Виключно для солідності додали Мишка Овчаренка. Я ще раз переглянув список і був ним дуже задоволений: хороші й міцні пацани, хоч і молоді.

Призначені в комуни почали готуватися до переходу. Вони не бачили свого нового будинку, тим більше сумували, розлучаючись з товаришами. Дехто навіть казав:

— Хто його знає, як там буде? Будинок гарний, а люди — дивлячись які будуть.

На кінець листопада все було готове до переводу. Я почав складати штат нової комуни. Як добрі дріжджі направляв туди Киргизова.

Усе це відбувалося на тлі майже цілковитого мого розриву з «мислячими педагогічними колами» тодішнього Наркомосу України. Останнім часом ці кола ставилися до мене не тільки негативно, а майже презирливо. І кола ці були начебто неширокі, і люди там були начебто зрозумілі, а все ж якось виходило, що порятунку для мене не було. Не минало дня, щоб то з випадкових, то з принципових приводів мені не показували, як я низько впав. У мене вже починала з'являтися підозра до самого себе.

Найкращі, найприємніші події раптом перетворювались на конфлікти. Може, справді я кругом винен?

У Харкові відбувається з'їзд «Друзів дітей», колонія йде їх вітати. Умовились, що ми підходимо до місця з'їзду рівно о третій годині.

Треба пройти маршем десять кілометрів. Ми йдемо не поспішаючи, я за годинником перевіряю швидкість руху, затримую колону, дозволяю дітям відпочити, напитися води, подивитися на місто. Такі марші для колоністів — приємна річ. На вулицях на нас звертають увагу, під час зупинок оточують нас, розпитують, знайомляться. Гарно вбрані, веселі колоністи жартують, відпочивають, почувають красу свого колективу. Все добре, і лише трохи хвилює нас мета нашого походу. На моєму годиннику стрілки показують три, коли наша колона з музикою і розгорнутим прапором підходить до місця з'їзду. Назустріч нам вибігає розгнівана інтелігентка і мов обухом по голові:

— Чого ви так рано прийшли? Тепер дітей триматимете на вулиці?

Я показую годинник.

— Мало чого!.. Треба ж підготуватися.

— Було умовлено о третій.

— У вас, товаришу, завжди з фокусами.

Колоністи не розуміють, у чому вони винні, чому на них поглядають з презирством.

— А нащо взяли маленьких?

— Колонія прийшла в повному складі.

— Та хіба ж можна, хіба це припустимо — тягнути таких малюків десять кілометрів! Не можна ж бути таким жорстоким тільки тому, що вам хочеться покрасуватися!

— Малюки були раді прогулятися... А після зустрічі ми йдемо до цирку, — як же можна було залишити їх?

— До цирку? А з цирку коли?

— Вночі.

— Товаришу, негайно відпустіть малюків!

«Малюки» — це там, де Зайченко, Маликов, Зорень, Синенький, — бліднуть у строю, і їх очі дивляться на мене з останньою надією.

— Давайте їх спитаємо, — пропоную я.

— І питати нічого, справа ясна. Негайно відправляйте їх додому.

— Вибачте мені, але я не виконаю вашого розпорядження.

— В такому разі я сама розпоряджуся.

Ледве приховуючи усмішку, я кажу:

— Будь ласка.

Вона підходить щільно до нашого лівого флангу:

— Діти!.. Ось ці!.. Зараз же йдіть додому!.. Ви втомилися, напевно...

Її ласкавий голос нікого не обманює. Хтось каже:

— Як же додому? Ні-і...

— І до цирку ви не підете. Буде пізно...

«Малюки» сміються. Зорень грає очима, як на танцювальному вечорі:

— Ой, і хитра, дивись ти!.. Антоне Семеновичу, ви дивіться, яка хитра!

Ваня Зайченко лише йому властивим рухом урочисто простягає руку в напрямі до прапора:

— Ви не так говорите... У строю не так треба говорити... Треба так: раз, два... Бачите, у нас стрій і прапор... Бачите?

Вона дивиться з жалем на цих остаточно закармлених дітей і відходить.

Такі сутички не мали, звичайно, ніяких прикрих наслідків для щоденних справ, але вони створювали навколо мене нестерпну організаційну самотність, до якої, проте, можна й звикнути. Я вже потроху навчився кожний новий випадок зустрічати з похмурою готовністю перетерпіти, якимось пережити. Я намагався не починати суперечки, а якщо й огризався іноді, то, слово честі, з самої чемності, бо не можна ж з начальством просто не розмовляти.

У жовтні сталося нещастя з Аркадієм Ужиковим, що поклало між мною і «ними» останню непрохідну прірву.

На вихідний день погостювати приїхали до нас робітфаківці. Ми влаштували для них спальню в одній з класних кімнат, а вдень організували прогулянку до лісу. Поки хлопці

розважались, Ужиков заліз до них у кімнату і вкрав портфель, в якому робітфаківці склали тільки що одержану стипендію.

Колоністи любили робітфаківців, «як сорок тисяч братів любити не можуть». Нам усім було страшенно соромно. До певного часу злодій залишався невідомим, а для мене це було найголовніше. Крадіжка в тісному колективі не тому жахлива, що пропадає річ, і не тому, що один буває скривджений, і не тому, що другий продовжує злодійську практику, а головним чином тому, що вона руйнує загальний тон благополучності, знищує довіря товаришів одного до одного, збуджує найнесимпатичніші інстинкти підозрливості, побоювання за особисті речі, обережний, прихований егоїзм. Якщо винуватця крадіжки не знайдено, колектив розколюється відразу в кількох напрямках: по спальнях перешіптуються, в секретних розмовах називають імена підозрюваних, десятки характерів проходять через найтяжче випробування, і саме таких характерів, які хочеться берегти, які й так ледве-ледве налагоджені. Хай через кілька днів злодія буде знайдено, хай він зазнає заслуженої кари, — однаково це не загоїть ран, не знищить образи, не поверне багатом спокою в колективі. В такій, здавалося б, поодинокій крадіжці лежать причини найсумніших затяжних процесів ворожнечі, озлобленості, відокремленості і справжньої мізантропії. Крадіжка належить до тих численних явищ у колективі, в яких нема суб'єкта впливу, в яких більше хімічних реакцій, ніж злої волі. Крадіжка не страшна лише там, де нема колективу і громадської думки; в такому разі справа розв'язується просто: один украв, другого обікрали, а решта осторонь. Крадіжка в колективі викликає розкриття таємних дум, знищує потрібну делікатність і терплячість колективу, що особливо згубно впливає в товаристві, яке складається з «правопорушників».

Злочин Ужикова було розкрито тільки на третій день. Щоб запобігти самосудові, я негайно посадив Ужикова в канцелярії і на дверях поставив варту. Рада командирів ухвалила розгледати справу в товариському суді. Такий суд збирався у нас дуже рідко, бо хлопці звичайно довіряли постановам ради. Від товариського суду Ужиков нічого доброго не міг сподіватися. Вибори суддів відбувалися на загальних зборах, які одноставно спинились на п'ятох прізвищах: Кудлатий, Горьківський, Зайченко, Ступіцин і Перець. Перця вибрали, щоб не ображати куряжан, Ступіцин славився справедливістю, а перші троє забезпечували цілковиту неможливість м'якості або поблажливості.

Суд почався ввечері при повному залі. В залі були Брегель та Джуринська, які приїхали спеціально заради цієї справи.

Ужиков сидів на окремій лаві. Всі ці дні він поводився нахабно, грубіянив мені й колоністам, посміювався і викликав до себе справжню огиду. Аркадій прожив у колонії понад рік

і за цей час, безумовно, еволюціонував, але напрям цієї еволюції завжди залишався сумнівним. Він став акуратнішим, пряміше тримався, ніс його вже не так дуже переважав усе на обличчі, він навчився навіть усміхатися. І все ж таки це був той самий Аркадій Ужиков, людина без найменшої пошани до будь-кого і тим більше до колективу, людина, яка живе тільки своєю сьогоdnішньою жадобою.

Раніше Ужиков трохи боявся батька й міліції. А в колонії йому ніхто не загрожував, крім ради командирів або загальних зборів, а цієї категорії явищ Ужиков просто не відчував. Інстинкт відповідальності в Ужикова ще більш притупився, а звідси пішли і нова його усмішка, і нова нахабна міна.

Але зараз Ужиков блідий: очевидно, товариський суд йому трохи імпонує.

Черговий командир наказав устати, увійшов суд. Кудлатий почав допитувати свідків та потерпілих. В їхніх свідченнях був суворий осуд і насмішки. Мишко Овчаренко сказав:

— Ось тут, розумієте, кажуть хлопці, що Аркадій цей ганьбить колонію. Я так скажу, дорогі мої, не може цього бути, він не може таке — ганьбити колонію. Він не колоніст, куди там йому, а хіба можна сказати таке, що він людина? Поміркуйте самі, хіба він людина? От, скажімо, собака або кішка — так, слово честі, кращі. Ну, а як спитати, що йому зробити? Не можна ж його взяти й вигнати, це йому не допоможе. А що я пропоную: треба збудувати для нього будку і навчити гавкати. Якщо днів зо три не погодувати, слово честі, навчиться. А в кімнати його не можна пускати.

Це була образлива і нищівна промова. Ваня Зайченко рего-тав за суддівським столом. Аркадій серйозно повів оком на Мишка, почервонів і відвернувся.

Попросила слова Брегель. Кудлатий запропонував їй:

— Може, ви після хлопців?

Брегель наполягала, і Денис погодився. Брегель вийшла на сцену і виголосила палку промову. Деякі місця цієї промови я й зараз пам'ятаю:

— Ви судите цього хлопчика за те, що він украв гроші. Всі тут говорять, що він винен, що його треба тяжко покарати, а дехто вимагає вигнати. Він, звичайно, винен, але ще більше винні всі колоністи.

Колоністи принишки в залі і витягли шиї, щоб краще роздивитись людину, яка запевняє, що вони винні в крадіжці, яку вчинив Ужиков.

— Він у вас прожив понад рік і все-таки краде. Виходить, ви погано його виховували, ви не підійшли до нього як слід, по-товариському, ви не пояснили йому, як треба жити. Тут говорять, що він погано працює, що він і раніше крав у товаришів. Це все доводить, що ви не звертали на Аркадія належної уваги.

Пильні очі пацанів нарешті побачили небезпеку і неспокійно забігали по обличчях товаришів. Треба визнати, що пацани недаремно турбувались, бо в цей момент колектив став перед серйозною загрозою. Але Брегель не побачила тривоги зборів. Із справжнім пафосом вона закінчила:

— Карати Аркадія — значить мститися, а ви не повинні принижуватися до помсти. Ви повинні зрозуміти, що Аркадій зараз потребує вашої допомоги, він у важкому стані, бо ви поставили його проти всіх, тут прирівнювали його до тварини. Треба виділити добрих хлопців, які повинні взяти Аркадія під свій захист і допомогти йому.

Коли Брегель зійшла зі сцени, у рядах закрутились, загомоніли, заусміхались пацани. Хтось серйозно дзвінко спитав:

— Що це вона говорила? Га?

А інший голос відповів трохи стриманіше, але у формі досить ехидній:

— Діти, допоможіть Ужикову!

У залі засміялись. Суддя Ваня Зайченко відкинувся на спинку стільця і стукнув ногами у шухляду стола. Кудлатий сказав йому суворо:

— Ванько, власне кажучи, який ти суддя?

Ужиков сидів, сидів, схилившись до колін, і раптом пирснув сміхом, але негайно ж узяв себе в руки і ще нижче схилив голову. Кудлатий щось хотів сказати йому, але не сказав, похитав тільки головою і поколов трохи Ужикова поглядом.

Брегель, здається, не помітила цих дрібних подій, вона про щось жваво розмовляла з Джуринською.

Кудлатий оголосив, що суд іде на нараду. Ми знали, що менше години судді не витратять на юридичні суперечки і писання вироку. Я запросив гостей до кабінету.

Джуринська забилася в куток дивана, сховалася за плече Гуляєвої і потай розглядала інших, мабуть, шукала правди. Брегель була певна, що сьогодні вона дала нам урок «справжньої виховної роботи».

Я відчував у собі дивну впертість, не впертість прямої, не впертість торжества, ні, впертість гіркоти і якоїсь невиразної безпросвітності моєї роботи.

Брегель спитала:

— Ви, звичайно, не згодні зі мною?

Я відповів їй:

— Хочете чаю?

У цих людей гіпертрофія силогізму. Цей засіб добрий, цей поганий, отже, завжди треба застосовувати перший засіб. Скільки треба часу, щоб навчити їх діалектичної логіки? Як їм довести, що моя робота складається з безперервного ряду більш-менш тривалих операцій, які іноді розтягуються на цілі роки і до того завжди мають характер колізій, в яких інтереси

колективу і окремих осіб заплутані у складні вузли. Як їх переконати, що за сім років моєї роботи в колонії не було двох випадків, цілком подібних? Як їм розтлумачити, що не можна привчати колектив переживати неясну напруженість дії, досвід громадського безсилля, що на сьогоднішньому суді об'єктом виховної роботи є не Ужиков і не чотириста окремих колоністів, а саме колектив?

Черговий запросив нас до залу.

В цілковитій тиші, стоячи колоністи вислухали вирок.

В и р о к

«Як ворога трудящих і злодія, Ужикова треба з ганьбою вигнати з колонії. Але, беручи до уваги, що за нього просить Наркомос, товариський суд ухвалив:

1. Залишити Ужикова в колонії.

2. Не вважати його членом колонії на один місяць, виключити з загону, не призначати у зведені загони, заборонити всім колоністам розмовляти з ним, допомагати йому, їсти за одним столом, спати в одній спальні, гратися з ним, сидіти поруч і ходити поруч.

3. Вважати його під командою того самого командира Дмитра Жевелія, і він може говорити з командиром тільки в справі, а також, якщо захворіє, — з лікарем.

4. Спати Ужикову в коридорі спалень, а їсти за окремим столом, де вкаже СРК, а працювати, якщо захоче, одному, за нарядом командира.

5. Всякого, хто порушить цю постанову, негайно вигнати з колонії за наказом СРК.

6. Вирок набирає чинності зразу, як затвердить завідувач колонії».

Вирок був схвалений оплесками зборів. Кузьма Леший звернувся до нас:

— Ото здорово! Ось це допоможе. А то кажуть: допоможіть бідному хлопчикові, зробіть йому відмички, хе!

Простодушний Кузьма говорив усе це в лице Брегель і не розумів, що він говорить нечемності. Брегель осудливо подивилась на патлатого Лешого і сказала мені офіційно:

— Ви, звичайно, не затвердите цієї постанови?

— Треба затвердити, — відповів я.

У порожній кімнаті ради командирів Джуринська відкликала мене вбік.

— Я хочу з вами поговорити. Що це за постанова? Як ви на це дивитесь?

— Постанова хороша, — сказав я. — Звичайно, бойкот — не-

безпечний засіб, і його не можна рекомендувати як широкий захід, але в даному разі він буде корисний.

— Ви не маєте сумніву?

— Ні. Бачите, цього Ужикова в колонії дуже не люблять, зневажають. Бойкот, по-перше, на цілий місяць вводить нову, узаконену форму стосунків. Якщо Ужиков бойкот витримає, пошана до нього повинна зрости. Для Ужикова гідне завдання.

— А якщо не витримає?

— Хлопці його виженуть.

— І ви підтримаєте?

— Підтримаю.

— Але як же це можна?

— А як же можна інакше? Колектив має право захищати себе?

— Ціною Ужикова?

— Ужиков пошукає інше товариство. І це для нього буде корисно.

Джуринська усміхнулася сумно:

— Як назвати таку педагогіку?

Я не відповів їй. Вона раптом сама догадалася:

— Може, педагогікою боротьби?

— Може.

У кабінеті Брегель зібралася їхати. Лапоть прийшов з наказом.

— Затверджуємо, Антоне Семеновичу?

— Звичайно. Чудова постанова.

— Ви доведете хлопчика до самогубства, — сказала Брегель.

— Кого? Ужикова? — здивувався Лапоть. — До самогубства? Ого! Якби він повісився, не погано було б... Тільки він не повіситься.

— Кошмар якийсь! — процідила Брегель і поїхала.

Ці жінки погано знали Ужикова і колонію. І колонія і Ужиков захоплено почали бойкот. Справді, колоністи припинили всякі стосунки з Аркадієм, але ні гніву, ні образи, ні презирства у них вже не залишилось до цієї нікчемної людини. Начебто вирок суду все взяв на свої плечі. Колоністи здалеку з великою цікавістю поглядали на Ужикова і між собою без кінця судачили про все, що сталося, і про все, що чекає Ужикова в майбутньому. Багато хто запевняв, що кара, накладена судом, нікуди не годиться. Такої думки додержувався і Кость Ветковський.

— Хіба це кара? Ужиков героєм ходить. Подумаєш, уся колонія на нього дивиться! Чи вартий він того?

Ужиков справді ходив героєм. На його обличчі з'явився явний вираз пиhi і гордоців. Він проходив між колоністами, як король, до якого ніхто не має права звернутися з запитанням або з розмовою. В ідальні Ужиков сидів за окремим маленьким столиком, і цей столик здавався йому тропом.

Але приваблива поза героя швидко зникла. Минуло кілька днів, і Аркадій відчув терни ганебного вінця, надітого на його голову товариським судом. Колоністи швидко звикли до винятковості його становища, а ізолюваність все-таки залишилась. Аркадій почав переживати важкі дні цілковитої самотності, дні ці тяглися порожньою одноманітною чергою, цілими десятками годин, не прикрашених навіть найменшим теплом людських відносин. А в цей час навколо Ужикова, як завжди, гаряче жив колектив, дзвенів сміх, плескались жарти, іскрились характери, миготіли вогні дружби й симпатії. Хоч який бідний був Ужиков, а ці радощі для нього вже були звичні.

Через сім днів його командир Жевелій сказав мені:

— Ужиков просить дозволу поговорити з вами.

— Ні,— сказав я,— говорити з ним я буду тоді, коли він з честю витримає випробування. Так йому й перекажи.

І скоро я з радістю побачив, що брови Аркадія, до того нерухомі, навчилися робити на чолі ледве помітну, але виразну зморшку. Він почав довго задивлятися на хлопців, задумуватися і мріяти про щось. Жевелій признав його здебільшого прибирати двір. Аркадій бездоганно точно виходив на роботу, підмітав наш великий двір, вичищав з ящиків сміття, поправляв огорожі коло квітників. Часто і вечорами він з'являвся у дворі із своїм совком, підбираючи випадкові папірці та недокурки, перевіряючи чистоту клумб. Цілий вечір одного разу він просидів у класі над великим аркушем паперу, а вранці виставив цей аркуш на видному місці.

КОЛОНІСТЕ, ШАНУЙ ПРАЦЮ ТОВАРИША.
НЕ КИДАЙ ПАПІРЦІ НА ЗЕМЛЮ.

— Дивись ти,— сказав Горьківський,— за товариша себе вважає...

На середині строку випробування, призначеного Ужикову, в колонію приїхала товаришка Зоя. Був саме обід. Зоя прямо підійшла до столика Ужикова і в затихлій їдальні спитала його тривожно:

— Ви Ужиков? Скажіть, як ви себе почуваете?

Ужиков встав за столом, серйозно подивився в очі Зої і сказав привітно:

— Я не можу з вами говорити: потрібен дозвіл командира. Товаришка Зоя кинулась шукати Митьку. Митька прийшов, жвавий, бадьорий, черноокий.

— Що таке?

— Дозвольте мені поговорити з Ужиковим.

— Ні,— відповів Жевелій.

— Як це — «ні»?

— Ну... не дозволяю, і годі.

Товаришка Зоя прийшла в кабінет і наговорила мені різних дурниць:

— Як це так? А що як він має скаргу? А що як він стоїть над прірвою? Це катування, так?

— Нічого не можу зробити, товаришко Зоя.

Другого дня на загальних зборах колоністів Наталка Петренко взяла слово:

— Хлопці, давайте вже простимо Аркадія. Він добре працює і кару витримує з честю, як годиться колоністові. Я пропоную амністувати.

Загальні збори співчутливо загули.

— Це можна...

— Ужиков здорово підтягнувся...

— Ого!

— Пора, пора...

— Допоможемо хлопчиків!

Зажадали відзиву командира. Жевелій сказав:

— Прямо кажу: інша людина стала. І вчора приїхала... ця сама... Та знаєте ж!

— Знаємо!

— Вона до нього: хлопчику, хлопчику, а він — молодець, не піддався. Я сам раніше думав, що з Аркадія пуття не буде, а тепер скажу: у нього є... є щось таке... наше...

Лапоть усміхнувся:

— Виходить так: амністуємо.

— Голосуй,— сказали колоністи.

А Ужиков у цей час притаївся біля груби і похилив голову. Лапоть оглянув підняті руки і сказав весело:

— Ну що ж... одноголосно, виходить. Аркадію, де ти там? Вітаю, вільний!

Ужиков вийшов на сцену, глянув на збори, відкрив рот і... заплакав.

У залі захвилювались. Хтось гукнув:

— Він завтра скаже...

Але Ужиков провів по очах рукавом сорочки, і, придивившись до нього, я побачив, що він страждає. Аркадій, нарешті, сказав:

— Спасибі, хлопці... І дівчата... І Наталка... Я... той... усе розумію, ви не думайте... Будь ласка.

— Забудь,— сказав суворо Лапоть.

Ужиков покійно кивнув головою. Лапоть закрив збори, і на сцену до Ужикова кинулись хлопці. Їхні сьогоднішні симпатії були оплачені щирим золотом. Я зітхнув вільно, як лікар після трепанації черепа.

У грудні відкрилась комуна імені Дзержинського. Це вишло дуже урочисто і дуже тепло.

Незадовго до цього пухким сніговим днем призначені в ко-

муну перші п'ятдесят вихованців наділи нові костюми, м'які бобрикові пальта, попрощалися з товаришами і потупали через місто до свого нового житла. Зібрані в купку, вони здавалися нам дуже маленькими і схожими на гарних чорненьких курчат. Вони прийшли в комуну, вкриті лапатим снігом, як пухом, радісні й рум'яні. Так само, як курчата, бадьоро забігали по комуні і застукали дзьобами по різних оргпитаннях. Уже через п'ятнадцять хвилин у них була рада командирів, і третій зведений загін почав переносити ліжка.

На відкриття комуни горьківці прийшли строем, з музикою і прапором. Вони тепер були в гостях у товаришів, які з цього дня почали носити нове, незвично урочисте ім'я комунарів. Серед чотирьохсот безпритульних, що зібралися, група чекістів, найбільш відповідальних, найбільш зайнятих, найбільш заслужених діячів, зовсім не здавалася групою благодійників. Між тими й другими відразу встановились взаємини дружні й теплі, але в цих взаєминах яскраво було видно і різницю поколінь, і нашу особливу пошану, радянську пошану дітей до старших. Але в той же час діти ці виступали не просто, як підопічний дріб'язок, — у них була своя організація, свої закони і своя ділова сфера, в яких були і гідність, і відповідальність, і обов'язок.

Само собою якимось вийшло, що завідувати комуною доручили мені, хоч про це не було ні договорено, ні оповіщено.

Порівняно з комуною Горьківська колонія здавалася і складнішою, і важчою справою. Втративши п'ятдесят товаришів, горьківці прийняли п'ятдесят нових, людей столичних і бувалих. Як і раніше, нові швидко засвоювали дисципліну колонії та її традиції, але справжня культура і справжнє лице колективістів створювались далеко повільніше. Все це, однак, було вже звичне.

Попереду у нас були хороші перспективи: ми почали мріяти про свій робітфак, про новий корпус машинного відділу, про нові випуски в життя. А незабаром ми прочитали в газетах, що наш Горький приїжджає до Союзу.

14. НАГОРОДИ

*

Цей час — від грудня до липня — був чудовим часом. У цей час мій корабель дуже кидало в шторми, але на цьому кораблі було два колективи, і кожний з них по-своєму був прекрасний.

Держжинці дуже швидко довели свій склад до півтора ста чоловік. До них прийшли трьома групами по тридцять чоловік нові сили, всі безпритульні першого сорту, все народ один в один. Життя комунарів було культурним, чистим життям, і збоку здавалось, що комунарам можна тільки заздрити. Багато хто й справді заздрив, і до того ж зовсім не безпритульні.

Дзержинці з'являлись на людях у добрих суконних костюмах, прикрашених широкими білими комірціями. У них був оркестр духових інструментів з білого металу, і на їх сурмах стояли знаки відомої празької фабрики. Комунари були бажаними гостями в робітничих клубах і в клубі чекістів, куди вони приходили солідно-елегантні, рожеві й привітні. Їхній колектив мав завжди такий висококультурний вигляд, що багато голів, які мали мозковий апарат полегшеного зразка, навіть обурювалися: — Набрали хороших дітей, одягнули і показують. Ви безпритульних візьміть!

Але у мене не було часу сумувати з цього приводу. Я ледве встигав протягом доби розв'язувати всі конче потрібні справи. Я переносився з одного колективу до другого парою коней, і витрачена на дорогу година здавалась мені прикритим проривом у моєму бюджеті часу. Незважаючи на те, що дитячі ряди ніде не хитались і ми не виходили з берегів цілковитої благополучності, виховательські кадри теж вибивалися з сил. У цей час я прийшов до тези, яку визнаю й тепер, хоч би якою парадоксальною вона здавалась. Нормальні діти або діти, приведені до нормального стану, є найтруднішим об'єктом виховання. У них тонші натури, складніші запити, глибша культура, різноманітніші відносини. Вони вимагають від нас не широких розмахів волі і не разуючої емоції, а найскладнішої тактики.

І колоністи, і комунари давно перестали бути групами людей, відокремлених від громадянства. У тих і других складні громадські зв'язки: комсомольські, піонерські, спортивні, військові, клубні. Між хлопцями і містом прокладено багато шляхів і стежок, по них пересуваються не тільки люди, але й думки, ідеї та впливи.

І тому загальна картина педагогічної роботи набула нових барв. Дисципліна і побутовий порядок давно перестали бути тільки моєю турботою. Вони стали традицією колективу, в якій він розбирається вже краще, ніж я, і за якою стежить не випадково, не з приводу скандалів та істерик, а щохвилини, на вимогу колективного інстинкту, я б сказав.

Хоч як важко доводилося мені, моє життя в цей час було щасливим життям. Не можна описати цілком виняткове враження щастя, яке відчуваєш у дитячому товаристві, що виросло разом з вами, довіряє вам до кінця, йде з вами вперед. У такому товаристві навіть невдача не засмучує, навіть прикрість і біль здаються високими цінностями.

Колектив горьківців був для мене рідніший від комунарів. У ньому були міцніші й глибші дружні зв'язки, більше людей з високою собівартістю, гостріша боротьба. І горьківцям я був потрібніший. Дзержинцям з першого дня припало щастя мати таких шефів, як чекісти, а у горьківців, крім мене і невеликої групи вихователів, близьких людей не було. І тому я ніколи не

думав, що настане час, і я піду від горьківців. Я взагалі не міг уявити собі такої події. Вона могла бути тільки найгіршим нещастям у моєму житті.

Приїжджаючи в колонію, я приїжджав додому, і на загальних зборах колоністів, і в раді командирів, навіть серед найскладніших колізій і важких ухвал я відпочивав по-справжньому. У цей час закріпилась надовго одна з моїх звичок: я втратив уміння працювати в тиші. Тільки коли поряд, біля самого мого стола, дзвенів дитячий гомін, я почував себе справді затишно, моя думка оживала, і веселіше працювала уява. І за це особливо я був вдячний горьківцям.

Але комуна Дзержинського вимагала від мене все більше і більше. І турбота тут була новіша, і новіші були педагогічні перспективи.

Особливо новим і несподіваним для мене було товариство чекістів. Чекісти — це насамперед колектив, чого вже ніяк не можна сказати про співробітників наросвіти. І чим більше я придивлявся до цього колективу, чим більше входив у робочі стосунки, тим яскравіше відкривалась передо мною одна цікава новина. Як це вийшло, слово честі, не знаю, але колективу чекістів властиві були ті самі якості, які я протягом восьми років хотів виховати у колективі колонії. Я раптом побачив перед собою зразок, який досі заповнював тільки мою уяву, який я логічно і художньо виводив з усіх подій і всієї філософії революції, але якого я ніколи не бачив і втратив надію побачити.

Моє відкриття було таке для мене дороге і значне, що найбільше я боявся розчаруватися. Я тримав його в глибокій таємниці, бо не хотів, щоб моє ставлення до цих людей стало хоч трохи штучним.

Це стало відправною точкою для мого нового педагогічного мислення. Мене особливо тішило, що якості колективу чекістів дуже легко і просто роз'яснювали багато неясного і неточного в тому уявному зразку, який досі спрямовував мою роботу. Я дістав можливість у найменших деталях уявити собі багато такого, що досі було для мене таємницею. У чекістів дуже високий інтелект у сполученні з освітою й культурою ніколи не набирав ненависних мені форм російського інтелігента. Я й раніше знав, що це повинно бути так, але як це виявляється в живих рухах особистості, уявити було важко. А тепер я дістав можливість вивчити мову, шляхи логічних ходів, нову форму інтелектуальної емоції, нові диспозиції смаків, нові структури нервів і — найголовніше — нову форму використання ідеалу. Як відомо, у наших інтелігентів ідеал схожий на нахабного квартиранта: він зайняв чужу житлоплощу, грошей не платить, набріхує, в'їдається всім у печінки, всі пишуть від його сусідства і намагаються вибратися якомога далі від ідеалу. Тепер я бачив інше: ідеал не квартирант, а гарний адміністратор, він шанує су-

сідську працю, він дбає про ремонт, про опалення, у нього всім зручно і приємно працювати. По-друге, мене зацікавила структура принципівості. Чекісти дуже принципові люди, але у них принцип не є пов'язкою на очах, як у деяких моїх «приятелів». У чекістів принцип — вимірювальний прилад, яким вони користуються так само спокійно, як годинником, без тяганини, але й без покvapливості очманілого kota. Я побачив, нарешті, нормальне життя принципу й переконався остаточно, що моя огида до принципівості інтелігентів була правильною. Адже давно відомо: коли інтелігент щось робить з принципу, це значить, що через півгодини і він сам, і всі навколо змушені приймати ва-лер'янку.

Побачив я і багато інших особливостей: і всепроникаючу ба-дьяорість, і небалакучість, і огиду до штампів, нездатність розсі-датися на дивані або класти живіт на стіл, нарешті, веселу, але безмежну працездатність без жертвовної міни та святенності, без натяку на огидну повадку «святої жертви». І, нарешті, я побачив і відчув на дотик ту дорогоцінну речовину, яку не можу на-звати інакше, як соціальним клеєм: це почуття громадської пер-спективи, уміння в кожний момент роботи бачити всіх членів колективу, це постійне знання про великі загальні цілі, знання, яке все ж ніколи не набирає характеру доктринерства й бала-кучого, пустого базікання. І цей соціальний клей не купувався в кіоску на п'ять копійок тільки для конференцій та з'їздів, це не форма ввічливих, усміхнених незгод з найближчим сусідом, це справжня спільність, це єдність руху і роботи, відповідаль-ності і допомоги, це єдність традицій.

Стаючи об'єктом особливого піклування чекістів, держинці потрапляли в щасливі умови: їм залишалось тільки дивитися. А мені вже не треба було з розгону битися головою об стіну, щоб переконувати начальство в необхідності й користі носової хусточки.

Моє задоволення було високим задоволенням. Намагаючись звести його до короткої формули, я зрозумів: я близько позна-йомився із справжніми більшовиками, я остаточно переконався в тому, що моя педагогіка — педагогіка більшовицька, що тип людини, який завжди стояв у мене як зразок, не тільки моя кра-сива вигадка і мрія, але й справжня реальна дійсність, тим біль-ше для мене відчутна, що вона стала частиною моєї роботи.

А моя робота в комуні, не отруєна ніяким забобоном, була робота хоч і важка, але посиљна для людського розуму.

Життя комунарів було зовсім не таке багате й безтурботне, як думали навколо. Чекісти відраховували з своєї платні певний процент на утримання комунарів, але це було неприйнятно і для нас, і для чекістів.

Уже через три місяці коммуна почала переживати справжню скруту. Ми затримували платню, відчували труднощі навіть

у витратах на харчування. Майстерні давали незначні прибутки, бо по суті це були майстерні навчальні. Правда, шевську майстерню ми з хлопцями в перші ж дні затягли в темний куток і задушили, навалившись на неї з подушками. Чекісти удали, ніби вони не помітили цього вбивства. Але в інших майстернях ми ніяк не могли розкачатися на роботу, яка давала б прибуток.

Якось мене запросив наш шеф, нахмурився, замислився, поклав на стіл чек і сказав:

— Усе.

Я зрозумів:

— Скільки тут?

— Десять тисяч. Це останнє. Це наперед узяли за рік. Більше не буде, розумієте? Використайте цього... він людина енергійна...

Через кілька днів по комуні забігав чоловік не педагогічного типу — Соломон Борисович Коган. Соломон Борисович уже старий, йому під шістдесят, у нього хворе серце, і задишка, і нерви, і грудна жаба, і ожиріння. Але у цієї людини всередині сидить демон діяльності, і Соломон Борисович нічого з цим демоном зробити не може. Соломон Борисович не приніс із собою ні капіталів, ні матеріалів, ні винахідливості, але в його рихлому тілі безнастанно метушаться і буяють сили, яких йому не вдалось витратити за старого режиму: дух заповзятливості, оптимізму й натиску, знання людей і маленька, простима безпринципність, що дивним способом уживається із зворушеністю почуттів і відданістю ідеї. Дуже можливо, що все це скріплялось обручами гордості, бо Соломон Борисович любив говорити:

— Ви ще не знаєте Когана! Коли ви узнаете Когана, тоді ви скажете.

Він мав рацію. Ми взнали Когана, і ми кажемо: це людина чудова. Ми дуже потребували його життєвого досвіду. Правда, виявлявся цей досвід іноді в таких формах, що ми тільки холодули і не вірили своїм очам.

Соломон Борисович з міста привіз хуру колод. Навіщо це?

— Як навіщо? А складські приміщення? Я взяв замовлення на меблі для Будівельного інституту, так треба ж їх кудись складати.

— Нікуди їх не треба складати. Зробимо меблі і віддамо їх Будівельному інституту.

— Хе-хе! Ви гадаєте, що це справді інститут? Це фігелі-мігелі, а не інститут! Якби це був інститут, нащо б я став з ним зв'язуватися.

— Це не інститут?

— Що таке інститут? Хай собі він як хоче називається. Важливо, що у них є гроші. А як є гроші, то їм хочеться мати меблі. А для меблів потрібен дах. Ви ж знаєте. А дах вони ще будуватимуть, бо у них ще й стін немає.

— Однаково ми не будуватимемо ніяких складських приміщень.

— Я їм те саме казав. Вони гадають, комуна Держинського — це так собі... Це зразковий заклад. Хіба він буде морочитися з якимись там складами?! Є у нас на це час?

— А вони що?

— А вони кажуть: будуйте! Ну, якщо їм так хочеться, то я сказав: це коштуватиме двадцять тисяч. А якщо ви кажете: не треба будувати, хай буде по-вашому. Нащо ми будуватимемо складські приміщення, якщо нам потрібен зовсім складальний цех?..

Через два тижні Соломон Борисович починає будувати складальний цех. Закопали стовпи, почали теслярі ставити стіни.

— Соломоне Борисовичу, звідки у вас гроші на цей самий складальний цех?

— Як звідки? Хіба я вам не говорив? Нам переказали двадцять тисяч...

— Хто переказав?

— Та цей самий інститут...

— Чому?

— Як чому? Їм хочеться, щоб були складські приміщення... Ну, то що? Хіба мені шкода?

— Стривайте, Соломоне Борисовичу, адже ж ви будете не складські приміщення, а складальний цех...

Соломон Борисович починає сердитись:

— Мені дуже подобається! А хто це сказав, що не потрібні складські приміщення? Це ж ви сказали?

— Треба повернути гроші.

Соломон Борисович гидливо морщиться:

— Послухайте, не можна ж бути такою непрактичною людиною. Хто ж це повертає готові гроші? Може, у вас такі здорові нерви, то ви можете, а я людина хвора, не можу ризикувати своїми нервами... Повертати гроші!

— Але ж вони дізнаються?

— Антоне Семеновичу, ви ж розумна людина. Про що вони можуть дізнатися? Ну, будь ласка, хай собі завтра приїжджають: люди будують, бачите? А хіба де писано, що це складальний цех?

— А почнете працювати?

— Хто мені може заборонити працювати? Будівельний інститут може заборонити мені працювати? А якщо я хочу працювати на свіжому повітрі або в складському приміщенні? Є такий закон? Нема такого закону.

Логіка Соломона Борисовича не знала ніяких меж. Це був найсильніший таран, який пробивав усі перешкоди. До певного часу ми їй не чинили опору, бо спроби опору були з самого початку придушені.

Навесні, коли наша пара коней почала ночувати на луці, Вітька Горьківський спитав мене:

- А що це Соломон Борисович буде в стайні?
- Як буде?
- Вже буде! Якийсь казан поставив і димар робить.
- Клич його сюди!

Приходить Соломон Борисович, як завжди, вимазаний, спітнілий, задиханий.

- Що ви там будете?
- Як що будує? Ливарню, ви ж добре знаєте.
- Ливарню? Адже ливарню вирішили будувати за лазнею.
- Навіщо за лазнею? Коли є готове приміщення?
- Соломоне Борисовичу!
- Ну, що таке — Соломоне Борисовичу?
- А коні? — питає Горьківський.

— А коні побудуть на свіжому повітрі. Ви гадаєте, тільки вам потрібне свіже повітря, а коні, виходить, хай дишають усякою поганню? Добрі господарі!

Ми, власне кажучи, вже збиті з позицій. Вітька все ж опирається:

- А коли буде зима?
- Але Соломон Борисович стирає його на порох:
- Як ви добре знаєте, що буде зима!
- Соломоне Борисовичу! — кричить вражений Вітька.

Соломон Борисович трохи відступає:

— А якщо навіть буде зима, то що? Хіба не можна збудувати стайню в жовтні? Вам хіба не однаково? Чи вам дуже потрібно, щоб я витратив зараз дві тисячі карбованців?

Ми сумно зітхаємо і скоряємося. Соломон Борисович з жалю до нас пояснює, загинаючи пальці:

— Травень, червень, липень, той, як його... серпень, вересень...

Його на секунду бере сумнів, але потім з притиском він говорить:

— Жовтень... Подумайте, шість місяців! За шість місяців дві тисячі карбованців зроблять ще дві тисячі карбованців. Ви хочете, щоб стайня стояла порожня шість місяців. Мертвий капітал, хіба це можна допустити?

Мертвий капітал навіть у найневинніших формах для Соломона Борисовича був нестерпний.

— Я не можу спати, — казав він. — Як це можна спати, коли стільки роботи, кожна хвилина — це ж операція. Хто це придумав стільки спати?

Ми дивом дивувались: тільки недавно ми були зовсім бідні, а тепер у Соломона Борисовича гори лісу, металу, верстати; у нашому робочому дні тільки миготять: авіовки, чек, аванс, фактура, десять тисяч, двадцять тисяч. На раді командирів Соломона Борисович із сонним презирством вислухав розмови хлопців про три сотні карбованців на штани і сказав:

— Яке може бути питання? Адже хлопчикам потрібні штани... І не треба за триста, це погані штани, а треба за тисячу...

— А гроші? — питають хлопці.

— У вас же є руки і голови. Ви думаете, для чого у вас голови? Для того, щоб картуз надівати? Нічого подібного! Збільшіть на чверть години день у цеху, я вам зараз дістану тисячу карбованців, а може й більше, скільки там заробите.

Старими, дешевими верстатами позаставляв Соломон Борисович свої легкі цехи, дуже подібні до складських приміщень, заповнив їх найнікчемнішим матеріалом, зв'язав усе це мотузками і умовляннями, але комунари захоплено пірнули в цей робочий мотлох. Робили все: клубні меблі, наріжники для ліжок, маслянки, трусики, ковбойки, парти, стільці, ударники для вогнегасників, але робили все в неймовірній кількості, бо у виробництві Соломона Борисовича поділ праці доведений був до апогею:

— Хіба ти будеш столяром? Ти ж однаково не будеш столяром, ти ж будеш доктором, я знаю. То роби собі проніжку, нащо тобі робити цілий стілець? Я плачу за дві проніжки копійку, ти за день заробиш п'ятдесят копійок. Жінки у тебе нема, дітей нема...

Комунари реготали на радах командирів і лаяли Соломона Борисовича за «халтуру», але у нас був уже промфінплан, а промфінплан — діло святе.

Зарплатню у комунарів запровадили з такою міною, начебто не було ніякої педагогіки, ніякого диявола та його спокус. Коли вихователі звертали увагу Соломона Борисовича на педагогічну проблему зарплатні, Соломон Борисович говорив:

— Ми ж повинні виховувати, я сподіваюсь, розумних людей. Яка ж з нього буде розумна людина, коли він працює без зарплатні?

— Соломоне Борисовичу, а ідеї, на вашу думку, нічого не варті?

— Якщо людина одержує зарплатню, так у неї з'являється стільки ідей, що їх нікуди подіти. А коли у неї немає грошей, то у неї одна ідея: у кого б позичити? Це ж факт?

Соломон Борисович був немов корисні дріжджі в нашому трудовому колективі. Ми знали, що його логіка — чужа і смішна логіка, але в своєму натиску вона весело і боляче біла по багатьох забобонах і задля опору викликала потребу нового виробничого стилю.

Повний госпрозрахунок комуни Дзержинського прийшов просто і майже без зусиль і нам самим уже не здавався такою значною перемогою. Соломон Борисович недурно казав:

— Що таке? Сто п'ятдесят комунарів не можуть заробити собі на суп? А як же може бути інакше? Хіба їм потрібне шампанське? Чи, може, у них жінки люблять гарно вбиратися?

Наші кварталні промфінплани комунари брали один по одному широким спільним зусиллям. Чекісти бували у нас щодня. Вони разом з дітьми уїдалися в кожну дрібницю, в кожний маленький проривчик, в халтурні тенденції Соломона Борисовича, в низьку якість продукції, в брак. З кожним днем ускладнюючись, виробничий досвід комунарів почав критично покусувати Соломона Борисовича, і він обурювався:

— Що це за новина? Вони вже все знають! Вони мені кажуть, як робитися на ХПЗ, — вони що-небудь тямлять у ХПЗ?

Попереду раптом засвітилося загальноновизнане гасло:

«Нам потрібен справжній завод».

Про завод почали говорити дедалі частіше. В міру того як на нашому поточному рахунку прибувала одна тисяча за одною, загальні мрії про завод поділились на ближчі й більш можливі подробиці. Але це вже було в пізнішу епоху.

Держинці часто зустрічались з горьківцями. У вихідні дні вони ходили в гості одні до одних цілими загонами, змагались у футбол, волейбол, скраклі, разом купалися, катались на ковзанах, гуляли, ходили до театру.

Дуже часто колонія і комуна об'єднувались для різних походів — комсомольських, піонерських маневрів, відвідувань, привітань, екскурсій. Я особливо любив ці дні, вони були днями мого справжнього торжества. Я вже добре знав, що це торжество останнє.

У такі дні по колонії і комуні давався спільний наказ, зазначалися форма одягу, місце і час зустрічі. У горьківців і в держинців була однакова форма: півгаліфе, гамаші, широкі білі комірці та тубетейки. Звичайно я звечора залишався у горьківців, доручивши комуна Киргизову. Ми виходили з Куряжа з розрахунком витратити на дорогу три години. Спускалися з Холодної гори до міста. Зустріч завжди призначали на майдані Тевелева, на широкому асфальті біля будинку ВУЦВКу.

Як завжди, колона горьківців у місті мала чудовий вигляд. Наш широкий стрій по шість займав майже всю вулицю, захоплюючи і трамвайні колії. За нами ставали в чергу десятки вагонів, вагоноводи нервували, і невтомно дзвеніли дзвінки, але малоки лівого флангу завжди добре знали свої обов'язки: вони поважно марширують, трохи розтягуючи кроки, кидають іноді хитрий погляд на тротуари, але ні на трамваї, ні на вагоноводів, ні на дзвінки, не звертають уваги. Позаду всіх іде з трикутним прапорцем Петро Кравченко. На нього з особливою цікавістю й симпатією дивиться публіка, навколо нього захоплено крутяться хлопчачки, тому Петро ніяковіє і опускає очі. Його прапорець тріпоче перед самісіньким носом вагоновода, і Петро не йде, а пливе в густій хвилі трамвайного оглушливого дзвону.

На майдані Рози Люксембург колона, нарешті, звільняє трамвайні колії. Вагони один по одному випереджають нас, з вікон

дивляться люди, сміються і сваряться пальцями на пацанів. Пацани, не втрачаючи рівняння і ноги, усміхаються вредною хлоп'ячою усмішкою. Чому б їм і не усміхатися? Невже не можна пожартувати з міською публікою, підстроїти їй маленьку каверзу? Публіка своя, хороша, не їздять нашими вулицями бояри й дворяни, не водять паній під ручку розмальовані офіцери, не дивляться на нас з осудом лабазники. І ми йдемо як господарі по нашому місту, йдемо не «приютські хлопчики», а колоністи-горьківці. Недаремно попереду пливе наш червоний прапор, недаремно наші мідні сурми грають «Марш Будьонного».

Ми повертаємо на майдан Тевелєва, трохи піднімаємося на гірку і вже бачимо верхівку прапора держинців. А ось і довгий ряд комірців, і уважні рідні обличчя, команда Киргизова, підведені руки й музика. Держинці зустрічають нас прапором салютом. Ще секунда — наш оркестр перервав марш і гримнув привітання-відповідь.

Тільки одну секунду, поки Киргизов віддає рапорт, ми стоїмо в суворій тиші одні проти одних. І коли порушується струй і хлопці кидаються до друзів, тиснуть руки, сміються і жартують, я думаю про доктора Фауста: хай цей хитрий німець позаздрить мені. Йому здорово не пощастило, цьому докторові, погане він для себе вибрав століття і непідхожу суспільну структуру.

Якщо ми зустрічалися під вихідний день, часто, бувало, до мене підходив Митька Жевелій і пропонував:

— Знаєте що? Ходімо всі до горьківців. У них сьогодні «Броненосець Потьомкін». А шамовки вистачить...

І в такі дні пізно ввечері ми будили Подвірки маршами двох оркестрів, довго гомоніли в їдальні, в спальнях, у клубі, старші згадували шторми і штилі минулих років, молоді слухали й задрили.

З квітня місяця головною темою наших дружніх розмов став приїзд Горького. Олексій Максимович написав нам, що в липні спеціально приїде до Харкова, щоб пожити в колонії три дні. Листування наше з Олексієм Максимовичем давно вже було регулярним. Не бачивши його ні разу, колоністи відчували його особу в своїх лавах і раділи їй, як радіють діти образу матері. Тільки той, хто в дитинстві втратив сім'ю, хто не виніс із собою в довге життя ніякого запасу тепла, той добре знає, як іноді холодно стає на світі, тільки той зрозуміє, яку велику цінність мають піклування і ласка великої людини, людини, багаті і щедрої серцем.

Горьківці не вміли виявляти почуття ніжності, бо вони надто високо цінили ніжність. Я прожив з ними вісім років, багато хто до мене ставився любовно, але ні разу за ці роки ніхто з них не був зі мною ніжний у звичайному розумінні. Я вмів пізнавати їхні почуття з ознак, мені одному відомих: з глибини погляду, з рум'янцю ніяковості, з далекої уваги з-за рогу, з ледве-ледве

охриплого голосу, з підстрибувань і бігу після зустрічі. І тому я бачив, з якою невимовною ніжністю діти говорили про Горького, з якою жадібністю раділи його коротким словам про приїзд.

Приїзд Горького в колонію — це була висока нагорода. В наших очах, слово честі, вона не була цілком заслужена. І цю високу нагороду нам присудили в той час, коли весь Союз підняв прапор для зустрічі великого письменника, коли наша маленька громада могла загубитися серед хвиль широкого громадського почуття.

Але вона не загубилась, і це зворушувало нас і нашому життю надавало особливої цінності.

Підготовка до зустрічі Горького почалася на другий день після одержання листа. Попереду себе Олексій Максимович послав щедрий подарунок, завдяки якому ми могли загоїти останні рани, які ще залишались від старого Куряжа.

Саме в цей час мене викликали звітувати. Я повинен був сказати вченим мужам і мудрецам педагогіки, в чому полягає моя педагогічна віра і які принципи я визнаю. Приводів для такого звіту було досить.

Я бадьоро підготувався до звіту, хоч і не чекав для себе ні пощади, ні полегкості.

У просторому високому залі побачив я, нарешті, в лице весь сонм пророків і апостолів. Це був... синадріон, не менше. Висловлювались тут ввічливо, заокругленими, люб'язними періодами, від яких ішов ледве помітний приємний запах мозкових закуток, старих книжок і просиджених крісел. Але пророки й апостоли не мали ні білих борід, ні поважних імен, ні великих відкриттів. З якої речі вони носять німби і чому у них в руках святе письмо? Це були досить спритні люди, а на їхніх вусах ще висіли крихти щойно з'їденого радянського пирога.

Найбільше орудував професор Чайкін, той самий Чайкін, який кілька років тому нагадав мені одне оповідання Чехова.

У своєму висновку Чайкін нічого від мене не залишив:

— Товариш Макаренко хоче педагогічний процес побудувати на ідеї обов'язку. Правда, він додає слово «пролетарський», але це не може, товариші, приховати від нас справжню суть ідеї. Ми радимо товаришеві Макаренку уважно простежити історичний генезис ідеї обов'язку. Це ідея буржуазних відносин, ідея суцього меркантильного порядку. Радянська педагогіка прагне виховати в людині вільний прояв творчих сил і нахилів, ініціативу, але ні в якому разі не буржуазну категорію обов'язку.

«З глибоким сумом і подивом ми почули сьогодні від шановного керівника двох зразкових закладів заклику до виховання почуття честі. Ми не можемо не заявити протесту проти цього заклику. Радянська громадськість також приєднає свій голос до науки, вона також не мириться з поверненням цього поняття, яке так яскраво нагадує нам офіцерські привілеї, мундири, погони.

Ми не можемо входити в обмірковування всіх заяв автора, які стосуються виробництва. Може, з погляду матеріального забезпечення колонії це й корисна справа, але педагогічна наука не може в числі факторів педагогічного впливу розглядати виробництво і тим більше не може схвалити такі тези автора, як «промфінплан є найкращий вихователь». Такі положення є не що інше, як вульгаризація ідеї трудового виховання».

Багато хто ще говорив і багато хто осудливо мовчав. Я, на решті, розсердився і зопалу вилив у вогонь ціле відро гасу:

— Мабуть, ви маєте рацію, ми не домоворимося. Я вас не розумію. По-вашому, наприклад, ініціатива є якесь натхнення. Вона приходить невідомо звідки, з чистого, нічим не заповненого неробства. Я вам третій раз розтлумачую, що ініціатива прийде тоді, коли є завдання, відповідальність за його виконання, відповідальність за втрачений час, коли є вимога колективу. Ви мене все-таки не розумієте і знову твердите про якусь там вихолощену, звільнену від праці ініціативу. По-вашому, для ініціативи досить дивитися на свій власний пуп...

Ой, як образились, як на мене закричали, як захрестились і заплювали апостоли! І тоді, побачивши, що пожежа в розпалі, що всі рубікони далеко позаду, що втрачати однаково нічого, що все вже втрачено, я сказав:

— Ви не здатні судити ні про виховання, ні про ініціативу, в цих питаннях ви не розбираєтесь!

— А ви знаєте, що сказав Ленін про ініціативу?

— Знаю.

— Ви не знаєте!

Я витяг записну книжку і прочитав виразно:

— «Ініціатива повинна полягати в тому, щоб у порядку відступати й сугубо тримати дисципліну», — сказав Ленін на Одинадцятому з'їзді РКП(б) 27 березня 1922 року.

Апостоли лише на мить сторопіли, а потім закричали:

— Та при чому тут відступ?

— Я хотів звернути вашу увагу на відношення між дисципліною і ініціативою. А крім того, мені треба в порядку відступити...

Апостоли покліпали очима, потім кинулись одне до одного, зашепотіли, зашаруділи папером. Постанову синедріон ухвалив одностайно:

«Запропонована система виховного процесу є система не радянська».

На зборах було багато моїх друзів, але вони мовчали. Була група чекістів. Вони уважно вислухали дебати, щось записали в блокнотах і пішли, не чекаючи виroku.

В колонію ми поверталися пізно вночі. Зі мною були вихователі і кілька членів комсомольського бюро. Жорка Волков дорогою плювався:

— Ну, як вони можуть так казати! Як це, по-їхньому: немає,

виходить, честі, немає, виходить, такого — честь нашої колонії? По-їхньому, виходить, цього нема?

— Не звертайте уваги, Антоне Семеновичу,— сказав Лапоть.— Зібралися, розумієте, зануди...

— Я й не звертаю,— заспокоїв я хлопців.

Але питання було вже вирішене.

Не здригнувшись і не знижуючи загального тону, я почав згортати колектив. Треба було якнайшвидше вивести з колонії моїх друзів. Це було конче потрібно і для того, щоб не піддавати їх випробуванню при нових порядках, і для того, щоб не залишати в колонії ніяких вогнищ протесту.

Заяву про звільнення я подав Юр'єву другого ж дня. Він замислився, мовчки потиснув мені руку. Коли я вже йшов від нього, він схаменувся:

— Стривайте!.. А як же... Горький приїжджає.

— Невже ви гадаєте, що я дозволю будь-кому прийняти Горького замість мене?

— От-от...

Він забігав по кабінету і забурмотів:

— До біса!.. Під три чорти!..

— Чого це?

— Піду к бісовому батькові!

Я залишив його в цьому доброму намірі. Він наздогнав мене в коридрі:

— Антоне Семеновичу, голубе, вам важко, правда?

— Ну, от тобі раз! — васміявся я. — Чого це ви? Ах, інтелігент!.. Так я виїжджаю з колонії в день від'їзду Горького. Завідування передам Журбіну, а ви як хочете там...

— Так..

У колонії про те, що я залишаю її, я нікому не сказав, і Юр'єв дав слово мовчати.

Я кинувся на заводи, до шефів, до чекістів. Тому що питання про випуск колоністів стояло вже давно, мої дії нікого в колонії не здивували. З допомогою друзів я досить легко влаштував для горьківців робочі місця на харківських заводах і квартири в місті. Катерина Григорівна й Гуляєва подбали про невелике придане, в цій справі вони вже мали досвід. До приїзду Горького залишалось два місяці, часу було досить.

Один по одному виходили в життя старші. Вони прощалися з нами із слізьми розлуки, але без горя: ми ще будемо зустрічатись. Проводжали їх з почесними вартами і музикою, при розгорнутому горьківському прапорі. Так пішли: Таранець, Волохов, Гуд, Леший, Галатенко, Федоренко, Корито, Альоша і Жорка Волкови, Лапоть, Кудлатий, Ступіцин, Сорока і багато інших. Декого, умовившись з Ковалем, ми залишили в колонії на платній службі, щоб не позбавляти колонію верхівки. Хто готувався до робітфаку, тих до осені я перевів у комуну Дзер-

жинського. Виховательський колектив повинен був залишитися в колонії на деякий час, щоб не створювати паніки. Тільки Коваль не залишився і, не чекаючи кінця, пішов у район.

І в сьайві нагород, які випали на мою долю в цей час, одна заблищала навіть несподівано: не можна згорнути живий колектив у чотириста чоловік. На місце вибухлих зразу ж ставали нові пацани, такі самі бадьорі, такі самі дотепні й мажорні. Лави колоністів змикались, як під час бою лави бійців. Колектив не тільки не хотів умирати, він не хотів навіть думати про смерть. Він жив повним життям, швидко котився вперед по точних, рівних рейках, урочисто й ніжно готувався до зустрічі Олексія Максимовича.

Дні минали і тепер були чудовими, щасливими днями. Праця й усмішка, ясність наших шляхів, дружнє запальне слово, як квіти, прикрашали наші будні. Так само веселками стояли над нами турботи, так само впирались у небо прожектори нашої мрії.

І так само довірливо-радісно, як і раніше, ми зустрічали наше свято, найбільше свято в нашій історії.

Цей день, нарешті, настав.

Зранку навколо колонії табір городян, машини, начальство, цілий батальйон співробітників преси, фотографів, кінооператорів. На будинках прапори й гірлянди, на всіх наших майданчиках квіти. Далеко простягся на широких інтервалах стрій пацанів, на охтирському шляху вершники, в дворі почесна вартя.

У білому картузі, високий схвильований Горький, людина з лицем мудреця і з очима друга, вийшов з авто, оглянувся, провів по пишних робітничих вусах тремтячими пальцями, усміхнувся:

— Здрастуй... Це... твої хлопці?.. Так!.. Ну, ходімо!..

Прапоровий салют оркестру, шелест пацанячих рук, пацанячі палкі очі, наші відкриті душі простелили ми, як килим, перед гостем.

Горький пішов уздовж рядів...

15. ЕПІЛОГ

Минуло сім років. Загалом усе це було давно. Але я й тепер добре пам'ятаю, пам'ятаю до найменшого руху той день, коли тільки-но відійшов поїзд, що повів Горького. Думки наші й почуття ще линули за поїздом, ще пацанячі очі іскрились прощальним теплом, а в моїй душі стала на чергу маленька «проста» операція. На всю довжину перону вишикувались горьківці і дзержинці, блищали сурми двох оркестрів, верхівки двох прапорів. Коло сусіднього перону готувався дачний на Рижов. Журбін підійшов до мене.

— Горьківців можна у вагони?

— Так.

Повз мене пробігли у вагони колоністи, пронесли сурми. А ось і наш старий шовковий прапор, гаптований шовком. Через хвилину у всіх вікнах поїзда з'явилися бутоньєрки з пацанів і дівчат. Вони мружили на мене очі й кричали:

— Антоне Семеновичу, ідіть у наш вагон!

— А хіба ви не поїдете? Ви з комунарами, так?

— А завтра до нас?

Я тоді був сильною людиною, і я усміхався пацанам. А коли до мене підійшов Журбін, я передав йому наказ, в якому було сказано, що, оскільки я йду «у відпустку», завідування колонією передається Журбіну.

Журбін розгублено глянув на наказ:

— Виходить, кінець?

— Кінець, — сказав я.

— То як же... — почав був Журбін, але кондуктор оглушив його своїм свистком, і Журбін нічого не сказав, махнув рукою і пішов, відвертаючись від вагонних вікон.

Дачний поїзд рушив. Бутоньєрки пацанів попливли повз мене, як на святі. Вони кричали «до побачення» і жартома піднімали тубетейки двома пальцями. Коло останнього вікна стояв Коротков. Він мовчки віддав салют і усміхнувся.

Я вийшов на майдан. Дзержинці чекали мене в строю. Я подав команду, і ми через місто пішли до комуни.

В Куряжі я більше не був.

Відтоді минуло сім радянських років, а це значно більше, ніж, скажімо, сім років імператорських. За цей час наша країна пройшла славний шлях першої п'ятирічки, більшу частину другої, за цей час східну рівнину Європи навчилися шанувати більше, ніж за триста романівських років. За цей час вирости у наших людей нові мускули і виросла нова наша інтелігенція.

Мої горьківці теж вирости, розбіглися по всьому радянському світі, для мене тепер важко їх зібрати навіть в уяві. Ніяк не спіймаєш інженера Задорова, який закопався в одному з грандіозних будівництв Туркменистану, не викличеш на побачення лікаря Особливої Далекосхідної Вершнева, або лікаря з Ярославля Буруна. Навіть Нісінов і Зорень, на що вже пацани, а й ті полетіли від мене, тріпочучи крилами, тільки крила у них тепер не колишні, не ніжні крила моєї педагогічної симпатії, а сталеві крила радянських літаків, і Шелапутін не помилявся, коли запевняв, що він буде льотчиком; у льотчики виходить і Шурка Жевелій, що він буде наслідувати старшого брата, який вибрав для себе штурманський шлях в Арктиці.

Свого часу мене часто питали товариші, що залітали в колонію:

— Кажуть, що серед безпритульних є багато обдарованих, з творчим, так би мовити, нахилом... Скажіть, чи є у вас письменники або художники?

Письменники у нас, звичайно, були, були й художники, без цього народу ні один колектив прожити не може, без них і стінної газети не випустиш. Але тут я повинен з жалем признатися: з горьківців не вийшло ні письменників, ні художників, і не тому не вийшло, що таланту їм бракувало, а з інших причин: захопило їх життя і його практичні сьогоденні вимоги.

Не вийшло і з Карабанова агронома. Закінчив він агрономічний робітфак, але в інститут не перейшов, а сказав мені рішуче:

— Хай йому з тим хліборобством! Не могу без пацанів бути. Скільки ще гарних хлопців дурня валяє на світі, ого! Як ви, Антоне Семеновичу, в цій справі попрацювали, то й мені можна.

Так і пішов Семен Карабанов шляхом соєвихівського подвигу і не зрадив його до сьогоднішнього дня, хоч і випала Семенові доля важча, ніж будь-якому іншому подвижникові. Оженився Семен з чернігівкою, і виріс у них трирічний синок, такий самий, як мати, чорноокий, такий самий, як батько, гарячий. І цього сина серед білого дня зарізав один із Семенових вихованців, присланий у його будинок «для трудних», психопат, який уже вчинив не одне таке діло. І після цього не похитнувся Семен і не покинув нашого фронту, не скиглив і не проклинав нікого, тільки написав мені короткого листа, в якому було не стільки навіть горя, скільки здивування.

Не дійшов до вузу і Белухін Матвій. Несподівано одержав я від нього листа:

«Я навмисне це так зробив, Антоне Семеновичу, не сказав вам нічого, вже ви пробачте мені за це, а тільки який з мене інженер вийде, коли я душею моєю — військовий. А тепер я у військовій кавалерійській школі. Звичайно, це я, можна сказати, як свиня вчинив: робітфак покинув. Недобре якось вийшло. А тільки ви напишіть мені листа, а то, знаєте, на душі якось шкрябає».

Коли шкрябає на душі у таких, як Белухін, жити ще можна. І можна ще жити довго, якщо перед радянськими ескадронами стануть такі командири, як Белухін. І я повірив у це ще дужче, коли приїхав до мене Матвій уже з кубиком, високий, сильний, готовий чоловік, «повний комплект».

І не тільки Матвій, приїжджали й інші, завжди незвично для мене дорослі люди: і Осадчий — технолог, і Мишко Овчаренко — шофер, і меліоратор за Каспієм — Олег Огнев, і педагог Маруся Левченко, і вагоновод Сорока, і монтер Волохов, і слюсар Корито, і майстер МТС Федоренко, і партійні діячі — Альошка Волков, Денис Кудлатий і Волков Жорка, і з справж-

нім більшовицьким характером, як і раніше чуйний, Марко Шейнгауз, і багато, багато інших.

Але багатьох я й розгубив за сім років. Десь у кінському морі загруз і не відгукується Антін, десь загубився бурхливо-життєрадісний Лапоть, добрий швець Гуд і великий конструктор Таранець. Я не сумую за цим і не дорікаю цим хлопцям про забутливість. Життя наше надто заповнене, а капризні почуття батьків і педагогів не завжди треба пам'ятати. Та й «технічно» не збереш усіх. Скільки лише через горьківську колонію пройшло хлопців і дівчат, не названих тут, але таких же живих, таких же знайомих і таких же друзів. Після смерті горьківського колективу минуло сім років, і всі вони заповнені тим же невгамовним прибоєм хлоп'ячих рядів, їх боротьбою, поразками і перемогами, і блиском знайомих очей, і грою знайомих усмішок.

Колектив дзержинців і тепер живе повним життям, і про це життя можна написати десять тисяч поем.

Про колектив у Радянській країні писатимуть книжки, бо Радянська країна — переважно країна колективів. Писатимуть книжки, безперечно, розумніші, ніж писали мої приятелі-олімпійці, які визначали колектив так:

«Колектив є група взаємодіючих індивідів, які сукупно реагують на ті чи інші подразники».

Тільки п'ятдесят пацанів-горьківців прийшло пухнастого зимового дня в гарні кімнати комуни імені Дзержинського, але вони принесли з собою комплект знахідок, традицій і пристосовань, цілий асортимент колективної техніки, молоді техніки людини, визволеної від халяїна. І на здоровому новому ґрунті, оточена піклуванням чекістів, щодня підтримувана їх енергією, культурою і талантом, комуна виросла в колектив сліпучої краси, справжнього трудового багатства, високої соціалістичної культури, майже не залишивши нічого від смішної проблеми «виправлення людини».

Сім років життя дзержинців — це теж сім років боротьби, сім років великих напружень.

Давним-давно забули, поламали, спалили в кочегарці фанерні цехи Соломона Борисовича. І самого Соломона Борисовича заступив десяток інженерів, з яких багато хто вартий того, щоб його ім'я називали серед численних гідних імен у Союзі.

Ще в тридцять першому році збудували комунари свій перший завод — завод електроінструменту. У світлому високому залі, прикрашеному квітами й портретами, стали десятки найхитріших верстатів: «Вандерери», «Самсон Верке», «Гільдемайстери», «Рейнекери», «Марати». Не трусики і не наріжники для ліжок уже виходять з рук комунарів, а гарні складні машинки, в яких сотні деталей і «дише інтеграл».

І дихання інтеграла так само хвилює і збуджує комунарське товариство, як давно колись хвилювали нас буряки, симентальські корови, «Василі Васильовичі» й «Молодці».

Коли випустили у складальному цеху велику свердлилку ФД-3 і поставили її на пробний стіл, давно змужнілий Васька Алексеев увімкнув струм і два десятки голів інженерських, комунарських, робітничих тривожно схилились над її дзижчанням,— головний інженер Горбунов сказав сумно:

— Іскрять...

— Іскрять, проклята!— сказав Васька.

Криючи під усмішками сум, потягли свердлилку в цех, три дні розбирали, перевіряли, орудували радикалами й логарифмами, шаруділи кресленнями. Ходили по кресленнях циркульні ноги, чутливі шліфувальні «Келенбергери» знімали з деталей останні півсотки, чутливі пальці пацанів складали найніжніші частини, чутливі їх душі тривожно чекали нової проби.

Через три дні знову поставили ФД-3 на пробний стіл, знову два десятки голів схилились над нею, і знову головний інженер Горбунов сумно сказав:

— Іскрять...

— Іскрять, погань!— сказав Васька Алексеев.

— Американка не іскрила,— заздрісно згадав Горбунов.

— Не іскрила,— згадав і Васька.

— Так, не іскрила,— підтвердив ще один інженер.

— Звичайно, не іскрила!— сказали всі пацани, не знаючи, на кого ображатися: на себе, на верстати, на сумнівну сталь номер чотири, на дівчат, обмотниць якоря, чи на інженера Горбунова.

А з-за юрби хлопців підвівся навшпиньки, показав усім руду веснянкувату фізіономію Тимко Одарюк, прикрив очі повіками, почервонів і сказав:

— Американка точнісінько так іскрила.

— Звідки ти знаєш?

— Я пам'ятаю, як пускали. І повинна іскрити, бо вентилятор тут такий.

Не повірили Тимкові, знову потягли свердлилку в цех, знову почали працювати над нею мозки, верстати і нерви. В колективі помітно підвищилась температура, в спальнях, клубах, класах запанував неспокій.

Навколо Одарюка ціла партія прихильників.

— Наші, звичайно, дрейфлять, бо перша машинка. А тільки американки іскрять ще більше.

— Ні!

— Іскрять!

— Ні!

— Іскрять!

І, нарешті, не витримали наші нерви. Послали до Москви, вклонилися старшим.

— Дайте одну «Блек і Деккер»!

Дали.

Привезли американку до комуни, поставили на пробний стіл. Уже не два десятки голів схилилось над столом, а над усім цехом схилилось триста комунарських тривог. Зблідлий Васька увімкнув струм, затамували подих інженери. І на тлі дзиччання машини несподівано голосно сказав Одарюк:

— Ну, от, я ж казав...

І в той момент знялося над комуною полегшене зітхання і полетіло до небес, а на його місці закружляли торжествуючі личка і усмішки:

— Тимко правду казав!

Давно ми забули про цей схвилюваний день, бо давно машинки виходять по п'ятдесят штук на день і давно перестали іскрити, бо хоч і правду казав Тимко, але була ще інша правда — в подиху інтеграла і в головного інженера Горбунова:

— Не повинна іскрити!

Забули про все це тому, що набігли нові турботи і нові справи.

У 1932 році було сказано в комуні:

— Будемо робити лейки!

Це сказав чекіст, революціонер і робітник, а не інженер, і не оптик, і не фотоконструктор. І інші чекісти, революціонери і більшовики, сказали:

— Хай комунари роблять лейки!

Комунари в цей момент не хвилювались.

— Лейки? Звичайно, будемо робити лейки!

Але сотні людей — інженерів, оптиків, конструкторів — відповіли:

— Лейки? Що ви! Ха-ха...

І почалася нова боротьба, найскладніша радянська операція, яких багато пройшло в ці роки в нашій Вітчизні. В цій боротьбі тисячі різних підходів, польотів думки, польотів на радянських літаках, креслень, дослідів, лабораторної мовчазної літургії, будівельного цегляного пилу і... атак повторних, ще раз повторених атак, одчайдушно наполегливих ударів комунарських рядів у цехах, приголомшених проривом. А навколо ті ж зітхання сумнівів, ті ж примружені скельця окулярів:

— Лейки? Хлопчики? Лінзи з точністю до мікрона? Хе-хе!

Але вже п'ятсот хлопців і дівчат кинулись у світ мікронів, у найтоншу павутину найточніших верстатів, у найнижніше середовище допусків, сферичних аберацій і оптичних кривих, сміючись, озирнувшись на чекістів.

— Нічого, пацани, не бійтеся, — сказали чекісти.

Розгорнувся у комуні блискучий, красивий завод ФЕДів, ото-

І, нарешті, не витримали наші нерви. Послали до Москви, вклонилися старшим.

— Дайте одну «Блек і Деккер»!

Дали.

Привезли американку до комуни, поставили на пробний стіл. Уже не два десятки голів схилилось над столом, а над усім цехом схилилось триста комунарських тривог. Зблідлий Васька увімкнув струм, затамували подих інженери. І на тлі дзижчання машини несподівано голосно сказав Одарюк:

— Ну, от, я ж казав...

І в той момент знялося над комуною полегшене зітхання і полетіло до небес, а на його місці закружляли торжествуючі мличка і усмішки:

— Тимко правду казав!

Давно ми забули про цей схвильований день, бо давно машинки виходять по п'ятдесят штук на день і давно перестали іскрити, бо хоч і правду казав Тимко, але була ще інша правда — в подиху інтеграла і в головного інженера Горбунова:

— Не повинна іскрити!

Забули про все це тому, що набігли нові турботи і нові справи.

У 1932 році було сказано в комуні:

— Будемо робити лейки!

Це сказав чекіст, революціонер і робітник, а не інженер, і не оптик, і не фотоконструктор. І інші чекісти, революціонери і більшовики, сказали:

— Хай комунари роблять лейки!

Комунари в цей момент не хвилювались.

— Лейки? Звичайно, будемо робити лейки!

Але сотні людей — інженерів, оптиків, конструкторів — відповіли:

— Лейки? Що ви! Ха-ха...

І почалася нова боротьба, найскладніша радянська операція, яких багато пройшло в ці роки в нашій Вітчизні. В цій боротьбі тисячі різних підходів, польотів думки, польотів на радянських літаках, креслень, дослідів, лабораторної мовчазної літургії, будівельного цегляного пилу і... атак повторних, ще раз повторених атак, одчайдушно наполегливих ударів комунарських рядів у цехах, приголомшених проривом. А навколо ті ж зітхання сумніву, ті ж примружені скельця окулярів:

— Лейки? Хлопчики? Лінзи з точністю до мікрона? Хе-хе!

Але вже п'ятсот хлопців і дівчат кинулись у світ мікронів, у найтоншу павутину найточніших верстатів, у найніжніше середовище допусків, сферичних аберацій і оптичних кривих, сміючись, озирнулися на чекістів.

— Нічого, пацани, не бійтеся, — сказали чекісти.

Розгорнувся у комуні блискучий, красивий завод ФЕДів, ото-

чений квітами, асфальтом, фонтанами. Цими днями комунари поклали на стіл наркома десятитисячний ФЕД, бездоганну гарну машинку.

Багато що вже минуло, і багато що забувається. Давно забувся і первісний героїзм, блатна мова та інші відрижки. Кожної весни комунарський робітфак випускає у вузи десятки студентів, і багато десятків їх уже підходить до закінчення вузу: майбутні інженери, лікарі, історики, геологи, льотчики, суднобудівники, радисти, педагоги, музиканти, актори, співаки. Кожного V-збирається ця інтелігенція в гості до своїх братів-робітників: то - карів, револьверників, фрезерувальників, лекальників, і тоді - відбувається похід. Щорічний літній похід — Це нова традиція . Багато тисяч кілометрів пройшли комунарські колони як і рані - ніше, по шестеро в ряд, з прапором попереду і оркестром про - йшли Волгу, Крим, Кавказ, Москву, Одесу, Азовське узбережжя.

Але і в комуні, і під час літнього походу, і в ті дні, коли «іскрить», і в ті дні, коли тихо плюскотить трудове життя кому - нарів, раз у раз вибігає на ганок круглоголовий, ясноокий па - цан, задирає сигналку до неба і сурмить короткиц сигнал "збір командирів». І так само, як давно, розсідаються командири попід стінами, стоять у дверях любителі, сидять на підлозі пацани. І так само єхидно-серйозний СРК каже черговому невдасі:

— Вийди на середину!.. Стань струнко і давай пояснення, як і що!

І так само бувають різні в випадки, так само іноді настовбур - чуються характери, і так само часом, як у вулику , тривожно гуде колектив і кидається в небезпечне місце. І такою само важкою й хитрою залишається наука педагогіка.

Але вже легше. Далекий, далекий, мій перший горьківський день, повний ганьби й немочі, здається мені тепер маленькою-маленькою картинкою у вузькому скельці святкової панорами. Уже легше. Уже в багатьох місцях Радянського Союзу зав'язалися міцні вузли серйозної педагогічної справи, вже останніх ударів завдає партія по останніх гніздах невдалого, деморалізованого дитинства.

І, може, дуже скоро у нас перестануть писати «педагогічні поеми» і напишуть просту ділову книжку «Методика комуністичного виховання».

З М І С Т

НАСТИНА ПЕРША

1. Розмова з загубнаросвіти 5
2. Безславний початок колонії імені Горького 7
3. Характеристика первісних потреб...15
4. Операції внутрішнього характеру ... 22
5. Справи державного значення 28
6. Завоювання залізного бака ... 33
- 7 "З кожної комахи добра хоч трохи"... 37
- 8 Характер і культура 44
- 9 "Є ще лицарі на Україні" 47
- 10 "Подвижники соєвиху"... 59
- 11 Триумфальна сівалка 64
- 12 Братченко і райпродкомісар ... 69
- 13 Осадчий 76
- 14 Чорнильниці по-сусідському ...81
- 15 "Наш найкращий" 85
- 16 Габерсуп 91

17. Шарін на розправі..... 98
18. «Змичка» з селянством.....103
19. Гра у фанти.....107
20. Про живе і мертво114
21. Бредні діди125
22. Ампутація..... 135
23. Сортове насіння.....140

24. Ходіння Семена по муках . 147
25. Командирська педагогіка . . 153
26. Недолюдки другої колонії . 159
27. Завоювання комсомолу . . 166
28. Початок фанфарного маршу.... 173

ЧАСТИНА ДРУГА

1. Глек молока 184
2. Отченаш 192
3. Домінанти 201
4. Театр..... 211
5. Куркульське виховання223
6. Стрели Амура..... 230
7. Поповнення 238
8. Дев'ятий і десятий загони 246
9. Четвертий зведений 252
10. Весілля.....258
11. Лірика..... 270
12. Осінь276
13. Гримаси кохання й поезії 288
14. Не пишцати!..... 293
15. Трудні люди.....299
16. Запоріжжя304
17. Як треба рахувати 313
18. Бойова розвідка 324

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1. Цвяхи..... 329
2. Передовий зведений . . . 343
3. Буття 358
4. «Усе гаразд» 368
5. Ідилія 379
6. П'ять днів 389
7. Триста сімдесят третій-біс . 402
8. Гопак..... 412
9. Перетворення 424
10. Коло підніжжя Олімпу 437
11. Перший сніп 448
12. Життя покотилося далі . . . 465
13. «Допоможіть хлопчиківі» . . 477
14. Нагороди 488
15. Епілог.....501

Антон Семенович Макаренко
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОЭМА
(на украинском языке)

Издательство «Радянська школа»
Государственного комитета Совета Министров
Украинской ССР по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли

Редактор *В. І. Ковальчук*
Художній редактор *Г. Ю. Поліщук*
Технічні редактори *Ж. А. Головіна,*
Г. Г. Саливон
Коректори *О. Д. Ткач, А. І. Хорт.*

Информ. бланк № 1272
Підписано до друку з матриць 18/V 1977 р.
Формат 60 × 90^{1/16}. Умовн. арк. 31,75. Обл.
видави. арк. 33,75. Тираж 165.000.

Видавництво «Радянська школа»
Державного комітету Ради Міністрів
Української РСР у справах видавництва,
поліграфії і книжкової торгівлі,
Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5.
Темплан 1978.

Видави. № 25543. Ціна на папері № 1 —
2 крб. 31 коп.; на папері № 3 — 2 крб. 21 коп.
Зам. 7-205.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
Республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

2-крб. 21 коп.

